רחבות

תר"ן-תש"י

ר ח ב ו ת

ששים שנות חייה

תר"ן–תש"י

משה סמילנסקי

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

בהוצאת המועצה המקומית, רחבות, ליד «רביר», תש"י

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

כל הזכויות שמורות למועצה המקומית רחבות, 1950
Copyright 1950 by the Local Council Rehovot

נדפס במדינת ישראל
Printed in Israel

הצלומים: הרב י. רפאלוביץ, י. בן־דוב, א. סוסקין, דן שלייסנר
הגלופות: הצינקוגרפיה מ. פיקובסקי בע"מ, ירושלים
הצינקוגרפיה הישראלית, אגודה שתופית בע"מ, תל־אביב

דפוס אפרים סטרוד ובניו תל־אביב, טלפון 3627

רחבות / משה סמילנסקי

חלק א׳

תר״ז – תרע״ח

דבר אל הקורא הרחבותי * פתיחה * א. ההתחלה * ב. ראשית הבנין והנטיעה * ג. החיים הציבוריים * ד. החיים החברתיים: 1. אחדות; 2. אם המושבה; 3. העשרות * ה. ראשית המאבק * ו. התנגשויות * ז. בית־הספר * ח. הצעירים * ט. תרנ״ד * י. תרנ״ה – תרנ״ו * יא. תרנ״ז – תרנ״ח * יב. תרנ״ט – תר״ס * יג. תרס״א – תרס״ב * יד. תרס״ג – תרס״ה * טו. העליה השניה * טז. תרס״ו – תרס״ח * יז. תרס״ט – תרע״ב * יח. „השומר״ * יט. תרע״ג – תרע״ד * כ. מלחמת העולם * כא. ראשית הגאולה.

דבר אל הקורא הרחבותי

לא כפי שתיארנו לנו פעם את הספר על רחבות, יהא הספר הזה שלפניכם. מתוך קוצר זמן — כי במאוחר באה ההחלטה לכתוב על מושבתנו ליובל הששים שלה — ומתוך מצוקת הזמן, הסתפקתי במועט. חסרים כאן שלושה דברים עיקריים: תולדות חייהם של המייסדים אשר דמויות רבות־ענין היו ביניהם; זכרונות הזקנים שבינתיים הלכו לעולמם; וחליפת מכתבים. קצר היה המצע להשתרע. ועוד חזון למועד. אני תקעתי רק את היתדות לאוהל רחבות, יבואו הממשיכים וירחיבו את היריעות.

וחובה נעימה היא לי להביע בזה את תודתי למזכיר המושבה גרשון רוז'נסקי על העזרה המרובה שעזר לי בריכוז החומר על תולדות מושבתנו. ויהי לו חלקו בספר רחבות, נוסף על תפקידו הציבורי הפורה, נחמה פורתא על אבדתו הגדולה, בנפול בנו יחידו, עמי, יליד מושבתנו וחניך גן־הילדים וביה"ס שלנו, על הגנתה ושחרורה של ירושלים.

וכן נותן אני את תודתי למזכיר הועד החקלאי, מתתיהו גורדון, למועצת פועלי רחבות, למנהלו של ביה"ס העממי ברחבות, בכור לוי, ליששכר סיטקוב, לארכיון צבא ההגנה לישראל ולאחרים שסייעו בידי באסוף החומר. ואחרון אחרון למועצה המקומית על עזרתה ועל התקציב שהקציבה לכתיבת הספר, עריכתו והדפסתו, בתחומים האפשריים והמותרים בימי מצוקתנו אלה.

ויבוא הגואל ותהי התקומה השלמה לארצנו, למדינתה ולירושלים עיר קדשנו.

המחבר

חברי המועצה המקומית הנוכחית, מימין לשמאל: מ. שורץ, מ. דימונד, י. כצנלסון, ע. שלו (נקריץ'), ג. רוז'נסקי (המזכיר), ב. הורביץ (מ"מ הנשיא), י. רבינוביץ (סגן נשיא), י. אהרנוביץ, מ. ש. ברק, א. נחמני. ט. לנדו, י. מיירנץ.

בית המועצה ברחבות, בשנת ת״ש

בית המועצה, לאחר ההפצצה בשנת תש״ח

פתיחה

בראשית היתה הרוח. רוח ממרום הועדה על אנשי „החלוקה" בירושלים וצפת דוקא, לבשר לבני עמם, עם ללא מולדת, כי הדרך לשוב למולדתם פתוחה לפניהם. והרוח היא שצררה בכנפיה את בני ה ע ל י ה ה ר א ש ו נ ה, עקרה אותם מבתיהם בגולה וטלטלה אותם טלטול אכזרי, ללכת למדבר, לארץ לא זרועה, להתיישב ראשונה בחולות ללא מים, ללא דרכים, באקלים קשה האוכל את יושביו, ללא כל עזרה מדיצינית וסניטרית, בקרב ילידי הארץ הפראים למחצה ובצל ממשלה־עלוקה המוצצת את דם נתיניה. רוח טמירה ונעלמה דחפה אותם למעשה ההיסטורי הכביר, שיבת בנים לגבולם. שיבה לגבול הארץ המובטחת ושיבה מלחם־הקלוקל שבגולה אל מעשה אבות, הוצאת לחם מן האדמה בזיעת אפיים.

„דרך כוכב מיעקב,
אור זרח בישראל".

אבל לא בפנים מאירות קידמה ארץ־האבות השוממה את בניה החוזרים אליה. המדבר ותנאי החיים המדבריים נתנו אותותיהם. ולא עמדה להם לראשונים אמונתם בנצח ישראל, לא עמדו להם סבלם הרב ועבודתם הקשה. לא היה קץ לתלאותיהם, רעב, צמאון, מחלות, הצקת השכנים והממשלה, וכוחם לא רב, אמצעיהם כאפס ונסיונם כאין. הם חרשו, זרעו, קצרו, התפלשו כ„בעלי־עגלות" בחולות הדרכים, ביקשו בכל מאמציהם להחיות את נפשם, ולא הצליחו. ברנה זרעו ובדמעה קצרו כשלון.

והגולה אשר לכאורה הקיצה פתאום והתנערה מתרדמתה לעבודת התחיה הגדולה, נרדמה שוב. ואותם המעטים אשר הרימו את דגל התחיה על גבעות ציון השוממות בתקוה תמימה, כי הם החלוץ של העם ומחנה גדול עומד מאחוריהם, נשארו בודדים, גלמודים ועזובים לנפשם.

וספק מר אכל את הלבבות. היהיו המיסדים הראשונים גם האחרונים? האמנם יהיו אנוסים להתפזר, והשדות האלה שנעבדו מחדש ישובו ויהיו לשממה, והבתים החדשים שבהם התחילו מפכים חיים חדשים, ושירת „התקוה" יצאה מכתליהם והתרוננה במדבר, האם יהיו לחרבות נוגות ויספרו על מחזה־חיים נוגה, שעבר פה?

לא. התקוה לא אבדה. התרחש נס. הראשונים ניצלו. ולא מעמם באה עזרתם, רווח והצלה עמדו להם ממקום אשר לא פיללו לו, מידיו של אחד נדיב בעמו. הם

ניצלו מאבדון חמרי, אבל מחיר יקר שילמו תמורת הצלתם: אבדון רוחני. בסבלם היו אנשים חפשים, הנלחמים לחייהם ולקיומם, ועם הצלתם איבדו את חירותם ובני־חורין היו עבדים לפקידים.

ראשית מעשה של הפקידות היתה להמית את החיים הציבוריים במושבות. את ה„ועדים" הנבחרים ביטלו. את הספריות הקטנות סגרו. כל החיים הציבוריים והכלכליים כוונו לפי פקודה מגבוה. במושבות התהוו שני „מעמדים", אכרים ופקידים, ומספר הפקידים רב היה ממספר האכרים. ולא רק בחיים החילוניים הפלו בין פקיד לאכר כי־אם גם בקודש, בבתי־הכנסת היה ה„מזרח" מיועד למיוחסים וה„מערב" — להמון־העם, ומחיצת־ברזל הפרידה ביניהם. בבתי־הספר שלטו הצרפתית ועם־הארצות. ובראשם של אחדים מבתי־הספר עמדו „הנערות", שנלקחו מן המושבות לפריז למשך שנתיים ומשם היו חוזרות מוכתרות בכתר של „מנהלות".

בתקופה הראשונה התפרצו מרידות כמעט בכל המושבות. האכרים ניסו להציל את חירותם. אבל הפקידים דיכאו את המרידות בכוח ההרעבה ובכוח ה„חיילים", ואת מעוררי המרידות גירשו מן המושבות.

מקורות החיים הכלכליים היו רק כרמי הגפנים ולענביהם רק קונה אחד, יקבי הבארון. ושוט היקב גירש לחלוטין את החמימות מן הלבבות. אסור היה לאכרים לנטוע כל נטיעות אחרות מלבד גפנים, ומי שהעיז להפר את החוק הזה — נענש. אסור היה לאכרים הנתמכים לעבוד כשכירי יום או כפקידים ולהרויח את לחמם בעמלם. שתי ברירות ניתנו להם: להתקיים על תמיכת הבארון או להסתלק מן המושבה. עד שנתנו הגפנים מפרים חיו האכרים על התמיכה החדשית שקבלו. משהתחילו הגפנים לתת פרי התפרנסו מהכסף שקבלו תמורת הענבים. וגם זו היתה תמיכה בהסוואה. כי בתעשית היין ביקבים ובמסחר היין שררו הפקרות, בזבזנות ומעילות, והפסדי היקבים היו מרובים ממחיר הענבים.

לאט לאט התרגלו האכרים ל„רז'ים" החדש והיו עומדים לפני הפקידות ביראת הכבוד, ברעד וחלחלה. „משואות". תואר זה ניתן מפי אחד־העם למושבות של הבארון. והתואר הלם מאוד את המציאות. השתררה תקופת השיתוק בישוב שבין תקופת בילי"ו לבין „תקופת טיומקין". רוח הקדושה התנדפה. ה ע ל י ה פסקה לגמרי. ובאין עליה יש מות. ונדמה היה כי על הנסיון הנועז של מייסדי פתח־תקוה ואנשי בילי"ו נגזרה כליה.

והנה עבר רחש של תקוה חדשה במחנה הקטן, הנידח והעזוב. בגולה הכתה גלים הופעתו של אחד־העם אשר קם להיות נביא ומוכיח לאחיו והוקיע את המעשים אשר הביאו לידי כך שב„ראשית דרכו יכשל ויפול רעיון מלא כוח עלומים, תקות דור הולך ועזרת דור יבוא".

דבריו ומאמריו של אחד־העם, מבפנים, והרשיון אשר ניתן על־ידי ממשלת

רוסיה לייסוד הועד האודיסאי של חובבי ציון, מבחוץ, הפיחו בקהל רוח של חיים חדשים, נראו סימני התעוררות ועליה. יחיאל צ'לינוב, זאב טיומקין, מנחם אוסישקין, קמו להיות מפקדים חדשים למחנה, מפקדים בחסד עליון. המת הזדעזע שוב. והשמועות הטובות מהגולה החיו את הנפשות היגעות במושבות ובלב הצעירים שבהן פרח שוב החלום. העליה הביאה להם כוחות־עזר חדשים. והקול שיצא מן הגולה והטיל הד עמוק בישוב הקטן היה: יצירה עצמאית, בלי חסדי נדיבים!

א. ההתחלה

ליד הדרך, בין נחלת־ראובן ועקרון, השתרע שטח אדמה, כעשרת אלפים דונם, קרקע שממה שנקרא „חרבת דורן". שטח זה היה שייך לאחד האפנדים ביפו. אדמה זו נמכרה בשנת תרל"ג על ידי הממשלה, במכירה פומבית, בשבע מאות לירות תורקיות, לאפנדי אחד ביפו, טין, ומידו עברה לבית רוק. ההכנסה הממשלתית מן הקרקע, ורקו, היתה 12.3 לירות לשנה. בשעת המכירה אמר ר' יואל משה סלומון, מייסד החברה „ישוב הארץ" בירושלים, לרכוש את האדמה הזאת מאת הרשות, והעלה את מחירה עד אלף ושבע מאות לירות תורקיות. אולם הפחה הירושלמי קרא לו, גער בו ואלצהו בדברים קשים למשוך ידו מן הקניה. קובלנתו של סלומון לפני הואלי בדמשק לא הועילה. גם שליחי עקרון הראשונים, שבאו לתור את הארץ, ראו את אדמת דורן ומאסו בה, כי על כן אינה טובה לזריעה.

ועל אדמה זו ישב לפני כמה שנים שבט קטן של בידוים אשר ברחו מן הנגב, מן המדבר, אם מחמת רעב ואם מפחד נקמת־דם. שם השבט „סטריה". בימים ההם היה מספר הגברים המבוגרים של השבט כארבעים איש, מקצתם רוכלים בכפרים השכנים ומקצתם מעבדים פה ושם רצועות מאדמת דורן, זרעו שעורה בחורף ואבטיחים בקיץ. אהליהם היו נטויים על הגבעות משני עברי הדרך, רחוב הרצל כיום, ולרגלי אחת הגבעות באר ישנה והרוסה ומים דלוחים בה, ממנה ישתו וישקו את מקנם. בני־הנוער היו „מצחקים" בלילות בדרכים, פושטים על עוברים ושבים, והטף משחקים ביום ומיידים אבנים ב„יהוד" העוברים לפעמים מעקרון לראשון־לציון.

בין עוברי־דרך אלה היו גם שני החברים אהרן איזנברג, אכר־פועל מנחלת־ראובן, ויהודה גרזובסקי, מורה בעקרון. בימי שבת היו אלה השנים יוצאים איש לקראת רעהו ונפגשים בין שדמות דורן, ולא מעט נפל בחלקם מאבניהם של ילדי „סטריה". ובהתעורר הרוח החדשה במחנה נזדמנו יום אחד שני החברים האלה, בשבת חנוכה תר"ן, לשיחת רעים, ומחשבה עלתה על לבם לגשת למעשה כביר, לגאול את אדמת דורן ולייסד מושבה עברית חדשה על אם הדרך. הם ירדו ליפו, אל חברם יהושע חנקין, לגלות לפניו את רעיונם. וחנקין התחיל אז לרקום את חלומו הגדול על גאולת הארץ, ובשמעו את דבר הרעיון הזה לא הרבה מחשבות מניין ימצא לו את הכסף הרב, ורעיתו אולגה חיזקה את לבו, כי האמינה בכוחו וברצונו הטוב

של עם ישראל, והוא הלך וקנה את אדמת דורן מאת בעליה, כעשרת אלפים דונם, במחיר אחד־עשר פראנק כל דונם.

בחנוכה תר"ן תקעו תקיעת כף יהושע חנקין ואלפרד רוק, האחרון מכר והראשון קנה את אדמת דורן. וכדי לחזק את הקנין היה צריך חנקין לתת לרוק דמי קדימה בסכום עשרת אלפים פראנק. ולאביו של חנקין חנות של אריגים. משפן האב את חנותו ונתן לבנו את הכסף הדרוש. ההלוואה ניתנה לשלושה חדשים, כי חנקין בטוח היה שעם ישראל יעמוד לו. וחברו של חנקין, יהושע איזנשטאט (ברזילי), יצא אל גולת רוסיה לעורר את הלבבות. ואהרון איזנברג כתב מכתב, בלי חתימת שמו, לבלוך, פקידו של הבארון בראשון־לציון, להתעורר למעשה הגאולה הנועז. מכתב זה רק עורר את כעסו של בלוך על ה„פסקויל" שנשלח לו. וגם אייזנשטאט לא הצליח לעורר את לב העם בגולה למעשה הגאולה. וימי סילוק ההלוואה הולכים ומתקרבים והמלווה מאיים להוציא את החנות למכירה פומבית אם ההלוואה לא תסולק במועדה, ופחד רב נפל על בית חנקין. והגרמנים, בעלי מוסד „שנלר" בירושלים, ביקשו להקים חוה חקלאית בסביבת יפו, ושלחו שליחים אל חנקין בהצעה לקנות ממנו את נחלת דורן בתוספת רווח. אז הודיעה אולגה כי אם תבוטל הקניה תשים קץ לחייה. באו מים עד נפש. ובעת ההיא היה בין העולים החדשים ביפו איש אמיד, אברהם יהושע דונדיקוב, ובשמעו על קניית דורן העומדת להבטל, ואשתו, גוסי, חיזקה את ידיו, הלך וקנה מאת חנקין אלף דונם מאדמה זו ונתן לו עשרת אלפים פראנק לשלם את המשכנתא. ועוד אנשים אחדים התעוררו לקנות חלקות־אדמה מידי חנקין. א. איזנברג קנה תשעים דונם, יחזקאל סוכבולסקי — חמשים. יעקב קרלינסקי קנה בשבילו ובשביל קרוביו בגולה 360 דונם, הבילואי יהודה צלליכין קנה בשביל אחיו, צבי קאהן שבגרמניה, 300 דונם, אבולפיה — 200 דונם, ושלמה גולדין — 120 דונם.

בז' אדר תר"ן נחתם החוזה הרשמי בין חנקין ורוק, והלה נתן רשות להיאחז באדמה. ובליל העשירי לאדר יצאו חנקין, אחיו מנדל, וא. איזנברג, רכובים על סוסים, ועלו על הגבעה שליד הבאר העתיקה, אל ה„ביקה" של חמר, אשר בה גר השומר של רוק, העירוהו והודיעו לו כי האדמה הזאת לנו היא, ל י ה ו ד י ם, ומסרו לו סימן מאדונו להראות לקונים את גבולות האדמה.

מודד־הקרקעות העברי הראשון בארץ, מרדכי ליובמן, יצא למדוד את האדמה ונמצאו 10,624 דונם. חנקין צריך היה לשלם עוד 106,864 פראנק. מניין יקח את הכסף? מן המכירות שמכר לא ייבנה, ומן הגולה לא הגיע עדיין כל הד לבשורת גאולתה של דורן. אבל הדבר לא מנע מחנקין לאחוז בקרקע. הוא האמין בעם ישראל. ורוק האמין בחנקין.

בפורים תר"ן נתגלה לעיני ילדי „סטריה" מחזה זה:

בדרך יפו, אל הבאר, יורדים מיני „בנינים" מוזרים, רצים ומתגלגלים תחתיהם, ושני סוסים רצים לפני כל בנין, ובתוך הבנינים מיני אנשים, לבושים שלא כדרך בני־אדם כלל, „יהוד". ואחרי העגלות באו גם רוכבים על סוסים ועל חמורים ועולי רגל...

כל המחנה הזה עלה עם חנקין, אולגה וקוני־הקרקע הראשונים, לחנך את המושבה העברית החדשה. וישראל בלקינד קרא למקום החדש בשם: ר ח ב ו ת, לאמר: „כי עתה הרחיב ה' לנו, ופרינו בארץ".

מעשה זה של חנקין וחבריו לא היה מצליח בידם וכספם המועט שהשקיעו באדמה היה יורד לטמיון, והאדמה היתה נשארת בידי בעליה הראשונים, לולא נעשה בעצם העת ההיא מעשה רב בגולה אשר הציל את המפעל הנועז בארץ.

בז' אדר תר"ן, יום השנה של „בני משה", נוסדה בורשה חברה בשם „מנוחה ונחלה" אשר בראשה עמדו חברים ותיקים של „בני משה": זאב גלוסקין, אליהו־זאב לוין־אפשטיין וישראל קפלן. חברה זו שמה לה למטרה לקנות אדמה בארץ־ישראל ולייסד עליה מושבה חדשה באמצעים שלהם עצמם, בלי להזקק לשום עזרה ותמיכה. ושליחי החברה עלו לא"י, יחד עם המשלחת הידועה של חו"צ, אשר הלכה לארץ באביב תר"ן ואשר בראשה עמדו הרב ר' שמואל מוהליבר וזאב טיומקין.

שליחי מו"נ נפגשו עם חנקין וקנו מידו את כל אדמת דורן, חוץ מהחלקים שנמכרו לפני זה. מתחילה נתקלו בקשיים גדולים כשעמדו להעביר את האדמה על שמות הקונים החדשים, שכולם פרט לשלושה מהם היו נתינים רוסים. על פי החוק התורקי אסור היה ליהודים, נתיני חו"ל, לרכוש קרקעות בארץ. אבל חנקין התחכם, כידו הטובה עליו, והאדמה הועברה בטאבו ביפו על שמם של כל הקונים ב„מושע".

לראשונים, שקנו קרקע מידי חנקין, נוספו עוד אחדים, והם: שמואל גורודיסקי, 700 דונם; י. דוידזון, 360; בתיה מקוב, 240; צבי אפל, 240; צבי קליינר, בשביל משפחת אברהם משה הרשנזון, 200; ד. קריינס, 200; פ. טרוקנהיים, 240; י. ל. רוזנבלום, 150; ליב יוסיסוב, 108; רפאל הלל ליבקוביץ, 70; היילפרין, 50; ניסן קנטורוביץ, 30 דונם.

ר' יעקב ברוידא ואליהו זאב לוין־אפשטיין קנו בשביל חברי „מנוחה ונחלה" 5936 דונם. ו־80 דונם, כרם מעורב, שקמים, תאנים וזיתים, על גבול כרמי הזיתים של רמלה, נשארו ברשותו של חנקין.

ואלה היו חברי מנוחה ונחלה:

יעקב ברוידא, 480 דונם; וכל אחד מן החברים הנקובים בשמותיהם להלן, קנו כל אחד 120 ד': אלכסנדר כהן, אלברט זקס, בצלאל קורלינדסקי, דוד בסנשפילר, הגר"ש מוהילבר, זאב גלוסקין, זאב ליחובסקי, ה. י. יפה, טוביה ברנשטיין, יהושע

פורר, מרדכי פדובה, יעקב איזנברג, יהושע גולדפרב, ליב שטוקמן, ליב כצמן, מתתיהו כהן, משה רפלקס, נחמן רוזנקרנץ, נחמן ברכות, פ. נ. בלוך, ליב צינמן ואלתר בוחרסקי.

ואלה קנו 240 דונם כל אחד: שמעון אטלס, יוסף פרלמן, יצחק גולדברג.

ואלה קנו 180 דונם כל אחד: פייבל יעקבזון, מרדכי יעקבזון, זאב גורדון, ישראל יעקב פינשטיין; ומרקוס כהן — 160 ד'.

בשנתיים הראשונות מכרו אחדים מן הראשונים את נחלותיהם או חלק מהן ובמקומם באו:

מרדכי מרגולין, 120 דונם; אנשיל שקולניק, 50 דונם; אסתר רוזנבלום, 45 ד'; א. י. הרבבסקי, 27 ד'; דוב רוזנבלום, 45 ד'; הלל אהרונוביץ, 62 ד'; זלמן לוין, 134 דונם; זלמן פודלישוק, 50 דונם; טיטלבלום, 120 דונם; ישראל קנטור, 50 ד'; משה ריינשטין („בעל הקרקע"), 30 ד'; משה סמילנסקי, 100 ד'; יהודה ומיכאל מינקוב, 177 ד'; מיכל לוצקי, 32 ד'; נתן ברזנר, 120 ד'; פיבל מירנסקי, 56 ד'; ש. ד. קונטרוביץ, 51 ד'; שמואל ריבוצקי, 70 ד'; יהושע נחומזון, 50 ד'; חיים רעטשקר, 200 ד'; משה בורשטיין, 30 ד'.

וכן חלקו ההורים חלקים לבניהם המבוגרים:

יצחק גורודיסקי, 60 ד'; מרדכי מקוב, 60 ד'; נחמן הרשנזון, 40 ד'; עזרא פורר, 60 ד'; יעקב פורר, 60 ד'; צ. קלינר, 50 ד'; א. הרשנזון, 32 ד'; א. פילרנקו, 40 ד'; ב. הרשנזון, 40 ד'; ש. גרינברג, 40 ד'; יהושע יוסיסוב, 62 ד'; וכן נוספו בנים מבוגרים של חברי מו"נ.

ושם בני המושבה, שעדיין לא חולקו להם נחלות שדה: א. פינשטיין, ג. ברזנר, א. שקולניק, יהונתן מקוב, מ. ריינשרייבר, ט. פדואה.

ועל כל אלה נוספו הפועלים שהיו ממייסדי המושבה: א. חרל"פ, ז. איזנברג, י. ז. אלטשולר, מ. גורודינסקי, פ. אושרוב, ק. גבריאלוב, ש. שוסיעב, ג. פליישמן, ש. ווינבום, ח. י. הוכמן, י. לעוו, י. סחרוב, י. ד. בריסקין, ל. דניליביץ, מ. וח. פ. רבינוביץ, מ. קיפניס, נ. מזא"ה, ק. גינצברג, י. ביבי, א. גלזר, א. יזראליט, נ. שפירא, י. חיותמן, ל. רוזין, ש. י. רפפורט, ש. חפץ, אחד זקן פלאי, רטנר, יצחק כהן ועוד רבים ששמותיהם לא נשמרו.

ואלה היו בעלי־מלאכה: אסנה ליבקוביץ, י. נוטמן, י. גולדין, י. רוזנפלד, מ. רוסטובסקי, והמלמד דינרד והמורים מ. קלעס וז. רוזין.

ועל כל המייסדים הללו נוסף ה„סבא" של המושבה, הישיש ר' יענק'לה, מחשב ה„קץ", אביהם של בית דונדיקוב וקיפניס.

ואת כל אלה, את כל בוני רחבות, בעלי קרקעות ופועלים, אנשי מו"נ ויחידים, איחדה רוח אחת: עצמאות. חיים כלכליים עצמיים בלי תמיכה, וחיים

ציבוריים עצמאיים, בלי פיקוח מלמעלה. זה היה האידיאל שחיזק את כל הלבבות ואשר למען הגשמתו כדאי לחיות, לעמול ולסבול.

ב. ראשית הבנין והנטיעה

מייסדי רחבות כתבו וחתמו „ספר הברית" * על אופן חלוקת האדמה ביניהם והקמת המושבה, ובחמשה־עשר למנחם־אב תר"ן עלו בניה־בוניה של רחבות על אדמתם, לתקוע בה את היתד הראשונה, ובו ביום הניחו את אבן היסוד לבית הראשון, הוא ביתו של ליב יוסיסוב. עד החורף נבנו הבתים של א. דונדיקוב, חיים רעטשקר, ניסן קונטורוביץ, ו„מנוחה ונחלה" הקימה שני בתים, אחד מהם בעל שתי קומות ומרתף למטה, „אורוה", וצריף־קרשים גדול, שנקרא „שאלאש". המתיישבים ניקו את הבאר והעמידו עליה שני שואבי מים. בזמן הראשון שאבו את המים בחבל. ה„שאלאש" 7 מטר רחבו, 25 מטר ארכו, שימש גם מטבח לפועלים. בחנוכת המטבח השתתפו חברי ועד־הפועל של חו"צ ובראשם טיומקין. הוא תרם למען המטבח 400 פראנק וסיפר כי כתב לועד האודיסאי לשלוח לרחבות 400 פועלים, בחורים צעירים ובריאים. את האדמה חילקו חלקות חלקות לכל אחד. המודד היה שוב מרדכי ליובמן, ופועליו־עוזריו היו בני המושבה שהקדימו לבוא ופועלים עברים שכירים. עד החורף ידע כל אחד את חלקו. את ההגרלה בין חברי מו"נ ערכו בורשא בטקס מפואר. את הפועלים השכירים הביא א. אייזנברג מן ה„בחר" של הבארון בראשון־לציון. שם קיבלו 6½ גרוש ליום־עבודה, שעבר ברובו ללא עבודה. ברחבות שילמו להם לפי טיב העבודה והרויחו עד 9 גרוש ליום. וגם צריף הקימו להם לגור בו.

בשם מו"נ התיישב במושבה רק אחד, א. ז. לוין־אפשטיין, והוא סיפח אליו את א. איזנברג, כגנן, ואת ש. גולדין, כגזבר, ושלושתם ייצגו את כל חברי מו"נ שהוסיפו לשבת בגולה, איש על עסקו ואיש על מסחרו, וקיוו להתישב במושבה לאחר שכרמיהם יתנו פרי ויספקו להם את פרנסתם. בדרך זו אמרו לקמץ בהוצאות התישבותם, שלא יצטרכו לאכול מן המזומן עד שהאדמה תתן את פריה.

והיחידים התחילו להתישב איש איש על נחלתו, מהם בנו להם בתים, מהם רק רפתות, ומהם גרו בבתי אחרים כשכנים.

אך ירד היורה והאדמה הושקתה במידה מספיקה, החלה העבודה הראשונה על האדמה שעמדה בשממתה מאות בשנים. העבודה נעשתה במרץ רב, במסירות ותקוה, ורוח חגיגית, מיוחדת במינה שררה מסביב. על אחת מגבעות המושבה הועמד

---

*) ראה ב„מלואים".

פעמון (תחילה שימש לכך מכתש־נחושת גדול ואח"כ פעמון ממש), ושש פעמים ביום השמיע את קולו: בבוקר, בשעה שבע — לעבודה; בצהריים, באחת־עשרה וחצי — למנוחה; בשתים־עשרה וחצי שוב נקראו לעבודה האנשים, ובשעה אחת — הסוסים. בארבע לפנות ערב הודיע הפעמון על הפסקת העבודה, ובשמונה בערב נקראו השומרים למשמרתם. משעה זו נאסר על הזרים לעבור במושבה.

זריזים ומלאי כוח עלומים יצאו בבוקר האנשים לעבודה, ובשירים, בתוף ומחולות שבו לפנות ערב. שרו את שירו של ר' י. מ. פינס „חושו, אחים, חושו", ואת שיר־העבודה „יה חי לי לי", שחיבר אחד מפועלי המושבה, נח שפירא. וכן שרו את „התקוה", את „אל טל ואל מטר", „שמש אביב נטה ימה" ועוד. רצון היצירה החיונית והממשית שהיה נרדם דורות על דורות בגולה, בשממת העיירות הנדחות, הקיץ לחיים ולפעולות. על פני כל השדה, בעמקים, בראשי הגבעות ובמורדותיהן, היו מפוזרות חבורות פועלים אשר עסקו ב„בחר" והכשירו את הקרקע לנטיעה. בימים ההם אין טרקטור בארץ ואין מחרשות גדולות וכל עבודת ההכשרה נעשתה רק בידים, כדרך הערבים. העובדים היו עומדים בשורה בתוך התעלה, בעומק של ששים סנטימטר, חופרים במעדריהם את האדמה ומעבירים אותה מצד לצד, ובשעת מעשה היו מלקטים ומוציאים את העשבים השוטים, וביחוד את היבלית, ה„אינג'יל" המפורסם.

בחורף הראשון הוכשרו שש מאות דונם אדמה וניטעו 150,000 גפנים; „היחידים" נטעו רק גפנים ואנשי מו"נ נטעו גם אילו אלפים עצי שקדים, תאנים וזיתים. את השקדים והתאנים נטעו שדרות מסביב לכרמי הגפנים ובדרכים בין הכרמים, ואת הזיתים נטעו לחוד, וגם חלק מהשקדים לחוד. חדות היצירה היתה מלווה כל מעשה. האכרים שהיו חדשים בארץ חפצו ללמוד את תורת העץ והגפן והלכו אל המושבות השכנות, לגדרה ולראשון־לציון, ללמוד תורה מפי אכריהם להלכה ולמעשה. הביאו למושבה גם מומחים ממקוה־ישראל ומן המושבות, להיות להם למורים ולמדריכים. הפועלים היו מתחרים ביניהם במידת החריצות וכשרון־המעשה. על הפועל המומחה לעבודת המעדר הביטו הכל בקנאה ובירא הכבוד. שיחת כל הימים, לרבות הלילות, היתה: „בחר", „ניר", „חורג'", „יבלית" — כל אלה המונחים לאבות־מלאכה בהכשרת הקרקע. עבודת „בחר" אחת היתה מיוחדת רק לבני־הנוער. בה עבדו נערים בני חמש־עשרה — שש־עשרה, והכל היו הולכים לראות בעבודתם אשר הפליאה כל עין. עבדו אנשים מכל הגילים, מגיל הנוער ועד גיל העמידה, עד בני חמישים שנה.

בנטיעת הכרם הראשון השתתפו עסקני הישוב וכל אחד מהם נטע גפן וברך „שהחיינו". טיומקין נטע את הגפן הראשונה וילדתו של לוין־אפשטיין, מרים בת השלוש, נטעה את הגפן האחרונה. גם חמש נשים נטעו גפן כל אחת.

בימים עבדו ובלילות שרו וגם רקדו, ולא ידעו עייפות מרוב שמחת היצירה. הדרישה לידים עובדות היתה מרובה מאוד והיה הכרח להנהיג סדרים מיוחדים שלא יסיג איש את גבול חברו. קבעו מראש כמה גפנים מותר לכל אחד לנטוע בשנה הראשונה, וקבעו מכסות של פועלים עברים ופועלים ערבים, שכל אחד רשאי להעסיקם. מי שעבר על התקנות נענש קשה. הדרישה לעבודה היתה גדולה ובשנה הראשונה התרכזו ברחובות 500 פועלים עברים.

ובינתים נבנו עוד בתים אחדים. ברחוב שבו נבנו הבתים הראשונים ושנקרא „רחוב יעקב", על שם ר' יעקב ברוידא, נוספו הבתים של קרלינסקי, בתיה מקוב וש. גורודיסקי. וברחוב השני, שעדיין לא נקרא בשם, בנו ארבעה בתים: הרשנזון (והוא גם הקים בחצרו צריף־עץ שחילקו לארבע דירות לבניו), דוב ואסתר רוזנבלום, י. קנטור, ולבסוף גם י. נחומסון.

בעית השיכון היתה חמורה מאוד. 30 פועלים גרו במרתף אחד, מתחת לבית בעל שתי הקומות אשר ל„מנוחה ונחלה", 50 באורוה של מו"נ, 20 בעליית האורוה של דונדיקוב. 60 משפחות גרו בואדי־חנין, 30 משפחות ברמלה, ומשם היו באים יום יום לרחבות, מי ברגל ומי ברכיבה על חמור. בגלל חוסר ידים עובדות, הביאו פועלים מירושלים, בעזרת ועד שהוקם שם לשם כך ע"י העסקנים הציבוריים י. מ. פינס, ז. יעבץ ולונץ. אבל הירושלמים לא התערו בעבודה. נשאר מהם רק אחד, אליהו גלעזר, „שואב המים" העברי הראשון במושבה. בקיץ השני לנו בלילות בחוץ, תחת כיפת השמים, כשלש מאות פועלים. פועלים הלכו ופועלים באו. במשך השנה הראשונה „הסתננו" דרך רחבות כחמשת אלפים פועלים.

ג. החיים הציבוריים

בי"ט כסלו תרנ"א התכנסו בניה־מייסדיה של המושבה לאסיפה הכללית הראשונה, להניח את היסוד לחייה הציבוריים של המושבה. באסיפה כללית זו השתתפו ששה־עשר איש: א. ז. לוין־אפשטיין, ש. גולדין, א. איזנברג, א. י. דונדיקוב, ש. גורודיסקי, משה בורשטיין, ר. ה. ליבקוביץ, י. צלליכין, צ. קלינר, י. ל. יוסיסוב, נ. קנטורוביץ, ד. רוזנבלום, י. קנטור, יעקב קרלינסקי, בתיה מקוב *.

האסיפה הכללית החליטה:

א) לבחור לשנה אחת ועד בן חמשה חברים, אשר ינהלו את ענייני המושבה. הועד יבחר שלושה חברים מתוך באי־כוח „מנוחה ונחלה" ושניים — מבין

---

*) איש מכל אלה איננו עוד בחיים.

„היחידים", ואם יתגלו ביניהם חילוקי דעות, יובא הדבר לפני הועד הפועל של חו"צ ביפו. וכן יבחרו שני סגנים.

ב) אל הועד לא יוכל להבחר איש שאינו תושב במושבה ואינו עוסק בה בעבודה איזו שהיא, אף כי בעל־נחלה הוא.

ג) חלוקת הדעות בועד, בין אנשי מו"נ ובין ה„יחידים", תהיה לפי שטחי הקרקע אשר לכל צד.

חברי הועד שנבחרו היו: לוין־אפשטיין, איזנברג, גולדין, דונדיקוב וקרלינסקי, והסגנים: קלינר וגורודיסקי. ה„יחידים" השתתפו בבחירות בזכויות שוות לכל אחד, בין שהיו לו אלף דונם ובין שהיו לו רק עשרים דונם.

האסיפה הכללית קיימה וקיבלה עליה התחייבות זו:

„אנחנו הנאספים לאסיפה, הנקובים בשמותיהם למעלה, נותנים בזה כוח והרשאה לחברי הועד לחוק חוקים טובים וישרים במושבה, הן בנוגע לעניני דת ואמונה והן בנוגע לעניני דעות, הן בנוגע לחברים בינם לבין עצמם, והן בעניינים שבין מושבתנו לבין מושבות אחרות. וכשיערכו התקנות נבחן אותן באסיפה כללית, ועד העת ההיא, מה שיעשו חברי הועד — עשוי, ואין להרהר אחריהם. ומה שידרשו מאתנו כסף להוצאות צרכי הציבור, כפי שיעלה בחשבונם, הננו מחויבים לתת להם בלי הרהור ופקפוק. ואם לא ימלא אחד מאתנו את פקודתם, מלבד שהוא מפיר חוק, ברית ואָלה, יאבד זכותו בכל קניני המושבה ומפרישים אותו מן הציבור. כל זה נעשה בתקיעת כף ובקנין גמור אגב סודר, וברצוננו הטוב על פי דת משה וישראל, דלא כאסמכתא בעלמא ודלא כטופסא דשטרא. ולראיה באנו על החתום, אור ליום ב' כסלו אתתכ"ב לגלותנו, פה רחבות".

הועד הנבחר שקד על צרכי הציבור. בשני הרחובות נטעו עצי־תות משני הצדדים, ועבודת הנטיעה וכל הכרוך בה נכללו בהוצאות הכלליות שכל אחד חייב בהן. בעלי הבתים נצטוו להרחיק את בנינם מחזית הרחוב במרחק של ששה מטרים לפחות, כדי להשאיר מקום לנטיעת עצי נוי או התקנת ערוגות פרחים. על שניים מאנשי הועד הוטל להשגיח על הנקיון ברחוב, וכל בעל־בית נצטוה על כך.

אמצעי המושבה לא הספיקו כדי לטפל בתכנית הגינות על השטח שנקבע לכך ליד הבאר, לפי „ספר הברית", ולפי שעה התחילו בשתילת משתלה של עצי־נוי ועצי־פרי שונים.

התקנה שתוקנה ב„ספר הברית" כי הבתים צריכים להבנות זה ליד זה, לא נשמרה. והרוב עבר על כך בשתיקה. כל אחד רצה לבנות על מגרשו שעלה לו בגורלו. משום כך היה ריוח גדול בין הבתים, בחורף הוסיף הדבר חן למושבה, כי המגרשים הריקים התכסו מרבדים של פרחי־שדה. אבל בקיץ הכביד הדבר על שמירת הנקיון וגם על השמירה. היה שומר־לילה קבוע אחד בשכר, ובכל לילה

מלילות הקיץ יצא עמו עוד אחד, ובלילות החורף — עוד שניים מבין האכרים לפי התור.

על הגבעה ליד הבית של דונדיקוב העמידו צריף קטן שבו יכלו השומרים למצוא להם לפעמים מחסה מגשם. גם הפעמון הוקם ליד הצריף, ובלילות, אם אירע משהו במושבה, בדרך או בכרמים, צלצל אחד השומרים בפעמון להזעיק את בני המושבה לעזרה.

הועד עשה בזמן הראשון חוזה עם ספק־בשר, להביא מרמלה בשר כשר למושבה, אבל אחר כך התחילו לשחוט בהמות גסות גם במושבה ואסרו על בשר חוץ. עוד בימים הראשונים הוקם שוק במושבה שאחר־כך נקבע מקומו ליד הפעמון, ומטעם הועד השגיחו שלא יעלו את המחירים למעלה מהשיעור הקבוע ושלא יקנו מתווכים בסיטונות מן השוק וימכרו אח"כ במחירים מופרזים לצרכנים. עד שעה עשר בבוקר אסור היה לקנות בשוק בסיטונות.

הועד היה משגיח שבני המושבה לא יחקו את מנהגי המותרות בחיים, כדוגמת אחדים במושבות הבארון וביפו. ולשם כך נקראה אסיפה כללית אשר הכריזה לאמר: „כל הנאספים קיימו וקיבלו עליהם להשתדל בכל מאמצי כוחם להתרחק מן הלוקסוס המכלה ממונו של ישראל ומביא עליהם שממת הגוף והנפש..."

הועד התחיל לדאוג, במידת אמצעיו הדלים, לשמירת בריאותם של בני המושבה ונדבר עם הרופא של ראשון־לציון לבקר את המושבה פעם בשבוע. הוקם בית־מרקחת קטן וכעבור זמן־מה הוזמן חובש בשכר חודשי קבוע והלה היה מחויב להיענות לחולי המושבה בלי תשלום מכל אחד. הקימו גם „ביקור־חולים", לשם מתן עזרה לחולים, שאין להם משפחה במושבה, וביחוד מבין הפועלים.

וכך קבעו את תשלומי בני המושבה להוצאות החובש ובית־המרקחת. את ההוצאות הטילו על האכרים לפי מספר בני משפחתם, וגם פועליו של כל אחד נחשבו כבני משפחתו. בעד הרפואות שילם כל אכר במזומנים, לפי המחיר ששילם הועד בתוספת 25 אחוזים. לאנשים מן החוץ נמכרו הרפואות בתוספת 50 אחוזים. והפועלים העברים קיבלו רפואות חנם.

הועד היה דואג במידת יכלתו גם לצרכיהם הפרטיים של האכרים. השתדל לקבל הלוואות לאלה הזקוקים להן, ובשעת הכרח קיבל על עצמו לגבות את החובות. הועד השתדל להשיג בשביל הנצרכים הלוואות מחו"צ והיה נותן את המלצותיו למלוה והלווה כאחד.

הועד ביקש להרחיב את העבודה העברית במושבה. מלבד הרפואות שניתנו לפועלים חנם היו מחייבים את אלה שקיבלו הלוואה מחו"צ „כי יבכרו את הפועלים מבני אחינו". לבני עקרון, אשר ביקשו לרעות את בקרם על אדמת המושבה, ניתנה הסכמה לכך בתנאי שהרועים יהיו עברים.

אסור היה לפתוח במושבה חנות או בית־מלאכה בלי רשיון של הועד, והועד השגיח שלא יפקיעו את המחירים.

הועד ביקש להקל על הקשר עם יפו ובא בדברים עם בעלי ה„דיליז׳נס" בראשון־לציון, כי ישמשו גם את בני רחבות; ולבסוף התקינו קשר תמידי עם יפו על ידי אחד מבני המושבה.

הוטל איסור על בני המושבה שלא לרעות את בהמתם בכרם או בשדה הזרוע של השכן, ומי שעבר על כך נקנס בתשלום של רבע מג׳ידי מכל ראש בקר לטובת „ביקור חולים".

למושבה היו באים לעתים עוברי־דרך עניים המבקשים נדבות או תרומה חד־פעמית והיו לנים במושבה. בשביל אלה הקימו „לינת צדק" לטובתם וכדי שלא יהיו למעמסה על אכרים בודדים.

תשלום „מעות חטים" בערב פסח היה לחובה, ומי שלא שילם גבה ממנו הועד את התרומה יחד עם המסים הכלליים של המושבה.

אסור היה לאיש חדש לקנות נחלה במושבה או להתישב בה, אם לשם עבודה או מסחר או משלח־יד אחר בלי הסכמת הועד; ולשם קניית נחלה במושבה דרושה היתה הסכמה של אסיפה כללית.

הועד שקד, לפי יכולתו ולפי הישגיו, גם על עניני החינוך במושבה. עם הצריף הראשון שהוקם במושבה לצרכי ציבור — לבית־תפילה ומטבח לפועלים — ישב ליד אחד השולחנות גם מלמד, אפרים דיינרד, ולימד תורה לששה ילדים. אחר כך הורחבה הפעולה החינוכית.

כשניגשו לבנין בתים חדשים הטילו מס מים, גרוש אחד לכל מטר בנין, והתחילו לטפל בשכלולה של הבאר, ואחרי מאמצים רבים הקימו משאבה והצליחו להניע אותה בגלגל בכוח אדם... התקדמות ניכרת לעומת השאיבה בחבל.

וכשנדבה הגברת סימא ברוידא כסף לבנין „מקוה" במושבה, הקימו גם בית־מרחץ, וקבעו שעות לרחיצה לגברים ונשים. התקדמות. עד אז היה כל אחד מתרחץ בביתו מפח מים. וכל אפר התנדב לתת עגלה של זמורות מכרמו להסקת המרחץ.

ההסקה גרמה לקשיים רבים במושבה וביחוד לנשים. כחומר להסקה השתמשו בגללי בקר, קוצים, סבכים ושרשים, וכשהתחילו הכרמים לתת זמורות, שנה שנה לאחר הזמירה, אורו העינים.

הועד עמד בכל תוקף על כך כי בני המושבה יקיימו את התקנות שהם עצמם תיקנום. וכל עבריין נקנס. וכשם שהשגיח הועד על קיום התקנות כך גם השגיח, שבני המושבה יקפידו על המידות שבין אדם לחברו ועל ארחות המוסר. הועד עצמו ביקש לשמש מופת לאחרים. באסיפה אחת, אחרי בחירת הועד מחדש, התחייבו

הנבחרים בפומבי כי „לא שררה הם נוטלים לעצמם כי אם שרות לציבור". קיבלו וקיימו.

מעשה באכר, מן החשובים, מי שהיה חבר של מו"נ, שמשגיחו הרים יד על אחד הפועלים העברים. הועד קרא לאסיפה כללית של האכרים והפועלים כדי לשפוט את האכר וחייבוהו לפטר את משגיחו ולשלם קנס ארבעים פראנק, סכום הגון בתנאי הזמן ההוא.

ומעשה באכר שתפס את פרת חברו בשדהו וכלא אותה ולא רצה להוציאה עד אם ישלם בעליה קנס. וידיד לאיש בעל הפרה, ולו פועלים עברים, וזה שלח שלושה מפועליו והוציאו את הפרה בכוח. בעל השדה איים על הפועלים כי ימסרם לרשות. הוסיף הועד וצירף לחבריו הקבועים עוד שלושה בוררים ויחדיו החליטו: לחייב את בעל הפרה בקנס של חמשה פראנק. את ידידו, שעשה דין לעצמו, קנסו ב־15 פראנק, ובפועלים ובבעל השדה נזפו נזיפה חמורה; בראשונים — בגלל מעשה אלמות, ובאחרון — בגלל איומו.

ומעשה בפועל שגידף וחירף את חברו והעליבו, והועד קנסהו לתת לבית־המדרש פח נפט להדלקת נר תמיד, „למען ידע כי שומר פיו ולשונו, שומר מצרות נפשו"...

ומעשה באכר שחשקה נפשו בספרים של חברו וקנה אותם במשיכה, ופעם שניה חמד בשני שתילי עצים שאינם שלו והעבירם אל גנו. הועד החליט, כי את הספרים יש להחזיר לבעליהם ועל שני השתילים הוא מחוייב להשגיח ולטפל בהם עד החורף הבא, ואז יחזירם ויטעם במקומם הראשון. נוסף לכך החליטו שלא לרשום את הקושן על שמו במשך שלוש שנים.

ומעשה באכר שפרע מוסר וחטא במעשה־אונס. נקראה אסיפה כללית שהחליטה כי החוטא מחוייב למכור את נחלתו ולעזוב את המושבה במשך שבועיים. האכר קיים את פסק־הדין ומכר את נחלתו לאחר, אכר חדש.

ומעשה באכר שמכר בלי נטילת רשות חלק ממגרשו לאיש חדש וזה התחיל לבנות בלי נטילת רשות. האסיפה הכללית שנקראה לשם כך הכריחה את האכר להחזיר לאיש את כספו והבונה החדש הוכרח לעזוב את המושבה.

ומעשה באכר שהתחיל בבנין אף־על־פי שלא הרשו לו לבנות, והפסיקו את בנינו בכוח.

הועד ניהל את המושבה ביד רמה ובמידת הצדק והיושר, ללא משוא־פנים לעני או לעשיר.

לכל בני המושבה היה הועד כאב. כל מי שנתון היה בצרה, אם בצרה כלכלית ואם בצרה משפחתית, בא לפני הועד להשיח את מצוקת לבו. מה שלא גילה אדם

גם לחברו, גילה לועד, ואנשי הועד היו נכנסים תמיד בעובי הקורה של הענין ועוזרים ככל שהשיגה ידם; והעובדה, שיש מי־שהוא שבפניו אפשר לגלות את צרת הלב וגם לשמוע מלת־עידוד חמה, בעצם עובדה זו צפונה היתה ברכה רבה.

ד. החיים החברתיים

1. אחדות

ימים טובים היו הימים הראשונים ההם. בחיים החברתיים לא היה אז הבדל בין אכר לפועל. כולם כאחד עבדו עבודה קשה והתענו תחת נטל תנאי החיים הקשים, ללא דירה, ללא מים מזוקקים לשתיה, ללא לחם אפוי כראוי. מתחת לתקרה של אורוה גדולה אחת ישבו שני מינים של אנשים, אכרים ופועלים ביחד. בחצרה של בתיה מקוב היה תנור גדול בנוי באופן פרימיטיבי, ואליו היו באות כמעט כל נשי המושבה, נשי האכרים ונשי הפועלים, לאפות לחם, ובידיהן היו מאספות חומר הסקה מכל הבא ביד.

במושבה שררה רוח של אחוה שאיחדה את הכל, ללא הבדל גיל, מין או מעמד, למען מטרה אחת. כל אחד היה בקי בעניני חברו, וכל אחד ביקש לסייע לחברו. איש כי חלה במושבה, או קרהו אסון, וידעה על כך כל המושבה, כאילו היתה משפחה אחת; וליד מיטתו של החולה, אם אכר ואם פועל, אם גלמוד ואם בעל־משפחה, היו יושבים בלילות איש איש לפי תורו, לכלכל את מחלתו ובכל המושבה שואל איש את חברו: מה שלום החולה?... שמחה כי תהיה במשפחה, חתונה, ברית, יום־הולדת — כל המושבה, בזקניה ובנעריה, חוגגת ובחדר צר, ליד שולחן מלא „מעדנים", דגים מלוחים, יין ולחם, יושבים בצוותא, שרים ונואמים, וככלות הסעודה יוצאים בריקוד עד עלות השחר.

אביה הרוחני של המושבה בימים ההם היה א. ז. לוין־אפשטיין. הוא ראש הועד, הוא מנהל מו"ן, הוא ראש בית־הספר, והוא שהשקיע את כל כוחות נפשו בהתפתחותה של המושבה, בא בדברים עם הרשות המרשעת, עם הפקידות של הבארון ועם הועד של חו"צ; כל יומו היה קודש לעבודתו, לרבות הלילות. עד חצות הלילה ומעלה דולק אור בחדרו, והוא יושב על עבודתו. ועם כל העבודה המרובה הזאת מצא לו זמן להשתתף כחבר פעיל בחיים החברתיים של המושבה, בא לכל נשף ושמחה, הזמין אליו אורחים לעתים קרובות ומכבד הזמנת כל אחד במושבה; בברית הוא „הסנדק" ובחתונה הוא ויהודית רעיתו, לעתים קרובות, שושבינים. ושניהם נטיה מיוחדת להם לספר בדיחות יהודיות ממולחות, והם משמחים את לב שומעיהם. שניהם היו הציר שעליו הסתובבו חיי החברה במושבה.

2. אם המושבה

המלט לאבני היסוד של רחבות היתה האשה, האֵם של המושבה.

קשים היו חיי האשה במושבה בתנאים החדשים של עבודת־האדמה. תחת צלילי השירה החדשה של המעדר, המחרשה והמזמרה, עמדה האם אפופה עשן התנור הפרימיטיבי, ספוגה ריח הבישול ורטובה ממי־הכביסה. והנה חרדה לילד הקודח, לילדה שעיניה נפחו, והנה חבלי לידה. כזה היה גורל האשה הרחבותית בתקופה הראשונה. אסירת עבודה היתה ללא קרן־אורה של שמש, ללא ריח שדה. היא נמשכה לשדות, התענינה בכל מהלך העבודה והיצירה והשתוקקה מאוד להשתתף בכל פעולות המשק, אבל אימתי? הבישול, הכביסה, האפייה, הטיפול בילדים גוזלים את כל זמנה. ובאילו תנאים נעשתה עבודתה של האשה! מה דל היה החומר, שממנו היתה צריכה להכין את מאכלי הבית. מאין יצרה יש כל־שהוא. וצרות ההסקה גרמה לאשה עבודת־פרך ממש. והמים... מים היו מביאים בפח, ועל פי רוב היו מעורבים חול ועלוקות. ומי הפח צריכים היו לספק מים לא רק לשתיה ולבישול כי־אם גם לכביסה ולמרחץ. פח נקוב בתחתיתו ומחובר אל עמוד עץ היה משמש מקלחת. בקיץ אכל אותן החום והשרב, כי רוב עבודת הבית נעשתה בחוץ, שלא ללכלך את פנים הבית; ובחורף אכלו אותן הקור והרטיבות.

הגברים ידעו את צער היצירה, אבל גם את שמחתה ידעו; האשה ידעה רק את הצער. ואעפ"כ ידעה לשמור על טוב רוחה. לא התאוננה, לא רגנה ונשאה את סבלה בחשאי ובגבורה נפשית. היא לא לקחה אז חלק בחיים הציבוריים הרשמיים, אבל היתה עמוד־התווך של החיים החברתיים. ואם רחבות נתפרסמה אז בישוב בחייה החברתיים התקינים, הרי בזכותה של האשה בא לה שם זה. האשה היא שיצרה אוירה משפחתית כמעט במושבה כולה. לא היו במושבה חוקים כתובים על עזרה הדדית, אבל היא נוצרה מאליה על ידי הטיפול של הנשים בכל איש יודע סבל גופני או רוחני ובכל איש שבאה עליו צרה פתאומית.

ואם רחבות היתה מפורסמת בימים ההם כמכניסה אורחים — בזכותה של האשה הגיעה לכך. ולא לחנם אהבו בני הישוב לבקר ברחבות.

האשה לא השתתפה במעשי הגבורה של הגברים בשדות ובדרכים, אבל גם הן נתנו את חלקן. אם באים „חיילים" שאכלו כבר את כל ה„בקשישים" ואף על פי כן הם שמים מצור על הבאר, שלא יוכלו לקחת ממנה מים לבנין, או מנסים להפריע ברגע האחרון לבנות את הגג, יוצאות הנשים אל המערכה. בימים ההם אין חייל תורקי מעיז לנגוע באשה. הנשים הרחבותיות היו מנצלות את זכותן ועמדו בין החיילים ושואבי המים, או ביניהם לבין הנגרים הממהרים לסיים את בנין הגג. ואם נמצא חייל חצוף שרצה לפרוץ בין ה„שרשרת" של הנשים, רגמוהו הנשים באבנים. להרים יד על אשה לא העיז אף חייל חצוף.

ובצאת הגברים בלילות אל השדות לקול צלצול־האזעקה של הפעמון, יושבות הנשים ומחכות בלבבות דופקים לבעליהן או אחיהן, ובינתיים תחממנה את הקומקומים ומכינות להם טה חם, לכשישובו עייפים ואחוזי צינה. בנסיון קשה מאוד עמדה האשה כשהוחלט להנהיג בבית־הספר את כל הלימודים רק בעברית. הילדים התחילו לפטפט עברית ונפגם המגע בין הילד ובין האֵם, שעל פי רוב לא ידעה עברית. אם אלמת. ורע מזה: נמצאו גברים בעלי השכלה, שאמרו לנשים כי ילדיהן יגדלו מטומטמים, כי בשפה המתה אי אפשר לפתח את מחשבתו של הילד... אבל האשה הרגישה באיזה אופן פלאי, שכאן צפון הסוד הגדול של תחית העם, וקיבלה עליה ברצון את גזר הדין, אף אימצה את רוח הגברים שהיו מפקפקים עוד. והנשים, הן שהתחילו לגמגם עברית... וכך למדו לדבר עברית מתוך השמיעה בלבד.

ואלה היו האמהות הרחבותיות הראשונות, נשי אכרים ופועלים:

בלהה איזנברג, בתיה מקוב, גוסי דונדיקוב, רחל, זלדה ודובה הרשנזון, אסתר רוזנבלום, שבע פילארנקו, לאה איזנברג, מחלה אלטשולר, יענטע חרל"פ, חיה אהרנוביץ, חיה אושרוב, חיה גלזר, דבורה בריסקין, לאה גולדין, אלתה גרינברג, לאה גורודינסקי (נחמני), חוה ונסיה גורודיסקי, גיטל קלינר, רשי דניאלי, חסי הרבבסקי, שרה הוכמן, הניה וינר, רבקה יוסיסוב, יהודית לוין־אפשטיין, אסנה יעקבזון, בילה־מינדל ואסנה ליבקוביץ, חיה לוצקי, סוסי לעוו, ראשי ואסתר מרגולין, איטה נחומזון, טובה נוטמן, חנה־לאה ואיידל קיפניס, סימה קנטורוביץ, חוה ריבוצקי, רחל רוזנפלד, נחמה רבינוביץ, רחל וגיסיה שקולניק.

3. העשרות

מטעם ציבור הפועלים ואחדים מן האכרים הצעירים נוסדה במושבה הסתדרות „חשאית" על בסיס ומבנה „צבאי". היחידה היתה „מנין" אנשים, ולפיכך נקרא ההסתדרות „עשרות". לכל מנין היה הראש שלו, ראשי חמשה מנינים היו בוחרים ב„ראש החמשים", ואלה היו בוחרים את ראש ההסתדרות. להסתדרות היו שתי מטרות: האחת כלכלית, לשקוד על מצבם החמרי של הפועלים — החברים; והשניה „מדינית". לשם המטרה הראשונה יסדו קופה משותפת ובפרוטות הראשונות התקשרו לקנות חלקת אדמה מסרפנד־חרב, ליד נחלת־ראובן, אשר עליה אמרו לייסד מושבה למען פועלים. לפי התכנית עמדו לנטוע במקום הזה כרמים, חלקות חלקות קטנות אשר תחולקנה לפועלים לעת זקנה, כאשר תכבד עליהם העבודה. לתכנית הזאת קם גואל, מיכאל הלפרין, שהשקיע בה את כל כספו, ובחנוכה תרנ"א הניחו את היסוד למושבה הזאת, וגם קראו לה בשם „נס־ציונה". אל הנחת היסוד הוזמן „כל הישוב" וחברי הועד של חו"צ עם טיומקין בראשם. גם ניגשו להקמת בנין.

אבל בזה כלו כל האמצעים, והתכנית היפה נשארה תכנית בלבד, והשם היפה היה לשם הכולל של נחלת־ראובן והנחלה החדשה שעברה לידים אחרות.

ולשם המטרה השניה חייבו את החברים לעסוק בהתעמלות ובלימוד „טכסיסי" מלחמה... תפקידם היה לשמש בעתיד גרעין לצבא העברי אשר ישחרר את הארץ. ובשם הצבא הזה שלעתיד־לבוא הרים הלפרין, בשעת הנחת היסוד לנס־ציונה, בפעם הראשונה בתולדות הישוב, את הדגל הכחול־לבן, הדגל הציוני. ובדגל הזה נשבע שוב את השבועה העתיקה של האבות: „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני"; והוא גם הניף חרב, פצע בה את ידו ונשבע בדמו...

וגם „בית דין" היה לה להסתדרות בסתר, שהיה צריך לשמש גרעין ל„סנהדרין" בעתיד... הלבבות היו צעירים והמוחות נלהבים. ראש ההסתדרות היה אפרים חרל"פ. שמות השופטים נשמרו בסוד.

ריכוז גדול של פועלים במקום אחד הועיל בזמן הראשון להשבחת מצבם. שכר העבודה עלה מ־7 גרוש, שהיה נהוג בכל מקום לגבי פועלים עברים, עד 12 גרוש, אם־כי שכרו של הפועל הערבי נשאר 6½ גרוש. נוסד מטבח כללי לפועלים, בצריף הגדול של מו"נ, ה„שאלאש"; מו"נ הלותה גם כסף לרכישת כלי המטבח; צ. קלינר היה המפקח על עניני המטבח. האוכל היה טוב מן הרגיל במטבחים פרטיים ובזול יותר, לא יותר משלושה גרוש ליום. בית־המטבח היה משמש גם „קלוב", ואחרי הסעודה היו מרבים בשיחות, ויכוחים, וגם בשירים וריקודים. בתוך המטבח היו אוכלים רק פעם ביום, בערב. בבוקר ובצהריים לקחו את האוכל לשדות.

אבל בסוף החורף, עם גמר הנטיעה, כשהעבודה נתמעטה מאוד, וביחוד בסוף הקיץ הראשון, כשסיימו לבער את ה„ספיח" של היבלית, גרם הריכוז הגדול להרעת המצב. העבודה לא הספיקה לכל, אף כי הפועלים הערבים הוצאו מן העבודה, ורובם הלכו בינתיים לקציר ולדיש. עם הרעת מצבם החומרי של הפועלים נפגמו לשעה גם היחסים בין הפועלים והאכרים. הפועלים התחילו להרגן; מה תכליתנו? להם, לאכרים, הכרמים, ולפועלים — ריסוק אברים. והפועל המשורר, בעל השיר „יה חי לי", כתב מאמר בעתון הירושלמי נגד „הרכוש"...

ואחרי הפסח, תרנ"א, ביקרו במושבה האורחים החשובים של אותו הפסח, אחד־העם, אוסישקין, מזא"ה ואחרים, והם ביקרו, כמובן, במטבח הפועלים ושם נאמו נאומים; נאם גם שפירא, ואחד־העם היה המסיים ואמר, כי שאלת „הרכוש" הופיעה לפני היות הרכוש...

אבל על אף המצוקה הזמנית עוד הוסיפו היחסים בין בעלי הרכוש במושבה ובין העובדים להיות ידידותיים במשך שנים רבות.

ה. ראשית המאבק

עוד לפני גמר השנה הראשונה, עוד לפני עבור „ירחי הדבש", נוכחו רבים מן האכרים לדעת כי טעו בחשבונותיהם, וכי עוד בתקופה הראשונה של הנטיעה אזלו המזומנים מכיסיהם של חלק ניכר מן היחידים. קשה היה לשלם לועד את הוצאות המושבה, קשה היה לשלם לפועל עוזר, ולא היה במה לכלכל את המשפחה. וטוב היה גורלם של פועלי „מנוחה ונחלה" הקבועים מגורלם של כמה וכמה מהאכרים שכלתה פרוטתם. הם הוכרחו לבקש דרכים לצאת מן המיצר. מעטים ביקשו פרנסות צדדיות במושבה, מעטים קיבלו עזרה מחו"צ, 6.000 פראנק לבניינים, ואחדים היו לפועלים. בקיץ תרנ"ב, כאשר התחילה הפקידות בעבודת נטיעות בעקרון ונתרבו בה פועלים שכירי יום, התחילו אחדים מבני המושבה ללכת יום יום לעקרון לעבוד שם ב„בחר". ואחדים מכרו את נחלותיהם הגדולות וקנו להם קטנות, או מכרו חלק מנחלתם ובכסף המזומן המשיכו לעבד את נטיעותיהם. החליפין נתאפשרו על ידי זה שאנשים חדשים באו למושבה, קנו להם אדמה ריקה או חלקות־כרם נטועות, והתחילו לעבדם במרץ. וכך החליטו אחדים מחברי מו"נ להוציא את נחלותיהם מרשות ההנהלה הכללית ושלחו את בניהם, בחורים צעירים, לעבד את נחלותיהם אלו ועל־ידי כך נוספה עבודה בתוך המושבה גופה ונוספו גם אנשים צעירים.

מלבד המחסור התחילה המושבה להרגיש מימיה הראשונים גם בידה הקשה של הממשלה ובטעם הנוהג המר של ה„בקשיש". ביחוד כבדה יד הממשלה בעניני הבנין. לפי החוק התורקי אסור היה, בלי קבלת רשיון מקושטא, לבנות בית, ואפילו רפת, על אדמת „מירי", וכאלה היו הרוב המכריע של הקרקעות בארץ. ורק בקושי רב ובתשלומי כסף מרובים הושגו רשיונות מעטים כאלה, „רוכסות". לבנין הבתים הראשונים היו בידי חנקין רשיונות אחדים, או שהצליח להשפיע על אנשי הרשות המקומיים לחשוב שיש כאלה בידו. אבל מאז שהמושבה עצמה התחילה לטפל בעניני הרשות, אסרו עליהם השלטונות בכל תוקף לבנות, ובהבטחות להשיג את הרשיונות הדרושים התחילו פקידי הממשלה למצוץ את דם המושבה כעלוקות. לקחו בקשיש בקביעות גם הקימקם ביפו וגם המודיר ברמלה, ולקחו בקשיש לסירוגין כל חייל וחייל שבא למושבה להשגיח על ה„סדר". המושבה עמדה לפני ההכרח הקשה להשיג את הכסף לבקשישים אלה ולהטיל את תשלומיהם על אנשי המושבה. הועד טרח וביקש עצות והתחכם לצאת מן המיצר. העול העיקרי של הבקשיש נפל על אלה שזכו לבנות, אבל השתתפו בכך גם אלה שעתידים היו לבנות, כדי שהם לא יצטרכו לשאת בעול לבדם בהגיע שעתם.

אחדים מן האכרים התחילו לבנות ב„איסור", רפת, אורוה, לול או גם בית. יש שהועד הפריעם מכך ויש שהרשה, כי ההכרח לא יגונה. ומן הרגע שאחד או

אחדים התחילו לבנות באיסור, הופקרו לשרירות לבם של כל פקיד ממשלתי ושל כל חייל. בתחילת הבנין רשאי היה כל פקיד וכל חייל למנוע את העבודה, אבל כשהוקם הגג אסור היה להרוס את הבנוי אלא על פי משפט בלבד. כל „חוטא" שבנה באיסור השתדל לעור את עיני הפקידים והחיילים שלא יראו בבנין עד הקמת הגג. וכמה צער ויסורים נפלו בחלקם של הבונים במשך תקופת הבנין! כל שעטת פרסות סוס ורעש גלגלי מרכבה הטילו עליהם פחד, פן יבואו חייל או פקיד שעדיין לא עיורו את עיניו.

שבעה אכרים התחילו לבנות בהסכמת הועד, בלי רשיונות, והועד הטיל עליהם את כל הוצאות הבקשיש, חוץ מחמש מאות פראנק שהטילו על כל המושבה. אבל גם הבונים וגם כלל המושבה הוציאו פי שלושה מן הסכום שקבעו מראש ולא הספיקו והבנין נעכב על ידי החיילים בכוח, כי קצרה יד המושבה לשלם עוד, והעניין נמשך שנתיים עד שהנדיב התערב והשיג את הרשיונות הדרושים בקושטא, ובודאי לא בתפילה בלבד... בשכר זה קראו את הרחוב השני, שבו נבנו הבתים החדשים, „רחוב בנימין".

את טעמה של נתינת הבקשיש טעמה המושבה לא רק בגלל איסור הבנין אלא גם בזמן הערכת הרכוש לשם תשלום ורקו, ואח"כ בהערכת היבולים לתשלום מעשר. אם גידל אכר מעט ירקות או זרע מעט תבואה, באה מיד ועדה מרמלה להעריך את היבול. והמעריכים מקבלים מתנה, וגובה המעשר מקבל מתנה, ויש שבגלל המתנות הללו לא היה כדאי לגדל ירקות או לזרוע. וכמה יסורים גרמו המתנות, וכמה בזיונות שבעו אלה שבאו בדברים עם העלוקות הללו. ואיש מהאכרים אשר היטיב לדבר ערבית — יש שקלל את יומו על כי נפל בחלקו להתעסק עם בזויי־אדם אלה.

באחד הימים נודע כי יצאה פקודה מקושטא לשחרר את הגפנים הנטועות כנות אמריקניות, העומדות בפני פילקסירה, ממעשר במשך עשר שנים, וכדי להשיג העתקה רשמית מפקודה זו היו נאלצים לשלם 800 פראנק „מתנה".

מתחילה היה הועד בעצמו נושא ונותן בעניני הרשות, ובכללם גם בעניינים הקטנים היום־יומיים, וכשנתרבו העניינים הללו, נתמנה מוכתר רשמי מטעם הועד, לטפל בכל העניינים הקטנים ורק הדבר הקשה הובא לפני הועד.

ו. התנגשויות

ועד המושבה, ראשיה, זקניה וצעיריה, ביקשו מראשית בואם למושבה לשמור על יחסי שכנות טובה עם בני הכפרים שבסביבה. היתה להם הרגשה פנימית כי יחס טוב והוגן לשכנים חובה אנושית ויהודית היא, וגם צו ההכרח של המציאות,

מציאות קשה של שני בנים, שני עמים, המתרוצצים במחיצתה של ארץ אחת. הם הרגישו בכך אבל לא ידעו למצוא את הדרך הנכונה, והשכנים לא סייעו לכך, אם מתוך טינא סתמית בלב לכל „זר" ואם מתוך טעמים כלכליים. התקיפים והעשירים שבכפרים כעסו על היהודים על שקלקלו את פועליהם, שילמו להם פי שנים ממה שהיו מקבלים אצל המעבידים־אחיהם והניחו להם לעבוד רק שמונה שעות ביום במקום המנהג שהיה קיים לעבוד מצאת השמש ועד בואה.

מטעם זה ומתוך כוונה לשמור על יחסים טובים ביניהם לבין הערבים, עמדו בני רחבות על העיקר של עבודה מעורבת, יהודים וערבים, עם רוב מכריע של פועלים עברים, כי ל ר ו ב בארץ שאפו תמיד הכל, מתוך רגש טבעי של שמירה עצמית. ומפני הטעם הנזכר היו ראשי רחבות משגיחים בשבע עינים שלא יתנהגו בני המושבה עם הערבים שלא כשורה. כשנודע לועד כי מי־שהוא במושבה התחיל לחקות את מעשי האפנדים ולהלוות כסף לערבים ברבית קצוצה, הזהיר את הבעל־דבר, בכל חומר הדין, שיימנע ממעשהו זה ולא יתן את המושבה לחרפה. וכך היו גם מקפידים מאוד שלא ירים עברי במושבה את ידו על ערבי, דבר שנעשה למנהג רגיל במושבות ראשונות אחדות. קרה מקרה ואכר אחד הכה בכעסו את פועלו הערבי, מיד העמידהו הועד לדין וחייבוהו לשלם לערבי 22 פראנק „שבת", 60 פראנק „בושת", וקנס של 10 פראנק לבית־הכנסת. מעשה בפועל עברי שביקש לנסוע בעגלתו של אכר, והעגלון הערבי לא נתנו לנסוע, כי כך ציוה עליו בעל־הבית, והפועל הכה את העגלון. הועד הטיל על המכה קנס של שני פראנק לשלם לערבי, וכשמאן לשלם הטילו עליו קנס נוסף של ארבעה פראנקים לטובת „ביקור חולים" והכריחוהו לשלם את שני הקנסות. ועוד מעשה באיש רחבות שהכה ברחוב ערבי מזרנוגה, והועד הטיל עליו קנס של ארבעה פראנק, החצי ל„לינת הצדק" במושבה והחצי לעניי הכפר. בכל מקרה של פגיעת עברי בערבי היה הועד נוהג בתקיפות כשם שהיה נוהג במקרי פגיעה של עברי בעברי. מעשה־אלמות כלשהו היה בעיני המושבה כפשע חמור. ואפילו בימי „השומר" היה מעשה ששומר אחד התנהג בגסות כלפי ערבי, והועד נזף במעליב נזיפה חמורה וראש השומרים, פורטוגלי, הודה בדבר, וביקש סליחה, והועד הודיע את הדבר למוכתרי הכפר שבו חי הנעלב.

ומצד אחר לא נהג הועד בזהירות כלפי המון בני הכפר והיו מעניישים אותם על חטאי תקיפיהם. לא רק אחרי ההתנפלות הראשונה של זרנוגה על המושבה, כפי שיסופר להלן, ושבאה באשמת השיך, החרימו לזמן רב את פועלי זרנוגה, אלא כך נהגו גם במקרים קלים. השיכים של הכפר הטילו לטובת עצמם מס קטן על כל עגלת זבל שלקחו בני המושבה וכתגמול לכך החרימה המושבה את פועלי הכפר... ופעם נמצא ערבי הרוג בשדות רחבות, ומחשש פן יעלילו עלילת־רצח על המושבה החרימו שוב את פועלי הכפר למפרע.

אבל לא בגלל כך פרצו ההתנפלויות וההתנגשויות העיקריות בין המושבה והסביבה כי־אם מטעמים רציניים יותר, שהיו נעוצים בתנאי הארץ ובמנהגיה שהמתישבים החדשים לא יכלו לעמוד בהם.

עוד בקיץ שנת תרנ"א פרצה ההתנפלות הראשונה של זרנוגה על המושבה בגלל מריבת מרעה. מנהג היה בארץ שהעשב הצומח על אדמה לא־זרועה רשות הרבים הוא, או נכון יותר: רשות העדרים של הרבים. המושבה לא יכלה לקבל את המנהג הזה מטעם חיוני מאוד. הקרקע הבלתי־זרועה שבמושבה היתה מפוצלת בין כרמים נטועים והעדר שבא לרעות בשדה־הבור היה נכנס גם לתחומי הכרמים, וביחוד בימות הקיץ, בהתיבש הדשא בשדות וגפני הכרמים לובשות עלים ירוקים וטעימים לחיך. וגם הרועים לא יכלו לראות בצער בהמתם ולמנוע מהם את תענוגם... בני המושבה אסרו לרעות את העדרים הזרים בשדות הבור שלהם.

והנה בסוף הקיץ תרנ"א נמצא עדרם של נכבדי זרנוגה רועה בין הכרמים. העדר נכלא במושבה ומבעליו נדרש תשלום קנס. בני המושבה עדיין בלתי־מנוסים היו ולא ידעו כי במקרה כזה יש לעמוד על המשמר, וכל הגברים הלכו אל כרמיהם ובמושבה נשארו רק הנשים. השיך הראשי של הכפר בא למושבה להתאונן לפני הועד. הוא נפגש עם אחד שלא שמע ערבית ולא ידע את מנהג הארץ, כי גם את היריב הבא אליך יש לקבל במידה של הכנסת־אורחים. והוא גער בשיך. ראה השיך כי אין גברים במושבה, מיהר והזעיק את בחוריו, והם באו אל המושבה מזויינים באלות, ושחררו את עדרם, ואגב כך ניפצו את השמשות בבתים, ואכר אחד, איש גדרה, שנזדמן להם במקרה ברחוב, הוכה על־ידם.

פעמון המושבה השמיע צלצול אזעקה, ומכל העברים התחילו רצים ובאים אכרים ופועלים ומעדריהם בידיהם שאמרו „לכתת" אותם לחרבות. אבל עד בואם למושבה כבר יצאוה הערבים. המושבה נבוכה. וקול יצא שאנשי רחבות מוגי־לב הם...

אחדים מאנשי הישוב, הבקיאים בעניני הארץ, יעצו למושבה להשלים עם הכפר, שהיה מוכן לכך, אבל אנשי המושבה לבם היה חם, והקונסול הרוסי, שרוב בני המושבה היו אז נתיניו, הסיתם לבקש משפט ולהעניש את הכפר כדין. המושבה הסתבכה במשפט ממושך, שאכל אלפי פראנקים והעלה חרס. והחרם שהטילה המושבה על פועלי הכפר היה לטובתם של מעבידיהם הערבים, שבגללם בא הריב, ורק לאחר שנתיים השלימו הכפר והמושבה והחרם בוטל.

וקשה מסכסוך זרנוגה היה הסכסוך עם השבט סטריה. כאן היתה מריבת־אדמה, שהיא תמיד קשה בארץ הזאת. לאנשי סטריה היו טענות־אריסות על אדמת רחבות. הם קבלו אמנם פיצויים אבל ביקשו חלק באדמה, ולא אל מוכר הקרקע, שהרויח סכום־כסף גדול, באו בטענה, כי־אם אל הקונים, אל המושבה. יסוד חוקי לא היה לטענתם והחליטו איפוא להשתמש בכוח. ענין זרנוגה הטעה אותם להאמין

כי רחבות עיר פרוצה היא. ואולם הפעם הוכיחו אנשי רחבות כי אף הם אינם טומנים בשעת צורך ידם בצלחת.

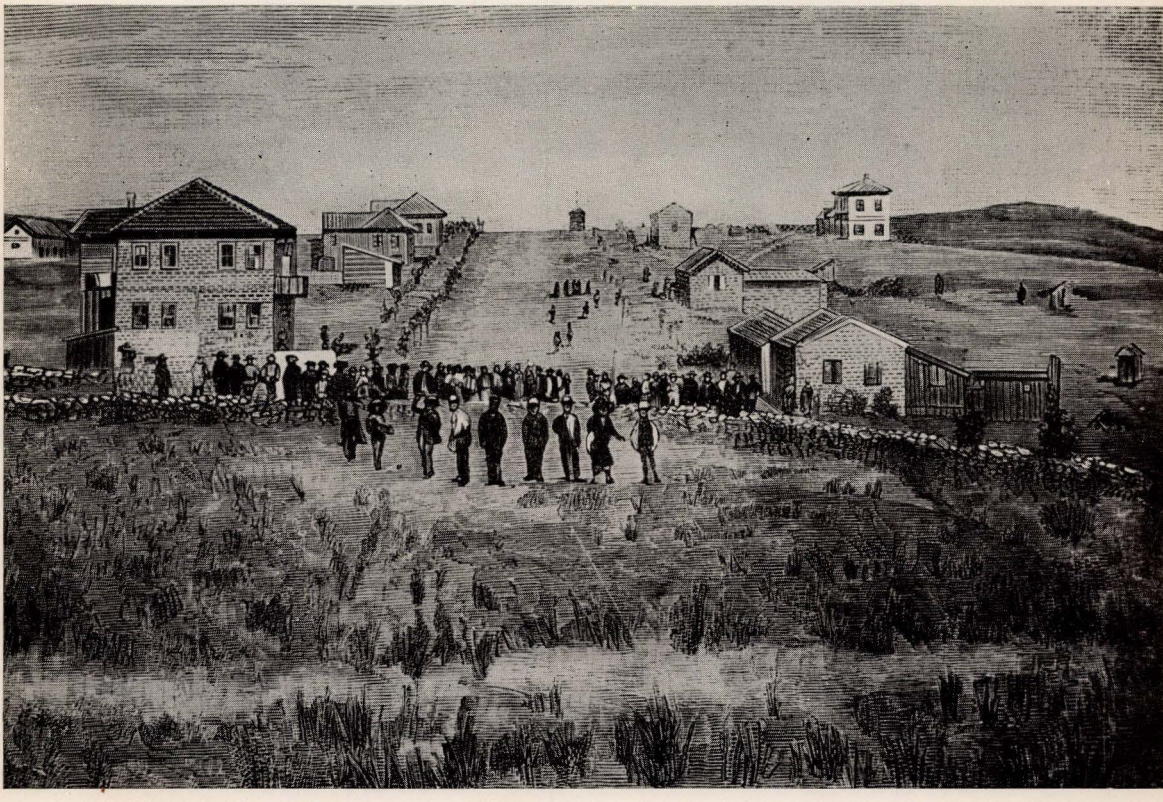
עם שקיעת החמה יצאו רוכבי־סוסים ממחנה סטריה, שנטה את אהליו בגבולה המזרחי של המושבה, ואחריהם רגלים גברים ונשים המוכנות לזכות מן השלל. עוד לפני הגיעם למושבה התחיל הפעמון לצלצל בחזקה, ומכל עברים נחפזו בני המושבה ומקלות עבים ומוטות־ברזל בידיהם. גם הנשים מיהרו הפעם אחרי הגברים ואספו מאבני המקום אל סינריהן. ושני רוכבים מיהרו ויצאו דחופים מהמושבה, האחד בדרך לרמלה, להודיע לרשות, והשני — לראשון־לציון להזעיק עזרה משם. שנים מרוכבי סטריה ניסו לחסום את דרך הרוכבים ולעכבם ולא הצליחו. אנשי סטריה הגיעו לגבעה אחת מגבעות המושבה. ואנשי רחבות תפשו עמדה על גבעה שניה, למולם. ושני המחנות עמדו ובחנו כל אחד את מצבו של השני. מתוך מחנה היהודים התפרץ אחד, נמוך־קומה ודל־בשר ומוט־ברזל ארוך בידו, „בר׳לה" היה זה, אחד האכרים, והוא גם הנפח. הוא רץ מול מחנה הבידואים וקרא: „סורו סורו מעל אדמתנו !..." הבידואים התפרצו לעומתו... משני העברים ניתך ברד־אבנים. עשרות אחדות מבני המושבה רצו בעקבות „ברל׳ה", שהיה כבר מוקף מכל עבר. מוטות־ברזל התנגשו והתנגחו באלות ובחרבות. „ברל׳ה" נפצע באלה כבדה בחוטמו והוא הוסיף להכות על ימין ועל שמאל... יד בני המושבה היתה על העליונה. שורות המתנפלים חרדו ונסוגו. חיילים מרמלה ורוכבים מראשון־לציון באו ככלות הכל, לאחר שהבידואים כבר ברחו.

הפעם גללו אנשי רחבות את חרפת זרנוגה מעליהם.

אנשי סטריה לא מחלו על עלבונם, וכעבור זמן קצר ניסו שוב את כחם להכות את רחבות, ושוב הוכו אחור בבושה. הפעם התנפלו על פועלים עברים שחפרו תעלה על הגבול המזרחי של אדמת המושבה. אהרן איזנברג שנזדמן למקום רכוב על סוסו ורובה־צייד בידו ירה באויר והמתנפלים נסוגו. מאז אחזו בשיטה אחרת, לא התנפלו על המושבה ביום אלא התחילו להעלות בלילות את עדריהם על כרמי רחבות ותגרות תדירות פרצו ביניהם ובין אנשי המושבה. נוסף לכך התחילו לשלוח בלילות את ידיהם אל הרפתים והלולים, והרחבותיים חיזקו את השמירה. חלק מאנשי סטריה פרשו מרוב השבט והתישבו ממערב למושבה, ואלה השלימו עם המושבה ועבדו עמה. וראשי סטריה המקטרגים הגישו משפט נגד המושבה, ועד שערי קושטא הגיעו תביעותיהם. המשפט אכל לא מעט כסף, אבל התובעים לא זכו בטענותיהם. ועוד חלק קטן נפרד מן המקטרגים והתישבו בצפון אדמת המושבה, והמושבה נתנה להם כסף לחפירת באר. ורק במשך השנים השלימו כל אנשי השבט עם רחבות. גם בני הכפר עקיר בקשו להפריע לחפירת התעלה בגבול הדרומי של האדמה. השומר, ישראל גולדשטין, שרובה רוסי ישן היה בידו, איים על המפריעים והם נסוגו.

רחובות לפני 60 שנה, אז שמה „דורן"

מראה המושבה בשנת תרנ"ב (1892)

מייסדי מנוחה ונחלה בוורשא, שנת תר"ן (1890) : ח. כהן, א. ז. לוין־אפשטין, ז. גלוסקין, י. קפלן

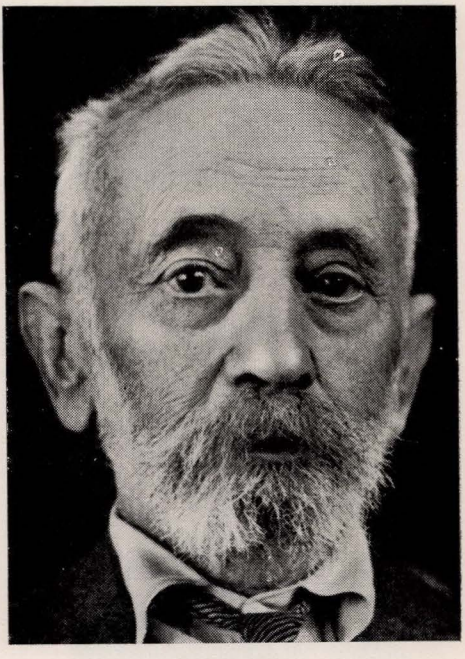
מייסדי רחובות ובוניה, ז"ל

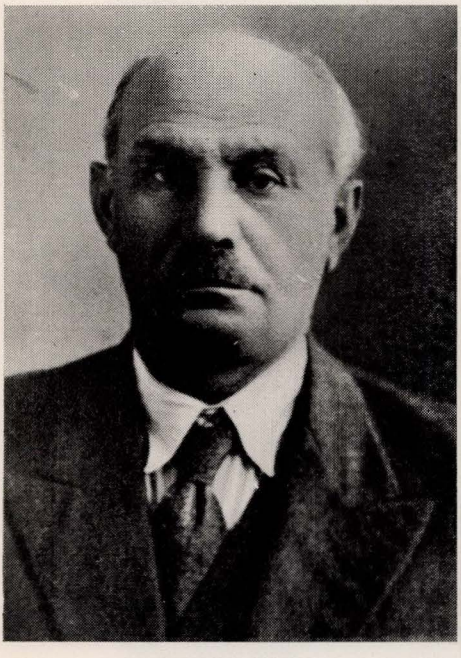
אהרן אייזנברג

א. ז. לוין־אפשטין

אפרים זק"ש

יהודה גורודיסקי

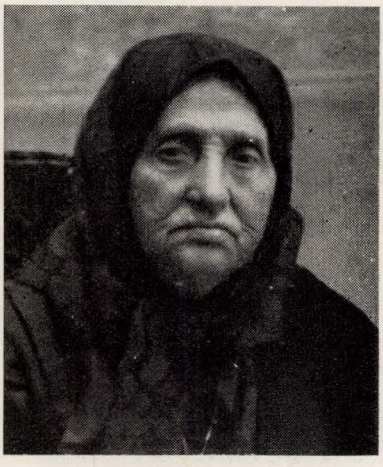
„אמהות" רחובות, ז"ל

בתיה מקוב

ביילה אייזנברג

רחל הרשנזון

ביילה־מינדל ליפקוביץ

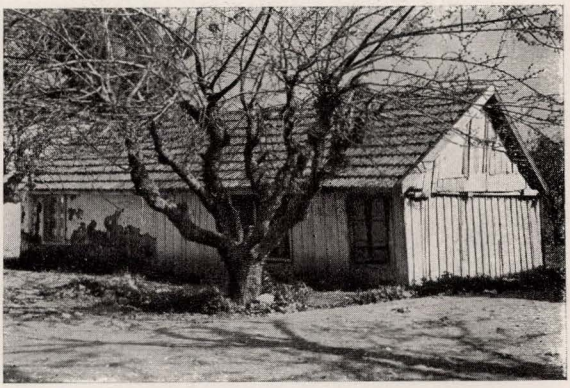
אסתר רוזנבלום

גוסיה דונדיקוב

קבוצת אכרים ופועלים ראשונים במושבה

הבנין הצבורי הראשון — ה„שלש" הידוע

קבוצת אכרים צעירים בעבודה בשנת תרנ"ז, 1897. מימין לשמאל: דב רוזנבלום, אליעזר הרשנזון ז"ל, אהרן פילורנקו ז"ל, מאיר רבינוביץ ז"ל, גרשון ברזנר, צבי קליינר ז"ל, יעקב פורר ז"ל, מיכאל מינקוב, טוביה פדובה, אהרן שקולניק ז"ל, עזרא פורר ז"ל.

לונדון בעת הדפסת (1897)

בית הספר ברחבות בשנת תרנ"ט (1899). קבלת פני הברון.

מראה רחבות בשנת תרס"ח (1908)

ז. בית־הספר

אנשי רחבות היו בראשיתם מסוג בעלי־בתים, בני גיל הבינה, שהרגש הדתי היה חזק מאוד בלבם. עצם חיבת־ציון שלהם — ורובם היו חובבי־ציון — היתה תופעה לאומית־דתית. מסוג זה היו גם מנהיגי „מנוחה ונחלה" וכמעט כל חבריהם. ומן הימים הראשונים ליסוד המושבה הוטבעה על חייה הציבוריים ועל מוסדותיה חותמת בולטת של דתיות. עם הרב ביפו היו מתיעצים בכל דבר הקשה, כמו עם הועה"פ של חו"צ. בדין ודברים על חלוקת מסי המושבה ועל היחסים בין היושבים במושבה גופה ובין יושבי חוץ, היתה לעתים דעתו של הרב מכרעת. והיה מעשה בענין זריעת תורמוס בין הגפנים, לשם זיבול ירוק, והרב דיפו עיכב את הדבר מחמת חשש של כלאיים, עד שהרב הגאון ר' שמואל מוהליבר התערב בדבר והסביר בכתב לרב דיפו שאין כאן משום כלאיים הואיל והתורמוס אינו משמש מאכל לא לבני־אדם ולא לבהמות ואינו בא אלא להיטיב את הקרקע. וענין ה„ערלה" נתן יד לרבנות ביפו לשלוח לעתים קרובות בקיץ שליחים מיוחדים למושבה לפקח על הבחורים שלא יטעמו מן האסור. ובית־הספר לא היה מלכתחילה אלא „חדר" טיפוסי לכל פרטיו, כאחד ה„חדרים" בגולה. שפת הלימוד היתה אידיש; מלמד, לבוש טלית־קטן ארוכה מעל למדיו, ישב בצריף־העץ והרביץ תורה בקרב תלמידיו, חומש ורש"י וגם „חשבון". משנתרבו הילדים שכרו חדר מיוחד באחד מבתי המושבה, קבעו כיתות והביאו מלמד חדש, קלעס, שידע ללמד נביאים עם פירוש המלבי"ם, ולעזרה ניתן לו גם מורה, רוזין, אחד הפועלים, שנמאסה עליו העבודה, והיה מלמד למתחילים „עברי", ולתלמידים הגדולים יותר חשבון. ההוצאות של שניהם ושכר הדירה עלו 75 פראנק לחודש, והועד נימק את ההוצאה „הגדולה" בנימוק ש„תלמוד תורה כנגד כולם".

המלמד החדש היה עוסק בהוראה מאהבה והניגון שבו לימד את התנ"ך לקח את לב תלמידיו. אבל בשעה שרוחו לא היתה טובה עליו, היה כועס וצובט בזרועות תלמידיו. וכן היה מספר להם מעשיות על מכשפים ומכשפות.

אחר כך הקימו למען בית־הספר צריף מיוחד ובו היו ארבעה חדרים לארבע כיתות, והוסיפו עוד מלמד אחד, איש ירושלים, גיטלזון, ללמד לימודי דת, קריאת ההפטרה בניגון, ופרקים מ„שולחן־ערוך".

וזאת היתה תכנית הלימודים שחיברו אנשי מו"נ למען ה„תלמוד־תורה":

הלימודים: תנ"ך, פירוש רש"י על התורה, משניות וגמרא, דיני תפילות וברכות, הלכות שבת ומועדים, הלכות חובת הארץ, פירוש התפילות, דקדוק השפה ושימושה, דברי ימי ישראל, חשבון, גיאוגרפיה, ידיעות הטבע הנוגעות לחיי אכר וחקלאות, דברי ימי העמים.

מובן מאליו שרוב התכנית, וביחוד חלקה האחרון, לא יצאה מכלל דברים שבכתב בלבד.

ועל אלה המנהגים היו מצווים התלמידים:

1) עד 13 שנה מתפללים הילדים בתלמוד־תורה כל יום, שחרית וערבית בציבור.

2) לכל הילדים תלבושת אחת: צניף, טלית־קטן, מעיל עליון. ולנערות — אפוד.

3) בכל חג טיולים. באחד מהם, בחול־המועד, עליה לירושלים בלוית המורים לבקר במקומות הקדושים.

4) שפת הלימוד והדיבור — עברית; שפה זרה, חוץ משפת־הארץ, ערבית, אינה נלמדת כל עיקר.

וגם המנהגים האלה היו דברים שבכתב בלבד.

אולם גם תכנית זו לא הניחה דעתם של קנאי המושבה, שהיו מקבלים סיוע מאת רבני ירושלים ודרשו להוציא את הילדות מן התלמוד־תורה ולבטל כל לימודי חול. וכשלא נתמלאה דרישתם הקימו להם בעזרת רבני ירושלים „חדר" משלהם. עצם הכינוי „תלמוד־תורה", שעליו היו מגינים בתוקף, נשאר רק על גבי הכתב, ובקהל קראו למוסד החינוכי של המושבה בית־ספר, כמנהג בכל המושבות.

ח. הצעירים

לאט לאט התחיל צביונה של המושבה להשתנות. גם בין המייסדים הראשונים היו מעטים שחיבת־ציון שלהם היתה חילונית בלבד. במשך השנים הלך מספרם הלוך וגדול וביניהם היו בחורים צעירים מאוד, מהם בני חברי מו"נ שבאו מחו"ל, ומהם מתנחלים חדשים. ואלה היו לאט לאט השאור שבעיסה החברתית ובפעולה הציבורית במושבה.

הצעירים הללו היו מלאי תסיסה ולא יכלו להסתפק רק בעבודה ובעניינים ציבוריים. מזמן לזמן היו מתאספים לבלות את הזמן בנעימים, בשירה ובריקוד. ודוקא בחורים ובחורות ביחד, ואם בחורות המושבה היו מעטות היו מביאים אותן מראשון לציון. הקשישים יותר דעתם לא היתה נוחה מצעירים אלה. אבל לא רק על מעשי־הנעורים שלהם כעסו זקני המושבה אלא דוקא על שהתחילו לשוות צביון חדש לציבוריות הרחבותית. חילוקי־הדעות בין הצעירים והזקנים נתעוררו ביחוד בענין בית־הספר. ראשית התלקחה המחלוקת בגלל עצם השם של המוסד החינוכי. אלה גורסים „בית־ספר", ואלה „תלמוד־תורה" דוקא. ולא רק על השם רבו, כי אם גם על התוכן. שנים מן הצעירים, מ. סמילנסקי וא. מרגולין, התנדבו

לתת בביה"ס שיעורים לתולדות ישראל, תולדות העמים וחשבון, שהיו אמנם רשומים בתכנית אבל לא נלמדו. ובורותם של הילדים גדלה עד לידי כך, שתלמידי הכיתה הגבוהה הופתעו לשמוע כי ישנם בעולם עוד עמים מלבד העם היהודי; ותלמידי הכיתה שלפניה תפסו רק בקושי משום מה אין ה„אפס", שבא לפני מספר „אחד", מוסיף אלא גורע, ואם ה„אפס" בא אחרי המספר „אחד" הוא מגדיל אותו פי עשרה... המורים עבדו בלי שכר ולא עוד אלא אספו בין חבריהם 500 פראנק להקל על הגרעון של בית־הספר. לוין־אפשטיין שמח לכך והזקנים רגנו.

בהשפעת הצעירים הנהיגו להפריש בעתיד מהכנסת הענבים ברוטו אחוז אחד לטובת ביה"ס, ותקנה זו אושרה באסיפה הכללית כ„חוק לעולם לא יעבור". הצעירים תבעו להנהיג למעשה את חובת הדיבור העברי בביה"ס שהיה עד אז רק משאלה יפה בלבד, וכן התנגדו בכל עוז להפריד בין הילדים והילדות; ולבסוף פרצה מלחמה עזה בשל ההברה הספרדית שהזקנים התנגדו לה. הצעירים עמדו גם על כך שה„חדר" לא יוכר כמוסד כללי של המושבה אלא כמוסד פרטי.

לאחר הרעש של תקופת טיומקין ולאחר שמאות הפועלים יצאו את רחבות ונשארו רק עשרות בודדות, ירד על המושבה שקט של דכאון, וביחוד כשגדלו דאגותיו הפרטיות של כל אחד, דאגות פרנסה וקיום. הציבור בכללו לא התעניין בשום דבר ציבורי מחוץ לעניני המושבה. זו היתה רשות הועד בלבד. ורוח לא־טובה עברה על ראשי הציבור בישוב, לא להתיחס בבקורת להנהגת הפקידות של הבארון, אף אם היא לרעת הישוב. מרוח זו נפגעו גם ראשי הציבור במושבות החדשות, רחבות וחדרה. אבל הנה קם דור חדש במושבה שמאן להגיד „שלום" לכל דבר שהמנהיגים הרשמיים אומרים „שלום". בני הדור הזה ביקשו ליצור דעת־קהל עצמאית וחפשית, בלתי תלויה בהוראות מגבוה, דעה חפשית מכל השפעה מוקדמת. כל עניני הישוב היו קרובים ללבם, ולא רק עניני המושבה. הועד הפועל של חובבי־ציון, בית־הספר לבנות ביפו המפורסם בזמן ההוא, יסוד המושבה קסטינה — הכל היה קרוב ללבם. וביחוד התחילו לבקר בקול רם את דרכי הפקידות הבארונית ואת מעשי התעתועים שלהם בעסקי היין ובתוצרתו, דבר שנגע בעצם קיומן של המושבות, ורחבות בכללן.

בזמנם החפשי היו הצעירים משוטטים בארץ ולמדו להכירה כראוי. הם הגיעו עד קצה הנגב, במקום שלא דרכה עדיין רגל יהודית אז, ועד פסגת החרמון וסביבתו בצפון. הצעירים רכשו להם גם נשק טוב ולמדו ידיהם לקלוע אל המטרה. ומכולם הצטיין ביחוד הגבור שבחבורה, א. מרגולין, וסוסים היו לכל אחד, וביקשו תמיד לקנות סוסים שיהיו מסוגלים לא רק לעבודה כי־אם גם לרכיבה. בלילות היו יוצאים למנוע את רועי סטריה לחבל בכרמים. וגם להצלת המושבות הקטנות מידי לוחציהם היו ממהרים תמיד, אם ביום ואם בלילה.

ואורח חשוב כי יבוא למושבה יצאו רוכבי רחבות לקבל פניו ולחלוק לו כבוד.

אל המושבות הקטנות והנידחות, עקרון, נס־ציונה, גדרה וקסטינה, היו צעירי רחבות רוכבים לא רק כדי להיות להן למגן, אלא גם כדי לגרום להם קורת־רוח ולגרש משם את השעמום. הם היו עורכים שם נשפים, כבמושבתם, ומשמחים את בני המקום.

הצעירים שילמו, כמובן, „מס" נעים גם לרגשות הנפשיים של ימי הנוער; לכל אחד היתה אחת „מלכת" לבו, אם מבנות המושבה, ואפילו מתוך הנערות־הילדות או מהמושבות השכנות. כמקום־הפגישות היתה משמשת הגבעה שבמערב המושבה, ועל כן נקראה „גבעת האהבה". וביחוד הוכשרה הגבעה למטרה שאליה נישאו הלבבות, מיום שרבים מבין הצעירים התחילו לעסוק גם בפלחה ועל הגבעה שמו את הגרנות שלהם. הגורן מעוז בה לא רק לקיבה כי־אם גם ללב.

ואחד מהצעירים האלה היה אותו קלינר, שהיה הזקן שבחבורה וה„צעיר" מכולם. הוא היה בעל נפש פיוטית וקול נעים וידע פרק בזמרה, והיה עורך „מקהלות" ומנצח עליהן.

בזכות כל המעשים הללו נקראו צעירי רחבות „שבּבּ", והם עצמם נהנו מכינוי זה אשר צלצול מזרחי לו. והיו אשר חשדו כי במלה „שבּבּ" מסתתרים ראשי תיבות של אגודת־סתר. אבל לאמתו של דבר לא היה כאן שום דבר־סתר אלא חיקוי לכינוי שבו דוגלים צעירי הכפרים הערבים.

ט. תרנ"ד

שנה מכרעת בחיי המושבה באה לרחבות. הכרמים שניטעו בחורף תרנ"א יצאו מכלל „ערלה" ושנת הבציר הראשון הגיעה. ולשנה זו היה מבוא ארוך וכאוב.

שאלת הענבים התחילה להדאיג ולהטריד את לב בני המושבה עוד מלפני שנה. מה יהיה גורל ענבינו? שאלה זו ניקרה בכל המוחות. והדעות במושבה נתפלגו. יש אשר אמרו, נבקש את הנדיב הידוע כי יאסוף גם את ענבינו אל יקביו. זו היתה גם דעתם של ראשי מו"נ. ולשם כך התחילו להתהלך בנעימים עם פקידי הבארון וללכת לברכם בכל חג יחד עם כל האכרים הנתמכים. והצעירים, וביניהם האשה בתיה מקוב, טענו: מה הועילו איפוא אנשי רחבות בתקנתם? הם אמרו להקים מושבה באמצעים משלהם, ועתה יחיו גם הם בחסדי הבארון, ויהיו תלויים במעשי הפקידות. ואלה אמרו, אם אין לנו האפשרות לבנות יקב הדומה ליקב של הבארון, נבנה לנו יקב קטן, כמעשי הגרמנים בשרונה, ונמכור בעצמנו את יינו במצרים ובכל ארצות המזרח. ובמדה שירבו ענבינו נגדיל לאט לאט את יקבנו ונרחיב את

מסחרנו. ואנו עצמנו נעשה את העבודה ביקב ואת עבודת המסחר ותמעטנה ההוצאות ונוכל למכור את יינו בזול, כי יהיה שוה לכל נפש. אבל קולם של אלה לא נשמע, ונאמר להם שצעירים טובים הם, אבל לא סוחרים, והאשה בתיה אמנם יודעת פרק במסחר, אבל סוף סוף אינה אלא אשה. והסוחרים הבקיאים והמומחים הללו שכחו כי פחות מכל יש מ ס ח ר ביקבי הבארון, ואין בהם אלא רקבון של פילנטרופיה בלבד.

ראשי מו"נ שלחו מתנה יפה לבתו של שייד, ראש הפקידות ליום חתונתה, וקנו על־ידי כך את לבו, וא. ז. לוין־אפשטין וז. גלוסקין נסעו לפריז להפיל את תחנוניהם לפני הבארון, שיקבל את ענבי רחבות ליקב ראשון־לציון וגם התחייבו לייסד ברוסיה חברה למכירת היינות של ראשון־לציון במחירים טובים, והם יסדו לשם כך את חברת „כרמל". השליחים השיגו את מבוקשם, ולרחבות הגיעה הבשורה הגדולה כי ענביה יתקבלו ביקבי הבארון.

בשורה זו שבאה מפריז נתקבלה במושבה לא בדעה אחת. היו ששמחו ואמרו, הנה הוסרה הדאגה וגם בני רחבות יהיו סמוכים מעכשיו על שולחנו של הבארון. והיו שהתאבלו על כך. והיו בין צעירי רחבות שהלכו לכרמיהם לבפות בין גפניהם את תקוותיהם הטובות שנגוזו. היתה רווחה לשעה אבל הדאגה היתה לעתיד.

בטרם התחילו הכרמים לתת את פרים החמיר מאד מצבם החמרי של רוב בני המושבה. גם האמידים עיפו, הבינוניים — כלתה פרוטה מכיסם, ומצבם של העניים קשה היה מלכתחילה מן השנה הראשונה. אלה שדרשו לבנות יקב התחילו להתכונן לכך עוד לפני שכלתה הפרוטה, ודעתם היתה לנטוע פחות ולחסוך כסף להקמת היקב, והפעם הציעו למכור חלק מכל כרם כדי לאסוף את הכסף לבנין היקב. הם קיוו לקבל הלוואה מסחרית למטרה מסחרית. אפשר שטעו בחשבון אבל אם טעו אין זאת אלא משום שכל עסק הגפנים היה אז מוטעה.

עם גבור המצוקה פחתה העבודה ופועלים נוספים עזבו את המושבה. ובפעם הראשונה נעקר מן המושבה וטולטל לעבר הימים בן אכר, ודוקא בנה של משפחת הרשנזון, משפחה גדולה ועמלה. והבחור רב־מרץ ורב־כשרון. וכל המושבה ליותה אותו כאשר מלוים את המת. ואחריו יצאו והפליגו גם אחרים.

עם בוא „הבשורה" מפריז הוקל כובד הדחקות. בני רחבות נעשו בטוחים אף הם והמלוים ברבית ביפו והחנונים פתחו להם אשראי.

הבציר הראשון הביא עמו זרם של חיים חדשים למושבה ועודד גם את הצעירים שבכו על חלום החופש שנגוז. הכל, פרט לזקנים מאוד, יצאו לנטור בעצמם את כרמיהם. בכל כרם הוקמה מלונה בת שתי קומות, בנויה מעמודי־עץ ומחצלות. הקומה התחתונה — לכלי עבודה ולמים, והעליונה — לצופה, לשינה ולמנוחה. ובכרמים ירונן וירועע בלילות. קול צעירים וצעירות הצהיל את כל הסביבה. נשמעו

שירים וגם יריות, להפחיד את השועלים המחבלים בכרמים, ונראו לפידי־אש שבהם אותתו השומרים זה לזה, לקרוב ולרחוק.

וכשהגיע זמן דריכת הענבים ביקבים שבראשון־לציון, יצאו לילה לילה אחרי חצות שורות שורות של גמלים מהפינות השונות של כרמי המושבה, והם נושאים על דבשתם סלי ענבים, והכורמים הולכים לפניהם ומאחוריהם ברגל וכלי־נשקם עמהם, לשמור על האורחות מפגעי הדרך. העבודה היתה קשה, גם ביום וגם בלילה, במשך כל זמן הבציר. אבל ככל עבודה הביאה אף היא שמחה ללב וקורת־רוח. הצער נשכח לשעה קלה.

עברו הימים החגיגיים של הבציר וימי החול האפורים הגיעו שוב. לא בכדי בכו הצעירים לשמע הבשורה מפריז. נקרא אסיפה והוחלט לנטוע גן ולקרוא לו „גן אליהו", לכבודו של שייד. לפקיד הממונה על היקב הוגש פסנתר, מתנה לבתו, ושתילי זיתים נשלחו לו בשביל כרמו הפרטי. רחבות הלכה בדרכן של כל מושבות הבארון. ובאשר תמיכה, שם גם ריח רע ורוח רעה.

ובשנת תרנ"ד נעשה מעשה רב. עד אז היתה עוד רחבות „מושע". ובשנת תרנ"ד הושגו הקושנים „איפרז". ובחלוקת ההוצאות השתתפו עם הועד גם באי כוחם של חו"צ. באותה שנה קבלה המושבה גם מתנה מחו"צ, אלף פראנק להוצאות המושבה, למען אלה שאין ידם משגת לשלם. חלק מן התרומה הוקדש לבית־הספר. גם בין בעלי היכולת היו אחדים שהתרשלו בתשלום הוצאות המושבה, והוחלט לשלול מהם את עזרת החובש ואת שרות השוחט. והאמצעים החריפים האלה הועילו.

ובאותה השנה הוקם עוד מוסד חיוני, אף כי למען המתים... מקרה מוזר קרה במושבה. בשעת יסודה כשכתבו את „ספר־הברית" שכחו שגם אנשי רחבות לא יחיו לעולם ולא הקצו מקום לבית־עלמין. ורק משנסתלק אחד הראשונים, יעקב קרלינסקי, שנפל מסוסו בשובו מן השוק ברמלה ומת, נזכרו כי המות דוקא הוא שיחיה לעולם. א. ז. לוין־אפשטיין הוציא את המושבה מן המיצר והקדיש לכך חלק מנחלתו, הוא החלק מספר 69, שהפך להיות רחבות שבעולם העליון. גם א. ז. דונדיקוב מת, אבל לא ברחבות, ונקבר במקום מותו, ביפו. ואחריו מת אחד המייסדים, הראש למשפחת הרשנזון, ר' אברהם משה. ובשנת תרנ"ד נוסדה במושבה גם „חברה קדישא", לטפל במתים ובבית־העלמין, והם נטעו בו עצי איקליפטוס.

וגם שנת תרנ"ד עצמה הלכה לעולמה, ושקעה בתהום הנצחים.

י. תרנ"ה—תרנ"ו

בשנת תרנ"ה עשתה רחבות בפעם הראשונה את חשבונה. עד אז נטעה מנוחה ונחלה: 144,266 גפנים, שהכניסו לה בשנת תרנ"ה 15,090 פראנק.

היחידים נטעו עד אז: 333,100 גפנים, מהן יצאו מגיל ה„ערלה" בשנת תרנ"ה 194,000 גפנים שהכניסו 16,900 פראנק.

מספרם של ה„יחידים" היה 34, אחדים מן הראשונים נעדרו ונוספו חדשים: יצחק כהן, יוסף וינר, משה גראיב, יצחק פראנק.

למרות התלות ביקבי הבארון, הלכה וגדלה אהבתם של אנשי רחבות לכרמיהם. ובסתר הלב היתה התקוה כי עם שיפור הכרמים תהי פעם האפשרות להגאל מעבדות הפילנטרופיה. ואולם שנת תרנ"ו היתה שנת צרה לכרמים. מידי שמים ומידי בני אדם באה עליהם הרעה. הגיעה שנת השמיטה, השניה מאז הוסד הישוב. בשמיטה הראשונה גרמה הקליריקליות בירושלים רעה גדולה לעקרון. כעת ניתן האות מורשא. ר' יעקב ברוידא החליט להשמיט את העבודה בכרמיו. הוא, האדם העשיר, היושב לבטח על עסקיו בגולה, יכול היה לקיים את המצוות התלויות בארץ, אבל לגבי הכורמים החיים על כרמיהם, מה לשמיטה אצל תחית הארץ? הרב דיפו הבין כי קל יותר להוביר אדמת זריעה מאשר להפקיר כרמים, דבר העשוי לגרום תקלה לשנים, וביקש פתרון המתקבל על הדעת. החכם־באשי הספרדי התיר את העבודה בשמיטה מטעם פשוט: הארץ בידי נכרים היא ועליהם אין מצות שמיטה חלה. הרב ר' שמואל סאלאנט נטה להקל, אבל הרב דיסקין החמיר. ולבסוף מצא הרב דיפו, שהוא היה האחראי למחוזו, דרך של פשרה. הכורמים היהודים ימכרו את נטיעותיהם לנכרים וכן גם את אדמתם בעומק של מטר אחד, ובמשך שנה מחויבים הקונים „לקלף" את האדמה העליונה עד כדי מטר, ואם לא יעמדו בתנאי הזה בטלה ומבוטלה המכירה לאחר שנה... ועוד הוסיף, כי לזמר את הגפנים מחויבים המוכרים, לחרוש צריך הקונה, ולזבל אסור לאלה ולאלה כאחד. וסעיד עבדין, בן רמלה, שהיה עומד למושבה במשא־ומתן שלה עם שמאי המעשר ועם גוביו, עמד לה גם הפעם. הוא קנה את כל כרמי רחבות בשטר מכר, כדין וכדת ישראל, בכל התנאים הנ"ל, ושילם את מחירן במזומן... לירה תורכית אחת. את הלירה החזירו לו, בסתר, בתוספת של עוד חמש, ובעית השמיטה מצאה את פתרונה. ורק הצעירים, שלעגו לכל המשחק הזה, לא קיימו את כל התנאים. הם זיבלו את כרמיהם בפרהסיה, ואחדים מן הזקנים זיבלו בסתר.

והנה צרה מידי שמים. עוד בטרם גמרו את הגיפור ואת עבודת הגורן פשטו תולעים בכרמים. בתקופה זו רגילים היו תולעים לזחול על עלי הגפנים, אבל הפעם גבר מספרם באופן מבהיל. אמנם רק בעלים נגעו, הענבים עדיין בוסר היו וקשים מאוד והתולעים לא יכלו להם, אבל מה יהא גורלם אחר־כך? האגרונומים של הפקידות יעצו לרסס על הגפנים חמרים חריפים, אבל אלה שניסו לעשות כך נכוו; הריסוס הזיק לעלים ולענבים יותר מאשר לתולעים. לא היתה איפוא כל דרך אחרת אלא לאסוף אותם בידים ולהשמידם. יצאו הכורמים וכל בני ביתם, נשים וילדים,

לעבודה בזויה זו, לאסוף את הרמשים ולמעך אותם בידים, או לאספם ולדון אותם בשריפה. והרווקים וכן בעלי הכרמים הגדולים הזמינו לשם כך נשים וילדים מן הכפרים השכנים; והזמן זמן קציר החטים ועבודת הגורן מרובה בכפרים, וקשה להשיג פועלים. באו ילדי בתי־הספר מיפו ומירושלים לעזור לכורמים, סכנת כרמים מבטלת תורה. סוף סוף התגברו גם על מכת־שמים זו, ויצאו יגעים ועייפים אל הבציר. לענבים הזיקו התולעים רק מעט. רק במעטים מהם היתה יד התולעים לכרסם את קליפתם הדקה, ואלה היו פסולים לתעשיית היין.

ואחרי הבציר נפוצה השמועה המחרידה כי הפילקסירה, שנראתה בראשונה בכרמי זכרון־יעקב, עשתה השנה שמות בכרמים. ופחד נפל על אנשי רחבות, כי במרבית כרמיהם היו הכנות צרפתיות או מקומיות ולא אמריקאיות העומדות בפני הנגע. אבל הרעה לא נגעה ברחבות.

מרובים הם יסורי הגאולה, וביחוד של אלה שדרכי גאולתם דבוקים בקרקע.

ובשנת תרנ"ו נעשו מעשים חדשים ברחבות. חברה קטנה של חובבי־ציון היו בברלין, „עזרא" שמה, ובראשה עמדו ד"ר במבוס וד"ר לוי. חברה זו החליטה לעשות מעשה ישובי בעל ערך ובחרו למטרה זו את רחבות. הם קנו מידי החברים של מו"נ חמשים דונם אדמה, חלקום לחמשה מגרשים, עשרה דונם כל אחד, בנו חמשה בתי־אבן קטנים, שני חדרים בכל אחד, מטבח קטן ומרפסת פתוחה, כדוגמת רוב בתי האכרים במושבה. וכן הקציבו תקציב קטן לרכישת פרה ומעט תרנגולות. הדבר נעשה למען פועלי רחבות ובחירת המועמדים נמסרה לועד, ונבחרו: י. ז. אלטשולר, מ. גורודינסקי, הוא נחמני, זלמן אייזנברג, קלמן גבריאלוב ופינחס אושרוב. ולרחוב הזה ניתן שם: עזרא. היו איפוא שלושה רחובות ברחבות. והגברת סימא ברוידא נדבה 5,000 רובל לבנין בית־כנסת ובאותה השנה הונח היסוד לבניינו על הגבעה הנישאה במזרח המושבה. לכבוד הנדבנית קראו לביה"כ העתיד להיבנות בשם „אוהל שרה", ובאותו מעמד החליטו לקרוא את התלמוד־תורה בשם „קול יעקב", קול שנאלם ולא נשמע אחר־כך לעולם.

ביסוד בית־התפילה הונחה מגילה בזה הנוסח:

„ד' אלקי ישראל וציון. היום הזה החל החילונו לבנות בית זבול לך, הוא בית־הכנסת ותלמוד־תורה במושבתנו רחבות, אשר הענק הענקת לנו ביד רחבה. יהי רצון מלפניך, אבינו שבשמים, כי יהיה הבית הזה מעון לשבתך לעולמים. ומיסדיו הנכבדים ה"ה נדיבי הלב, רב יעקב ברוידא ומרת אשתו, סימא בת מנוח, עם העומדים בו בראשונה להתפלל, יזכו להרים תפילה לפניך בבית רם ונשא על הר המוריה. אמן".

באותם הימים הונח יסוד גם לקופה של גמילות חסדים במושבה, ונקראה על שמו של לוין־אפשטין, „חסד אליהו", כי המושבה חפצה ביקרו.

במושבה הגו בראשונה את הרעיון לבנות יקב לרחבות לעצמה, כבת ליקב בראשון־לציון, גת, כמעשה גדרה, אבל שם ייצרו רק אלכוהול למען היקב בראשון, ומחשבת רחבות היתה לעשות יינות ולהעבירם ליקב בראשון לאחר התסיסה, כדי לקמץ בהוצאות ובעמל הרב של הובלת הענבים ליקב שבראשון.

במושבה התעוררה תנועה לקבלת הלוואה מאת יק"א, לשם ביצור מצבם של האכרים הדחוקים. לשם כך קראו לישיבה, שלא בנטילת רשות מאת הועד, והחליטו בה החלטות שונות. כשנודע הדבר לועד אסר על הוצאת ההחלטות לפועל, כי אין בעלי דבר יכולים לעשות דין לעצמם, בלי להמלך תחילה בועד ובלי למסור את הפעולה לידו. הדבר הושתק, אבל הועד, וביחוד המעונינים, שמרו את הדבר בלבם לעת מצוא.

יא. תרנ"ז—תרנ"ח

בשנת תרנ"ז פקדו שוב את כרמי המושבה ונמצאו בידי „מנוחה ונחלה" 896 דונם, שהכניסו באותה שנה 43,641 פראנק דמי הענבים. ובידי יחידים היו 2400 דונם שהכניסו באותה שנה 104,845 פראנק. הכרמים הכניסו לפי טיבם ולפי סיבות מקריות מ־14 עד 96 פראנק לדונם, הוא „כרם גולדין" המהולל. נענש רק הכורם הידוע בכינויו „בעל הקרקע", שהקפיד לקיים מצוות השמיטה למרות ההיתר; כרמו הכניס בשנה השניה אחר שמיטה 2 פראנק וחצי לכל דונם.

בשנת תרנ"ח פקדו את המושבה באופן מפורט ונמצאו הנתונים דלקמן:

במושבה היו 56 בתים ובהם 100 חדרים, 32 מטבחים ליד הבתים, 18 רפתות, חנות אחת. כל הבתים היו בנויים אבנים, מלבד ארבעה שהיו בנויים עצים. 6 מבני המושבה היו נתינים רוסים, גרמני אחד, אמריקני אחד ואוסטרי אחד, ו־28 היו נתינים תורקים. המושבה „התאקלמה". מספר הכורמים, תושבי המושבה „היחידים" שנעשו לרוב, היה 47; מספר הפועלים, שישבו בקביעות במושבה היה 13, מספר בעלי המלאכה 9, ומורים 3.

במושבה היו 85 פרות, 36 סוסים, 19 חמורים.

בעלי אחוזות ברחבות, יושבי חוץ, היו 40 איש.

הוצאות המושבה עלו בשנת תרנ"ח לסך 26,530 פראנק; המסים ששילם כל אחד עלו מ־25 פראנק לשנה של „אנשי עזרא" ומ־74 פראנק של הקטן באכרים, עד 1944 פראנק לשנה של אלמנת דונדיקוב. מרבית המסים היו חלים על האדמה.

בשנת תרנ"ח הלך לעולמו ר' מרדכי מרגולין, ובישיבת הועד כיבדו את זכרו של האיש שהיה חבר הועד שש שנים ומילא את חובתו לציבור בנאמנות.

בשנת תרנ"ח השיגה המושבה רשיונות לבנין 30 בתים חדשים ו־18 אורוות. הפחה הירושלמי התחיל להתיחס לישוב באהדה.

עוד במשך תרנ"ו התחילה התפתחות חדשה בבית־הספר. על מורי ביה"ס נוספו חדשים, ואחדים מן הישנים הורחקו. באו לשמש מורים ה"ה יצחק כהן, ששימש לפני כן בעקרון, וישראל טלר, מורה וסופר ידוע מרומניה, שהביא עמו את משפחתו ושתיים מבנותיו, צילה ולאה נישאו למ. סמילנסקי ולט. פדואה. ובתרנ"ז בא למושבה המורה שמחה וילקומיץ שהתפרסם אח"כ מאוד בישוב. האחרון בא בהשתדלותם המרובה של צעירי המושבה שלא יכלו להסכים בשום אופן לרמתו הבלתי־מספיקה של ביה"ס.

המורים החדשים התמסרו בכל חום לבם להרמת קרן ביה"ס. וביחוד השקיע מרץ רב וילקומיץ, שגילה כשרונות פדגוגיים בלתי־שכיחים. הדיבור העברי, במבטא הספרדי, נתאזרח בביה"ס, בחיים ממש ולא רק בתכנית. התלמידים התחילו לכתוב ולהתעניין יותר בקריאה. סמילנסקי ומרגולין פרשו מההוראה מפני שעזרתם שוב לא היתה נחוצה ומפני שוילקומיץ לא הסכים להוראה בהתנדבות. אבל סמילנסקי המשיך, בהסכמתו של וילקומיץ, לקרוא לפני בחירי התלמידים יצירות מן הספרות הרוסית, שתרגמם לעברית בשעת הקריאה, דבר שעסק בו שנים מספר לשביעת רצונם של התלמידים.

הצעירים הוסיפו לתמוך בביה"ס ביתר שקידה, מעט בחומר והרבה בפעולתם הציבורית. מלחמתו של וילקומיץ בעד הנהגת המבטא הספרדי בביה"ס היתה קשה מאוד, רבים התנגדו לתיקון, רובם מטעמים דתיים, כביכול, ומיעוטם גם מטעמים בלשניים. ובלי עזרת הצעירים לא היה וילקומיץ מצליח.

בתכנית הלימודים קבעו מעכשיו כלימוד־חובה את לימודי החול: טבע, היסטוריה, גיאוגרפיה וחשבון, ועל פי שיטות מתקדמות יותר.

בגלל עניני ביה"ס התחדדו מאוד היחסים בין הצעירים והזקנים במושבה. ומאורע אחד הוסיף נופך להתנגדות. קלינר ומינקוב אמרו להפתיע את המושבה ואת הישוב על־ידי הצגה ברחובות, הם בחרו להצגה נושא כשר מאוד, את החזיון „זרובבל" של דוד ילין. אבל עצם המונח „הצגה", „טיאטר", העיר את חמת הזקנים. ועד נטורי קרתא בירושלים הגיע הדבר, ואלה השתמשו באמצעי בדוק ומנוסה עוד ממלחמתם נגד אליעזר בן־יהודה — הם הלשינו לפני הפחה כי ברחבות מתכוננים לערוך ולהציג חזיון, שיש בו כדי לעורר את הלבבות ל מ ר ד... והפחה נתן צו לקימקם ביפו למנוע את ההצגה. ובחול המועד של פסח תרנ"ז, ביום בו התאספו לרחבות אנשים רבים מכל הישוב, והמושבה הומיה ורועשת מרוב ההכנות להצגה, באו חיילים מיפו בשם הקימקם לאסור את הצגת החזיון. המושבה וכל האורחים הרבים נבוכו. אבל הצעירים לא אמרו נואש והשפיעו על כל האורחים להשאר במושבה ולחכות לתוצאות הרצויות של הענין. הם גם אספו חמש מאות פראנק, ומינקוב מיהר ליפו, בלוית חייל אחד, ושם סייעו בידו מנהיגים מבין

המשכילים, שהיתה להם השפעה על הקימקם, וגם חמש מאות הפראנקים הועילו, ומושל יפו השפיע מיד על ירושלים לבטל את האיסור. ולמחרתו חזרו מינקוב והחייל, ורשיון בידם להציג את החזיון „המסוכן".

בינתיים בלו כל האורחים את זמנם בנעימים. באמצע הרחוב ערכו שולחנות ועליהם מ„כל טוב" שאספו לא רק במושבה כי־אם גם במושבות השכנות, וכל הלילה שרו ורקדו ויצאו ב„רונדו", ה„הורה" של הימים ההם, מסביב לכל המושבה. ועם בוא המבשר נשאוהו על כפיים, ובלילה הוצג החזיון, שקלינר הוסיף עליו גם שירים עממיים משל גולדפדן. והזקנים נרגזים וכועסים.

ובסימן המחלוקת שבין הזקנים והצעירים נערכו הבחירות לועד המושבה בשנת תרנ"ח. גם אנשי „עזרא" כבר קיבלו זכות דעה באסיפות המושבה, והצעירים גייסו את כל כוחותיהם, וכך נבחרו לועד בין שלושת המועמדים של המושבה, מלבד השניים של מו"נ, שנים מן הצעירים, סמילנסקי וקלינר, ברוב דעות מכריע וגדול, ואחד נויטרלי, שלא נטה לשום צד מהצדדים. המושבה היתה כמרקחה. כלום „משחק" על הבימה יהיה מנהיג בועד ?... איימו להחרים את הבחירות ואת הועד ולהימנע מתשלום מסי המושבה... מרד. והימים ימי ערב מבוכת המחירים של הענבים, והצעירים החליטו שלא לחדד יותר מדי את היחסים במושבה, ובהסכמתם התפטר קלינר מן הועד. במעשהו זה קנה לו שם במושבה. במקומו נבחר אחד ה„זקנים". והסערה שככה.

הועד החדש ניגש במרץ לתיקונם של עניני המושבה והחליט:

1) לערוך „ספר־אחוזה", שבו יירשמו זכויותיו של כל אחד ואחד על נכסי־דלא־ניידי שלו, כי לחלק מבני המושבה לא היו קושנים על שמם.

2) לערוך „ספר נוטריוני", שבו תירשם בזמנה כל העברת נכסים־דלא־ניידי משם אחד לשני.

3) להנהיג „ספר לידה ומיתה", ובו ירשמו כל לידה ומיתה.

לשם סידור „ספר־האחוזה" ועריכתו הוזמן משה סלור מפתח־תקוה שהתמחה בכך במושבתו. עבודתו נמשכה זמן רב. הוא מדד מחדש את כל הנחלות, רשם מפה לכל אחת, וכולן נרשמו בספר על שם בעליהן החוקיים.

וכן הוחלט כי אחד מחברי הועד מחוייב יום יום לבקר בבית־הספר על פי התור כדי לעמוד מקרוב על טיב סדריו ועניניו.

הועד אסר על נטיעת כרמים חדשים מעתה ואילך בלי נטילת רשיון מן הועד; והועד נתן את הרשיונות רק לעתים רחוקות לנצרכים ביותר, לאלה שנטעו רק מעט מאוד, או לאלה שחפצו לנטוע כנות אמריקניות אם לא היו להם כאלו עד אז.

ולמרות הסדר ששרר בועד והשלום המדומה נסערה המושבה שוב על ידי מעשה חדש של הצעירים, ולא רק המושבה כי־אם „כל הישוב".

הכתבות מן הארץ לעתונות בחו"ל נכתבו עד אז רק בנוסח הרשמי של שלום ושלום. וצעירי רחבות החליטו להפריע את הנוסח של „שלום" ולהכניס לכתבות מן הארץ גם נימה של חרדה. שלושה מצעירי רחבות ואחת מראשון־לציון התחילו לשלוח כתבות לעתוני חו"ל, סמילנסקי ל„הצפירה" בשם „בן־חוה", וילקומיץ ל„המליץ", בשם „בן־אדם", קלינר באידיש לעתון שיצא לאור בפטרסבורג, ואחות סמילנסקי מראל"צ ל„וואסחוד".

הכתבה מראשון הטילה את הסערה הראשונה והדבר הגיע לסטירות־לחי וענשים מצד הפקידות. ואת הסערה השניה הטילו הכתבות ב„הצפירה". הפקידות שנעלבה מן המאמרים האלה פנתה על ידי הייני הראשי של היקב אל הועד ברחבות שיגלה את ה„חוטא" ויענישהו כדין. הם חשדו בוילקומיץ ודרשו: „...להעניש את הסופר הזה, שאיננו מתירא להרע לעתידות המושבה... לענש את החייב, לבל ישאר במושבה, כי יותר טוב, ששונאי המושבה יתרחקו ממנה..."

הרמזים במכתב היו בולטים למדי, וכשנודע הדבר לכורמי המושבה התלויים ביקב קם רעש. וכדי להרגיע את הרוחות הזמין הועד את וילקומיץ וחקרוהו על פשעי „בן חוה", והוא הצליח להוכיח שלא הוא הכותב...

ולא רק פקידי הבארון רגזו כי־אם גם עסקנים מושבעים ביפו ובמושבות. הם חששו פן ישפיעו הכתבות לרעה על דעת־הציבור בגולה ופן יכעס הבארון... וביחוד לאחר שהכתבות, וביחוד ב„המליץ", לא נשאו פנים לעסקני יפו בכבודם ובעצמם ולבית־הספר לבנות. ושליחים סובבו במושבות לאסוף חתימות על מחאה נגד הכתבות.

ובאותה שנה נתנה יק"א הלואה ל־15 אכרים, 110 אלפים פראנק בתשלומים ל־15 שנה.

בחורף תרנ"ח, ירד שלג בארץ. ילדי רחבות שראוהו בפעם הראשונה בחייהם אספוהו בכלים למשמרת...

יב. תרנ"ט—תר"ס

באביב של תרנ"ט פשט ארבה בכמה מקומות בארץ. לא היה זה ארבה כבד ולא היה בו משום סכנה, אבל הכורמים העברים, שראו את הפגע הזה של הטבע בפעם הראשונה, נבהלו. מחנות הארבה עברו בגובה רב ולא ירדו מטה, אבל מחנה אחד ירד ונאחז דוקא בכרמי השקדים של אותו הגביר מורשא שביקש לשמור על השמיטה. וצעירי רחבות יצאו חוצץ ופחים בידיהם, והקימו רעש גדול בין השקדים, והארבה התרומם ועף ומצא לו תחנת חניה בטוחה יותר, בחולות שבין הרובין ובין יבנה, ועל המחנה הזה נוספו עוד מחנות קטנים אחדים. ערביי הסביבה באו וסיפרו

במושבה כי הארבה מטיל ביצים בחול, ומן הביצים הללו יצאו בעוד חודש צאצאי הארבה, הוא הילק, המסוכן לתבואה וגם לנטיעות.

בלב חרד חיכו אנשי רחבות לגמר שלושים היום ויום יום היו יוצאים שליחים אל החולות להשגיח בהתפתחות הביצים. ואמנם עם גמר החודש התבקעו הביצים ומהן יצאו יצורים קטנטנים ושחורים, רוקדים ומפזזים בחול. צעירי רחבות יצאו להלחם בילק אשר בחולות יבנה. בוקר בוקר היו יוצאים לשם שלושים איש מן המושבה. הם חפרו תעלות בחול ומגרשים לשם את היצורים הקטנים ומכסים אותם בחול. חודש ימים נלחמו צעירי המושבה בילק ואחר כך בחסיל עד שהשמידו את כולם וחזרו בלב קל לעבודתם, גיפור הגפנים.

באותה שנה הגיעה בשורה טובה מ„כרמל" למושבה, כי החברה החליטה להקדיש 20 אחוזים מרווחיה להקמת בניני־ציבור במושבה, וקודם כל בנין־אבן לבית־ספר וגן־ילדים. ראשיתם של גני־הילדים בישוב היתה בראשון־לציון, אחריה באה רחבות. אבל הדבר עדיין היה בבחינת חזון לעתיד לבוא. ה„רוכסות" שהובטחו מירושלים אחרו לבוא ובמושבה החליטו, בהסכמת הועד, להתחיל בבניית שבעה בתים חדשים ומספר גדול של אורוות, למרות האיסור.

ובעוד המושבה עסוקה בעניניה הרגילים ומאורעות גדולים התרחשו בישוב: הביקורים של הרצל, של הבארון וביקורו של אחד־העם, והפעם כמבקר רשמי.

ראשון האורחים היה הרצל. הביקור היה פתאומי. אדם זה שכה החשיב את הפרסום, ידע לשמור את סוד ביקורו עד הרגע האחרון, וכל אנשי „הסוד" בישוב נדהמו. ידוע היה כי הנדיב עתיד לבוא ארצה, ורבים התחילו לנחש ולמצוא סמיכות הפרשיות בין שני הביקורים. הכל ידעו גם על בואו של קיסר גרמניה, אבל איש לא חשד כי יש קשר בין שני הביקורים הא ל ה.

ברחבות לא היו אז עדיין ציונים בעלי שקל, אף כי שניים מבניהם של מייסדי המושבה שעשו בה את מיטב שנות נעוריהם, משה פדואה ובוריס כצמן, היו מן הצירים בקונגרס הראשון. חברי „בני משה" עדיין היו מהססים, חוץ מברזילי, נביאו הראשון של אחד־העם. פקידי הבארון התיחסו לציונות בשלילה גמורה וגם רבים מעסקני הישוב חששו פן יזיק הרצל יותר מאשר יועיל. ברחבות היה להרצל חסיד נלהב אחד, הוא ר' יענקל'ה. הרצל וכל הופעתו והתיצבותו לפני מלכים התאימו לסימנים שהוא נתן בספרו שכתב על „הקץ". וביקורו הפתאומי של הרצל היה אחד מראשוני הנסים העומדים להתרחש ושבסופם יביאו את הגאולה. וצעירי רחבות, חוץ ממרגולין, אף־על־פי שלא היה להם שום יחס לבבי להרצל, זיק של התלהבות נזרק לנשמתם עם הידיעה על בואו. וכל המושבה נסערה לשמע

הדבר, וכל הלילה ניקו את החצרות ואת הרחובות והתכוננו לקבלת הפנים של האורח הגדול, העומד להגיע מחר.

עם שחר יצאו ששה־עשר רוכבים מהצעירים של רחבות לפגוש את הרצל. מרגולין רכב בראש על סוסה „אצילה" שהשאיל לו אחד הבידואים.

לא נשמרו שמותיהם של כל „רוכבי הרצל", אלא של רובם בלבד, ואלה הם: א. מרגולין, צ. קלינר, י. ז. אלטשולר, ד. רוזנבלום, יעקב פורר, עזרא פורר, אהרן שקולניק, שמואל ריבוצקי, משה סמילנסקי, מיכל לוין.

הרוכבים חיכו על „הר החול" שלנו עד שנראו מרכבות האורחים בבואם מעבר נס־ציונה, ואז יצאו בדהרה לקראת האורח ומלויו, חברי הועד הפועל המצומצם של ההסתדרות הציונית, שבאו עמו.

הרצל ראה בודאי רוכבים אבל רוכבים עברים ראה עתה בפעם הראשונה בחייו, והתרשם ונרגש מאוד עד כדי דמעות. והרוכבים היו נרעשים ונסערים עוד יותר. מראה פניו של הרצל ומבט עיניו הקסימו קסם לא ישוער. פני מלך היו לו באמת, או נכון יותר: פני משיח... והסוסים אשר באורח־פלא כאילו הבינו לנפש הרוכבים, יצאו אף הם מכליהם, וביחוד סוסתו של מרגולין, הוא „לאזאר", חביב המושבה, ויחד עם סוסתו יצא מכליו „לאזאר" עצמו.

הרצל כתב, שרוכבי רחבות היו החויה הגדולה שלו ביותר בארץ־ישראל. והדבר יירשם לזכותה של רחבות.

ואחרי הרצל בא הבארון. ביקורו היה אף הוא במפתיע, אבל הפתעה זו מחצה את הלבבות. פחדם של צעירי רחבות לא היה פחד־חנם. העסקים הרעים של הפקידות הטילו מורך אפילו בלבו של הבארון, והוא התחיל להרתע אחורה. בשעת ביקורו בראשון־לציון אסף אליו את כל הכורמים מראשון ומשאר המושבות והודיע להם כי החליט להוריד את מחיר הענבים והוא יוסיף להורידו עד אשר ישתווה להכנסות של מכירת היין...

וחרדה אחזה את כל הכורמים. בנין־הקלפים של אשרם ועשרם המדומה התחיל להתמוטט. הבארון נענה לתחנונים שלא להוריד את המחירים באותה השנה, לאחר שהענבים כבר היו ברשות היקב, אבל זו היתה הקלה רק לרגע. האיום של הורדת מחירי הענבים עמד בכל מוראו, וכבד ונורא מזה היה הרעיון, שכל מושבות הכורמים עומדות בנס של רחמי אדם אחד... הלבבות הזדעזעו שוב. לא לחנם בכו אחדים מצעירי רחבות עם בוא הבשורה מפריז בזמנה. ומה מוזר ונפלא כאחד היה הדבר, כי באיש־מעלה זה התרוצצו שתי נשמות. היה רגע עילאי בביקורו של הבארון, כשבא לרחבות ועמד על ראש הגבעה וכל הקהל סביבו, והוא דיבר אליהם על אמונה ועל תקוה ורמז בידו לעבר כל הסביבה ואמר: כל המרחב הזה יהיה פעם לנו. ולאחר שהלך הבארון יצא קול שלא פסק כי יש בדעתו למסור את גורל המושבות

לידי הפקידות של יק"א, למסור מיד ליד כמסור עדר, בלי לשאול, בלי לשמוע את דעתם של אלה העומדים להמסר לרשות חדשה, כעבדים או כאריסים.

ועם צאת השנה האחת הרת־המאורעות ועם בואה של השנה החדשה, בא אחד־העם. הוא בא ארצה מטעם חובבי־ציון לבחון את מעמדו של הישוב, וגם מטעם יק"א נתבקש לחקור היטב את מצב היקב ועסקי היין. הפעם עשה בארץ חדשים מספר, עבר בכל מושבותיה ביהודה, שומרון והגליל. ובכל מקום ישב ימים מספר וחקר מפי חברי הועדים ומפי אנשים פרטיים, מהפקידים ומספרי־החשבונות של היקבים, בדק, רשם וחישב והוציא לבסוף את פסק דינו, כי מצב המושבות בכללן קשה מנשוא ומצב הכורמים קרוב לפשיטת־רגל. הוא נוכח לדעת מחשבונות היקב שכל הסכומים ששולמו לכורמים במשך כל השנים לא היו אלא תמיכה במסוה של עסק. כי ממכירת היין לא נשארה אף פרוטה לתשלומי הענבים. ברחבות ישב אחד־העם, בחודש שבט תר"ס, עשרה ימים ושמע את דברי הועד ואת דבריהם של כמה וכמה אנשים סתם ועם צעירי רחבות בא בדברים, באמצעות נציגם מ. סמילנסקי, כמעט מן היום הראשון לבואו ארצה.

אחד־העם חרץ משפט קשה על הנהגת הפקידות וגם על חו"צ. הוא תלה את כשלון הישוב בשיטת האפיטרופסות, שגזלה מאת המתישבים את חופש הפעולה ואת כוחה של היזמה העצמית והפכתם לגידולים מלאכותיים של הפילנטרופיה שאינם מסוגלים לחשוף את כוחם הם במלחמת הקיום. ומסקנתו היתה: יד חפשית לאכרים. והיה אם נשאר בהם עדיין מרץ וכושר לעמוד על רגליהם — יעמדו; ואם שותק בהם כושר ההגנה העצמית על קיומם — יפלו. מגידולים מלאכותיים לא יקום ישוב בריא.

דבריו של אחד־העם הטילו סער בישוב, והפעם לא סער נגדו, כבביקוריו הראשונים, כי־אם סער נגד כל אלה שהביאו את הישוב לידי כשלון זה. מר ורע היה מצבם הנפשי של כל אותם בני המושבות שבזו תמיד לחלוקה הירושלמית ולתמיכת הבארון, כשנוכחו ביום בהיר אחד לדעת, שגם הם עצמם אינם אלא גידולי תמיכה. צעירי רחבות אף־על־פי שראו זאת מראש היו כנדהמים, כי אף הם לא שיערו תחילה, שהרקבון בעסקי היקבים הגיע עד לידי כך והרגישו את עצמם אומללים מאוד, כאילו מישהו ירק בפניהם והעליבם עלבון חמור. הם, המלאים כוח עלומים, מרץ וכושר עבודה וחיבת העבודה ושלמעשה עבדו הרבה מאוד, אף הם אינם אלא נתמכים, שלא מדעתם ועל אפם וחמתם עשום לסמוכים על שולחנות הפילנטרופיה. ההתמרמרות הביאה לידי תנועה חזקה בכל המושבות, תנועה לשחרור עצמי.

בינתים הגיע לארץ שליחה של יק"א, הוא מאירסון, לבדוק את המצב. חקירותיו ושאלותיו על האפשרויות לתיקון המצב, עוררו תקוות חדשות בלבם של

אלה אשר התמיכה כבר עקרה מלבם את הנכונות למאמצים עצמיים, כי הנה תמיכה בצורה חדשה עתידה להם, ובמקום הבארון יוכלו להתחמם עתה בחיקו של תומך חדש. והתנועה של שחרור עצמי נחלשה. רק ברחבות לא קיבלו את האורח בחיבה יתירה, ושנים מן הצעירים רבו בו בחזקה וכמעט שלא קמה התנגחות ביניהם ולא רק בפה כי־אם גם בידים.

בזמן שמאירסון היה ביהודה שהה אחד־העם בגליל, ובשובו, משראה בבית הפקידות בראשון כיצד הכל צובאים על פתחו של המושיע החדש ופניהם מביעים הכנעה, פחד ותקוה גם יחד, התיאש מאוד. ואז השמיע את המימרא הטראגית שלו על מי שהיו בני־אדם, שואפים לגדולות ולהקרבה עצמית, להצלת העם, והפכו לנתמכים שאבדו את עצמם.

בביקורו האחרון ברחבות, כשהיו מסבים עמו בחוץ ליד אחד הבתים, אמר אחד־העם כי אילו היינו מסוגלים לבדוק את מצבנו בשכל בהיר, היינו מצווים לעקור את כל הגפנים שאין יינם נמכר, ואז היינו ניצולים בפעם אחת מן הגרעון הגדול המוסר אותנו לשעבוד הפקידות, והיינו יכולים לפתח את מסחר היין במרץ רב, ולאט לאט, עם רבוי הדרישה ליין, נשוב וניטע שוב כרמים חדשים, בהתאם לדרישת היין בשווקים.

כל שומעיו חרדו אז למשמע אזניהם ולא הרגישו כי מחשבה זו, האכזרית וההגיונית גם יחד, תיהפך למציאות מרה בעוד שש שנים, והידים שנטעו — הן שתעקורנה את נטיעותיהן.

באותה שנת תרנ"ט מצאה עוד רעה אחת את צעירי המושבה. חברם, המורה וילקומיץ שהיה להם כאח ואשר הרים מאוד את קרנו של בית־הספר, עזבם והלך גלילה. הוא נואש מהחינוך במושבות הנוטעים שאין בהן עבודה עצמית ושאין בהן משק חקלאי המחייה את האכר, פשוטו כמשמעו. מטרת בואו לארץ היתה חינוך אכרים ברוח עברי, אבל אם אכרות במלוא מובנה ובמובנה הפשוט איננה, מה יתן להם החינוך העברי בלבד? ככה חשב במר רוחו ונדמה היה לו כי במושבות הגליל ימצא חיי־אכרות הקרובים יותר ללבו; והמורה הגלילי הידוע, יצחק אפשטין, משכהו לבוא אליו. לשוא הפצירו בו חבריו שלא יעזוב את המערכה ויעזור להם לעצב את דמות המושבה ברוח חקלאית נאמנה יותר. הוא לא האמין באפשרות כזאת ודיבר על לב חבריו הרחבותיים לעזוב את מושבתם ולעלות יחד עמו הגלילה. אך הצעירים אהבו את רחבות שלהם בכל צורה שהיא ולא יעזבוה, וגמרו אומר להלחם בעד תיקונה בין אם יצליחו בכך ובין אם, חלילה, לא יצליחו.

באותה שנה החליטו להקים מהרווחים של „כרמל" גם בית־עם, מלבד בניני בית־הספר וגן־הילדים. וכן החליטו להטיל מס של פראנק אחד על כל דונם, להוצאות יסודה של חברת „כרמל" במזרח הקרוב.

בשנת תר"ס ביקרו במושבה זאב גלוסקין ורעיתו אלי. במעמדם חינכו את בנין ביה"ס החדש. ותלמידי ביה"ס עברו בסך עם מוריהם מן הצריף הרעוע אל בית־האבנים, והזוג גלוסקין וחברי הועד הלכו בראש.

יג. תרס"א—תרס"ב

ביקורו של מאירסון התעה בתחילה את הלבבות. חשבו כי נפתח מקור חדש של כסף: יק"א. וכשנודע שיק"א אינה אלא שם מושאל לתמיכתו של אותו הבארון גופו, התחילו הרוחות לסעור יותר. ושמן על מדורת ההתעוררות הוסיפה ההתקוממות של זכרון יעקב, שהחליטה להתנגד למעשה הפקידות ועשו יד אחת וכיס אחד לכל כדי שיוכלו לעמוד במרדם, ושלחו את שליחיהם לפריז, להתייצב לפני הבארון עצמו ולהרצות לפניו את טענותיהם. אבל המשלחת של זכרון, שעשתה זמן רב בפריז, לא נתקבלה ע"י הבארון. ובינתיים נתגלו לבארון הרבה מתעלולי פקידותו, ושייד, השליט על הישוב במשך 20 שנה, סולק ממשמרתו, והנהלת הענינים של הבארון התחילה לעבור לידי הפקידות של יק"א, בראשותו של מאירסון, ואחד, ששמו פריאנטי, שליט מקומי, התיישב בבירות. ו„נדוניא" הוסיף הבארון ליק"א 15 מיליון פראנק, כי תשכלל בהם את המושבות.

תנועת השחרור גברה שוב במושבות ביתר שאת, ובאסיפה כללית של באי־כוח כל המושבות ביהודה, בשומרון ובגליל, הוחלט לתבוע מאת הבארון למסור את גורל המושבות, יחד עם ה„נדוניא", לידי המושבות עצמן ולהטיל עליהן את האחריות לשכלולן. והיה אם יצליחו, יצליחו לעצמם, ואם יכשלו, יכשלו לעצמם. היה מיעוט קטן, מבני ראשון וזכרון ומתוך צעירי רחבות שהציעו אמצעים חריפים יותר. הם לא האמינו שהבארון ימסור להם את ה„נדוניא" ועל־כן הציעו לתפוס את היקב עם כל מה שיש בו ואת כל שאר נכסי הבארון, שהוקמו למען המושבות, ולהכריז על הכל כעל רכוש כללי של כל המושבות ולבחור ועד של אנשי מעשה, אם מתוך האכרים ואם מחוץ להם, שינהל את עניני תעשיית היין ומסחרו. והם האמינו כי הבארון לא יתדיין אתם וישלים עם עובדה קיימת, אף ישמח כי ניצל מן ה„צרה"...

דעת המיעוט לא הוצעה אפילו למנין מרוב פחד, ונתקבלה דעת הרוב. הוחלט לשגר משלחת לאודיסא, אל חובבי ציון, להשפיע עליהם כי יסייעו, בהשפעתם הציבורית על הבארון, לקבלת הצעת המושבות ולמסור את גורלם לידיהם, במקום יק"א. עם זה הוחלט לשגר משלחת משותפת של אכרים ומנהיגים ציוניים לפריז.

במשלחת לאודיסא נבחרו שלושה אכרים ושלושה פועלים, כי האכרים והפועלים הסכימו לאחד את דרישותיהם ובקשותיהם לחו"צ ולבארון. מן האכרים נבחרו שנים מרחבות: מ. סמילנסקי ויצחק גורודיסקי; ומראל"צ: שמואל אוסט־

שינסקי. ומן הפועלים — חרל"פ מרחבות, אפרים קומרוב מנס־ציונה וזלמן גיסין מפתח־תקוה. שלושה מן המשלחת היו איפוא רחבותיים. במושבות סברו כי הרחבותיים קרובים יותר לרוחם של חו"צ, ואת נציגיהן שמרו בשביל המשלחת לפריז. מנשה מאירוביץ, שהיה קרוב מאוד לחוגיהם של חו"צ, לא נאות להצטרף למשלחת מטעמים אישיים.

המשלחת עשתה באודיסא כחודש ימים, כי יעצום לחכות לאסיפה הכללית של חו"צ שעמדה להתכנס בשבועות הקרובים. ובינתיים נשאו ונתנו עם חברי הועד של חו"צ. אחד־העם התיצב מן הימים הראשונים לעזרת המשלחת. היו להם פגישות עם יחידים מחברי הועד וכן הוזמנו לישיבות משותפות עם הועד. לפועלים היו עניינים מיוחדים שלהם. ולשליחי רחבות היתה פרשה מיוחדת, פרשת יקב, ונציגה של ראשון הבין את הדבר והסכים לו, וגם גלוסקין שבא לאודיסא הסכים לכך, וכך הציעו שליחיה הצעה משלהם למען רחבות.

רכוש המושבה היה בזמן ההוא, 10,800 דונם אדמה, מהם 3,500 דונם נטיעות גפנים, שהניבו בשנה האחרונה 7,000 קונטר ענבים, ו־1,500 דונם כרמים שעוד לא הגיעו לתנובה; 400 דונם זיתים, 600 דונם שקדים, 40 בתי אבן, 37 אורוות ורפתות. את כל הרכוש הזה העריכו באופן זהיר בסך מיליון וחצי פראנק, לאחר ניכוי החובות שהמושבה חייבת ליק"א, לחו"צ ולאנשים פרטיים בסך מאתיים אלף פראנק.

המאזן השנתי של המושבה בשנה האחרונה היה זה:

במחיר הענבים קבלו סך 160 אלפים פראנק מהיקב, 10 אלפים פראנק מקונים פרטיים בירושלים; משקדים 16 אלפים פראנק, הזיתים עוד לא הגיעו לתנובה. עיבוד הכרמים עלה למושבה 70 אלף פראנק, עיבוד השקדים והזיתים — ששת אלפים פראנק, וההוצאות הכלליות של המושבה — עשרים אלף פראנק.

מספרם של כורמי רחבות הגיע בעת ההיא לחמשים היושבים במושבה, ולשלושים ושמונה היושבים מחוצה לה. וכל אלה מוכנים לשעבד את רכושם תמורת 600 אלפים פראנקים, מהם החצי להקמת שני יקבים קטנים וסידור כליהם ומכונותיהם, ו־300 אלף פראנק להון חוזר בתעשיית היין. ההלוואה תסולק במשך שלושים שנה בתוספת של שני אחוזים. העבודה ביקבים תיעשה בעיקר בידי הכורמים עצמם וכן יקמצו בהוצאות מסחריות, ויוכלו למכור כל הקטוליטר יין רגיל בעשרים פראנק, והיה לדבר השווה לכל נפש, ומן הפדיון הזה יוכלו לשלם לאכרים עשרים פראנק לכל קונטר ענבים, וגם לשלם את החלק השנתי של חובם.

יחד עם זה הגישה המשלחת הצעה לשכלולן של כל שאר מושבות הכורמים.

האסיפה הכללית של חו"צ שמעה בהקשבה רבה להצעות המשלחת והוחלט לתמוך בעמדתה העקרונית, וכן החליטה לשגר יחד עם משלחת המושבות לפריז

משלחת של מנהיגי חו"צ והציונים, להשתדל למסור את גורל המושבות לידי האכרים עצמם ולהעניק להם את המיליונים שהחליט הבארון לתת ליק"א.

המשלחת חזרה ארצה ושוב נבחרה משלחת אשר תלך יחד עם משלחתם של חו"צ לפריז, להציע את בקשת המושבות לפני הבארון. אל המשלחת נבחרו הפעם מ. מאירוביץ מראל"צ, יהודה ראב מפתח־תקוה, קרניאל מזכרון־יעקב, דוד שוב מראש־פינה, וסמילנסקי מרחבות. ועליהם נוספו שליחי הפועלים, חרל"פ וקומרוב.

שתי המשלחות של חו"צ והמושבות, נפגשו בפרנקפורט על המיין, ושם חובר בנוסחתו האחרונה התזכיר, שהיו צריכים להגיש לבארון ושבעיקרו חובר בארץ. בתזכיר סופר בקיצור על תולדות המושבות, על העזרה שניתנה לישוב מאת הבארון ושבלעדיו לא היה יכול להחזיק מעמד, ועל ההתפתחות לרעה שבאה בגלל פעולות הפקידות שריפו את ידי האכרים והזיקו לדרכי תעשיית היין ומסחרו. והובאו ראיות משכנעות. זה היה חלק אחד של התזכיר, ובחלק השני באה ההצעה בדבר מסירת ההנהלה של היקבים ומסחרם וכן ביסוסן של מושבות הפלחה לידי אגודה שתוקם באופן חוקי מתוך ציבור כל האכרים, ופורטו פרטי כל התכנית שהמושבות אומרות להגשימה בעתיד.

המשלחת המאוחדת באה לפריז, אבל הבארון מאן לקבל את נציגי המושבות יחד עם נציגיהם של חו"צ. נציגי הציונות ממערב־אירופה, שנבחרו באספת חו"צ, נמנעו מלכתחילה להשתתף במשלחת. אחרי ויכוח מר וקשה בין הצירים, הוחלט להסכים לדרישתו המחפירה של הפילנטרופ. משלחתם של חו"צ התייצבה לפני הבארון ולמפרע הוחלט שלא לדבר עמו משפטים, כאשר הציע אחד־העם, כי־אם תחנונים. ואולם גם התחנונים לא הועילו. הבארון דחה לחלוטין את הצעת האכרים ואמר כי אין רשות למי־שהוא להתערב במעשיו. „לי הכסף ולי הדעה". והמשלחת מארץ־ישראל חזרה בבושת פנים על עקבותיה.

ואז עזבו את המושבה ממיטב בניה: צבי קליינר, אליעזר מרגולין, שאר בני הרשנזון הצעירים נדדו עוד קודם.

ואחרי הרעש השתרר שקט במושבות ובכללן גם ברחבות. נבחר ועד חדש שהלם יותר את הלך־הרוחות השקט, והציבוריות במושבה צעדה את צעדיה האטיים הלאה.

מצב־ההוצאות הכללי היה בכל רע, והוחלט להטיל על כל העברת נכסים־דלא־ניידי ע"י הועד חצי אחוז משווי ההעברה לטובת הקופה הכללית.

הועד פתח גם בפעולה עצמית קטנה בתעשיית היין. למושבה נוסף אכר חדש, למברג, מיוצאי חדרה, מבין בתעשיית יין, ויהי הוא לייני.

ומאת חו"צ נתקבלה עזרה להוצאות כלליות בסכום ששת אלפים פראנק.

וביה"ס נאבק קשה על קיומו במובן החמרי והרוחני כאחד. ביקשו ממלא

מקום לוילקומיץ ולא נמצא עוד. המורה הידוע סום עזב את גדרה שלו ובא בשנת תר"ס לרחבות, אבל געגועיו למקומו הישן התגברו וחזר לגדרה. והמורה טלר זקן. ביקשו למצוא שוב מורה ברוסיה ולא הצליחו. מתחילה הסכים המשורר אהרן ליבושיצקי לבוא למושבה, והוא ידע פרק גם בהוראה, כי מי מסופרי ישראל לא היה גם מורה בזמן ההוא? אבל הדבר לא יצא לפועל. חו"צ שבוילנה המליצו מאוד על ניסן טורוב, הם המליצו בזמנו גם על וילקומיץ, אבל טורוב דחה את ההצעה לחלוטין, כי עוד לא ראה את עצמו מוכן די צרכו לפעולת ההוראה בארץ.

יד. תרס"ג—תרס"ה

בראשית שנת תרס"ג פרצה מגפת כולירה בארץ והפילה חללים רבים בכפרים הערבים ובשכונות־העוני בערים, מן הצפון באה המגפה והתפשטה במרכז הארץ ובדרום. המושבות הקימו הסגר מסביבן ולא נתנו לאיש לבוא מן המקומות הנגועים לפני שתיעשה בהם דיזינפקציה. גם רחבות הקימה משמרות לשמור על כל מבואותיה. מתחילה פקד הועד עצמו על המשמרות וכשנוכח שאינו יכול להשתלט על המצב באופן ארעי, מינה שני אנשים להשגיח על ההסגר ומינה שומרים עברים בכל משמר. אחד מן המשגיחים האלה היה חרל"פ, שעשה את עבודתו ביד רמה וגם הצליח להשתלט על אי־הסדר. אגב: היה זה התפקיד הציבורי הראשון במושבה שנעשה בשכר.

זה מכבר היו מתאוננים במושבה על העדר חוקים קבועים שעל פיהם יתנהגו סדרי המושבה ויפעל הועד ולא יסמוך רק על סברותיו המקוריות. ובאסיפה כללית נבחרו תשעה אנשים מבין האכרים והפועלים לחוקק חוקים למושבה יחד עם חברי הועד. עבודת „ועד התשעה" נמשכה בתקופות שונות כעשרים שנה ונהפך למוסד קבוע לתקנות.

ועוד בטרם שועד־התשעה הראשון חקק את חוקיו* החליט הועד על אילו תיקונים בעבודתו, על חלוקת העבודה בתפקידיו השונים, היחסים עם השלטונות והפקידות, השגחה על מוסדות המושבה ועניניה שוטפים. ואלה מחברי הועד שקיבלו על עצמם תפקיד מיוחד היה אחראים לו. ההחלטות הוחלטו, כמובן, בהשתתפות כל חברי הועד אבל הוצאתן לפועל הוטלה על אלה שהיו ממונים ביחוד לתפקיד זה או אחר. חברי הועד היו אנשים עסוקים איש איש בעבודתו הפרטית ומזכיר־בשכר עוד טרם היה בועד ולכן יש ותפקיד זה או אחר נמצא מוזנח, וע"י חלוקת התיקים אמרו לתקן את המצב.

---

* ראה במילואים.

ובאותה שנה הוחלט בועד להפריד בין קופת עניני כלל המושבה ובין קופת עניני המעשר והוורקו של החקלאים, כי עד אז היתה הקופה משותפת. תשלומי המעשר והוורקו נפרעו ע"י האכרים בסדר, אבל בתשלום ההוצאות לכל המושבה היו רבים המתרשלים, ויש שהוצאו כספים להוצאות שוטפות, ובבוא זמן תשלום המעשר והוורקו שוב לא היה כסף בקופה. על ידי החלטה זו של פירוד הקופות הונח היסוד לרעיון „ועד חקלאי" שנוסד כעבור שנים רבות. מרת ברוידא קיימה את נדרה לביה"כ והתחילו בבנינו, וגם סיימוהו בשנה ההיא והוא התנוסס על ראש הגבעה, צופה על פני כל הנוף.

וכן באה לידי הגשמה מחשבה ישנה: ליד הבאר העמידו גזו־מוטור להניע את המשאבה; וכדי למלא את החסר בקופה התחילו למכור מן המגרשים הציבוריים למתישבים ישנים וחדשים. כמו כן נעשה צעד חשוב לקראת הגשמת התכנית להקמת גת ברחובות. אגודת „כרמל" החליטה להלוות למושבה למטרה זו עשרת אלפים פראנק, ונקנה לשם כך מגרש־בנין. באותו הזמן גופו נתארגנה חבורת־כורמים קטנה, שנמאס לה לחכות לפתרון הכללי של שאלת התעשייה היינית ואשר היחסים עם הפקידות, גם בצורתה היק"אית החדשה, היו להם למשא כבד, והם יסדו לעצמם חברת־מניות קטנה וקראו לה „אגודת כורמים", וגם התחילו בתעשיית יין. תחילה הכינו את היין במרתף במושבה, ואחרי־כן השיגו הלואה של עשרת אלפים פראנק מאת אנגלו־פלשתינא קומפני, שנוסדה בשנת תרס"ג ביפו, וחצבו להם יקב קטן בקצה המושבה בדרך בואך ליפו. אחד מצעירי המושבה, משה פדואה, שלמד את תורת היינות בצרפת, היה להם לייני. היין הצליח וגם מצא לו שוק במצרים. האגודה התקיימה שנים אחדות, מתחילה הצליחה אבל אח"כ נהפך עליה הגלגל. הרבית ששלמו, אי־בקיאותם המסחרית והכשלון שהכשילם בא־כוחם במצרים, איש ירושלמי, הביא את האגודה במיצר, וכאשר הוקמה „אגודת הכורמים" הגדולה, שקיבלה סוף סוף לידיה את יקבי הבארון, נתפרקה האגודה הרחבותית לגמרי. רוב חבריה הצטרפו לאגודה הגדולה ואחדים נפרדו מהמשק הייני ודבקו בפרדסנות.

שנת תרס"ג נסתיימה באופן טראגי למשק של המושבה. פרצה מגפה בין הפרות, עזרה וטרינרית לא היתה עדיין בארץ, רופאי הבהמות היו הערבים ורפואתם הבדוקה והמנוסה האחת היתה הכויה במטיל־ברזל מלובן... אותה הרפואה לאדם וגם לבהמה. ובמשך שלושה שבועות נפלו 49 פרות, 8 מבכירות, 14 עגלות. קרוב למחציתו של עדר המושבה.

ומן העניינים הפרטיים של המושבה לעניינים הכלליים של הישוב. באותה שנת תרס"ג נתכנסה הכנסיה הגדולה של כלל הישוב בזכרון־יעקב אשר הקימה את ההסתדרות הכללית הראשונה בישוב שנקראה „הכנסיה הישראלית". בני רחבות השתתפו בהכנות לכנסיה זו ואחת מן האסיפות המוקדמות של אוסישקין, מיסד

הכנסיה, היתה ברחבות, בחוץ, בצלו של עץ האיקליפטוס שליד בית הועד. ואל הכנסיה שלחה רחבות שני צירים: א. איזנברג ומ. סמילנסקי.

ובסופה של אותה השנה, על מפתן השנה החדשה, תרס"ד, נפתחה הרעה הגדולה בתנועה הציונית — ענין אוגנדה. כל התנועה הציונית נתפלגה אז לשני מחנות ובכלל זה גם הישוב. ראשון־לציון היתה למרכזם של האוגנדיסטים, ורחבות מרכזם של „ציוני ציון" במושבות. ואח"כ, כאשר נלחמו שני הפלגים עם בחירת הצירים לקונגרס השביעי והאוגנדיסטים נחלו מפלה בבחירות, נבחר כאחד מצירי „ציוני ציון", בן רחבות, מ. סמילנסקי.

ובמשך המלחמה בתוך המחנה הציוני נפגע הארז הגדול של התנועה — הרצל. פטירת המנהיג עשתה רושם כבד מנשוא על כל הישוב ורבים התאבלו כעל מות אב או ילד יקיר. וברחבות לא רק ר' יענק'לה התהלך כאבל וכמי שקרהו אסון פרטי איום, כי־אם כל המושבה היתה עטופה אבל. הועד של אגודה ציונית מקומית, ה"ה י. טלר, א. חרל"פ וח. א. מילצ'ן, אכר חדש שבא למושבה בשנת תרס"ב, קראו לאסיפת אבל רבה והחליטו:

1) להכריז על הפסקת העבודה בכ"ד תמוז.

2) לערוך הספד בבית־הכנסת על המת הגדול ולחייב את כל בני המושבה להשתתף בהספד.

3) לסגור באותו יום את ביה"ס, והמורים וכל התלמידים והתלמידות יבואו לשמוע את תפילת האשכבה ואת ההספד.

4) לשלוח טלגרמות של ניחומים והשתתפות באבל לועד הפועל המצומצם של ההסתדרות הציונית.

5) אייזנברג וטלר יספידו את הנפטר.

6) כל הקהל יתרום כנדבת לבו להזכרת הנשמה הגדולה.

באותה שנה נעשה ע"י אייזנברג מעשה ישובי רב ביסדו את „אגודת הנטעים". מרכז האגודה היה ברחבות והיא הרחיבה את רשותה גם על חדרה ועל סג'רה. בימי קיומה נעשו מעשים בעלי ערך ישובי רב, ניטעו כחמש מאות דונם פרדסים בחדרה והרבה מאות דונם כרמי שקדים וזיתים בכל שלוש המושבות הנזכרות, ובעבודתה היו עסוקים עשרות פקידים ומשגיחים ומאות פועלים עברים.

עוד בשנת תרס"א הורחבו גבולות רחבות בפעם הראשונה מאז הווסדה. בהשתדלותו ובמאמציו של א. אייזנברג נקנתה חלקת אדמה מאדמת רמלה, על גבולה הצפוני של המושבה, כשלש מאות דונם, והמקום הזה נקרא „קדימה", ולא לחנם נקרא ככה. אחד מקוני האדמה הזאת מידי אייזנברג היה זלמן מינקוב, והוא נטע עליה בשנת תרס"ד את הפרדס הראשון ברחבות. ונתחדש מקצוע כלכלי גדול ועיקרי בחיי המושבה.

עוד חלקת־אדמה מאדמת רמלה עמדה למכירה, חלקת־אדמה ששמה „ביר יאסין" ולה באֵר. על דעתו של הועד עלתה המחשבה לרכוש את האדמה בשביל בני אכרים אשר אדמתם מעטה ופנה ליק"א לבקש הלואה לשם כך, ואחדים מבני המושבה היו מוכנים להלוות לפי שעה את הכסף הדרוש לקניית האדמה, אבל יק"א מהרה לענות בשלילה; ואת האדמה קנו שותפים אחדים: י. סוכבולסקי, ש. אוסטשינסקי, אשר לוין מראשון־לציון וז. לוין, בעל נחלה ברחבות, וארבעתם נטעו על האדמה הזאת כמאתיים דונם פרדס גדול במשך שנים אחדות.

בתרס"ה ניכרת היתה תנועה של אנשים ספסרים, שביקשו לקנות אדמה בסביבת רחבות לשם רווחים, והועד עמד על המשמר ומצא דרכים לבלום את חשק הרווח מקרקעות; הדרישה לאדמה חדשה היתה מרובה ברחבות גם בקרב בני האכרים ופועלים וגם בקרב אנשים מחוץ למושבה, והועד לא היה יכול לעמוד זמן רב נגד בולמוס הספסרות לולא עמדה לו עזרה מחו"ל. באודיסה נוסדה חברת־מניות חדשה לשם רכישת קרקעות בארץ ומכירתם בלי רווחים מופרזים, והחברה נקראה בשם „גאולה" ובראשה הועמד מאיר דיזנגוף שבא להתיישב ביפו.

ובאותה שנה נגלה בפעם הראשונה אחד מפגעי הארץ, שנעשה ברבות השנים לקללת החקלאות מתקופה לתקופה; נתגלו עכברי שדה, שחיבלו והזיקו לתבואות. במושבות הגליל, בעקרון ובגדרה היו הנזקים ניכרים. ולא בכדי אמר אז אחד האכרים, שהיה אוהב להתלוצץ: „רבונו של עולם, ארץ נתת לנו קטנה, אבל את פגעיך הרבית בה..."

טו. העליה השניה

עמדו שנות־שיתוק בישוב, כאילו נשכח מלבה של הגולה. הציונות המדינית הסיחה את דעתה מן העיקר, מביסוסה המעשי של הציונות, מן העבודה בארץ, והיתה מרחפת כל הימים בדמיונות פוליטיים ומחכה לניסים ולחסדם של מלכים. ובארץ עצמה לא נעשה דבר. העליה פסקה לגמרי. מי יסכן את עצמו ללכת ולעלות לארץ שממה ולהפקיר את עצמו ואת רכושו? למה לו לעשות כזאת אם אפשר להיות ציוני טוב גם בלי לסכן דבר. שקל, נסיעה לכינוס, ולא כל שכן לקונגרס, ומה גם נאום מלהיב, נותנים את האפשרות להוסיף ולשבת על סיר־הבשר בגולה ולנחול כבוד לאומי. יתר על כן, היתה דעה, שכל העולה לא"י לפני מתן ה„צ'רטר", כאילו מתחייב בנפשה של הציונות ומעכב את הגאולה. אותה התפיסה של נטורי קרתא בראשית תנועתה של חיבת־ציון ורק בצורה חדשה. ודרכי העליה ודרכי הארץ היו אבלות. אם אין עליה אין תנועה, אין חיים ואין שגשוג. הישוב התנמנם והתנוון והמושבה מנמנמת ומתנוונת, וכל הזמן והמרץ מתבזבזים לבטלה בסכסוכים פנימיים קטנים ובהתנגשויות עם הפקידות. והנה „מעז יצא מתוק". מן העגל של אוגנדה הלך

ונבנה שוב מקדש העליה. בפעם הראשונה, לאחר ששה קונגרסים, באו אורחים מן הקונגרס אל הארץ. עד אז היו צירי הקונגרס הולכים לנוח אחרי עמלם בכל המקומות שבעולם אבל לא בארץ־ישראל. והאורחים האלה היו הצפרים הראשונות שבישרו את אביבה של העליה השניה.

ובשנה השניה אחרי הקונגרס השביעי, בתרס"ד, התחילה העליה השניה שבאה להמשיך את מפעלה של העליה הראשונה.

בשני דברים היו שתי העליות הראשונות דומות זו לזו: בהרכבן החיצוני ובמקור מחצבתן. שתי העליות היו מורכבות מחבורות ומאישים בודדים. בעליה הראשונה היו: ביל"ו, ה"רוזינאים", ה"מיזיריצים", ה"ביאלוסטוקאים". בעליה השניה היו פועלי־ציון, ה"הומלים", ה"רוסטובים". ובשתי העליות היו אנשים בודדים, אחד בכפר ושנים בעיר, שרעיון התחיה והגאולה אספם כשבלים בודדות והביאם אחד אחד ארצה. ושתי העליות באו ברובן המכריע מרוסיה.

ובשני דברים נבדלו העליות זו מזו. בעליה הראשונה היו מרובים בני "עמך", מעטים היו "סטודנטים" ורבים היו חניכי ה"חדר"; היו גם מתי מספר "גויים", ילדים יהודים שנישבו בין עכו"ם וגדלו ביניהם ונישבו אחר כך לרעיון של שיבת־ציון. בעליה השניה לא היו כמעט בני "עמך" כל עיקר, הרוב המכריע היה מדור ה"חדר", ולא מעטים מסוג ה"גויים" הנזכרים.

ועוד בדבר עיקרי נבדלו. העליה הראשונה באה לגאול את העם — "בית יעקב לכו ונלכה" — תנועה בעלת אופי עממי היתה, ובתוך המציאות המרה בארץ טושטש האופי של התנועה וכל אחד פנה לאהלו. במחצית השניה של העליה הראשונה נתעוררה שוב תנועה שהטיפה ליצירות עצמיות בישוב בלי כל תמיכה מבחוץ. ובסוף אותה התקופה לבשה השאיפה להשתחרר מעבדות הפקידות הבארונית צורה של תנועה שהקיפה את כל הישוב כמעט. שאיפה זו לשחרור מילאה את כל עולמם הרוחני של בני הישוב ולא השאירה מקום לשום שאיפות אחרות.

העליה השניה הורכבה ברובה מאנשים שבאו וביקשו לגאול את עצמם והיו לתנועה בארץ שראשית דאגתה היתה גאולה לעם.

הפרעות בקישינוב המיטו לא רק אסון, כי אם גם קלון על ישראל בגולה.

„...שָׁכְבוּ בְּבָשְׁתָּם וַיָּרָאוּ — — וְלֹא נָעוּ וְלֹא זָעוּ
וְאֶת עֵינֵיהֶם לֹא נָקְרוּ וּמְדַעְתָּם לֹא יָצָאוּ..."

והעלבון הזה לא עבר בלי רושם כביר על הציבור העברי וביחוד על הנוער. ובפעם הראשונה פיעמה רוח ההגנה העצמית את לב אנשי הגולה.

חרפת הפרעות טפחה על פני הנוער העברי וכן גם חרפת אוגנדה. בשנים האחרונות, לפני ענין אוגנדה, חי הנוער העברי בגולה את חייו הרוחניים בציונות

המדינית. אוגנדה לא רק הכזיבה את האידיאל הציוני כי אם גם הציגה אותם ריקים מכל אידיאל יהודי ושאיפה לעתיד. ובימים ההם הגיע לאזנם הד „הכנסיה" בזכרון־יעקב והזכיר להם כי הציונות אינה בנויה רק על חלומות מדיניים כי־אם גם על מציאות הקשורה בארץ האבות. הגיע אליהם ה„קול קורא" מן המושבה הגלילית הקטנטנה, כפר תבור, מאת המורה יוסף ויתקין, שהזכיר לבנים בגולה כי יש להם ארץ אי־שם תחת השמש וכי לארץ הזאת נשבעו פעם על נהרות בבל, וגם בימי ביל"ו ובימי באזל הראשונים, והזכיר להם את חובתם הפשוטה והגדולה כל כך לשוב לארצם. ומרחבות הגיע קולו של זאב סמילנסקי, מורה־פועל, שהסביר בלשון פשוטה כל כך ומשכנעת כל כך את כל חוסר המציאות ב„אור המתעה" שבאוגנדה. והנוער התעורר ועלה ארצה לבקש את תיקונו.

המציאות הארץ־ישראלית הצילה את הנוער בגולה מן היאוש שהנחילה לו אוגנדה.

הכל תלוי במזל. הפרעות בקישינוב גרמו לרעיון אוגנדה; אוגנדה והפרעות בהומל גרמו לעליה השניה.

העליה השניה התחילה. הראשונים באו חלק ממגיני הומל ואחריהם התחילו לבוא הבודדים. איש לא ארגנם. מתוך התעוררות עצמם עלו. רוח אחת הכניפה אותם, בלי שנדברו על כך. כל אחד התעורר ועשה לנפשו על אחריותו הוא, כל אחד ביקש לגאול את עצמו מלחץ־הגלות שבחוץ ומן הריקניות שבפנים. מישהו לחש על אזנו של כל אחד: עד שאתה יוצא להציל אחרים, הצל את עצמך תחילה.

גם העליה השניה, כדוגמת הראשונה, לא נמשכה לערים. כראשונים כן גם אלה הלכו לשוב לא רק לארצם כי־אם בעיקר ל א ד מ ת ם. שלש היו תחנותיהם הראשונות: רחבות, פתח־תקוה, ראשון־לציון. בפתח־תקוה כבר היו פרדסים והיה קטיף, ובני פתח־תקוה רבים בהם לומדי־תורה, והבחור העולה היודע „דף גמרא" נושא חן לפניהם. אבל לפתע עמד ה„מנין" שבבית־הכנסת על הסכנה הצפויה להם דוקא מן הבחורים יודעי תורה אלה. וידו של ה„מנין" חזקה אז באם המושבות, והיחסים בין הראשונים והאחרונים נעשו מתוחים מאוד. בראשון־לציון היתה עבודה ביקבים העומדים ממילא על עבודה עברית במאה אחוזים, אבל האוירה של אוגנדה היתה חזקה דוקא במושבה הזאת, והיא היתה כמחנק לנפשם של העולים החדשים. ברחבות לא היו לא יקבים ולא פרדסים, אבל רוחם של צעיריה טובה עליה והיא קסמה לעולים החדשים.

נקודת מבט יסודית הפרידה בין שתי העליות. גם העליה הראשונה דגלה בזמן הראשון בדגל העבודה.

„הָעֲבוֹדָה הִיא חַיֵּינוּ
מִכָּל צָרָה תַּצִּילֵנוּ..."

אבל האידיאל הזה נשכח מהם במסיבות הזמן, התנאים והמקום. הם למדו לעבוד וידעו את העבודה וגם אהבוה, אבל מן העבודה „הגסה" משכו את ידם לאט לאט, אותה עשו הילידים, ובידי האכרים נשארו רק המזמרה וסכין ההרכבה וכן הטיפול במשק והדאגה הבלתי־פוסקת לשלומו. לבני העליה השניה היתה העבודה מעין „דת" חדשה, שבלעדיה אין זכות קיום לפרט ואין תקוה לכלל.

העבודה של הילידים במושבות היתה בעיני ה„עליה השניה" כדמות ה„צ'רטר" הציוני העקר. הצ'רטר היה פסול משום שלא ביקש תחילה אחיזה ממשית בקרקע האבות, אלא ביקש את „פיסת הנייר" המודה בזכותו. וגם הקושאן היה בעיני העולים החדשים כמין צ'רטר, פיסת־נייר הנותנת לאכר זכות חוקית על אדמתו, אבל בידיו ממש אינו מחזיק בה. היחס הזה מצא הד בלב רבים מצעירי רחבות, אבל הדרישה של „מאה אחוזים" היתה פסולה בעיניהם, כי היחסים הטובים עם השכנים נחשבו בעיניהם כעיקר ציוני וישובי חיוני, ו„מאה אחוזים" נראו בעיניהם כ„חרם" על שאינם־יהודים. הצעירים היו מוכנים להלחם יחד עם הפועלים החדשים בעד עבודה עברית ברוב מכריע, להלחם נגד חבריהם האכרים, המבכרים את העבודה של הפועלים הערבים ביחוד מפני הזול שבה. אבל החדשים, ככל חדשים, היו קיצוניים, ואת דרך הפשרה לא ידעו. ואף־על־פי־כן, למרות ההבדל העקרוני הזה בדעות שעמד בין צעירי רחבות ובין הפועלים החדשים, היה דבר־מה משותף שאיחד אותם.

העולים הראשונים שבאו לרחבות היו חבורה של „פועלי ציון", אותם עולי הומל. הם היו 15 איש במספר וביניהם נערה אחת, „חיה שרק'ה" הידועה. הם באו בחנוכה, ובשנה ההיא אחרו הגשמים מאוד ורק בסוף טבת הרוו את האדמה, ובבואם טרם התחילה העבודה. בלי פרוטה בכיס באו, בלי כל הכשרה, בלי ידיעה כל שהיא את תנאי הארץ ובלי שום עזרה. ממש כאשר באו בני ביל"ו לפני עשרים־ושתים שנה; דבר לא למדו בגולה על הארץ מאז. החבורה הזאת עשתה רושם חזק על צעירי רחבות. זו היתה הפגישה הראשונה בין הצעירים מפה ומשם. נשמעו דברים חדשים, שירים חדשים. בפי החבורה היתה רגילה אז שירת „השבועה". התעוררו ויכוחים חדשים, ויכוחים על ענינים שהיו פעם ונשכחו, ועל ענינים שצעירי רחבות שמעו עליהם בפעם הראשונה. כשנודע הסוד כי לאורחים אין פרוטה בכיס שקדו להשיג בשבילם דירה ופתחו להם חשבונות פתוחים בחנויות, במאפיה ובאטליז. ואת האחריות קיבלו על עצמם אחדים מן הצעירים שנחשבו במושבה לבטוחים. הדאגה הקשה ביותר היתה להשיג להם עבודה. הנערה ידעה לתפור ועבודתה היתה מרובה, ובמקומה עסקו הבחורים במשק הבית. אחדים נתקבלו כעגלונים והשאר חיכו לגשם. וכשירד הגשם הראשון נמצאה להם עבודה בכרמים. לאחר הפסקה של עשר שנים היו שוב פועלים עברים במושבה. הפועלים הראשונים שנשארו במושבה נעשו בינתיים למשגיחים או עומדים ברשות עצמם.

עוד היו פועלים וגם כורמים שעבדו במזמרה, אבל במעדר שוב לא עבד אף אחד, והנה עבר המעדר שוב פעם לידים עבריות.

עוד באותה שנה הוסיפו לבוא ארצה עולים חדשים ומגמתם העבודה, אבל יחידים באו ולא בחבורות. ומן היחידים באו מעטים לרחבות. ואחרי כך התחילו הנדודים שבהם נתברכו כל־כך פועלי א"י. מן ההומלים הלכו לפתח־תקוה, ומפתח־תקוה ומראשון־לציון באו לרחבות, וחוזר חלילה. ואחר־כך באה העליה „הגלילה". וגם מן הגליל יש אשר חזרו לרחבות, למרות מיעוט העבודה, כי הפרדסים טרם היו בה, והעבודה בכרמים מעטה ועונתית בלבד, אבל היה במושבה דבר־מה שקסם לעולים החדשים.

משנת תרס"ה ואילך הרבו לבוא חבורות־עולים חדשות לארץ. התחילה תקופת הטבק והפועלים נמשכו למושבות במאותיהם. מלבד הטבק משכו את הפועלים הפרדסים המרובים שבפתח־תקוה, שעבודתם היתה מעניינת יותר מן העבודה בכרמים. ברחבות לא הרבו במטע הטבק והפרדסים היו מעטים, ואף־על־פי־כן באו אליה פועלים חדשים. ועם העקירה בכרמים, שבאה אח"כ, ועם קניית אדמת רמלה ע"י „גאולה", ועם הפרדסים שהתרבו לאט לאט, ועם רבוי נטיעת השקדים, הלך וגדל ציבור הפועלים העברים במושבה. הם עבדו בכרמים בחורף, עשו את הבורות בפרדסים המעטים, עסקו גם במעט הטבק, ומהם עבדו ביקב הקטן של „אגודת הכורמים" הקטנה. ראשוני „הפועל הצעיר" התחילו להתארגן כמפלגה ברחבות. אין כמעט אחד מראשי „הפועל הצעיר" שלא עבד זמן קצר או ממושך ברחבות. פה עבד יוסף אהרונוביץ ב„בחר" בנטיעות וביקב, ופה יסד את עתון־המפלגה ששמו כשמה „הפועל הצעיר". בחדרו הקט נדפס הגליון הראשון של העתון בהיקטו־גראף ועזרו לו זאב סמילנסקי וצבי סוכובולסקי. פה קרא את פרקי התנ"ך ואת אחד־העם לפני צעירי המושבה וצעירותיה. פה עבד א. ד. גורדון בחפירת בורות וגם בהסקת התנור בלילות ביקב הקטן, וכאן היה מטיף לאור הנר את תורת דת העבודה לעומדים עליו וגם היה יוצא במחולות עם הצעירים ושר את שירי־היגון שלו. פה עבד מאיר רוטנברג והיה מתחרה בחפירת בורות עם החרוץ ביותר מבין הפועלים הערבים, חמשים בור לנטיעת שתילי עצי־הדר עשה ליום, והרויח חצי לירה... פה עבד שלמה צמח, ברוך צ'יז'יק, דוד שטרן, צבי סוכובולסקי, יוסף רבינוביץ, שנקרא אז מתוך חיבה „יוסק'ה", פלמן, מ. גורדון, נוימאן, פ. מוקוסי, יעקובובסקי, וזאב סמילנסקי היה פועל ותיק... ומי לא עבד אז ברחובות? וחיה־ברכה הידועה היתה נראית לחבריה כ„רחבותית" כמעט. ויוסף ויץ, וצימרמן, ויוסף ברץ, קליבנר, ישראלי, נפתלסקי וגם יוסף בוסל עבדו כאן זמן קצר, וחיים יפה, ומרים קושני ומרים ויניק וטובה פסטירסקי, ושרה מלכין ומרים ויץ וכמה וכמה בחורות אחרות.

החיים במושבה היו הומים. שבוע שבוע באו אורחים חדשים. אורחים חדשים וויכוחים חדשים, ולעתים סוערים מאוד, על עברית ועל אידיש, על רכוש ועל עבודה, על מהפכה ועל אוולוציה, ועל אנרכיה. היתה חבורה קטנה של הוזי הזיות שחלמו על חבורת־סתר שתפיץ את הציונות ותגשים את שאיפתה באמצעי אלמוות... הופיעו ה„רוסטובים" ובפיהם השפה הרוסית ו„באריקדות"...

אחר כך עבר הרעש ושככו גלי העליה, אבל שתי ירושות השאירו ראשוני העליה השניה לרחבות, את הדיבור העברי, לא רק בבית־הספר כי־אם גם בבית, ברחוב ובאסיפה, ואת הגעגועים לאוירה של עבודה עברית.

יחד עם עלית הפועלים עלו בימי העליה השניה גם אכרים חדשים למושבה שהוסיפו רוח חיים לציבור: מאיר ענטין, ש. הולצמן, מ. זיידין, ד. גרייעב, פייגה זלצר. ש. הולצמן הצטיין אח"כ בבנות־היענה שהביא לארץ, וביסוד כפר־עציון. זיידין הצטיין במשתלה שלו, מן המשתלות הראשונות הידועות בישוב.

טז. תרס"ו—תרס"ח

ועניני רחבות ההתישבותיים התנהלו בדרכם האטית והתקדמו.

אותו הדיבור שיצא מפיו של אחד־העם לפני שש שנים ושהבהיל את שומעיו — נתקיים והיה לעובדה. מן הסכום שהוקצב מטעם הבארון להקמת סוכת היקבים הנופלת, הוקדש חלק ניכר לעקירת הכרמים העודפים, ובכללם רובם המכריע של סוגי בּוּרדוֹ המשובחים, מלבק וקברנה, שעלו לבארון ולכורמים בדמים מרובים, כי לא התאימו לתנאי הארץ. במושבות קראו להם „אינדיאנים", כי מהודו הובאו לארץ הזמורות האלו של הגפנים הצרפתיים, מחשש הפילקסירה בצרפת.

מהסכום שהקציבו לעקירה הופחת הסכום שהפסיד היקב לפני שנה על ידי השמדת 8,000 קונטר ענבים, שלא יכלו לדרוך אותם מחוסר כלים בשביל היין, ותנאי מפורש הותנה עם הכורמים העוקרים, שאת כסף העקירה ישקיעו בנטיעות אחרות, אחרת לא יינתן להם הכסף. האחריות לקיום התחייבות זו הוטלה על „אגודת הכורמים", שנקראה „סינדיקט", ואם יימצא שאחד הכורמים עקר, קיבל דמי עקירה ולא השקיע את הכסף במטע חדש, ינוכה הסכום הזה מכספי ה„סינדיקט". וכל כורם נצטווה לשלוח למפרע להנהלת היקבים הודעה מפורטת מה הוא שטח הכרם שהוא עומד לעקור ומה הוא המטע החדש שבו הוא חושב להשקיע את דמי העקירה שישולמו לו.

היקב קבע לקבל מעכשיו לא יותר מ־17 אלף קונטר ענבים לשנה, והכורמים שהודיעו על עקירה ולא עקרו — ענביהם לא יתקבלו ליקב.

וכשם שיק"א הטילה את אחריות ההתחייבויות הנובעות מן העקירה על

ה„סינדיקט", כן הטיל ה„סינדיקט" את האחריות על כל המושבה. ברחבות נבחרו שלושה אנשים לטפל בכל עניני העקירה, והם: איזנברג, גולדין, יצחק גורודיסקי. ובזה הונח היסוד ל„ועד הכורמים", הוא אבי ה„ועד החקלאי" שלאחר־כך.

מטעם ה„סינדיקט" הודיעו לרחבות, כי אלה שאינם עוקרים את כרמיהם יוכלו לשווק את ענביהם ע"י ה„סינדיקט" רק בתנאי שיצאו מהאגודה הקטנה המקומית.

מחשבונות היקב התברר כי במצבו לפני העקירה היה מפסיד בתעשיית היין 491,500 פראנק (כל הסכום שקיבלו כורמי כל המושבות מן היקב !...) ואחרי העקירה עוד יוסיף היקב להפסיד 151,835 פראנק שנה עד שישתבח המצב.

הרחבותיים, 40 כורמים, עקרו כרמים שנתנו 1,525 קונטר ענבים וקיבלו דמי־עקירה 98,800 פראנק. וכל אלה התחייבו לנטוע שקדים ורק שלושה מהם — גם פרדסים. וכולם קיימו את התחייבויותיהם והשקיעו במטעים החדשים הרבה יותר מאשר קיבלו בעד העקירה, ונכנסו שוב בחובות...

החלטת העקירה נתקבלה בשנת תרס"ו ויצאה לפועל בשנת תרס"ז. רחבות נהפכה ברובה למושבת שקדים, ועל הפרדס הראשון של בית מינקוב נוספו עוד שלושה פרדסים של י. י. פיינשטין, מ. סמילנסקי ואליעזר יעקבזון, מלבד פרדסי „אדמת יסין", שעדיין לא נכללו בתחום שיפוטה של רחבות.

בתרס"ו קנתה המושבה רחבות ע"י חברת „גאולה" 2870 דונם מאדמת רמלה, ובה נכלל „הר החול" המפורסם, שעליו חיכו „רוכבי הרצל" לבואו. חלק מן הגבעה, לצד דרום, עדיין נשאר בידי הכפר זרנוגה. את האדמה העריכו ע"י מומחים, חלקוה לחלקים בני 40 דונם לכרמי שקדים, וחלקות אחדות, שהיו יפות לפי מושגי הזמן ההוא לפרדסנות, חלקו לחלקות בנות עשרה דונם. 280 דונם קנה „ועד הפועלים" למען שבעה פועלים, ויתר האדמה נמכרה לכורמים שעקרו כרמיהם ולבני אכרים ותושבים שעדיין היו נטולי קרקע.

ואלה שבעת הפועלים שהפכו לאכרים: ש. י. רפפורט, מ. גודאק, ש. שוסיעב, ליבש אייזנברג, צ. פליישמן, יחזקאל ביבי, מ. שניידרוביץ. וכן קנו להם חלקות־אדמה בכספם עוד אחדים מבניהם של המתנחלים ב„עזרא", והמתנחלים גופם.

עוד לפני יסוד הסינדיקט היו כרמים שניטעו בלי ידיעת היקב ולא נתקבלו ליקבים. עם יסוד ה„סינדיקט" נתרבו הכרמים הללו כי כמות הענבים שנתקבלו ליקב היתה מוגבלת. כל הענבים הללו כונו בשם „טריפה", ואת ענבי „טריפה" אלה היו מוכרים לירושלים. כמעט כל כרמי נס־ציונה היו בבחינת „טריפה", וחלק ניכר ברחבות. כבר בשנת תר"ס מכרה רחבות ענבי „טריפה" לירושלים במחיר עשרת אלפים פראנק. הענבים היו נקנים למען היינים הפרטיים בירושלים ע"י מספר אנשים, והחשוב ביניהם היה נכד רחבותי, יהודה גורודיסקי, שמגיל צעיר מאוד

התחיל לעסוק בחקלאות, מסחר ועסקנות ציבורית. הוא היה הספרן של ספריית רחבות שלא על מנת לקבל שכר, כמובן.

הכרמים הפסולים וענבי „טריפה" נעלמו עם התפתחות כרמי השקדים וביחוד הפרדסים, וסוחרי ענבי ה„טריפה" נעשו לסוחרי ה„בררה" (הפסולת) של פירות ההדר.

צעירי המושבה, הותיקים והחדשים, שגדלו במושבה ומלאו את מקומם של אלה אשר יצאוה או „הזדקנו", התחילו להטיף למען מתן זכות דעה לתושבים שאין להם נחלות ולפועלים, ולא יהא הבדל בין בעל נחלה לשאינו בעל נחלה; בתרס"ו כמעט שהוחלט על כך, אבל הדבר יצא לפועל רק במאוחר.

בשנת תרס"ז צעד ועד המושבה צעד נוסף בדרך ההתבגרות; נתקבל מזכיר קבוע בשכר של ששים פראנק לחודש. המזכיר הראשון הזה, שכיהן במשרתו זו עד סוף ימיו, היה אליעזר הרשנזון.

וגם המושבה בכללה עשתה בשנה ההיא צעד נוסף בהתפתחותה, הופיעו פועלים תימנים במושבה, פועלים קבועים שהתאזרחו בה. ובזכות... ביה"ס באו התימנים הראשונים למושבה.

לאחר הנפתולים הקשים עם צאתו של וילקומיץ מבית־הספר, באו לו שוב ימי התפתחות ופריחה. הראשון שהפיח רוח חדשה בביה"ס היה מורה צעיר, תלמיד המכללה בפראג. הוא לא עמד זמן רב בהוראה, כי ענין גדול אחר, שגם הוא כרוך בחינוך הדור החדש בישוב, משך את לבו. עוד בלמדו במכללה נטה אחרי לימודי הטבע, ופה בארץ קסמו לו קסמי הטבע ביתר שאת וצדו את לבו, והוא התמכר לחקירת ה„חי" בארץ ולמד לדעת את כל צפוני הארץ. ועד לסוריה ולמדברה הגיע במסעי חקירותיו. ועוזר נאמן היה לו אח"כ, מעולי הומל, יחזקאל חנקין, איש גבור שנתן את ידו אח"כ ל„השומר". ושניהם, זה במכשירי־המדע שלו וזה ברובהו, באו בסוד החי בארץ, כדי להפיץ אחר כך את תורתו בין הנוער. גם כשרונות בלשניים בלתי־רגילים נתגלו במורה הצעיר, הוא ישראל אהרוני, והוא העשיר את ספרותנו המדעית עושר רב. הוא התישב ישיבת קבע ברחבות, נשא לאשה את בתו של אחד המייסדים הראשונים, יהודית בתו של שלמה גולדין, והיה גם לבעל נחלה ברחבות, עד שנלקח לבסוף אחר כבוד אל האוניברסיטה העברית בירושלים.

ועוד עולה חדש מהומל, ישי אדלר, בא לרחבות ולא לעדור את האדמה כי־אם לעודד את מערכות ביה"ס. הוא היה אחד המורים הידועים בגולה שהקימו את ה„חדר המתוקן" והנהיגו בו את ההוראה עברית בעברית. וגם ברחבות שפרה עליו דרכו ולא רק מורה לתלמידיו היה כי־אם גם חבר טוב לצעירי המושבה מהדור השני. ובזמן ההוא נוסד גם „גן־הילדים" הראשון, שהגננת הראשונה היתה בו בת א. אייזנברג, יהודית, ואח"כ בתו של המנוח א. י. דונדיקוב, אסתר. ועליהן נוספו

עוד גננות, שבאו מחו"ל, והראשונה בהן — חנה וייסמן. גן־הילדים פילס דרך חדשה בשדה החינוך, הוא נתן לביה"ס ילדים מדברים עברית כשפת אֵם, ומחונכים יפה. בזמן מאוחר יותר בא למושבה המורה שעלה אחר כך בדרגת ההוראה בארץ — יוסף עזריהו. הוא היה מבני העליה הראשונה, עבד ב„בחר" בעקרון יחד עם אכרים מרחבות, היה חבר ל„שבּבּ" ברחבות והשתתף ב„מרד" שלהם נגד הפקידות ונגד המהלך הרשמי של המנהיגים ביפו. ובבואו שנית לארץ בתקופת העליה השניה, לאחר שקיבל הכשרה פדגוגית בבתי־מדרש גבוהים בחו"ל, הלך, כדבר המובן מעצמו, לרחבות.

י. עזריהו נשאר ברחבות רק שנה אחת, שדה־פעולה רחב יותר היה מוכן לו ביפו, בביה"ס המחודש לבנות, וגם רעייתו, שרה עזריהו, מורה בעלת כושר רב ועסקנית ציבורית לפי תכונתה, נמשכה ליפו. ושם, ביפו, ראה עזריהו יום אחד על שפת הים עולים מסוג חדש, תימנים קרועים ובלויים אבל מדברים עברית תנ"כית ושוחרי עבודה חקלאית, לא כדוגמת התימנים הירושלמיים החוזרים על הפתחים. עזריהו הודיע על כך לחבריו ברחבות ואלה הזמינו את התימנים אליהם ולא התחרטו. הם מצאו בהם יהודים טובים ואנשים אוהבי עבודה, היודעים להסתגל לעבודה ולחיי צמצום בהתאם לשכר עבודה חקלאית.

וברחבות כבר היו פנים חדשות בין האכרים, משפחת ר' אפרים זקס. יהודי מלא וגדוש תורה, שכבר דפק שלוש פעמים על שערי הארץ בימים שלאחר תקופת טיומקין והתורקים סגרו את השערים בפניו, וילך לאמריקה. משם חזר לדפוק על שערי הארץ בימי העליה השניה, והשערים נפתחו לפניו. והוא רכש לו בצ'יקגו, עיר מגוריו באמריקה, תוספת תורה, תורת יפת, וגם הון לא קטן, לפי מושגי הזמן ההוא. הוא קנה לו חלק ניכר מאדמת „גאולה" ומגרש ממו"נ במושבה, הקים בית יפה ונטע כרמי שקדים ופרדס, נכנס בעובי הקורה של עסקי המושבה הצבוריים, נבחר כחבר לועד, הלוה למושבה 25 אלפים פראנק לעשר שנים ברבית קטנה, לשם התקנת שרוּת מים מיכני במושבה, ובמקום הפח והחבית הופיע בבתי האכרים הברז, שהזרים מים לכל צרכי הבית וגם לאמבטאות !... והוא קיבל על עצמו לסדר גם את עניני הדואר שהיו עד אז פרועים מאוד. ביפו לא היה מרכז אחד של דואר ממשלתי, כי־אם לכל מדינה ממדינות אירופה היה דואר משלה והועד עשה חוזה עם כל בתי הדואר למסור את משלוחי הדואר של רחבות רק לאחד, שליח הועד, וזה היה מביא את הדואר לזקס, אשר מינה איש בשכר לחלק את המכתבים ולמסרם לבעליהם בבתיהם. הוא שמואל הלוי, ממיסדי נהלל אחר־כך.

והאיש זקס, בסיועו של יהודה גורודיסקי, נעשה לפטרונם של העולים התימנים, דאג וטרח להמציא להם עבודה וקורתֵ־בית. וכך הוסיף לשקוד על עניני התימנים גם לאחר שמספרם הלך וגדל מאוד לרגל הטפתו של שליח־ציון בן

העליה השניה, ש. יבניאלי במסעו לתימן, ובאמצעותו של זקס נקנה המגרש הגדול בן מאת הדונמים, שהיה שייך לברוידא, מאחורי רחוב „עזרא", ובשנת תרס"ט הוקמו למען התימנים הצריפונים הראשונים, שהפכו אח"כ לבתים נאים פחות או יותר, והשכונה נקראה בשם „שעריים". התימנים השתרשו במושבה וכבשו את כל העבודות מן המעדר ועד המזמרה וגם התארגנו. צעיריהם יסדו אגודה בשם „פרחי ציון", ובשנת תרס"ח נעשה עוד צעד חשוב בדרך התפתחותה של רחבות. הביאו רופא קבוע למושבה, והצליחו מאוד בבחירתו. הלא הוא ד"ר פוחובסקי, הרופא המנתח הראשון ביפו ובמושבותיה. ובאותה השנה נעשה ע"י הפרופיסור אוטו וארבורג מברלין, כוכב חדש שהופיע בשמי הציונות, נסיון לאחד הון מחו"ל עם יזמה מן הארץ. לאכרים ברוך וינר, בנו של יוסף, יהודה גורודיסקי, בנו של יצחק, ומ. סמילנסקי היו 160 דונם אדמה באדמת „גאולה". והסכם נעשה בין שלושה אלה ובין הפרופיסור וארבוּרג, שהם יתנו את אדמתם ואת השגחתם, והוא יתן את הכסף הדרוש לנטיעת כל האדמה נטיעות שקדים ולהוצאות הטיפול בנטיעות במשך חמש שנים, ובסוף הזמן הזה יחולקו הכרמים חלק כחלק בין שני הצדדים. וכך היה. אלא שוארבורג לא החזיק את חלקיו לעצמו, אלא מכרם לבעלי הקרקע הראשונים, שותפיו, על פי הערכת מומחים נבחרים משני הצדדים. וארבורג קיבל בחזרה את כספו בתוספת ריבית בנקאית בעד כל השנים.

באותה השנה קנה הועד מידי מו"נ את הבית בן שתי הקומות, שבו היו דרים שכנים שונים, וגם חדר לבית־מרקחת וחדר לקבלת־חולים היו בו, וגם מדור לועד בקומה העליונה. מעכשיו היה כל הבית רשות הועד ובו התפתחו כל חייה הציבוריים של המושבה, על ישיבות הועד ועל אסיפותיה הכלליות של המושבה, שהיו לעתים סוערות מאוד.

הועד התקין תחבורה תמידית בין רחבות ויפו ע"י „דיליז'נס", בנוסח ראשון־לציון ממש: עגלה הבנויה על קפיצים וגג לה, מחסה מפני הגשם בחורף ומפני השרב בקיץ. חמש פעמים בשבוע הלך הדיליז'נס הלוך ושוב וביום הששי נח כתוספת ליום השבת. ובעל ה„דיליז'נס" הראשון היה יוסף רכטמן, שהעמיד בצל את עגלתו היחידה של ר' אנשיל שקולניק, אשר במשך שנים רבות שימש את המושבה בעגלתו הרתומה לסוס אחד והיה נוסע ליפו במשך ארבע שעות וחוזר משם למושבה במשך שש שעות. והדיליג'נס החדש עשה את דרכו במשך שעתיים בלבד גם בלכתו ליפו וגם בשובו, אם לא קרו מקרים בלתי צפויים שעכבוהו בדרך...

משנת תרס"ח הונהג מנהג חדש במושבה: בכל חול המועד פסח ערכו חגיגות עממיות ברחבות. סדר החגיגה: נאום פתיחה, תהלוכה גדולה בכל רחובות המושבה שבה השתתפו מזקן ועד תינוק בעריסה, התחרויות במרוץ סוסים, תמרוני ראשוני

ה„מכבים", שהוזמנו לשם כך מיפו ומירושלים, תזמורת שהוזמנה לשם כך מראשון־לציון, ותערוכת מוצגים חקלאיים, ולבסוף גם מוצגי תעשייה.

חגיגת־עם זו התפתחה אחר־כך משנה לשנה ומשכה לרחבות חוגים רחבים בישוב, מן העיר ומן המושבה, ובמדה שגדל קהל המשתתפים גדל כוח משיכתה של החגיגה, וביחוד כאשר רוכבי „השומר" התחילו להשתתף במרוץ הסוסים, ובראשם „פייגל'ה" *. בין הנואמים, פותחי החגיגות, היו ד"ר מוסינזון, ד"ר שמריהו הלוי ור' נחום סוקולוב.

החגיגה לבשה צורה של מאורע ישובי והיתה נערכת שנה שנה ערב פרוץ מלחמת־העולם הראשונה.

בשנת תרס"ח יזמו אנשי הועד מפעל קרקעי גדול ולא עלה בידם. בין הגבול המזרחי של אדמת רחבות ובין כרמי הזיתים של רמלה משתרע שטח־קרקע גדול שהיה במשך שנים רבות סלע מחלוקת וגורם למשפטים בין אנשי רמלה ובין הוואקף. שני הצדדים טענו לזכות בעלות, וההכרעה היתה בידי בית־הדין העליון בקושטא. העו"ד דוד מויאל התקשר עם אנשי רמלה לקנותה מידם כשיזכו בה. ובעת ההיא היו לאנשי רמלה סיכויים מרובים לזכות במשפט. מויאל הציע לרחבות לזכות באדמה זו. שטחה היה 12 אלף דונם לפני שגרעו ממנו באיסור חלקים חלקים מכל צד. האדמה נקראה אדמת „סידרה", על שם הסידרה היפה שגדלה בה, או „תל בטיח", על שם האבטיחים שגדלו בסביבת התל היפה שבאמצע השטח, שריד אחת המשואות בעבר הרחוק, כשהיו מודיעים מיבנה בלפידי אש שהדליקו על גבעות נישאות את ליל מולד הלבנה.

המושבה פנתה ליק"א שהיא תקנה את האדמה ותקצה חמשת אלפים דונם להרחבת המושבה, ואת השאר — להקמת ישוב חדש. חברת „גאולה" היתה מוכנה להשתתף בקניית אלפיים דונם. יק"א דחתה את ההצעה בלי לבחון אותה כלל, אף־על־פי שבא־כוחה בארץ, חיים, תמך בה ולו גם קשרים נאמנים עם חוגי הרשות בקושטא.

יז. תרס"ט—תרע"ב

בשנת תרס"ט יסד הועד את „משפט השלום" במושבה. עד אז היה הועד גם השופט בכל הענינים שבין אדם לחברו, אבל משגדלה המושבה כבדה עבודה זו על הועד והוא מינה חבר־שופטים קבוע. והמושבה באה שוב במבוכה לרגל ענין הרופא. צר היה לד"ר פוחובסקי המקום ברחבות והוא שאף לצאת ליפו. זאת ועוד: כרופא המושבה המוקפת כפרים צריך היה להיענות גם לחולים ערבים, והוא עשה

---

* פ. בעקר, שנישאה לשומר זייד.

את הדבר ברצון. אבל פעם אחת נכשל. ערבי אחד ממראר, אבו־ג׳ילדה הידוע, הביא אליו ילד חולה בדיפטריט במצב שלאחר יאוש. היה הכרח לעשות לילד ניתוח דחוף בגרון, אף כי התקוה להצלחה היתה כמוה כאין; הוא אמר זאת לאב וניגש מיד למעשה הניתוח, והילד מת. האב נשבע לנקום ברופא, וגם ניסה פעמיים לירות בו. במשך זמן ממושך היו צעירי המושבה שומרים על הרופא ע״פ תור ביום ובלילה, עד שאבו־ג׳ילדה נכשל בעבירה קשה ונידון למאסר לזמן ממושך. אחר־כך נתפרסם כאחד הרוצחים הידועים בארץ. מקרה זה שהכביד על הרופא והמשיכה לעבודה רחבה יותר, גרמו להחלטתו להפרד מרחבות וחיכה רק עד שיימצא רופא אחר במקומו. ואז הוצע המשורר טשרניחובסקי כרופא המושבה; אוסישקין המליץ על כך, וש. צמח כתב לאנשי הועד: „נא לא למנות את יתרונו, שהוא משורר עברי — על חשבון החסרונות...״

הועד שמח לזכות ברופא המשורר, אבל לאחר שנודע לחבריו, כי אשתו של המשורר נכריה היא, משכו את ידם מן המועמד.

כשנודע הדבר לד״ר רופין הציע הוא לקבל את ד״ר מוסקוביץ מרומניה. הועד סמך את ידיו על הצעה זאת וגם הפעם הצליח בבחירתו. רופא זה ידע את מקצועו ואהב אותו וגם היה איש־חברה נעים מאוד, אדם המעורב עם הציבור, ובימיו פרחו והתפתחו מאוד החגיגות העממיות ברחבות שהוא התמסר להן בכל לבו.

התנועה שהתעוררה במושבה שלא להפלות בין בעל־נחלה לשאינו בעל־נחלה במתן זכות דעה בעניני הציבור במושבה, תנועה שהתחילה לפני שנים אחדות, השיגה את מטרתה בשנת תר״ע. ניתנה זכות דעה לכל בן עשרים־ואחת שנה המשלם מס כלשהו למושבה, ללא הבדל מין ומעמד. ובאותה שנה נבחר אפרים חרל״פ לועד המושבה.

וביה״ס העממי במושבה הלך והתפתח. עוד בשנת תרס״ח התחילה פרשה חדשה בתולדות ביה״ס ברחובות. אחרי לכתם של המורים עזריהו ואדלר נפגמו סדרי ביה״ס. מורה בא ומורה הלך, והפיקוח מצד הועד, שהיה תמיד חלש, פסק כמעט לגמרי, והמצב הכספי של ביה״ס דחוק היה עוד יותר מבכל עת. בימיו של אחד המורים „הנודדים״ האלה קרה מקרה אופיני לילדינו שהתחילו לקנא לשפת עמם. המורה היה ידידם של משפחה אחת במושבה שהכיר אותה עוד מן הגולה. בביה״ס היה מדבר, כמובן, עברית, אבל בבית מכיריו היה מדבר אידיש כמוהם. ובת בבית, תלמידת ביה״ס. הדבר נודע לתלמידיו ובבואו פעם לשיעורו ושאל את תלמידיו עברית, ענוהו אלה קול אחד באידיש מסורסת... ותגדל המבוכה מאוד. כבודו של המורה ירד בעיני תלמידיו ואנוס היה להתפטר.

חברי הועד נועצו והחליטו לבקש עזרה כספית מאת חברת „עזרא״, שהרחיבה מאוד בארץ את פעולתה החינוכית, והציעה למסור למנהל החברה בירושלים, אפרים

כהן, את הפיקוח הפדגוגי העליון על ביה"ס. „עזרא" הסכימה. היא הקציבה לביה"ס ברחבות תמיכה שנתית בסך של אלפיים פראנק ושלחה לרחבות שנים ממוריה הצעירים, שגמרו את הסמינר־למורים שלה בירושלים. המורים הראשונים שנשלחו לרחבות ע"י חברת „עזרא" היו יעקב ניימן ויהודה טלר. הראשון בבואו ארצה כבר בקי היה בידיעות היהדות ובירושלים הוסיף להשתלם בסמינר למורים וקנה לעצמו ידיעות כלליות והכשרה להוראה. השני היה בנו של הישיש טלר, מראשוני המורים ברחבות. הוא היה אחד מן התלמידים המצטיינים בסמינר, וגם מאביו למד פרק בידיעת השפה לעומקה, והיתה לו נטיה להוראה ולחינוך וגם גישה לעניני ציבור. הוא יסד ברחבות את אגודת המכבי המקומית, אהב מאוד את הספורט וגם רכש לו ידיעה בו. שני המורים האלה השלימו זה את זה, והרימו את קרן ביה"ס, ועליהם נוסף מטעם „עזרא" המורה מ. שולמאן, ועליו הוטל ללמד בביה"ס גם את השפה הערבית בארבע שנות־הלימוד האחרונות. בביה"ס היו ארבע כיתות ובכל כיתה למדו שנתיים. לאחר שנה נסע לחו"ל להשתלם ובמקומו בא המורה בכור לוי, אף הוא מגומרי הסמינר למורים בירושלים, מורה שקשר את כל חייו עם ביה"ס ועם המושבה. הוא נשא את בתו של א. הרשנזון, נחמה, הקים לו בית במושבה, ובימי כהונתו הממושכת, 42 שנים, הביא את ביה"ס לידי כך שנחשב לאחד הטובים ביותר אשר בארץ.

שלושת המורים, כולם בעלי חינוך פידגוגי אחיד, הצליחו להשליט סדר ומשמעת בביה"ס ולהעלות את רמת הלימודים.

בראשית שנת תרע"א קרה אסון משפחתי למורה ניימן והוא עזב את המושבה. ובראשית שנת תרע"ג הוזמן לביה"ס כמורה ראשי, עפ"י המלצת נ. טורוב, המורה יצחק יפה, מגומרי הסמינר למורים בגרודנה, מורה בעל הכשרה והבנה חינוכית. ובאותה השנה קרה אסון איום למורה יהודה טלר: כלב שוטה נשכו; בארץ עוד לא היה קיים אז מכון פאסטיר והוא נסע מצרימה ושם מת. המושבה התאבלה אבל כבד על מותו ואת אגודת „מכבי" המקומי קראו על שמו. במקומו בא למושבה ישראל קיפניס, בן המושבה, מחניכי הסמינר למורים בירושלים אף הוא. הוא כבר שימש בהוראה בירושלים, ונחשב לאחד המורים הטובים. על שלושת המורים האלה נוספה הגברת יפה שלימדה בביה"ס בהצלחה רבה את מלאכת הציור.

בז' אדר תרע"ב הונח היסוד לבנין „בית־העם" במושבה. על מגילת היסוד חתמו: הועד, ועד הכורמים, שהוקם זה לא מכבר כדי לשמש את עניני הכורמים בלבד, ועד הפועלים, בהרכב חדש, כולו מאנשי העליה השניה, ועד התימנים (הם כבר ארגנו את העדה שלהם באופן עצמאי), ועד „השומר", שקיבלו את שמירת המושבה לידם, מנהלי „כרמל" ומורי בית־הספר.

זה היה הבנין הציבורי הראשון במושבה שנועד לחיים החברתיים והתרבותיים שלה. עליו נוסף אח"כ גם בנין מיוחד למען הספריה. בבית־העם התרכזו מעכשיו האסיפות הכלליות של המושבה, נשפי נגינה, זמרה וריקודים, חתונות, הצגות, וכינוסי עם. „בית העם" נקרא על שמו של זאב גלוסקין, שהיה היוזם להפרשת חלק מרווחי „כרמל" לבנינים ציבוריים ברחבות. הוא אהב מאוד את המושבה והיה גם חביב עליה.

באותה השנה נוסד במושבה המוסד הקואופרטיבי שלה לאשראי — „קופת מלוה וחסכון". היוזמים הראשונים היו טוביה פדואה, ברוך וינר, אהרן שקולניק וא. יעקבזון. הם שמעו כי יש בדעת הבאנק אפ"ק לייסד אגודות שיתופיות במושבות, בעזרת חו"צ, והלכו אל הבאנק והשיגו אשראי לייסוד אגודה שיתופית לאשראי. וכך הונח היסוד. מנהלה הראשון של קופת־מלוה־וחסכון היה אכר חדש במושבה, אהרון שמוליאן, ויד ימינו — טוביה פדואה, בנו של אחד ממייסדי מו"ג, ר' מרדכי פדואה, שארבעת בניו, ראובן, משה, טוביה ויעקב, עלו למושבה וגם האב עלה למושבה לעת זקנתו. המוסד הצליח בפעולותיו מהימים הראשונים והגיע לבסוף לרמה של באנק. הונו היסודי, שהושקע על־ידי עשרים חבריו הראשונים, אכרים, היה דל מאד, שלושת אלפים פראנק בסך הכל, ולבסוף עלה לרבבות לירות.

הלך לעולמו עוד אחד מהראשונים, יצחק גורודיסקי, בנו של שמואל גורודי־סקי, שנפטר אחר בנו. המנוח עסק כל ימיו בצרכי הציבור באמונה והיה קנאי לדעותיו. הועד כיבד את זכרו בזה שדאג כפי יכלתו לאלמנה, אשתו השניה של המנוח, וילדיה הקטנים.

בשנת תרע"ב נמכר הפרדס הראשון שניטע במושבה, ואשר נוטעו זלמן מינקוב הלך לעולמו בדמי ימיו. איש בעל נשמה יתירה היה, יודע ואוהב מוסיקה. הקונה היה שמואל טולקובסקי, וכוח ציבורי חדש נוסף למושבה, איש עֵר ובעל יזמה ציבורית.

בשנת תרע"ב הופיע על במת השלטון בארץ איש אלבני, בעל נפש רחבה ודמיונות עזים, הוא הפחה הירושלמי. הוא התידד עם עסקני הישוב, וביחוד עם ענתבי, דיזנגוף ומאירוביץ, התהלך בארץ והכיר את כל המושבות, ובא בהצעה שנראתה כמקסימה מאד: להכריז את כל המושבות הגדולות כעיריות ולאשר את שומריהן העברים כמשטרה רשמית. בהיותו ברחבות וצעירי המושבה קדמוהו וליוהו רכובים על סוסיהם, יחד עם חברי „השומר", התאהב ב„מאיר'קה", שומר ידוע בימים ההם, קרא אותו אליו ושאלהו על מולדתו ועל מוצאו. אין זאת כי למראהו נזכר במשהו ממולדתו אלבניה. ובעוד ועדי המושבה דנים בכובד ראש בהצעותיו ונמלכים עם עסקנים מן העיר (דיזנגוף תמך מאוד בהצעה), נקרא הפחה לחזור לבירה ולא חזר עוד ארצה. אין זאת כי הצעותיו לא נעמו לשולחיו.

יח. „ה ש ו מ ר"

רעיון ההגנה העצמית היה קשור עם ראשית הבנין בארץ. מן הימים הראשונים נוכחו המתיישבים הראשונים לדעת, כי הם מצווים, כבימי שיבת־ציון של גולי בבל, לאחוז את אֶמת־הבנין בידם האחת ואת השלח בידם השניה. והכרה זו והכרח זה הם שהקימו מתוך העליה הראשונה את ה ש ו מ ר י ם הראשונים. „קאלוגר", שנפל חלל על משמרתו בגורן שבגדרה, כשעמד א ח ד מול השממה באישון לילה. סנדר חדד, גיבורה של פתח־תקוה שהרבה את מכותיו במסיגי גבול מושבתו וספג מכות שקיצרו את ימיו. „לוליק", גבורן של ראשון־לציון וגדרה וחדרה. יהודה ראב ואברהם שפירא מרימי דגל השמירה העברית לא רק במושבתם, פתח־תקוה, כי־אם בארץ כולה.

אבל הימים המזהירים של השומרים הראשונים עברו. בפתח־תקוה היו עדיין יהודים ראשי השומרים, אבל עוזריהם היו ערבים. ובכל שאר המושבות, בגליל, בשומרון וביהודה, נמסרה השמירה כולה לידי מוגרבים, בדוים, צ׳רקסים וכו׳. האכרים העברים הסתפקו בנטיעה, בחרישה ובזריעה — ועל זכות השמירה ויתרו לשכנים.

ותוצאות המצב הזה נתנו מיד אותותיהם. הישוב החקלאי העברי נתון היה בידי השומרים הערבים לשבט ולחסד. בגליל שילמו המושבות הקטנות מס ל„בקים" שהם יגינו עליהם. ויש שפק אחד נלחם בשני על הזכות לשמור את ה„יהודים", ורכוש האכרים — ולעתים גם הנפשות — היה למרמס בין שני הנלחמים. במושבות המטעים ביהודה פחדו מפני שינוי בשמירה — כל שינוי גרם לעקירת שקדים או גפנים. ויש שהגיעו לכלל דעה שאין תקנה לכך במדבר הזה. גם הפלחים אינם מעיזים לשמור על עצמם ומוסרים את השמירה לשומרים שהם עצמם חבר גנבים ושודדים. וכך נוהגים גם האפנדים בשמירת נטיעותיהם. ובארץ נוצר מעמד מיוחד של שומרים־גנבים־רוצחים. ומי יעז להתיצב נגדם? אבל אנשי „העליה השניה" העיזו ומקהלם יצאה הסיסמא: „שמירה עצמית".

קמו מתי־מעט צעירים, קומץ פועלים, מחברי „פועלי ציון", והחליטו לשים קץ להפקרות זו, להציל את כבוד הישוב ולגול מעליו את חרפת השמירה הזרה. בשנת תרס"ז נועדו מייסדיו היוזמים, יסדו אגודה לשמירה על הרכוש ועל הנפש של ישראל, וקראו לה „בר גיורא". הדבר נעשה ביהודה. ובשנת תרס"ח הונח היסוד ל„השומר" בחות סג׳רה שבגליל התחתון.

„העזה" זו של „השומר" היכתה גלים בכל הסביבה. האלה יעיזו לפרוץ גדר, „להסיג גבול" ולעקור מנהג ישן, מסורת מדור דור? ומיד נעשתה סביבת השומרים רווית דם ונקמה. מאחורי כל שיח מגודל פרא ומאחורי כל סלע, מבין כל נקיקי

טרשים, מתוך כל גיא ומעל כל הר, ארבה לשומר העברי ביום ובלילה התנפלות מזוינת, יריות פתאום. המות ארב להם על כל צעד ושעל.

מקום השמירה הראשונה היה בסג'רה, ובה נחתמה בדם זכות קיומו של „השומר". מן המארב, בלילה, נהרג ישראל קורנגולד, הקרבן הראשון של „השומר". השומרים לא נרתעו. הקרבן הראשון לא הפחידם כי־אם אימץ את רוחם. וגם אכרי המושבות הקטנות בגליל התחתון התעודדו מן התמהון הראשון ומן הפחד פן יהיו הם, נפשם ורכושם, קרבן העזתם של חבר הבחורים הצעירים, והתחילו למסור את שמירתם לאחיהם העברים, למרות הסכנה הגדולה שהיתה כרוכה בכך. כפר־תבור, יבנאל, בית־גן, מצפה, קראו ל„השומר", ובמצפה נפל הקרבן השני, ברל'ה שוייגר, עלם צעיר תלמיד הגימנסיה „הרצליה", אשר בעצם היום, מאחורי סלע, ארבו לו וירו בו מאחוריו. „השומר" לאנ סוג אחור. מטרה קדושה לפניהם. הנה נפל השלישי, יוסף ברל. וגם הקרבן הרביעי לא אחר לבוא, יחזקאל ניסנוב, איש גיבור חיל, אשר כגבור נלחם וכגבור נפל. ב ר ג ל עלה ארצה ממולדתו בקאוקאז, ש נ ה ת מ י מ ה הלך עד הגיעו אל מטרתו. ועל מטרתו נפל. ובשדות מרחביה, במלחמת האחד נגד הרבים, התפרסם בכל הישוב יגאל, יליד מטולה.

ארבעת הקרבנות הראשונים של „השומר" לא היו האחרונים. שורה ארוכה של מצבותיהם עוברת כחוט השני דרך כל הארץ מתל־חי ועד רוחמה.

דמי „השומר" נוקמו לא פעם ו„שרשרת" של „משפטים" ושל „בקשיש" הקיפה את כל הישוב. אבל „השומר" קנה לו זכות אזרח. מצד אחד הסכימו לו מתוך חריקת־שינים ומן הצד השני — מתוך רחשי כבוד. הכירו ב„השומר" משום שבכל מקום שידו הגיעה לשם הושם קץ להפקרות ולגניבות, והיה שם בטחון מסוים לנפש.

נתאמת הכלל הישן־נושן: לא ההמון נטול־האידיאה מנצח כי־אם קומץ האנשים הנאמנים לדגלם.

מן הגליל פרש „השומר" את חסותו גם על שומרון ועל יהודה. בשנת תרע"א הקים „השומר" את עמדתו בחדרה, ובשנת תרע"ב ברחבות.

המושבה עשתה חוזה עם „השומר", לשמור את כרמיה, בתיה וחצרותיה. השומרים קבלו על עצמם את האחריות לכל היזקות. הם התחייבו להעמיד במושבה שבעה שומרי לילה, ובכרמים חמשה רוכבים במשך כל השנה, ובימי קטיף השקדים ובציר הענבים התחייבו להוסיף עוד רוכב אחד ועשרה שומרים רגלים. שכר שמירתם היה 1.600 פראנק לחודש. וכערבון לתשלומיהם בעד ההיזקות נתנו ערבות מאת באנק אנגלו־פלשתינה על אלף פראנק.

וכך היתה ברחבות שמירה עברית צרופה, ובראשה עמד מנדלי פורטוגלי. ובימי „השומר" גברה שוב העבודה העברית במושבה.

הבית שבו ישבו השומרים נהפך לבית־ועד לפועלים ולצעירי המושבה

שהיו באים להתחמם באשם. השומרים הצעירים לקחו את לבן של בנות המושבה והמבוגרים שבהם עניינו בשיחותיהם ובמשא נפשם את בני המושבה, הצעירים שבהם. ופה בבית הזה שוחחו הרבה על כיבוש הארץ ודוקא לא בחרב כי אם במלמד־הבקר של אכרים ובאלות רועי־צאן. מנדלי פוּרטוּגלי שאף למחרשה יותר מאשר לרובה והיה חולם בקול על כפרי שומרים, שכל השנה יאחזו במחרשה ובשעת חירום יתפסו את רוביהם, יעלו על סוסיהם ויצאו למערכה.

יחד עם בוא „השומר" התרבו שוב הפועלים העברים במושבה וחייהם נעשו שוב גועשים וסואנים כבשנים הראשונות של „העליה השניה", והחברות בין צעירי המושבה והפועלים גברה; נערכו אסיפות־עם משותפות לכל הציבור, אסיפות למטרות תרבותיות ולשם בירור נושאים ישוביים כלליים ובעיות ציוניות. אל האסיפות הללו היו באים גם מתל־אביב, מי שהיו פועלים ברחבות ונעשו למנהיגים במפלגותיהם ובישוב.

החיים החברתיים והציבוריים גברו במושבה בד בבד עם העליה ברמת החיים הכלכליים.

במשך הזמן שעשה „השומר" במושבה הספיקו אחדים מחבריו, משומרי המושבה ומחוצה לה, לשאת נשים, ובחורשת האיקליפטוס לבית מאקוב, שמצפון לבתי המושבה, נערכו חתונות והוקמו חופות, בנוסח המיוחד של „השומר", בליווי יריות והתחרות במרוץ סוסים. החתונות הללו היו ל„מאורעות" במושבה ומשכו אליהן את בניה ובנותיה בהמונם.

אבל לא רק ימי שמחה היו ל„השומר" כי־אם גם ימי חרדה, וביחוד לילות חרדה, כשהיו מגיעות אליהם ידיעות על מזימה של התנקשות בהם או בעצים. ויש אשר צעירי המושבה התגייסו מרצונם הטוב לעזרתם ורכובים על סוסיהם ומזוינים ברוביהם היו מלוים בלילות כאלה את השומרים הרוכבים בהקפותיהם בגבולות אדמתה של המושבה. במקרה אחד היו צעירי המושבה רוכבים בצוותא עם השומרים במשך ששה לילות רצופים, אף כי סוד החרדה לא היה ידוע להם. כל עניני ההגנה והשמירה של המושבה עברו במשך התקופה הזאת לידיו של „השומר".

יט. תרע"ג—תרע"ד

המושבה הגיעה לתקופת שגשוג. היא הגיעה לנחלה ולמנוחה כאחת. מאז נמסר היקב לידי הכורמים עצמם, משנת תרס"ז, ובראש אגודת הכורמים הגדולה, שאיחדה את כל מושבות הכורמים, הועמד מתוך בחירה חפשית זאב גלוסקין, התפתח עסק היין משנה לשנה, פרח ושיגשג. ואותו היקב ששילם תחילה לכורמים

כ־13 פראנק לקונטר והגיע לגרעון עצום, הגיע עתה לאט לאט לידי כך ששילם 24 פראנק לקונטר ענבים וחסך אילו מאות אלפים פראנק. ואת כל ההלוואות הזמניות שלוו מאת הברון למען ההון החוזר הוחזרו למלוה הנדיב. ובמקום 17 אלף קונטר ענבים, שהחליטו לעבד ביקב בראשיתה של האגודה, הגיעו עד 30 אלף קונטר.

והשקדים נתנו את פרים ביד נדיבה. מתחילה היה שיווק השקדים במצב פרוע, והסוחרים הפרטיים אכלו את עמלם של הכורמים. אחרי כן נכנס בעובי הקורה הסוחר הישר באדם, יחזקאל סוכבולסקי, וארגן את מכירת השקדים ואת יצואם לחוץ־לארץ באופן מניח את הדעת. ועם גידול מסחר השקדים וריבוי הפרי נוסדה אגודה שיתופית קטנה של כורמי השקדים בשם „השקד", כדי לשווק את יבולם באופן עצמאי. מרכז האגודה היה בפתח־תקוה וחברים לה גם בשאר המושבות. עם הגידול הנוסף, כשהגיעו נטיעות השקדים במושבות ל־22.000 דונם וליבול של אלף טון כמעט, ריכזה חברת „כרמל המזרחי" בידיה גם את המכירה והיצוא של השקדים. חברת „כרמל המזרחי" נוסדה עוד לפני שנמסרה הנהלת היקבים לידי הכורמים והיתה קונה יין ביקב ומוכרתו בהצלחה בשוקי המזרח הקרוב, מלבד השוק העיקרי במצרים שנשאר בידי בעל המונופול הקודם, שניצל את השוק הגדול רק להנאתו הפרטית. ועם העברת היקבים לידי הכורמים עבר לידי חברת „כרמל המזרחי" גם השוק המצרי ועשתה בו חיל רב. „כרמל המזרחי" היתה אגודת מניות אשר את מניותיה קנו חו"צ ברוסיה וכורמים בארץ, וביחוד בראשון־לציון. הנהלתה הראשית היתה בראשון־לציון ובראשה עמדו ה"ה נ. סמוליצנסקי וג. הורביץ. האגודה הרחיבה מאוד את עסקיה והיו לה סניפים בערי הארץ ובמרכזי כל המזרח הקרוב. ומיום שקיבלה לידיה גם את סחר השקדים הרימה מאוד את קרנו.

ברחבות נוסדה לבסוף „הגת" המבוקשת, ועבר זמנם של הסלים והגמלים. את היין מענבי רחבות עשו במושבה גופה, ולאחר התסיסה היו מעבירים את חביות היין בעגלות ליקבים המרכזיים בראשון־לציון.

וגם הפרדסים המעטים שברחבות, כ־400 דונם, החלו לתת את פרים הטוב והעסיסי שנמכר אז על נקלה לסוחרים מקומיים. ה„פרדס", חברה קואופרטיבית לשיווק פרי הדר, שנוסדה בתר"ס, עוד טרם כללה בתחומה גם את רחבות. המושבה היתה שבעה. והימים ימי עבודה ויצירה וגילוי מרץ ויזמה. גם התושבים אשר על המסחר ועל המלאכה פרנסתם, התפרנסו בכבוד. ולפועלים העברים, שישבו במושבה ישיבת־קבע היתה עבודתם קבועה ובטוחה וניתנה להם אפשרות של קיום. ופרבר התימנים, שעריים, התחיל להתחרות עם המושבה במהירות התפתחותו. לא היה פרדס שלא היו בו מספר של פועלים תימנים שנתיים. ואפילו לכורמים הגדולים היו הפועלים התימנים הקבועים שלהם.

פרצה מלחמת השפה העברית בין הישוב וחברת עזרא; רחבות שקבלה סיוע מחברה זו בשביל בית־הספר החליטה, לאות מחאה, לותר על סיוע זה.

בין הפועלים אנשי העליה השניה והאכרים היו לעתים יחסים מתוחים. היתה במושבה קבוצה אחת של פועלים דוברי אידיש מתוך הכרה וכוונה, ואלה היו גם עוינים לאכרים מתוך הכרה ופרינציפ. כשהיו עוברים בלילה דרך ראל"צ היו צועקים ומחרפים, ופעם ירו ברובה מול ביתו של גלוסקין. באחד הימים כשמשגיחו של טולקובסקי, אשר בפרדסו עבדו כמעט רק פועלים עברים, פרט לעוזרו של המכונאי, לא מילא את הדרישה לפטר את הפועל הערבי הזה, כתבו לו מכתב באידיש ש„ישברו את עצמותיו". ברחבות היה זה האיום הראשון במעשה־אלמות. ועל כך הגיב מיד מזכיר ועד הפועלים, צבי סוכבולסקי, במכתב אל הועד, כי ציבור הפועלים יתנגד בכל תוקף ובכל האמצעים שבידו לכל נסיון של מעשי אלמות. והענין שותק.

רבים מן האכרים וחלק מן הפרדסנים לא עשו את חובתם לעבודה העברית, לולא כך יכול היה מספר הפועלים העברים להיות גדול פי כמה וכמה, אבל היחסים בין הפועלים מבני העליה השניה ובין חלק ניכר של בני המושבה היו טובים, אף כי בין המנהיגים משני הצדדים נתקלקלו יחסי הידידות בגלל ענינים ציבוריים־ישוביים שונים, וגם דבר זה לא הועיל להגדלת מספר הפועלים העברים במושבה. ואעפ"כ היתה רחבות הראשונה שברוב פרדסיה היו „פרדסנים" עברים, לאמר הפועל הקבוע הגר בתמידות בפרדס. אך על אף הכל היו היחסים במושבה, בדרך כלל, בין כל החוגים כתיקונם. ויש אשר על הצעות הועד ודרישותיו היו חותמים אכרים ופועלים ביחד.

הונח לה למושבה לאחר מאבק קשה של עשרים שנה ומעלה. והנה שואה. שוב, לאחר עשרים ושתים שנה של שלום יחסי, פרצה התנגשות־דמים עם השכנים, ושוב עם אותה זרנוגה. להתנגשות זו גרם מקרה קל־ערך, אבל את הרקע לכך הכשירה תעמולת השטנה, אשר ניהלו חוגים ידועים של ערבים במרכזים הערביים והעתונות הערבית ביפו ובירושלים, שהתחילו בכך מאז המהפכה של התורקים הצעירים.

וכך היה המעשה:

„השומר" קיבל עליו את השמירה גם בראשון־לציון. יום אחד, בעונת הבציר, עברו שניים מבריוני זרנוגה, בני עשירים, דרך כרמי ראשון־לציון, כשהם נוהגים בגמליהם הטעונים משא, ואגב כך שלחו את ידם לבצור מעט מן הענבים. אחד השומרים, בן ירושלים, „ירוק" עדיין, יצא לקראתם והערבים הכירו בו שאינו גיבור והתקלסו בו, לקחו ממנו את אקדחו ואף הכוהו. הערבים הלכו להם והשומר קרא לעזרה. בא שומר רוכב ורדף אחרי הערבים והשיגם הרחק מן המושבה. אך

הערבים היו בחורים עזי־רוח, בידיהם אלות כבדות, ובידי השומר הרוכב רק אקדח, כי לאור השמש לא השתמשו ברובים, מחשש „עין הרע". הערבים הגינו על עצמם באלותיהם, ולא נתנו לשומר להתקרב אליהם והוא לא הצליח להחזירם למושבה ולקחת מהם בחזרה את האקדח שגזלו. לב האיש חם בו והוא חזר לקרוא את חבריו לעזרה. הערבים הרגישו מרחוק בדולקים אחריהם ופרקו את המשא מעל גמליהם, רכבו וברחו אל הכפר. באותה שעה נערכה בכפר סעודת מצוה בביתו של השיך, זבח משפחה. הבחורים באו וסיפרו למסובים כי יהודי ראשון־לציון התעללו בהם, הכום וגם הרגו איש בידואי שהלך עמהם. המסובים נסערו והצעירים שבהם קראו: „מות ליהודים"! הזקנים לא יכלו לעצור בהם וכל הקהל הזדיין באלות, אקדחים ורובים ומיהר אל המקום שבו פרקו את משא הגמלים.

וברחבות הוגד כי ערבים התנפלו על נס־ציונה להחריבה וכי התנגשות פרצה בין המתנפלים ובין שומרי רחבות. הפעמון צלצל והזעיק את בני המושבה שמיהרו אל מקום המעשה. שני המחנות נפגשו בפינה בין כרמי נס־ציונה ורחבות. לבות האנשים מזה ומזה היו סוערים בגלל שמועות השקר שהגיעו לכל צד. ואנשים מתונים ומביני דבר לא נמצאו בשני הצדדים להשקיט את הרוחות ולהסביר ולברר את העניינים לאשורם; וכשנפגשו הגיעו מיד לידי תגרה. מתחילה היתה יד הערבים על העליונה, הם היו המרובים ועמדו על ראש גבעה, והיהודים היו מעטים ועמדו למטה. מטר אבנים הומטר עליהם מלמעלה. אבל השומרים העברים הרוכבים הסתערו על הערבים בזעם והדפום מעל הגבעה. הערבים הספיקו לתפוש אחד מצעירי המושבה ולמשכו אחריהם, להיות להם במקום הבידואי „ההרוג" כביכול. השומרים ובני המושבה הסתערו שוב על הערבים והוציאו מידם את השבוי, ואז התנגשו שני המחנות פנים אל פנים. נשמעו יריות משני הצדדים, אחד הערבים נפל פצוע פצע מות בראשו, ועוד חמשה מהם נפצעו. מן היהודים נפצעו שניים ונהרג סוס אחד. שני הצדדים נסוגו. ולאחר שהיהודים עזבו את המקום וחזרו אל המושבה והערבים חזרו אל מקום הקרב לאסוף את פצועיהם, הגיע למקום המעשה שומר עברי רגלי מראשון־לציון אשר אחר לבוא. קרובי הפצועים התנפלו עליו כחיות טרף, הרגוהו והתעללו בגופו. ההרוג היה בן להורים אדוקים, שנים אחדות לפני כן בא לירושלים מן הגולה ולמד תורה לשמה באחת הישיבות, נסחף עם הזרם החדש והלך למושבה. חדשים אחדים עבד והיה לשומר זמני בכרמים. שמו היה שמואל פרידמן.

הכפר והמושבה הגישו את עצומותיהם למשפט הממשלה. ושוב יעצו המומחים ובעלי־הנסיון למושבה לכרות ברית שלום עם הכפר כמנהג הארץ, וגם הכפר הציע כזאת. אבל בני רחבות היו נרעשים ולא הסכימו, היעמדו על דם אחיהם? ואנשי הכפר העלילו, כי רוצחי הערבי, בן כפרם, היו שלושה מאכרי המושבה —

מ. סמילנסקי, מאיר גורודיסקי, בנו של שמואל, וברוך וינר, בנו של יוסף — והעמידו עדים אשר בעיניהם ראו כיצד שלושה אלה תפשו את הערבי ורצחוהו. העובדה, שדוקא שלושה אלה לא היו כלל שם בשעת הקרב, לא יכלה לשנות את המצב. וגם אנשי המושבה התחכמו להינצל מצרה על ידי זה שהעלילו על ראשי הבריונים בכפר כי ידם היתה בנפשו של פרידמן האומלל. זאת היתה עצת „השומר" ובעלי נסיון אחרים במשפטים תורקיים. מלבד הבקשיש היה הכרח להראות באצבע על הרוצח כי אחרת לא יימצא לעולם. גם המושבה העמידה עדים שראו בעיניהם את מעשה הרצח של אלה שגורל המשפט תבע שהם יהיו הרוצחים.

ובאחד הלילות נחרדה המושבה שוב לקול צלצול הפעמון. ובחוץ חושך ומרחוק נשמעו קולות חרדה, צעקות שבר ומרוצה. באחד הכרמים הרחוקים, על גבול רמלה, נהרג שומר על משמרתו. באדמת חול, בין עצי שקדים עמוסי פרי, שכב פרקדן השומר ההרוג. בידו המכווצת אקדח, על ידו מושלך מטה עב והוא, השומר עצמו, גדול, חזק, ופנים לו יפים, טובים וגלויים. צייר היה וברכה היתה צפונה בו. הוריו, בני עיירה ליטאית קטנה, היו עניים. כומר רוסי אחד הכירהו, הוקיר את כשרונו, תמך בו, ועוררהו ללמוד ולהשתלם. אך בגלל חטא פוליטי ברח לפריז, ושם נלכד שוב ברעיון של שיבת בנים לגבולם, ומיהר לשוב. עבד כפועל, ובעונת הקטיף והבציר הלך לשמור עם „השומר" ברחבות. ודוקא בו בחרו כדורי המרצחים לקרבנם. דוד לויתן היה שמו.

ושוב הסתבך משפט חדש, ואף כי ספק היה בדבר ויתכן שהרגוהו גונבי השקדים מרמלה, תלו בני המושבה, על פי עצת מומחים ומנוסים, גם את הפשע הזה בצוארם של אותם הנאשמים מזרנוגה. ושוב העמידו עדי־ראייה ועדי שמיעה; אחרת אי אפשר לזכות במשפט וללמד את הרוצחים לקח.

וכר נרחב של „פעולה" נפתח בפני חוקרים, שוטרים ושופטים, והכל בנוסח תורקי מקובל. שנה תמימה נאנקה המושבה תחת לחץ המשפט. השוטרים היו באים ויוצאים וחוזרים, פעם לבקש את הנאשמים ולאסרם, ופעם כאורחים סתם, ואף פעם לא יצאו בידים ריקות. ועדות של חוקרים, דיינים וכל מיני פרצופים של פקידים תורקיים, עשו להם את המושבה מטרה למצוץ את דמיה. אחד הנאשמים, ב. וינר, נתפס בשוק בלוד, נאסר והיה כלוא בבית הסוהר עד סוף המשפט. לבסוף היתה המושבה טרף לצפרני השופטים עצמם. חמשים אלף פראנק הלכו לטמיון בעטיו של אותו משפט. סוף סוף עייפו התובעים והנתבעים גם יחד. ובהסכמת שני הצדדים נקרא לרחבות אחד מחשובי חברון, איש זקן ונשוא פנים, שהיה ידוע בארץ כעושה שלום וכשופט נאמן בדברי ריב, הוא אוטמן איל עזי. הלה בא, חקר ודרש, ובפניו העיד כל צד עדות־של־אמת בגילוי־לב, והוא מצא כי הנאשמים משני הצדדים חפים מפשע והרוצחים האמתיים נעלמו ואינם, ולכן על שני בעלי הדין

להשלים ביניהם, ועל העדים לחזור מעדותם, וההוצאות תחולנה על המושבה. ואז זבחה המושבה זבח כבשים והכפר בא לאכול מן הזבח; ולמחרת נערך זבח בכפר, ובני המושבה הלכו אליהם לשעת הסעודה והשלום הוקם על מכונו. אמנם גם לאחר מעשה השלום נמשך עדיין המשפט חדשים רבים, כי לא אל השלום נשאו את נפשם השופטים התורקים ולא אל משפט צדק כי־אם לבצעם. ורק כאשר תאוות בצעם באה על סיפוקה נגמר המשפט, וכל הנאשמים יצאו זכאים.

בהנהלת המשפט הבזוי הזה התעסק תחילה זמן רב טוביה זיסקינד מילר, אכר רחבותי שהתיישב במושבה בשנת תרס"ט, ונשא לאשה את טובה, בתו של ר' א. זקס. גם הוא בא ארצה מאמריקה, אבל יליד ליטא היה, בן תורה וחניך תרבות ישראל, ובאמריקה ספג ולמד מתורת יפת, ועלה לארץ מושלם בתורה ובחכמה כאחת. עם זה היה כורם ופרדסן מוכשר וחרוץ והכניס הרבה מתורת יפת בפרדסנות אל אהלי הפרדסים בארץ. והספריה הפרטית שלו נחשבה לאחת המפורסמות ביותר בארץ, והוא נתן מכוחו גם לעסקנות הציבורית במקום ובישוב בכלל.

וכשחלה מילר, באמצע המשפט, המשיכוהו בכשרון רב ובמסירות מרובה אחד מזקני העסקנים, מראשוני המייסדים, ר' שלמה גולדין, איש למדן, פיקח ומוכשר מאוד, ואהרן שמוליאן, מנהלה של „קופת מלוה וחסכון".

בתרע"ד עוד נמשך המשפט עד ערב המלחמה, ועכר את חיי המושבה. ולא מעטים מן המושבה, וביחוד צעיריה, מצאו לעצמם נחמה לא־מעטה באורח שהתיישב במושבה באותה השנה, הלוא הוא המשורר י ה ו א ש. הוא היה כותב אידיש, ובעברית התחיל לכתוב רק ברחבות, אבל רוחה של הספרות העברית במיטב ביטויה רחפה על כל יצירותיו. וספר התנ"ך היה לו ספר הספרים. יהואש היה משורר גדול, כל ישותו אמרה שירה. הוא ואשתו ובתם הקטנה נעשו בזמן קצר רחבותיים בכל נימי נפשם. הוא היה לידיד נפשם של רבים במושבה. שיחות־החולין שלו היו מקור של הנאה רוחנית לשומעיהן. והוא חדר לתוך כל עומקם של חיי המושבה, ותפס גם את מהותו של מפעלנו הכללי בארץ לכל עמקה. הוא לא היה ציוני רשמי, אבל נפשו היתה ציונית יותר מנפשם של הרבה ציונים רשמיים. המלחמה עקרה את המשורר ואת משפחתו מן הארץ והוא חזר לאמריקה, אבל המשיך לחיות גם שם באוירה של רחבות, ובאוירה זו כתב את ספרו רב־החן „מניו־יורק לרחבות וחזרה" והנציח את שם רחבות בספרות האידית. ואולי גם את תרגום התנ"ך הנפלא שלו לאידיש, עשה באוירה רחבותית, אוירה ארץ־ישראלית, שהוסיף לחיות בה עד יומו האחרון.

ובסופה של תרע"ד, בט' באב, נודע ברחבות דבר האסון הגדול שבא על העולם ועל הארץ הזאת בכלל, — מלחמת־העולם הראשונה.

כ. מלחמת העולם

בני המושבה שחזרו ביום הששי, ערב תשעה באב, מיפו, סיפרו כי אוסטריה הכריזה מלחמה על סרביה. ענק מול גמד — האין בזה סימן למלחמה עולמית? ואמנם, כל יום חרדתו מרובה היתה משל חברו. רוסיה הכריזה מלחמה על אוסטריה, גרמניה על רוסיה, צרפת ואנגליה על גרמניה. מלחמה עולמית. והארץ תיכרת מן הגוף היהודי הכללי ומשוקי אירופה. מה יהיה על היין, השקדים ופירות ההדר? למי יימכרו? ומי יעשה למען גאולת האדמה, ביסוס הפועלים והרחבת ההתיישבות? הנגזרה כליה על הישוב באשמת תככיה של הדיפלומטיה הכוזבת?...

ובבאנקים קמה מהומה, הכל רצים להוציא את פקדונותיהם. הממשלה הקדימה רפואה למכה והכריזה על מוֹרטוֹריוּם. אבל במה יכלכלו את השוק? הבאנק היהודי מצא עצה והוציא בנקנוֹטים, בשווי של חמשה עד מאה פראנק. בשטרות אלה שילם לבעלי הפקדונות, והלוה אותם לסוחרים ולאכרים. השטרות נתקבלו בשוק והגלגל של מחזור הכספים הוסיף להתגלגל, אם גם באטיות רבה.

והנה מהומה חדשה. הממשלה הכריזה על גיוס, ובמושבות, ובכללן גם ברחבות, הרבה נתינים עותומניים. יש אמנם עצה להיפדות בכסף, חמשים לירות תורקיות זהב, אבל מניין הכסף? ולמה הגיוס? הזוממת תורקיה מלחמה, וכנגד מי?

ואמנם תורקיה הכריזה מלחמה, והתייצבה לימין גרמניה. לארץ באים פקידים תורקים חדשים, בעלי מרץ ושונאי ציון, הם חושדים בישוב כי זומם הוא להתמרד בממשלה. יום יום פירסמו גזירות חדשות. אסור להחזיק שומרים עברים כי־אם רק ערבים; אסור להחזיק נשק, ומי שלא יחזיר את נשקו לממשלה מתחייב בנפשו. המושבות מסרו לרשות מעט נשק משלהם, רובי־ציד ומעט רובים צבאיים שקנו לשם כך מאת ערבים. השלטונות התחילו לתבוע בכל כוח להתגייס או להיפדות בזהב, והחרימו במושבות סוסים, רתמות ועגלות; ובפרדסים החרימו מוטורים וחוטי־ברזל של הגדרות; התחילו לקצץ בעצים לשם הסקה לקטרי הרכבת.

יצאה גזירה על כל נתיני חו"ל להתעתמן או לצאת את הארץ, ובינתיים תפשו ביפו מאות יהודים נתיני חוץ ושלחום בעל כרחם למצרים. בהלה נפלה על הישוב, ומן הערים ברחו רבים מצרימה; ורק מן המושבות לא יצא איש, ומרחבות הוכרח לצאת רק יהואש.

מרחבות גויסו אחדים לצבא התורקי, וביניהם המורה של ביה"ס בכור לוי, כרמי, בנו של א. איזנברג, שלמד בבי"ס תורקי לצבא והיה לקצין, ויעקב פדואה שנמצא בפרוץ המלחמה במצרים התנדב לצבא הצרפתי. רבים מישכנו את רכושם, לוו מאה לירות בנקנוֹטים, החליפום בשוק בחמשים לירות תורקיות זהב ופדו את עצמם. ומן הפועלים, וגם מן האכרים, שידם לא השיגה להיפדות ולהתגייס לא

חפצו, הלכו לעבוד בגדודי העבודה של הצבא בחטיבת עצים ובסלילת דרכים. חיי החיילים וביחוד חיי העובדים בגדודי־העבודה היו איומים. רעב, עירום ומחלות נפלו בחלקם. כרמי אייזנברג נשבה ע"י הצבא הרוסי ומת בשביו בסיביר. ויעקב פדואה נהרג בצרפת. ג'מל פחה גזר על שלושים ושנים מעסקני הישוב לצאת מן הארץ, ביניהם היה גם א. אייזנברג. הוא היה למושבה כאב, מאז עזבה לוין־אפשטין, שהלך לאמריקה לייסד את „כרמל מזרחי", ועסקן ציבורי כלל־ישובי היה, מקובל על כל, ועם גואלי אדמת הארץ חלקו. כולם נקראו ירושלימה להתייצב לפני השליט על כל. המושבה חרדה לגורלו של אחד מבחירי בניה בצאתו מן המושבה לנסוע ירושלימה. ושלושה ימים חיכו בפחד וחרדה לאחרית דבר. לבסוף הצליח ענתבי לרפך את לב השליט והגזירה רוככה. על שלושים ושנים אלה נגזר להגלות גלילה. ואייזנברג, כעובד־אדמה, הורשה להשאר במקומו.

על המושבות והערים ביהודה עבר משבר קשה של חוסר לחם. יבוא הקמח מן החוץ נפסק. בגליל היתה החטה של היהודים מספיקה להם לעצמם. ויהודה, אנשיה היו קרחים מכאן ומכאן. בעמל רב ובקרבנות עצומים היו מביאים חטה מן הגליל ליהודה. ברחבות היו מעט חטים משלה שזרעו אחדים מהאכרים, והיו פלחים מן הסביבה שהיו מחביאים את תבואתם במחסניהם של אחדים מבני המושבה, כי חששו להחרמה של הממשלה. והחטים של הפלחים הללו נמכרו מעט מעט במושבה, אבל בעיקר היתה אף היא ניזונה מן החוץ.

מצבם של כורמי המושבה החמיר, כי קצרה יד היקב לעמוד להם. היין לא נמכר. וקשה מזה היה מצב הפרדסנים המעטים. הפרדסים תבעו השקאה, ונפט להניע את המוטורים לא היה. הפרדסנים התחילו בעצמם להכין פחמי־עץ מעצי איקליפטוס שקצצום למטרה זו ושינו את המוטורים באופן שיוכלו להסיקם בפחמים. אבל גם מלאכת הפחמים היתה קשה ולא זולה. וכסף אין. הם לוו בבנקים בנקנוטים על מנת לשלמם אחרי המלחמה במלוא ערכם בתוספת רבית, והיו מוכרים את הבנק־נוטים בשוק בשליש מחירם כדי להשיג זהב, שרק בו יכלו לקנות בשוק ולשלם לפועלים. והפירות התגוללו כדומן על פני האדמה מאין קונה.

ורע ממצב האכרים היה מצב הפועלים. העבודה היתה מעטה ושכרה מעט, ואלה שהלכו לעבוד בגדודי העבודה של הממשלה היו בורחים וחוזרים ערומים, יחפים ורעבים. „התאחדות המושבות", שנוסדה עוד בשנת תר"ס בימי המאבק עם הפקידות, בוטלה וקמה שוב, והוסיפה להתקיים קיום־לא־קיום. העבודה העיקרית לדאגת הכורמים נעשתה ע"י „אגודת הכורמים". הענינים הכלליים לא עוררו התענינות מרובה; גם האכר בארץ, כאכר ברוסיה, אינו „מצטלב" עד שלא ירעם הרעם... ורק בשנה האחרונה לפני המלחמה התעוררה ההתאחדות מחדש לפעולה והיתה שולחת מזמן לזמן „קול קורא" לועדי המושבות, לעוררם מאדישותם. בשנה

האחרונה לפני המלחמה חזרו ונישנו הקריאות כפעם בפעם ועוררו את הלבבות על מצב הפועלים העברים הסובלים מחוסר עבודה. ועם פרוץ המלחמה גברה עוד יותר התעניינותה של ההתאחדות בגורל הפועלים והשתדלה להשתתף יחד עם „המשרד הארץ־ישראלי" ועם „הסתדרות הפועלים החקלאיים" גופם, להיות להם לעזר ככל האפשר. כולם יחד לא יכלו לעשות הרבה, כי כסף לא היה. והסבל הלך וגבר. בעזרת גלוסקין, שנתעכב מחמת המלחמה במצרים ונסע לאמריקה לשם בקשת עזרה לעת צרה, השיגו הכורמים פירורי עזרה. ופירורים הגיעו גם לידי הפרדסנים ע"י הלואה קטנה שניתנה להם ע"י חברת „עזרה" הברלינאית („הילפספעריין"), וע"י הלואה קטנה שהשיג שליחם מר ש. פוזנר, חתנו של אחד־העם, באמריקה. אבל בקומץ זה לא היה כדי להשביע ולספק את הצרכים שגברו וגדלו משנה לשנה עם המשך המלחמה. ופירורי הפירורים שהגיעו אל הפועלים ע"י המשרד הא"י ועל ידי „קופת הפועלים", שנוסדה מטעם „פועלי ציון" בעזרת חבריהם באמריקה, בודאי שלא יכלו להשביע, והרעב בחוגי הפועלים גבר.

הממשלה התורקית ביקשה לכבוש את תושבי הארץ לא רק בחרב כי אם גם ברוח, וצו יצא להנהיג את לימוד השפה התורקית גם בבתי־הספר העממיים מן הכיתות הראשונות. ובכל פעם שכיבד ג'מל פחה את ראשון־לציון או פתח־תקוה בביקוריו הזכיר להם, ולא תמיד בלשון רכה, את החובה ל„מולדת", לחנך את הילדים ב„רוח" תורקיה, ולנטוע בלבם את החיבה לשפה התורקית מילדותם. את רחבות לא כיבד השליט בביקוריו, אך שר־החינוך בארץ בא מירושלים לרחבות, ובבואו לבית־הספר העממי ובהווכחו כי הפקודה להנהיג את השפה התורקית לא נתקיימה בו, כעס והתמרמר על שאין התלמידים מדברים תורקית וציוה להנהיג את לימוד השפה התורקית כלימוד חובה תיכף ומיד, ואם לאו יסגור את בית הספר. את גזירת הסגירה מצווים היו לקיים הפקידים ביפו, וארגז יין „כרמל" ומעט מזומנים העבירו לפי שעה את רוע הגזירה.

לאחר מפלתו של ג'מל פחה ומחנהו, המחנה הרביעי, על הסואץ ונסיגת הצבא, התיישבו גדודי־צבא שונים בין המושבות, ולא זו בלבד שכל הכרמים והפרדסים נעשו הפקר, אלא שהתחילו להתעלל גם בתושבים. רחבות זכתה לגדוד תותחנים, שבראשו עמד שר־צבא סלים אפנדי, יליד דמשק, אדם אכזר ושונא ישראל. וזה מנהגו כלפי חייליו: חייל כי חטא ונדון להילקות בשוטים, מחוייב היה לנשק תחילה את השוטים. ואדם זה החל להראות את „חיבתו" גם לאנשי המושבה. המטה הראשי שלו חנה בפרדס טולקובסקי, ושם היה מספר לפני שומעיו, חיילים, רוכלים ערבים ופועלים עברים, מה יעשו בעתיד מושלי הארץ ליהודים, את הגברים יהפכו לעבדים ואת הנשים לשפחות, והיה לועג למנהגי ישראל, ל„שוחט", ל„חכם" וכו'.

מעשה בפועל עברי שעבר את החצר, בשעה שסלים אפנדי התעלל בחייל אחד, ונדמה היה לו כי הפועל העברי הצטחק. קרא לו ושאלהו למה צחק? הפועל הצטדק שלא צחק. וסלים אפנדי נתן צו להכותו. והפועל הוכה מכות קשות.

ושוב מעשה ואחד מחייליו בא וסיפר כי אחד הפועלים העברים לעג לו. ציוה להביא את הפועל אליו. הפועל נבהל וברח. ציוה המפקד לתפוס את שני חבריו שעבדו עמו ודרש מהם להביא אליו את חברם. האחד, צעיר נועז, אמר כי אין הוא שומר חברו. הכהו המפקד על פניו ועל ראשו. ועוד מעשה: הקומנדנט הראשי, איש גרמני, הרשה לאכרים לקחת את זבל הסוסים אל הפרדסים. וסלים אפנדי ציוה לשרוף את הזבל כדי שהיהודים לא ייהנו ממנו. אחד הפרדסנים השיג מכתב מאת הקומנדנט אל סלים אפנדי, למסור לו את הזבל ולא לשרפו. הפרדסן שלח את המכתב למפקד ע"י פועלו. המפקד כעס על ה„חוצפה", הכה את הפועל, בעט בו ברגלו עד שנפל מן המעקה, שעליו עמד ליד המפקד, ובנס לא נהרג. ויום אחד באו שלושה חיילים, בפקודת מפקדם, לקצץ את עצי התות שברחוב. מוכתר המושבה מנעם מעשות זאת. החיילים הכוהו והביאוהו כבול־ידים למודיר ברמלה, ורק שם שוחרר.

סמילנסקי הרבה לזרוע תבואה בשנות המלחמה. באחד הימים ראה ערביה ועמה חמור המביאים מים מן המושבה, עוברים דרך חלקת־השעורים שלו; ולא בפעם הראשונה עברה שם, וכבר הזהירה על כך והיא לא שמעה. כעס וניגש אליה, הוריד את הכדים מהחמור ושברם. היום היה ערב שבת, וכאשר ישב עם בני ביתו בערב ליד השולחן, באו שלושה חיילים להזמין אותו אל סלים אפנדי, וכשאמר להם כי עכשיו ליל שבת ויבוא אל מפקדם ביום ראשון, הודיעוהו החיילים כי נצטוו לקחתו בעל כרחו. הלך עמהם. בבואו אל המפקד מצא שם את הערביה. המפקד שאלהו בזעם מדוע הכה את הערביה. סמילנסקי רצה להסביר לו את הענין, אבל הלה הפסיקו וקרא לחייליו להביא את הנאשם לרמלה תיכף ומיד ולמסרו לידי המודיר. ולא הועילו לס. כל טענותיו, והחיילים הכריחוהו לרוץ בלילה לפני סוסיהם עד רמלה, והערביה רצה אחריהם ומקללת את יומה. המודיר הכיר את ה„אסיר" והשתומם מאוד לראותו עם מלויו, פתח את המכתב ששלח לו סלים אפנדי עם החיילים ושאל: האמנם הכית את הערביה? ס. צחק וסיפר לו את הדברים כהוויתם, והערביה אישרה את דבריו ונשבעה כי לא אמרה לאפנדי שהכוה. המודיר שיחרר את האסיר ורק באמצע הלילה חזר לביתו.

ופעם, בגלל ריב בין חיילי סלים אפנדי ובין המוכתר, בא המפקד אל המושבה, הכה את המוכתר ואת אביו, והדבר הגיע עד התנגשות עם חברי הועד. המפקד המנוול ירק בפני ש. גולדין, איש נכבד וישיש, והרים את ידו על א. אייזנברג. הפעם התלוננו לפני הקומנדנט הגרמני וזה יעץ שלא לריב עם הצבא... ופעם הלך

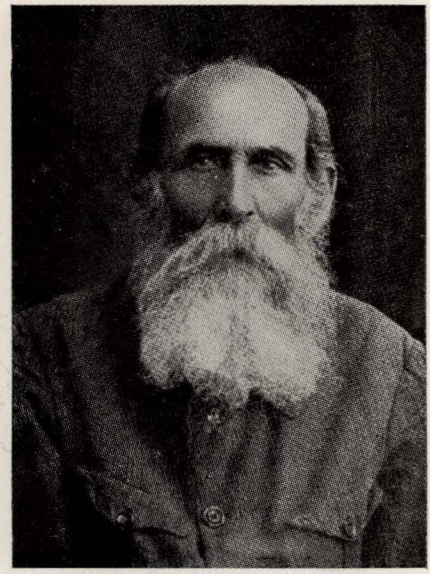

פועלים מהעליה השניה בגזום גפנים, תרע"ב (1912)

קבוצת פועלים מהעליה השניה — ארוחה בשדה. תרע"ב (1912)

ראשי העליה השניה ברחובות

א. ד. גורדון

יוסף אהרונוביץ

זאב סמילנסקי (ז"ס)

שומרים ופועלים מהעליה השניה. בתמונה בין השאר (מימין לשמאל) — שורה א׳ : צ. סוחובולסקי (השלישי), י. בוסל (החמישי) ; שורה ב׳ : יוסף רבינוביץ (השני) ; שורה ג׳ : מ. רוטברג (הראשון), י. קליבנר (החמישי), סחרוב (הששי), ד. שטרן (האחרון).

בית העם ברחבות תרע״ב (1912), בימי החגיגות

חגיגות ברחבות תרע"ב (1912)

התעמלות בחגיגות רחבות תרע"ב (1912)

ԵԿԻ ԱՅԳԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻՆ (1161) — ԱՀԱՐԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ

הסופר משה סמילנסקי ב„חוג צעירי רחבות" ובני העליה השניה בשנת תרס"ח (1908). מימין לשמאל — שורה א׳ : צ. גורודיסקי, ד. וינשטין, נ. דונדיקוב (ז׳קובס), י. גורודיסקי, מ. אנטין, ד. גרייב, י. פדובה ; שורה ב׳ : יש"י אדלר, ב. סמילנסקי, ח. טרכטנברג (סיטקוב), מ. סמילנסקי, א. דונדיקוב (סמילנסקי), ט. פדובה, ז. סמילנסקי ; שורה ג׳ : ד. סמילנסקי, ב. וינר, י. פלדמן, ח. גורודיסקי, י. טלר, ח. ב. צימרמן, א. שקולניק, צ. סוחובולסקי, י. ליפקוביץ ; שורה ד׳ : א. שמואלין, ח. פיינשטין, מ. רוטברג, מ. זיידין.

ד"ר חיים ויצמן מוסר את דגל הגדוד העברי לידי משה סמילנסקי

קבוצת מתנדבים מרחבות לגדוד העברי הראשון

קבוצת פועלים מהעליה השלישית בטנת תרפ"א (1921). העידור הגדול בכרדס. בתמונה במרכז ג. רוז'נסקי (כיום מזכיר המועצה), ב. קושלביץ (כיום חבר הועד החקלאי), רביעי משמאל.

קבוצת פועלים מהעליה השלישית תרפ"ב —1922. בתמונה (שורה ב', שני משמאל) : ב. הורביץ (כיום מ"מ ראש המועצה) ; שורה ג' משמאל : פ. רוז'נסקי (1), מ. הורביץ (2), יאיר קפרא (5), מ. אפשטיין (8).

מילר אל פרדסו ונפגש לו קצין בדרך ומילר לא הרגיש בו, כי מדי לכתו היה מעיין בספר ולא פינה את הדרך לקצין. הלה געד בו. הרים את ידו והכהו על פניו. מילר היה נתין אמריקני והלך ירושלימה אל הקונסול להתאונן. אבל מעסקני הציבור יעצוהו שלא לעורר משפט עם הצבא. ככה התענתה המושבה תחת יד המצוקה הכלכלית וההתעללות התורקית. עם המצוקה ידעו להאבק ולמדו לנהוג כמעשי הפלחים, לטחון קמח בריחיים הפרימיטיביים שבמושבה ולאכול לחם קלוקל, וכשאפס הסוכר היו עושים מרקחת מן הענבים, שומרים עליה כל ימי השנה ואוכלים ומשתמשים בה במקום סוכר, ומוכרים מעט גם ליפו, לקנות שמן שומשומין; ושמן מרוח על לחם קיבר ומתובל בשום היה מאכל־תאוה לקטנים ולגדולים גם יחד. רמת החיים ירדה מטה מטה, אך האנשים לא התיאשו. ואולם להיאבק עם הטירור התורקי היו חסרי אונים והגיעו לעתים לידי יאוש.

יום אחד באה פלוגת־צבא גדולה ושמה מצור על המושבה, הלכו מבית לבית, לבקש איש חשוד אחד בעיני הרשות שהתחבא ברחבות. את האיש, שהיה, כנראה, מרגל תורקי וביקש להשתמט לבסוף מידם, מצאו, ואגב אורחא אסרו אחדים מן הפועלים הצעירים, שהיו חשודים כ„פרר" ואסרום.

וקשה מכל הגזירות היתה גזרת הגירוש מן הארץ. תחילה גירשו את אנשי עזה כשהאנגלים התחילו להתקרב אליה, ואת אנשי יפו, כערבים וכיהודים, גרשו אח"כ, אף שהאנגלים הוכו ונסוגו מעזה, וכן עשו לתל־אביב. והגזירה יצאה גם על המושבות. המושבות נלחמו בגזירה בכל מיני תחבולות והשתדלו לדחותה עד כמה שאפשר. ברחבות החליטו לשלוח את הזקנים ואת הטף אל מקום בטוח בצפון, שלא יכבידו ברגע האחרון על כל המחנה, אם יאלצו לצאת באופן דחוף. אבל הזקנים התכנסו לישיבה והודיעו פה אחד שלא יעזבו את המושבה ולא יזוזו ממקומם וגורל המושבה כולה יהיה גם גורלם, וטוב להם להקבר באדמתם מאשר לחיות בנכר. ובחורי המושבה נדברו ביניהם להחבא ברגע האחרון בבורות ובנקיקים, בגנים ובפרדסים, ולא לעזוב את המושבה עד בוא הגואלים, ואל יאמרו הכובשים: באנו אל הארץ ויהודים לא מצאנו בה... ועול גדול נעשה שלא במזיד ע"י ועד המושבה לתימני שעריים. כסגולה בפני הגירוש, עשה הועד מעין „מכירת חמץ" ורשם על שמו של כל אחד מתושבי המושבה חלקת אדמה, שיחשב כ„זורע", שאותם הבטיחו לא לגרש. ואת התימנים לא רשמו, כי הרי „אריסי" הזורעים הם. וכך יצאה עליהם הגזירה הרעה ורבים גורשו בכוח הזרוע.

מאנשי רחבות השתתפו בועד הפועל של „התאחדות המושבות" א. אייזנברג, מילר וסמילנסקי, ובמשך כל שנות המלחמה היו נוסעים לעתים קרובות לראשון, שבה ריכזו מאירוביץ וחביב דוב את העבודה המרכזית. העבודה היתה מרובה, לדאוג למזון במושבות, לסייע לפדיון מעבודת צבא, להשיג רשיונות, „ואסיקות", לעובדים

בעבודות הממשלתיות למען המאמץ המלחמתי, ועזרה במידה האפשרית לפועלים. גזירת הגירוש הטילה על המרכז של „התאחדות המושבות" נטל כבד מאוד — לעזור במידת האפשר לגולי תל־אביב, שבלי עזרת העגלות, שנשארו לפליטה בידי האכרים, היו אובדי עצות, כי בגמלים וחמורים בלבד לא יכלו להציל אף חלק מחפציהם. וכמעט יום יום ולילה לילה היו שלושת הרחבותיים נעים ונדים ממושבתם לראשון־לציון, משם לתל־אביב ומהתם לפתח־תקוה, שבה התרכזו סלתה ושמנה של עדת הפליטים ו„ועד ההגירה", בראשותו של מ. דיזנגוף, עמהם.

ופעם אחת נקלעו הרחבותיים לראשון־לציון בשעה שהוקפה חיילים וצבא לחפש „פרר" וגם הם נפלו בפח. מילר היה נתין אמריקני ואין גזירת הגיוס חלה עליו, אייזנברג, העותומני מיום בואו בראשונה ארצה, היה מעבר לגיל הגיוס, ורק סמילנסקי, העותומני החדש, היה בסכנה; היתה אמנם בידו „ואסיקה" בתור חוטב־עצים ברמלה, אבל חוטב־עצים מקומו בין הזיתים ברמלה ולא בכינוס, באסיפה בראשון. הוא נאסר והושלך לבית הכלא הזמני — בית הפקידות של הבארון!... — ויום תמים ישב שם עם „פירר" ועם פושעים ממש, ורק בערמה ובבקשיש, כמובן, הוציאהו לפנות ערב המוכתר של ראשון־לציון, מרקוביץ, מן המאסר, והוא רץ אל שני חבריו הרחבותיים שחיכו לו בעגלתם, חרדים לגורלו, במקום סתר מאחורי המושבה.

וכתוספת לכל היסורים שבאו על המושבות מידי אדם, בא עליהם עונש מידי שמים. בשנה השניה למלחמה, בשנת תרע"ה, בראשית האביב, ירד על פני הארץ שבעת־היסורים ארבה כבד מאוד. פעמיים פשט וכיסה את עין הארץ, ירד ממרומים וחנה על הארץ וליחך חלק מירק העצים והשדות, קנה לו שביתה למטה והחל להטיל את ביציו ולהטמינן בנקיקים שחפר באדמה; והילק, שיצא מן הביצים הללו, עתיד היה להחריב את הארץ ולהפכה למדבר שממה. האכרים לא איבדו את עשתנותיהם ויצאו ביד רמה להלחם באויב האיום הזה. אחדים היו מלומדי נסיון במידת מה מימי הארבה הקל בעבר ורבים למדו מפי י. אהרוני, המומחה לבעלי חי, בן המושבה. שלושה חדשים רצופים נלחמו האכרים ופועליהם בארבה בחירוף־נפש ממש. האכרים לא התחשבו בהוצאות ולא חסו על כוחותיהם. בימים עבדו מצאת השמש ועד חשכה, ובלילות התהפכו על מיטותיהם בלי לתת תנומה לעיניהם מרוב דאגה: האמנם ייחרב וישמד כל פרי עמלם שעשו במשך חצי יובל חייהם? והרי הם אהבו את עציהם לא רק כנותני פרנסתם כי־אם כילדי־טיפוחים ממש.

תחילה חרשו את כל אדמתם שבין הנטיעות ואדמת הבור, פעם פעמיים ושלוש, כדי להעלות ולחשוף בכל פעם את קיני הביצים שייבשו בשמש. וכשיצא הילק הקיפו כל כתם של היצורים השחורים והמאוסים, חפרו תעלות מלפניהם,

ובמטפחות שחורות נופפו עליהם והניסום אל תוך התעלות וקברום בהן. ואת שארית הילק שהיה לגזם השמידו ולא השאירו זכר לצאצאי הארבה, שמספרם היה מיליוני מיליונים. וגם את שדות־הסביבה של הפלחים שלא נלחמו בארבה, כי סמכו על עזרת השמים או שלא האמינו כי אפשר לעמוד בפני עונש שמים זה, ניקו בני רחבות בהיקף של כמה קילומטרים מסביב למושבה. והממשלה שהכריזה על מלחמה בארבה וגם גייסה לשם כך פקידים ומומחים עשתה למעשה רק מעט. הלוחמים היחידים נגד הארבה היו רק בני המושבות. והם היו כטיפה בים המדבר האדיש מסביב. וממרחקים, ממרחק של עשרות קילומטרים מן המושבות, עלו מחנות עצומים של ילק וגזם ביחד, כגלי־ים אדירים, באו ואכלו את כל הצומח, עצים, ירקות ותבואה, בעצים אכלו לא את העלים בלבד כי־אם גם את קליפת הענפים, וכל עמלם הרב של בני המושבות היה לשוא. כבתי־קברות ענקיים נראו הכרמים והפרדסים, בתי קברות של עצים מ ת י ם. כל מה שהיה כגן־עדן היה למדבר שממה.

ואולם האכרים לא נואשו. וכשעבר הארבה מן הארץ, ניגשו במשנה מרץ ובמשנה מסירות לעבודה. חרשו, גזמו את הענפים המתים, השקו, וכל המטעים עטפו שוב פעם ירק. הפרי של השנה וכל היבול הלך לאיבוד, אבל העצים המתים חיו שוב ועוררו תקוות חיים בלבבות.

בתחילת המלחמה כמעט כיסה את עין הארץ הארבה, ובסוף ימי המלחמה השחיר את פני הארץ עונש שבא מידם של בני־אדם, עונש הריגול.

חבר צעירים, ברובם בני המושבות, עשו יד אחת וקשרו קשר על הממשלה ועל צבאה והקימו רשת של ריגול לטובת צבא האנגלים. הישוב שאף להגאל מן השיעבוד התורקי על ידי צבא האנגלים, והיה מוכן להתנדב לצבא הלוחם שלהם, וכשהגיעו לארץ הידיעות על „גדוד הפרדים" העברי בגליפּולי ועל מאמציו של ז׳בוטינסקי להקים צבא עברי בתוך המחנה הבריטי, שמחו וצהלו כל בני הישוב. אבל עניין הריגול עורר בלבם התנגדות. דקירת סכין בגב אינה ממידות ישראל, והדבר יכול היה להביא כליה על הישוב הקיים. בקהל ידעו על הריגול, התנגדו לו, אבל לא גילוהו, כמובן, לרשות. הלב העברי מתעב מלשינות כריגול. והריגול נתגלה במקרה על ידי אי־זהירות של אחד מחבריו, ועל כל הארץ עברו גלי טירור מטורף של התורקים. את המרגלים שתפשו עינו בעינויים איומים, ושניים מהם ניתלו בדמשק. והזעם יצא גם על „השומר". ידו לא היתה בריגול, ולהיפך: חבריו התנגדו לו עם כלל הישוב, אבל השומרים יחד עם יחידים מבני המושבות הכינו נשק במקומות סתר, כדי להתקומם נגד הצבא התורקי בגלוי אם יחליטו להוציא את כל היהודים מן הארץ. ספק אם סודם זה נגלה לרשות אבל ברור שאחד המרגלים הלשין עליהם בשעת יאוש וגל של עינויים חדשים עבר על המושבות בשעה שחיפשו את השומרים כדי להעמידם למשפט צבאי בדמשק. גל העינויים שנגרמו

על־ידי הריגול לא הגיע עד רחבות, אבל העינויים שהיו כרוכים בחיפוש השומרים הגיע גם לשם. „השומר" עזב את רחבות זמן קצר אחר גמר משפט זרנוגה, כי יחסים של חוסר אימון נוצרו ביניהם ובין המושבה בלי יסוד ממשי לכך. ובמקום „השומר" קיבלו את השמירה ברחבות אברהם בלומנפלד, חניך השמירה בפתח־תקוה, עם חבורה של שומרים עברים. אבל אחד מחברי „השומר", דויד פיש, שהיו לו קרובים ברחבות ובבאר־יעקב, הסתתר ימים אחדים בבור הזבל הריק בפרדס „תולדות אהבה אחת" (כך קראו לפרדסו של סמילנסקי לשם הסוואה) ואחר כך עבר לבאר־יעקב. המשטרה ביקשה את פיש באופן מיוחד, ויום אחד הקיף צבא את פרדסו של סמילנסקי וביקשו בו את פיש, אותו לא מצאו ואז אסרו במקומו את השומר העברי שבפרדס ושני פועלים עברים ושלחום אסירים לדמשק. ומשלחת מיוחדת של המשטרה התישבה במלון המושבה ודרשו מן הועד בכל תוקף למסור לידיהם את פיש ואיימו לעשות לאנשי הועד מה שעשו לועדים אחדים בשומרון ובגליל, כשביקשו את לישנסקי, איש הריגול, היינו: ענויי גוף. והראשון בתור היה א. אייזנברג. ידוע היה כי פיש נמצא בבאר־יעקב, ושומרי המושבה ידעו גם את הבית שבו הוא יושב. כמובן, לא העלה איש על דעתו למסור אותו לרשות למרות כל העינויים הצפויים, אבל הוחלט להודיע לו על המתרחש. וכאשר נודע לו מצב הדברים בא מרצונו למושבה והסגיר את עצמו לידי הרשות. בנס לא קרה לו כל אסון והוא חזר בריא ושלם מדמשק. לא פסו אמיצי־לב בישוב.

במשך כל שנות המלחמה לא פרצו התנגשויות רציניות במושבה בין ערבים ליהודים, אבל השמירה בכרמים ובפרדסים היתה קשה מאוד, כי החיילים התורקים והערבים שברחו מן הצבא היו גוזלים וחומסים בכרמים וההתגוננות מפניהם היתה קשה מאוד, כי לפי רוב ברחו עם נשקם בידם. ובאחת ההתנגשויות האלו נפל חלל השומר ז ו ה ר, אשר כשמו כן היה, נפש מלאה זוהר. הוא נפל על משמרתו ליד הג'ימיזה הידועה על גבול כרמי רמלה, בכרם שניטע במקום הכרם המעורב הידוע, שהיה תחילה רכושו של חנקין. „כרם עבד" קראו לו.

מנהיגי „התורקים הצעירים" שבאו מקושטא כדי להחניק את מרכז התנועה הערבית בסוריה ולעקור בא"י מן השורש את הנטע הרע ששמו „ציונות", עשו את מלאכתם בסוריה בגלוי, ולמעלה ממאה איש מן המנהיגים הערבים, זקנים וצעירים, ניתלו. בא"י היה מורא הציר האמריקני שבקושטא על פניהם, ולא תלו את המנהיגים כי־אם רק גרשו מן הארץ לתורקיה אחדים מהם, חנקין, אולגה, י. שוחט, מאני וילבושיביץ, ד"ר רופין וא. ענתבי. אבל את עיקרי הציונות בקשו לעקור משרשם. העיקרים האלה היו בעיניהם: ההנהלה העצמאית במושבות, „ספרי־האחוזה", משפט־השלום, „השומר" וגאולת האדמה. גאולת האדמה נפסקה מאליה, את „השומר" שיתקו, ו„ועדי המושבות", הם וספריהם, ירדו ל„מחתרת". באופן רשמי היו מופיעים

בפני הרשות רק המוכתרים שנתמנו על ידה. והרשות לא ידעה, או עשתה את עצמה כאילו אינה יודעת, כי המוכתרים הללו שליחי ה„ועדים" הם ועל פיהם הם מכלכלים את מעשיהם ואת דבריהם.

גם הועד הרחבותי ירד ל„מחתרת". ואת „ספר־האחוזה", את ספרי „הפרטי־כלים", ואת כל הארכיון שמו בארגזי־פח והטמינום במעמקי האדמה. „מחתרת" פשוטה כמשמעה. והועד היה מתכנס לישיבותיו כקודם, על פי רוב באותו בית־הועד גופו ולעתים בבתים פרטיים. ואותם החברים שנבחרו ע"י האספה הכללית היו מסבים לשולחן; ואותו המזכיר, אליעזר הרשנזון, היה כותב ורושם. אבל לא בספר רשם כי־אם על פתקי־נייר, שרובם או כולם הושמדו אח"כ מחשש „עין־הרע". העבודה היתה קשה ולעתים מכבידה מאוד וגם מחפירה, אבל היא נעשתה תמיד בזמנה. החיים הציבוריים במושבה לא חונקו אלא כובלו.

וגם בית הספר הוסיף להתקיים וברוחה של התרבות העברית דוקא ולא „התורקית". בש' תרע"ד, לפני פרוץ המלחמה העולמית, פרצה בישוב מלחמת השפה העברית, המלחמה הנועזה נגד חברת „עזרה" הברלינאית שהקימה בישוב מוסדות־חינוך חשובים, הטכניקום בחיפה, סמינר למורים בירושלים ובתי־ספר עממיים חשובים וגני־ילדים, אבל יחד עם זה זממה ובקשה לדחוק את רגלי השפה העברית ולהשליט במקומה את השפה הגרמנית. דוד ילין, מנהל הסמינר בירושלים, ומורים רבים של „עזרה" התפטרו לאות מחאה. כל הישוב קם לעזרת „המורדים", ואז נוסדה בארץ רשת ההוראה והחינוך העצמאית בישוב, בלי אפיטרופסות מבחוץ.

לאות מחאה ויתרה רחבות על העזרה הכספית שהיתה מקבלת מ„עזרה", ועמדה במרדה על אף המצוקה הקשה בה היתה נתונה המושבה בימי המלחמה.

בראשית תרע"ד נתקבלה בביה"ס, זו הפעם הראשונה בתולדותיו, מורה אשה, רחל אבולעפיה. חניכת הגימנסיה „הרצליה" בתל־אביב היתה. אבל עם פרוץ המלחמה התפטרה מעבודתה. וגם המורה י. קיפניס יצא ובמקומו בא מורה מגדרה, מ. בלובשטיין, הוא מ. דפנא כיום, שעמד על משמרתו בביה"ס ברחבות שש שנים רצופות והועיל להתפתחותו. ומשגוייס לצבא התורקי המורה ב. לוי, מילא את מקומו ק. שמוליאן, בן המושבה, חניך הגימנסיה „הרצליה". במשך שנות המלחמה נתמעט מאוד מספר התלמידים. בערב המלחמה הגיע מספרם ל־90 ובסופה ירד עד 77 תלמיד. והמורה יפה עמד בראש ביה"ס כל שנות המלחמה.

אסון כבד בא על הציבור במושבה באמצע המלחמה. ד"ר מוסקוביץ, רופא המושבה ועסקן ציבורי חביב ומקובל, קיפח את חייו בגלל הדרכים הבלתי־מתוקנות אז בארץ. ביום גשם שוטף נקרא הרופא לבן־שמן, אל חולה מסוכן אחד. ובואדי, שבין העיר לוד ובין בן־שמן, נהפכה עגלתו, וזרם מים כבירים שבא מן ההרים סחף את העגלה עם הסוסים והנוסעים לעבר הים... רק למחרת, כשיצאו צעירי

המושבה מבוהלים, רכובים על סוסיהם, לבקש את רופאם האהוב, מצאו את גופו נאחז באחד הסבכים הפראים שגדלו בואדי. ועל כל המושבה ירד אֵבל כבד.

ובעצם הימים הרעים והמרים ההם עשה אחד מזקני המושבה לילות כימים וחיפש בספרים הקדושים את סימני ה„קץ". הישיש ר' יענקל'ה שוב לא היה בחיים, אבל גם ממלא מקומו, ר' אלתר בוחרסקי, חסיד חב"ד, היה בקי ב„זוהר". ובאחד הלילות ביקש ומצא בדיוק את היום הגדול... ולא יכול להחמיץ את הדבר, ויצא בלילה מביתו לבית הרב לבשרהו את הבשורה הגדולה... ובחוץ חושך ואפלה, נכשל הזקן בתיל הדוקרני, נפצע קשה, חלה ונפל למשכב, ולפני היגלות סימני־הגאולה הראשונים השיב את רוחו.

ורב המושבה הישיש אף הוא חישב את ה„קץ", וחיכה לו בכליון עינים, כי אם לא עכשיו, כשהיסורים הגיעו לשיאם, אימתי? ולילה אחד, כשישב שקוע בספריו ומבקש בהם את הנחמה, נדמה לו פתאום כי את שופרו של מ ש י ח הוא שומע. קם מכסאו, הלך והעיר את הזקנה שלו, ושניהם הדליקו נרות בחלונות, להאיר את הדרך למבשר הדולג ובא מעל הרי יהודה; וכך ישבו חרדים ורועדים מגיל ופחד גם יחד, עד אור הבוקר, ומחכים לאות הגדול...

והאות בא. צבאות האנגלים פרצו את החזית התורקית ליד באר־שבע, מכורת־האבות הראשונה, וגדודיהם הציפו את הארץ ושחררו את יהודה ואת ירושלים. ובעקבותיהם באה־נשמעה הכרזת בלפור.

כא. ראשית הגאולה

בכ"ט חשון תרע"ח, נכנסו הפרשים האוסטרלים הראשונים לרחבות. במושבה נמצא אז עוד החייל התורקי האחרון, והוא ירה בפרשים את היריה התורכית האחרונה על אדמת רחבות — וברח. על „גבעת האהבה" הועמדו תותחים אנגלים שירו על הצבא התורקי שהתרכז ברמלה. ותותחי התורקים ירו על רחבות ופגעו ליד גת המושבה בשני אוסטרלים, שנפלו חלל על גאולת רחבות, ונפצעה תימניה אחת. ובזה נגמרה המלחמה על רחבות.

במלון המושבה ישבו קצינים אוסטרליים והיטיבו את לבם ביין, ולא כקציני התורקים עשו, שהיו אוכלים וסובאים והועד משלם. האוסטרלים שילמו במיטב כספם. ובמושבה שמחה וששון. איש מחבק את רעהו, והכל מברכים זה את זה בברכת מזל טוב. ברכו גם ברכת הגומל.

קולונל אוסטרלי, מברך את המושבה, מרים כוס־ברכה ומספר כי העם האוסטרלי, הצעיר בלאומים, מאושר להלחם לשחרורו של העם העתיק ביותר בעולם...

ובאחד הפרדסים יושב פרש אוסטרלי, מיטיב את לבו בתפוחי־זהב ומספר, כי מעדר־הכבשים שלו התנדב לצבא כדי לשחרר את הארץ הקדושה. בעודנו נער למד את ה„ביבל" וידע כי ארץ ה„ביבל" נלקחה מעם ה„ביבל", וכל ימיו חלם ושאף להיות בין אלה שיחזירו את העטרה ליושנה. וכשפרצה המלחמה נחלץ לצבא ובלכתו, ברכה אותו אמו ואמרה: לך ועזרת להחזיר את המולדת לעם האחד השרוי בעולם בלי מולדת.

העובדה המעציבה, שהארץ שוחררה רק על ידי צבא זר ולא על ידי היהודים, עשתה רושם מדכא על חלק גדול מצעירי הישוב אשר סברו תחילה כי במחנה הכובשים המשחררים ישנם גם גדודים עבריים והם יפרצו את חומת ירושלים. אז קמה בארץ תנועת התנדבות אשר ביקשה לכפר במקצת על עוון אדישותו של העם כולו. והמתנדבים חלמו על שחרור הגליל על־ידי כוחות עבריים. חלק ניכר מבני רחבות, וביחוד מפועליה, היו בין המתנדבים, ובמשך זמן מסוים היתה רחבות מרכז ההתנדבות, כי סמילנסקי היה מן המעוררים הראשונים להתנדבות. בה, ברחבות, כתב ועד המתנדבים את תזכירו למפקדה הראשית של הצבא הבריטי, שמטהו הראשי חנה בקרבת המושבה, בבית־סלים. בה נתכנס כינוס־המתנדבים הראשון, אשר כינס כאלף מתנדבים בבית־העם ובחצרו, ואל הכינוס הזה בא להשתתף ז'בוטינסקי. ובבוא ארצה הקולונל מרגולין, בנה הותיק של רחבות, קבע את ביתו, פרט לאהלו במחנהו, ברחבות.

ואלה שמות המתנדבים מרחבות:

מן האכרים ובעלי־הבתים: מ. סמילנסקי, מ. ארנוביץ, מ. גוטמן, ע. אלט־שולר, ו. גלזר, ומולדבסקי.

ומן הפועלים: ג. בק, פ. מוקוסי, י. פלדמן, ברוזנובסקי, קוזמינסקי, טטלמן, בקבק, יעקובובסקי, ביפרמן, ניימן, גוטשל, אפרת, בן־יהודה, לוסטיגר, מרגלית, בורשטיין, שפירא, בן־נסים, שמשוני, אברמוביץ, גולובוב, פלדשטיין, פיש, קיפניס, שמיד, לויתה.

עם שחרורה של יהודה חזר הישוב לחייו הציבוריים. גולת תל־אביב חזרה מגלותה, אף כי לא כולה, כי חלק מהם ניספו בגולה ברעב ובמחלות, וגם ראש הגולה, ראש תל־אביב מ. דיזנגוף, לא חזר כי נתקע בצפון הארץ. ובתל־אביב נוסד „הועד הזמני", שהתייצב בראש העניינים הישוביים הכלליים. מטעם רחבות השתתפו ב„ועד הזמני", א. אייזנברג, וט. מילר, והאחרון, היודע אנגלית, נבחר לשמש ב"כ הישוב אצל המושל הבריטי ביפו. ועד המושבה יצא מן המחתרת, הוציא את ספריו ממחבואם וחזר לעבודתו לשקוד על התפתחות המושבה.

חלק ב׳

תרע״ח – תש״י

פתיחה * א. העליה השלישית * ב. תרע״ח – תר״פ * ג. תרפ״א * ד. תרפ״ב – תרפ״ד * ה. הרחבת הגבולות * ו. הועד החקלאי * ז. החסתדרות * ח. הרחבה נוספת * ט. בימי העליה הרביעית * י. תרפ״ט * יא. תחנת הנסיונות * יב. תר״ץ – תרצ״ב * יג. העליה החמישית * יד. תרצ״ג – תרצ״ה * טו. הפילוג בחינוך החילוני * טז. תרצ״ו – תרצ״ט * יז. תוספת בנין * יח. בימי ה״ספר הלבן״ * יט. מלחמת־העולם השניה * כ. סבל וגידול * כא. חבלי גאולה * כב. הנכדים * כג. עצמאות * כד. סיכום.

פתיחה

התקופה השניה בתולדותיה של רחבות התחילה עם גמר השלטון התורקי ועם ראשית השלטון של המאנדט הבריטי. חילופי המשמרות נתקבלו בישוב ברגש של שמחה, כי העול התורקי היה למעמסה שאין לשאתה עוד, ושלטון המאנדט היה כרוך וקשור בהצהרת בלפור, שהיתה בה כעין אתחלתא דגאולה. מצב רוחו של הישוב מצא לו את ביטויו בהתנדבות, בהקמת הועד הזמני תחילה ואסיפת הנבחרים לאחר־כך.

רחבות היתה אחד המרכזים שבו התבלט ביותר מצב־הרוחות החדש. המושבה זכתה לאכסן את המטה הראשי של אחד הגנרלים החביבים ביותר של הצבא האוסטרלי, הוא הגנרל שיבל. בינו ובין המושבה נתרקמו יחסי ידידות נאמנה במשך חמשת חדשי שהותו בה. בחנוכה תרע"ח, עם שחרורה של ירושלים, חגג הגנרל יחד עם המושבה את יום שחרורה של הבירה העברית העתיקה. החגיגה היתה בביתו של א. זקס ובאותה החגיגה נאם א. אייזנברג ואמר: „שוב אין ביניגו נביאים, אבל נכדיהם של הנביאים אנחנו".

בית זקס שימש מקום קבלת־פנים מטעם המושבה לאורחים המפורסמים שביקרו בתקופה ההיא בארץ. אחד האורחים האלה, והחשוב בהם, היה ד"ר חיים וייצמן, מי שנתן לעם ישראל את הכרזת בלפור. לוייצמן היתה נטיה נפשית לרחבות. בה ישב אחד שהיה לוייצמן בימי ילדותו הסמל של שיבת בנים לגבולם. בפינסק, שאליה בא הנער וייצמן להמשיך בלימודיו, היו מראים על הבית שמתוכו יצא העולה הראשון מפינסק לארץ־ישראל, הוא בית דירתו של אהרון אייזנברג.

המושבה קיבלה את מחוללה של הצהרת בלפור בכבוד־מלכים כמעט. את דירתו הארעית קבע אצל מורהו לחיבת־ציון, כאשר קרא לאייזנברג, ומשם הלך עם הרבה מלוים לביתו של זקס, שבו ערך לו ועד המושבה פגישה רשמית. הכל חפצו לשמוע מפיו ממש את רחש צעדי הגאולה, ומשם הלך בלוית קהל רב לבית־הכנסת בו חיכתה לו כל המושבה. וסיפר להם בקצרה את „המסה ומעש" שלו.

כך נעשה גם לבנו של אבי הישוב, לג'מס רוטשילד, שהיה מייג'ר בגדוד העברי תחת פקודתו של בן רחבות, הקולונל מרגולין.

ואחרון האורחים הגדולים בתקופה ההיא היה הלורד הרברט סמואל, שביקר

בארץ עוד לפני התמנותו לנציבה הראשון של יהודה. גם אותו קיבלו תחילה בביתו של זקס והביאוהו לבית־הכנסת להתיחד עם העם.

אבל מצב־הרוח החגיגי של הישוב כולו ושל המושבה בכללו הלך והתנדף לאט לאט, כשהורגש היחס השלילי של ראשי הצבא הבריטי וחלק של האדמיניסטרציה הבריטית לרוחה של הצהרת בלפור. בתוך המנהיגות הבריטית במזרח התיכון, הצירים בארצות ערב ומשנה המלך בהודו, התעוררה התנגדות להצהרת בלפור מראשיתה והם מצאו תמיכה גם אצל חלק מפקידי המשרד הקולוניאלי בלונדון. כל אלה שביקשו אחרי טרדות המלחמה לשבת במנוחה במזרח התיכון, חששו פן תגרום להם הצהרת בלפור „כאב ראש" והסתבכות היחסים עם עמי ערב, ורק חלק מן הפקידות הקולוניאלית בלונדון התיחסו באהדה להצהרה, ומהם היו אחדים מנציבי הארץ ואחדים מן הפקידים הגבוהים בארץ.

עם גמר המלחמה היו אשר קיוו שהכרזתו של בלפור תבוטל. הפקידות בארץ שהיתה עדיין בידי שרי־הצבא, ביקשה לסייע לכך על ידי ניצול התנועה הלאומית הערבית, שהביטה בעין רעה מאוד על הכרזת בלפור. רבים ממתנגדינו החזיקו בדעה, כי אנגליה התחייבה בזמן המלחמה לכלול את א"י בתחומי המדינה הערבית שתוקם על הריסות המדינה התורקית. הכרה זו היתה כוזבת. ולהיפך, במכתבו של נציב אנגליה במצרים שכתב אל המלך חוסין, כתוב היה במפורש: „אלה מחלקי סוריה המשתרעים מערבית לחבלי דמשק, חומס וחלב, אין לומר עליהם שהם ערביים טהורים, ועל כן יש להוציאם מן הגבולות הנדרשים על ידי המלך חוסין".

המעשה הנועז שעשה וייצמן, בסיועו של לורנס המפורסם, להיפגש עם בנו של המלך חוסין, פייסל, שאותו המליכו הבריטים על סוריה, הביא לידי כך שהוסרו החששות לקיומה של הכרזת בלפור, והיא הוכרה באופן רשמי במושב ההיסטורי בסן־ריימו. בין וייצמן ובין פייסל הוסכם והוכתב שחור על גבי לבן על שני העקרונים: א. עליה עברית גדולה לארץ־ישראל; ב. התישבות היהודים על אדמת ארץ־ישראל.

ואף על פי כן לא שקטו הרוחות הסוערות בקרב הערבים נגד העליה העברית, ומתנגדינו בין הפקידים האנגלים לא הועילו להשקטת הרוחות. והדברים הגיעו להתנגשויות הראשונות בירושלים שעוררו חרדה בלב הישוב.

אבל התנועה הציונית לא היתה ולא התקיימה רק על הכרזות מבחוץ. חייה ועתידה היו נעוצים בהכרזות ומעשים מבפנים. והנה באה „הכרזה" נוספת: העליה השלישית.

א. העליה השלישית

בימי המלחמה קמה בגולה תנועת „החלוץ" שעתידה היתה לחדש את העליה ארצה מיד לאחר המלחמה. היסוד לתנועה הונח באמריקה בקיץ תרע"ח. אולם הקרקע באמריקה לא היתה יפה לתנועת עליה. ארץ זו ידעה לתת כסף, אבל לא נפשות, ובמשך שנתיים נתנו את ידם לתנועה רק מאתיים חבר; אלה התחילו ללמוד עברית, להכשיר את עצמם לעבודה חקלאית ולהתכונן לעליה. לא כן היה המצב ברוסיה. משהוכשרו התנאים החיצוניים, לאחר המהפכה הראשונה, התחילה תנועת „החלוץ" להכות גלים באוכלוסיה היהודית ברוסיה. הצטרפו אליה זרמים שונים של נוער, מ„צעירי ציון" ועד „פועלי ציון". כבימי ביל"ו וכבימי העליה השניה כן גם עתה צצו בעת ובעונה אחת ניצני החלוץ בכל רחבי הארץ הגדולה הזאת, בלי שנדברו על כך תחילה. דומה היה שאלוהים עצמו העביר את הקול מאוקראינה ועד אורל, מליטא ועד קאוקאז. קמו אנשים בודדים וצצו מרכזים קטנים במקומות שונים. שוב נערכו, בבת־אחת, כבימי ביל"ו, אספות בהארקוב ובפטרוגראד, ולבסוף הוקם המרכז של החלוץ בבירת רוסיה הישנה, מוסקבה, ולאחר זמן קצר נקראה הועידה הראשונה ובה נקבעו יסודות התנועה:

א. „החלוץ" מאחד את כל החברים שהחליטו לעלות לא"י כדי לחיות שם חיי עבודה; ב. „החלוץ" מודה בתכנית „באזל", כלומר בנין מרכז לאומי־מדיני־ארצי; ג. „החלוץ" מכיר בלשון העברית כלשון הלאומית בא"י.

והתחילה העליה השלישית.

עוד בתחילת תרע"ט החלו להפליג מחופי קרים קבוצות קטנות של חלוצים. הם העפילו לעלות בלי לחכות לצו המוסדות הציוניים, וגם למרות הצו, שבא בינתיים, להמתין ולא לעלות. רבים הפליגו בסירות ובהגיעם לחופי תורקיה הלכו ברגל לקושטא. עיפים ויגעים ולבושי בלואים, בלי פרוטה בכיס ומזי־רעב, נאלצו להתעכב ולהתמהמה בקושטא שבועות וחדשים עד האפשרות הראשונה להמשיך דרכם קדימה. בה' אדר ב' תרע"ט הגיעו 115 החלוצים הראשונים ארצה. הם באו באניה פורטוגלית קטנה, „משיקו", לאחר שעברה עליה סערה גדולה בים וכמעט שירדה תהומה. במשך חודש ניסן תרע"ט באו ארבע חבורות קטנות מפולין וגליציה, דרך מצרים, ובהן 150 עולים. ועוד קבוצה קטנה של עולים באה דרך סיביר ויפאן.

בתחילת חורף תר"פ הגיעה ארצה מאודיסה האניה „רוסלן" ובה 620 עולים חדשים.

העליה השלישית במשך השנתיים הראשונות אחרי המלחמה היתה מעשה של גבורה ומסירות נפש. רבים מן המעפילים מצאו בדרך את מותם בעברם בגניבה את הגבולות, נפלו בידי שודדים שארבו להם ולרכושם הדל. מהם טבעו במצולות ים השחור, עצמותיהם נפזרו במעמקי הדניסטר ובהרי הקאוקאז. רבים גועו בדרך ברעב ובמחלות.

נפרץ הסכר שהוקם ע"י המלחמה והפסיק את העליה, ומאות ואחריהם אלפים פרצו אל הארץ. אבל הארץ לא היתה מוכשרת לקבל את בניה ששבו אליה ממרחקים. היא לא התנערה עדיין מן הדכאון של ארבע שנות המלחמה. מושבות המטעים — דרכיהן היו אבלות, עוד לא נפתחו בעולם הגדול השווקים לפירותיהן. מושבות־הפלחה העניות שבימי המלחמה התנערו מעניותן, עמדו שוב לפני התחרותן של הארצות השכנות, בעלות רמת־חיים נמוכה. הערים היו חרבות ושוממות, התעשיה עוד טרם היתה אז בארץ והמסחר היה דל. ומה יעשו החלוצים, מאין יבוא עזרם? ההסתדרות הציונית אמצעיה הכספיים היו מצומצמים מאוד ואפשרויות של בנין והתישבות עוד לא היו. החלוצים נשאו את עיניהם לעבודות ציבוריות, אבל האמצעים הגדולים לכך מהיכן יוקחו? התכניות־לעתיד היו גדולות, אבל ההווה היה לפי שעה חסר־אונים. העבודה הציבורית היחידה היתה סלילת כבישים חדשים ותיקון הכבישים המעטים שהיו בארץ ונהרסו. את זאת עשתה הרשות, והיא העסיקה את פועלי הארץ, המקבלים מחירים ירודים בעבודתם. היה איפוא הכרח להתחרות אתם ולהוריד את רמת החיים עד כמה שאפשר. על כל הדרכים מיפו ועד ירושלים ומחיפה ועד טבריה ישבו קבוצות קבוצות של פועלים עברים מן החדשים שבאו ארצה וחלק מן הותיקים, וניפצו בפטישים את האבנים הקשות לחצץ, כדרוש לרציפת הכבישים. החום הלוהט מכה על ראשיהם, גופיהם הערומים עד למתניים שותתים זיעה, והם יושבים ומכים בפטישיהם בלי ליאות. עם הבחורים ישבו גם בחורות, ואף הן ידיהן הענוגות מנפצות את האבנים. תיקון הכבישים נמסר ע"י הרשות בקבלנות, והקבלנים היו מנצלים את הפועלים. פינחס רוטנברג, שבא בימים ההם לארץ והתחיל לעסוק בהכנות למפעל החשמל הגדול שלו, קיבל מאת הממשלה את סלילת הכביש טבריה — צמח. הוא מסר את העבודה למוסד שהקימו הפועלים לעבודות ציבוריות, ובמשך זמן קצר נהפך הכביש הזה למרכז „החלוץ".

ובקרב הסוללים האלה נבטו הגרעינים הראשונים לקיבוצים ולארגונים של ההתישבות החקלאית לעתיד.

גם לרחבות באו חבורות חבורות של העולים החדשים. המושבה, ככל מושבות הנוטעים, עדיין לא התנערה מהמצוקה שגרמה לה המלחמה. העבודה היתה מעטה

בה, אבל היא השתדלה לתת את ידה, במידת אפשרויותיה המצומצמות, לעולים החדשים. ברחבות צעדה את צעדיה הראשונים החבורה מן הקרים, שנקראה „הקירצאים", כי כולם ילידי קירץ היו. חלקם באו בשנת תרפ"א וחלקם בשנת תרפ"ג. הבחורים האלה הזכירו במידת מה את ה„רוסטובים" של העליה השניה. כי „גויים" גמורים היו כמותם. אבל יחסם אל סביבתם החדשה היה אחר, לא יחס עוין כי אם יחס של טוב־לב, כי בחורים טובי־לב היו ושמחים ועליזים, ומלאו את המושבה צהלה וששון־חיים. הם היו פועלים וגם שומרים בכרמים והתידדו לא רק עם בנות המושבה כי־אם גם עם בניה. כל עליה השאירה תמיד משהו במושבה, וגם ה„קירצאים" — אחדים מהם התאזרחו במושבה: שלושת האחים רוז'נסקי, ובהם מזכיר המושבה עד היום הזה, גרשון; אהרון ליפשיץ, שהיה לבסוף הראש למכבי־אש; ומרדכי שש שהיה ברבות השנים ל„שר המים" במועצת המושבה; ובנימין קושלביץ, מפעילי „הועד החקלאי" אח"כ. ועוד חבורות של פועלים באו למושבה ומצאו להם בקושי דירות בבתים ובחצרות של האכרים, וגם עבודה מצאו. קבוצת „נייסביז", שממנה לא נשאר איש במושבה; קבוצת „קדימה" שממנה דבקו בחיי המושבה אברהם גוטליב, אחד השוטרים הראשונים במושבה ואחד ממייסדי „דרום יהודה", ועמו בצלאל שקליאר; קבוצת ורשא, שממנה נשאר האגרונום מינץ; קבוצת „וולוצ'יסק", שממנה נשאר במושבה שמאי כספי; ואחרון אחרון — קבוצת „קובנה", שישבה כל שנות שהותה במושבה בחצרו של זקס ועבדו בפרדסי זקס־מילר ואחרים, ואח"כ עברו יחד לדגניה א'. ורק חיים שייבה נשאר כבן־משקם של זקס־מילר.

כל החבורות הללו הכניסו הרבה חיים למושבה והעשירו את תוכן החיים הציבוריים. ביניהם ובין אנשי המושבה, וביחוד צעיריה, נתרקמו יחסים לבביים, שהוסיפו להתקיים גם לאחר שיצאו את המושבה.

ב. תרע"ח — תר"פ

המושבה המשיכה את חייה היום־יומיים. באסיפה השנתית שבשנת תרע"ח נבחר ועד־תשעה חדש כדי לסיים את חיבור החוקה למושבה. לועד הזה נבחרה בפעם הראשונה בתולדות המושבה אשה, היא גברת מרים כהן, ה„סופרזיסטית" הרחבותית שנלחמה בעוז בעד שיווי הזכויות של הגבר והאשה במושבה. ולועד־המושבה נבחר פועל, אחד מאנשי העליה השניה, צבי סוכובולסקי. הוא נבחר גם לועד התשעה. המושבה הלכה וצעדה לקראת משטר דימוקרטי מלא.

„הועד הזמני", שהוקם בתל־אביב, שבניה חזרו מגלותם, הזמין את צעירי

המושבות להתנדב לשירות במשטרה שהוקמה בארץ על ידי הממשלה, כדי לחזק בה את ההשפעה העברית.

ברחבות התנדבו למשטרה אלה מבני המושבה שהיו מצווים להתנדב לגדוד העברי ולא התנדבו: ח. נ. רפפורט, יהושע אייזנברג, בנו של אהרון, אחיסמך אייזנברג, נכדו של זלמן, עמיהוד נחמני, אברהם אהרנוביץ, אברהם זילברשטיין, מאיר ענטין, דורפמן ומ. מאלין. אמנם רק ח. נ. רפפורט דבק בתפקידו החדש לזמן ממושך.

בתרע"ט, כשהחמיר מצבו הכספי של הועד, הוחלט על הלוואה פנימית במושבה בסך 50 אלף פראנק, להחזירם בתוספת של ששה אחוזים לשנה. נחפרה באר שניה ברחוב מו"נ, למטה; ובשנת תר"פ נעשה במושבה עוד צעד חשוב להתקדמותה. מסילת הברזל, שסוללה בימי המלחמה מתעלת הסואץ עד חיפה, עברה ליד המושבה, ובשנה זו הוקמה בה תחנת־רכבת שחיברה את המושבה עם כל מרכזי הארץ.

באותה שנה אירעו ההתפרצויות הראשונות של פורעים בירושלים. מישהו זמם ליצור עובדות שתוכחנה כי הבית־הלאומי לא יקום ולא יהיה בארץ־ישראל. הימים היו ערב החג הערבי ברמלה המושך אליו אלפי אנשים חוגגים מכל קצוי הארץ. ובני רחבות חששו פן „יבקרום" החוגגים האלה, כי התעמולה נגד היהודים התפשטה מאוד. הועד הזמין אליו את השייכים של כל הכפרים השכנים והם נענו להזמנה ובשיחה ידידותית הסבירו להם כי התעמולה המתכוונת ליצור יחסי איבה בין שני העמים נעשתה בזדון ומתוך כוונות אישיות של אנשים רעים. השייכים הבטיחו פה אחד, כי מצד הכפרים השכנים לא יופר השלום העומד וקיים זה שנים.

המאורעות הקלים בירושלים הסעירו מאד את הרוחות. וכדי להיות מוכנים לכל צרה שתבוא, חלילה, הוחלט בתוך חוג צר ומשותף לכל הישוב להקים בסתר ארגון של ה ג נ ה. ענין ההגנה העצמית היה קרוב לכל הלבבות בכל שנות קיומו של הישוב. שומרי המושבות הראשונים, חבורות הנוער במושבות, שלמדו קשת ואף רכיבה על סוסים, ולבסוף „השומר" — כל ההופעות הללו היו בבחינת הקדמה לַ ה ג נ ה. ובשנת תר"פ התכנסו במרתף הבית שבו גר אוסישקין בירושלים אחדים שרעיון ההגנה היה קרוב ללבם, מאנשי הגדודים העברים, מאנשי „השומר", בראשותם של פ. רוטנברג וז. ז'בוטינסקי, והונח היסוד לארגון חשאי לשם התכוננות להגנה.

מבני רחבות השתתף בכינוס זה סמילנסקי, כנציג המושבות מדרומה של יפו. היה זה דבר בעתו. פרעות רציניות פרצו בירושלים שהיו עלולות ללבוש צורה חמורה מאוד, כי הציבור הירושלמי היה בלתי־מאורגן ובלתי מסוגל להגנה עצמית, לולא הופיעו בעוד מועד ז'בוטינסקי וחבריו ובזרוע נטויה עיכבו את התעללות ההמונים הערביים המוסתים שלא נתקלו בהתנגדות חריפה מצד המשטרה. אחר כך

נערך משפט, שבו יצאו חייבים הפורעים והמגינים ביחד. ראשי הפורעים והמסיתים, המופתי של ירושלים, חג' אמין, ועסקן ערבי אחד, ערף אל ערף, וגם ז'בוטינסקי וחבריו נידונו לעבודת־פרך לחמש־עשרה שנה ונכלאו בבית־הכלא בעכו.

כל הישוב רגז על המעשה הזה וגם רחבות שלחה את מחאתה החריפה לממשלה על עיוות הדין. צעירי המושבה לא הסתפקו במחאה בלבד והתחילו להתכונן באופן רציני לימי נסיון קשים העלולים לבוא. המושבה עמדה בסימן התכוננות ל„מלחמה" ובהמשך התפתחותה בשלום. לועד המושבה נבחרה בפעם הראשונה אשה, אותה גברת כהן. ועוד צעד על דרך התפתחותה: נוסד במושבה משרד של דואר. סולומיאק, אחד מאנשי ביל"ו, ששימש סגן מנהל הדואר בירושלים, בא למושבה לחנוך את פתיחת הדואר, ובאופן זמני קבעו לדואר מקום בבית ועד־המושבה.

אחרי מותו הטראגי של הד"ר מוסקוביץ, בימי המלחמה, נתמנה כרופא המקום ד"ר ענטין. ד"ר שימקין, מומחה למחלות עינים, שישב בחיפה, הוזמן אל המושבה לבקר את המצב של חולי העינים בה, מחלה שהציקה תמיד למושבה ושכבדה מאוד בימי המלחמה, בגלל המצוקה הכלכלית והתנאים הסניטריים הלקויים. הרופא גילה במושבה מחזה מעציב מאוד. 75% מילדי ביה"ס היו חולי גרענת, מחלת העינים הממארת, ומבין המבוגרים היו נגועים 55%. הדבר הטיל מבוכה במושבה ומיד ניגשו להיטיב את התנאים הסניטריים במושבה בכלל ובביה"ס בפרט. המושבה נתברכה בחבר חשוב מאוד, ד"ר גולובצינר, רופא שינים ידוע בקיוב; הוא קנה נחלה במושבה וגם התחיל לעסוק בריפוי שיניים, ועם זה נטל על עצמו את הטרחה ואת האחריות לטפל בעניני הסניטריים של המושבה. הוא תיקן את סדרי בית המרקחת, שהיו מוזנחים מאוד, וקיבלו רוקח מדופלם ומנוסה בעבודתו.

יחד עם התפתחותה הכללית של המושבה גדלה והתחזקה בה גם עמדת העבודה העברית אף כי עשתה את דרכה בצעדים אטיים.

בתוך ציבור הפועלים במושבה התחילה מפעמת רוח שיתופית ותרבותית. בשנת תרע"ט נוספו פועלים חדשים ונפתח מחדש מטבח־הפועלים, שכמה פעמים נפתח ונסגר מפני שמספר הפועלים ומצבם לא היה יציב. שכר העבודה היומי של פועלים גברים נקבע מ־20 עד 25 גרוש, ושכר־יום של פועלת מ־15 ועד 18 גרוש. קבוצה של 15 פועלים יצרה לה אפשרות של עבודה עצמית בלתי־תלויה בנותני עבודה. בעזרת תקציב מטעם המשרד הא"י, חכרו שטח של 270 דונם, מהם זרעו 150 דונם אפונה, 70 דונם שבולת־שועל, 20 דונם חיטה, 20 דונם תפוחי־אדמה ו־10 דונם שאר ירקות. הקבוצה קבעה כי במקרה של גרעון מחויבים כל החברים לסלקו בסילוקים חדשיים. יום־עבודה נקבע בקבוצה לחמשה שילינגים ליום. ואת השמירה סידרו לפי התור, בלי שכר.

ולשכונת התימנים באה הרווחה, היא טבלה בירק. הם נעזרו גם במשק עזר

מבעלי חי, עזים וכבשים. ועשרות צריפים הוקמו בשכונה בעזרת המשרד הא"י. ורק חוסר בית־ספר במקום העיק על השכונה. פועלי המושבה האשכנזים ערכו נשף לטובת גן־הילדים של התימנים והכנסתו היתה 500 פראנק. ואחד מבני שעריים השכיר את ביתו לגן־ילדים. ובאֵר משלה עוד טרם היתה בשכונה ומצוקת המים היתה לא מעטה.

בשנת תרע"ט עבדו במושבה 150 פועלים עברים, אבל העבודה לא הספיקה וחוסר עבודה השרה רוח־נכאים.

בשנת תר"פ גדל מספר הפועלים האשכנזים ועלה עד 70 איש. ע"י „הפועל הצעיר" נשלחה למושבה קבוצה של 25 פועלים מן העולים החדשים מפולין. האכרים לא היו מרוצים מעבודתם, אבל הפועלים האלה עצמם הצטיינו אח"כ בגליל ביבוש ביצות; אין זאת כי תנאי העבודה היומית השכירה לא עודדו את רוחם.

ג. תרפ"א

לישוב בכללו ולמושבה רחבות בפרט באה שנה קשה. הרברט סמואל נשלח לארץ כנציב עליון ראשון, לאחר שאישרו בסן־רימו את תנאי המאנדט הבריטי, על הבסיס של הכרזת בלפור. האישור בסן־רימו ושליחותו של איש י ה ו ד י כנציב עליון, עורר את מתנגדינו לעשות מאמץ יתר כדי למגר את הבית הלאומי העברי לפני היותו לעובדה קיימת. באביב תרפ"א, בראשון למאי, השתמשו הבריונים הערבים ביפו בהפגנה שערכו קומץ של פועלים יהודים, והתנפלו עליהם. ההתנפלות לבשה אופי חמור של פרעות. הפורעים פגעו בעיקר ביהודי יפו והשכונות הערביות. בשכונה אחת נהרגה משפחתו של הפועל־הסופר צבי שץ, הסופר הצעיר יוסף לואידור ועמהם הסופר הדגול י. ח. ברנר; במותם ירד אֵבל כבד על כל הישוב. הרעה היתה צפויה גם לתל־אביב גופה, שההגנה בה לא הגיעה עדיין לגובה הדרוש. אבל בנה של רחבות בעבר, קולונל מרגולין, סיכן את עתידו הצבאי ובלי לקחת רשות מאת המפקדה הראשית של הצבא גייס ארבע מאות בחורים ועלה עמהם לתל־אביב והצילה מן הסכנה שהיתה צפויה לה.

מתל־אביב פשטו ההתנפלויות גם על המושבות הגדולות. המטרה הראשונה היתה אֵם המושבות פתח־תקוה, שעליה עלו מחנות כבדים של פורעים מכל עֵבר; גיבורה של המושבה, אברהם שפירא, שעדיין שמר על צורת ההגנה הישנה, יצא בראש חבורת רוכבים מצעירי המושבה לפגוש את פני המתנפלים לפני הגיעם למושבה. ובהתנגשות הראשונה נפלו ארבעה חללים ממיטב בחוריה של המושבה. הרוכבים הוכרחו לסגת והפורעים הלכו בעקבותיהם. אבל חלק מאנשי המושבה, שהסתתרו בין הפרדסים, קידמו ממחבואם את פני המתנפלים באש רוביהם והפילו

בהם חללים, והם נסוגו. בינתים הספיק אחד מבני המושבה להבקיע לו דרך, מתוך סכנת־נפש, אל גדוד צבא בריטי שהיה חונה בראש־העין, והם באו בשעה הנכונה למושבה למנוע התנפלות שניה.

אחרי פתח־תקוה בא תורה של חדרה. המון גדול של פורעים עלה על המושבה מצד תול־כרם. אוירון צבאי בריטי השגיח בהם, טס מעל המושבה, שהיתה מכונסת בביתו ובחצרו של אחד האכרים, לשם הגנה, וזרק להם מלמעלה מכתב סגור; במושבה נמצא אורח מאנגליה שקרא את המכתב שבו הודיעו על הסכנה המתקרבת והבטיחו לשלוח עזרה צבאית. בני המושבה, אף שהיו מעטים, פגשו בהתנגדות של גבורה את המתנפלים הרבים ועצרו אותם במבואות המושבה שהתחילו לפרוץ בהם. בינתים בא הצבא, שהטייס הודיע להם על הסכנה המרחפת על המושבה, ובראות אותם הפורעים ברחו בשבע דרכים.

וגם שעתה של רחבות הגיעה. אותו יום החגיגה ברמלה לכבוד „נביא סליח", שעוד לפני שנה נפל אימתו על המושבה, הראה הפעם את כוחו. המושבה היתה מוכנה ליום־הדין הקשה.

סמילנסקי וחבריו, חיילי הגדוד העברי, למדו דבר־מה חדש בגדודם. הם למדו כי המעטים אינם יכולים להתגונן בפני הרבים, רכובים על סוסים, כמנהג הימים ההירואיים בעבר, כי על ידי כך הם משמשים מטרה יפה וגלויה לכדורי האויב, אלא עליהם להתחפר לשם הגנה. הם למדו כי יש לתפוס עמדות גבוהות שמהן אפשר לראות את המתנפלים, ו ה ם ישמשו מטרה יפה לכדורי המגינים. הם למדו כי אסור לרכז בשעת ההתנפלות את כל הכוחות במקום שהמתנפלים נראים בהם ולרוקן את שאר העמדות ממגיניהם, כי יש וההתנפלות במקום אחד אינה נעשית אלא כדי להטעות את המגינים. הם למדו שיש הכרח לדעת ולהכיר למפרע את כיוונם של המתנפלים ואת מצב רוחם. ובכיוון זה התחילו מגיני רחבות להתכונן בעוד מועד. נבחרו למפרע ארבע עמדות בארבע פינות המושבה השליטות על מבואותיה. הכינו בהן עמדות־הגנה נסתרות מן העין. ובמקום אחד, על „גבעת האהבה" דוקא! — חפרו חפירות־הגנה כי משם נגלתה כל הסביבה. ארבעה מפקדים נבחרו מראש לארבע העמדות ולהם סגנים, כדי שכל מפקד ידע למפרע את מקומו ויתרגל אליו. העמדה האחת היתה בבית סלוצקי, השליט על הדרך הצפונית העולה מרמלה, ומפקדה היה ט. ז. מילר. העמדה השניה היתה בבית־הכנסת, השליט על הדרך מרמלה ממזרח, ומפקדה היה יעקב אהרונוביץ. העמדה השלישית היתה בבית זלמן לוין, השליט על הדרך מעקר, ומפקדה היה משה לוין; והעמדה הרביעית היתה על „גבעת האהבה", השליטה על הדרכים מזרנוגה ויבנה, ומפקדה היה פינחס מוקוסיי. היתה עוד עמדה אחת בשכונת התימנים, פנימה, ומפקדה עמינדב אלטשולר. ועוד חבורה גדולה תחת פיקודם של הירץ מקוב ואברהם בלומנפלד, לשמור על

הסדר בתוך המושבה. המפקד הראשי היה סמילנסקי ובביתו חנה „המטה הראשי", ושני סגנים לו, שני סרג'נטים של הגדוד העברי, גדליה בק וקליביצקי, האחרון היה רוכב על סוס, כדי לבקר בעמדות השונות; ו„רצים" היו למטה הראשי, ובראשם עלם, שיצא רק אז מן המכנסיים של נער, יוסף יעקבזון.

במושבה היו ששה רובים שניתנו לה מידי המשטרה, שבעה רובים היו בידי בלומנפלד, שהיה עוזר למשטרה החשאית, לצעירים אחדים היו רובים משלהם, ורובים אחדים הביאו עמהם החיילים מן הגדוד. ובס"ה היו למגינים 42 רובים אנגליים ותחמושת מספיקה. לכל חבורה של מגינים היו עשרה רובים צבאיים. לחבורה בתוך השכונה התימנית היו שני רובים צבאיים ומספר רובי־ציד. החבורה בתוך המושבה היתה מזוינת רק בנשק קר ואקדחים, הם שמרו על הסדר ונצטוו שבשעת ההתנפלות לא יתנו לאנשים שאינם פעילים בהגנה להתהלך ברחובות.

ובבית־הספר הקימו מרפאה לעזרה ראשונה, והרופא המנתח, ד"ר גרי מירושלים, שהיה גם הוא חבר לגדוד העברי, ממתנדבי אמריקה, התנדב לבוא יחד עם אשתו, אחות רחמניה מוסמכת, למושבה, בערב החג של „נביא סליח", להיות לעזרה בעת צרה. ונושאי אלונוקות הועמדו לרשותם.

כבר מן הבוקר של אותו יום ששי לשבוע, היו כל הפלוגות במקומן עם רוביהן ותחמושתן. וצו ניתן למפקדים כי בעת ההתנפלות, אם תכבד המערכה במקום האחד ישלח כל מפקד חצי מאנשי פלוגתו עם סגנו למקום הסכנה, והוא עצמו עם מחצית אנשיו ישאר על משמרתו ולא יעזוב את מקומו בלי פקודה מיוחדת.

וכל המושבה היתה כעיר מתה. איש לא נראה ברחוב, והמגינים היו בבחינת רואים ואינם נראים.

המתנפלים באו מרמלה בדרך הצפונית, המון רב מאוד, כולם לבושים חגיגית. בעברם בדרך ליד פרדסי המושבה בזזו מה שהשיגה ידם, וכשהתקרבו למושבה ראו שאין בה איש וחשבו כי פחדם נפל על בני המושבה וברחו על נפשם. הם התקרבו עוד יותר. במקום אחד, מול ביתו של סמילנסקי, נכנסו אל כרמו הקטן, והתקרבו כדי מאה מטרים מן הבית. הפקודה למפקדי הפלוגות היתה שלא להוציא כדורים לבטלה ולהתחיל ביריה כשהמתנפלים יתקרבו עד כדי טווח־יריה בטוח. האש נפתחה על המתנפלים משלושה צדדים, מול פניהם, מן המטה הראשי, ומשני כיוונים, מימינם ומשמאלם. שני החללים הראשונים נפלו בכרם הקטן שליד בית סמילנסקי, עוד ארבעה נפלו מעבר לרחוב הנקרא עתה על שמו של וייצמן, וכל ההמון הגדול של המתנפלים ברחו בשבע דרכים. מאנשי ההגנה לא נפצע אף אחד; ובמרפאה של ד"ר גרי חבשו את פצעיהם של שני פצועים מבין המתנפלים.

לאחר שלא נשארה במושבה אף רגל של המתנפלים, באו לעזרת המושבה פלוגת שוטרים ערבים בראשותו של קצין אנגלי, ואנשי ההגנה ביקשום בתוקף

לשוב על עקבותיהם. ומיפו באה פלוגה של חיילים הודיים וגם הם חזרו כלעומת שבאו.

רחבות זכתה בשם טוב, ואנשי תל־אביב אמרו כי הרחבותיים נקמו את נקמת דמו של ברנר וחבריו.

ד. תרפ"ב—תרפ"ד

בתרפ"ב התחייבה רחבות להשתתף באלפיים לי"מ לסלילת הכביש רחבות — ראשון־לציון עד הכביש של יפו ירושלים. עוד בימי המלחמה סללו התורקים את הכביש הזה, אבל מלאכתם היתה רמיה ומן ההכרח היה לסלול את הכביש מחדש. עם תיקון הכביש קשרה המושבה בפעם הראשונה את קשריה עם יפו־תל־אביב על ידי מכונית. המכונית הראשונה במושבה! היא משכה את תשומת לבם של כל אנשיה. את הקטנים הקסים במיוחד קול הצפירה של המכונית והתחילו לצפור זה לזה „פאפען", פאפען", כמחקים אותה.

הרברט סמואל ביקר במושבה כנציבה של הארץ. הוא נתקבל בכבוד מלכים ממש. לב רבים היה רע עליו, כי ברגע של חולשה, או הגזמת כוחם של המתפרצים, עיכב את העליה לזמן קצר עד יעבור זעם, ורק עם השקטת הפרעות פתח שוב את שערי הארץ. אבל עצם העובדה, שנציב יהודי ביהודה, מבקר בבית־הכנסת בחג ומועד, נתן סיפוק רב ללבבות. וכאדם קנה את הלבבות בנועם דבריו וביחסו הלבבי לאנשי שיחתו.

מטעם הממשלה הציעו למושבה להכריז על ועד המושבה כעל מועצה מקומית, מאושרת לפי החוק ועם סמכות מוכרת ע"י הרשות, לפי החוקה שעמדו לעבד. באסיפה כללית של המושבה דנו מתוך התרגשות רבה בהצעה, שהיה בה בשביל רבים הרבה מן הקסם. אבל הרוב דחה אותה ואמרו: לא מדבשה של סמכות מוכרת ולא מעוקצה של חוקה הנתונה מבחוץ. למושבה היתה חוקה משלה שהתחבבה על הציבור, ולועד היתה סמכות מוסרית משלו. 32 שנה חיתה והתקיימה המושבה בלי סמכות חוקית והיא תתקיים גם להבא בכוח המוסרי שלה בלבד. צר היה לאנשים הללו להפרד מגוף ציבורי שהם טיפחוהו וגידלוהו והיה קרוב ללבם. מה יהיה טיבה של אותה בריה שתורכב למושבה מבחוץ? מי יודע ומי יכול להגיד זאת מראש? בכל אופן יהיה בה הרבה מן החיקוי ומעט מאוד מן המקוריות.

האסיפה הכללית בתרפ"ב התנגדה להכרזת הועד כמועצה מקומית, ובחרו שוב בועד פשוט שלהם, ובראשו הועמד האיש שנפשו היתה דוקא למועצה ושעתיד היה להרים את קרנה, הוא ר' אפרים זקס. הוא בא למושבה מאמריקה עם מושגים חדשים על שלטון פנימי, ואת חבלי הלידה הראשונים של הועד לא ידע והיה מוכן להפרד ממנו בלב קל, אף כי לב חם מאוד היה לו לכל עניני המושבה ולחייה

העצמיים. ומה שהאסיפה הכללית דחתה בשנת תרפ"ב, קיבלה בשנת תרפ"ג, רק שנה אחת אחרי זה. הכרח החיים השפיע. קשה היה כקריעת ים סוף לגבות את החובות להוצאות המושבה בכוח מוסרי בלבד. המלחמה, ככל מלחמה, פגעה בכוח המוסרי וההוצאות הלכו וגדלו.

בי"ג אייר תרפ"ג נבחרה המועצה הראשונה של רחבות. והפעם נבחרה עוד לא על פי חוקה מאושרת מלמעלה, כי־אם ע"י הסכם למפרע בין הבוחרים. נבחרו ששה חקלאים וחמשה מתושבי המושבה, שאינם בעלי נחלות, ומן הפועלים. הבחירה לפי החוק ע"י „קלפי" נכנסה לחיי המושבה בזמן מאוחר יותר. בתור יושב־ראש ראשון של המועצה נבחר הפעם יצחק כהן, אבל הוא היה רפה־כוח לנהל את המועצה והתפטר, ויחד עמו התפטרו גם חבריו. לא קל היה להתרגל לדרך החדשה של ההנהלה.

נבחרה מועצה חדשה, ובה נכנס יהודה גורודיסקי כחבר ור' א. זקס כיושב־ראש. ושני אלה נבחרו כאילו על פי הדיבור לסלול את דרך ההנהלה החדשה בחיי המושבה ולהרים את קרנה. ומישרה חדשה חודשה במועצה: גובה כספים. הגובה הראשון היה גרשון רוז'נסקי. ולאחר פטירתו של מזכיר־המושבה הראשון, אליעזר הרשנזון, בתשרי תרפ"ט, נתמנה רוז'נסקי כמזכיר המושבה ועומד על משמרתו זו עד היום הזה.

תקציב המושבה בשנה הראשונה למועצה היה 1,312 לי"מ.

בשנת תרפ"ג התקיימה אסיפת־הנבחרים הראשונה וכצירים לאסיפה נבחרו ה"ה א. אייזנברג וי. כהן.

חלק מן הציבור במושבה וגם בערים, חלק קטן, התנגדו לשיטת הבחירות לאסיפת הנבחרים. הבחירות היו כלל־ארציות, בחירות יחסיות לפי מפתח המפלגות. המתנגדים סברו שאסיפת־הנבחרים צריכה לקום באופן איזורי מתוך נבחרי הועדים במושבות ובערים. הם חשבו כי על ידי כך יהיה המוסד החדש בשר מבשרה ועצם מעצמותיה של ההנהלה העצמית המקומית, ועל ידי כך יהיו היחסים הדוקים וחיוניים וגם תתחזק האוטוריטיטה של ההנהלה המקומית. והמעטים האלה לא השתתפו בבחירות.

הפועלים הכריזו על מס מקביל ל„קופת חולים" מצד נותני העבודה. הראשונים שנענו לדרישה הזאת היו א. זקס, ט. מילר וטולקובסקי, גדולי הפרדסנים במושבה.

החיים — לחיים, והמתים הולכים לעולמם. בשנת תרפ"ב נפטר אחד ממיסדי המושבה, ר' שלמה גולדין, הוא אחד החברים של ועד־המושבה הראשון ואחד המייסדים של ועד הכורמים. שנה לפני זה נפטר זקן המורים ברחבות ר' ישראל טלר, סופר ומשורר.

ה. הרחבת הגבולות

מאז נקנתה אדמת „גאולה" לא הרחיבה המושבה את גבולותיה אף בדונם אדמה אחד. הדבר השפיע לרעה על התפתחות המושבה בכללה. מספר הפועלים העברים לא גדל במידה מספקת ומצבם של אלה שהיו במושבה לא היה טוב. אדמה חדשה, פעילות מחודשת היתה תמיד מחזקת את ההתעוררות לעבודה עברית. וצעירי המושבה ראו בעצב כי נמנעה מהם האפשרות לרכוש להם חלקות־אדמה; לא כל אב היה יכול להפריש מאדמתו המעטה גם לבניו.

אחת הסיבות העיקריות שמנעה את הרחבת הגבולות היתה מצב „המושע" של הקרקעות בכפרים שמסביב. המנוסים מאנשי המושבות בטוחים היו, שכל מי שקונה מאדמת „מושע" כאילו מניח את כספו על קרן הצבי. במשטר התורכי היתה זאת הכרה נכונה, כי להגיע להפרזת אדמת „מושע" בכפרים היה מן הנמנעות, ולהיות לעולם שותף עם הפלחים לא יכול היה שום אפר יהודי.

והנה באה ההתחלה להרחבת הגבולות במושבה ממקום בלתי־צפוי מראש, ב„עזרת" הפרעות... בימי ההתנפלות של „נביא סליח" באו למושבה, כמסופר, קבוצה של שוטרים ערבים בראשותו של קצין בריטי. הדבר הרגיז מאוד את בחורי ההגנה; את אחיהם של הפורעים שולחים לנו לעזרה? כדי למנוע מעשה בלתי־נעים, ניגש סמילנסקי אל הקצין הבריטי, ובעזרת מתרגם הסביר לו בדברים קצרים את מצב רוחם של הצעירים, ובקשהו להסתלק עם שוטריו. הקצין הבין את הדבר, הצטחק, ונתן פקודה לשוטרים לחזור. הקצין הזה היה קפטן מילר, מושלה של רמלה לאחר כך. הפגישה המוזרה בינו ובין סמילנסקי גרמה לכך שקשרי ידידות נתרקמו ביניהם, אף־על־פי שלא היתה להם שפה משותפת. ומילר היה הראשון שגילה לידידו העברי כי הממשלה החליטה לבטל את שיטת ה„מושע" ותיגש במרץ לחלק את הקרקעות בין בעליהם. סר איפוא פחד ה„מושע". ובזכות אותן הפרעות בא לרחבות איש חדש להתנחל בה. אחד מטובי הציונים בלונדון, יוסף אלקס, בא לראות את הארץ. ומזלו גרם לו לבוא בראשונה לחדרה ביום שפרצו בה הפרעות. הוא היה אותו „האנגלי", שנמצא במלון המושבה, וידע לפענח את הידיעה שזרק אוירון צבאי אנגלי מעל חדרה. מעשה הפרעות גרם לכך שאלקס החליט להתנחל בארץ. ובדרכו לראות את הארץ בא רחבותה, נזדמן לבית זקס, קשר עמו קשרי ידידות ועל ידו הכיר גם את סמילנסקי, ואמר לו, כי יש ברצונו לקנות ברחבות נחלת שדה, אבל לא מידי האכרים במושבה כי אם מאחד הכפרים, אם אפשר לעשות זאת במשך שלושה חדשים. ס. הבטיח לו לנסות את כוחו. המומחים והמנוסים לעגו: איך אפשר הדבר, ואדמת הכפרים כולה „מושע"? אחד מאכרי עקרון, פרס, ידיד ערבי היה לו ביפו אשר לו חלקות־אדמה מרובות בעגר; והתקשר עמו בשם ס.,

למכור לאלקס שלוש מאות דונם אדמה, ואלקס הבטיח לשלם שש לירות לכל דונם, מחיר גבוה מאוד לפי מושגי הזמן ההוא, אם במשך שלושה חדשים יתן לו את החלקה על גבול אדמת רחבות. ס. שאל בעצת הקצין מילר וזה יעצו לעשות את הדבר וגם הבטיח את עזרתו. ולמרות לעגם של רבים נעשתה הקניה בזמן הקבוע, ואלקס קיבל על שמו קושן מפרוז על שלוש מאות וחמשים דונם קרקע על גבולה הדרומי של המושבה. נפרץ איפוא הפרץ הראשון בקיר ה„מושע", והדבר עורר את המרץ להמשיך בדרך זאת. אלקס התחיל בנטיעת כרמי שקדים וענבי מאכל. וכל פועליו היו עברים. וביניהם אחדים מראשי כפר־יהושע כיום.

על סמך הנסיון הראשון התחיל ס. לקנות בשביל צעירי המושבה והקרן־הקיימת־לישראל חלקות אדמת מושע מאדמת עגר, ואחד מן היהודים הספרדים בתל־אביב, משה מטלון, איש בקי בדיני קרקעות, עסק בשם הקונים בעניני הטאבו. ובמשך שנים אחדות נרכשו מאדמת הכפר עגר שלושת אלפים דונם, חלקה בשביל אנשי המושבה, וחלקה בשביל הקרן הקיימת ישראל. במעשה הזה סייעו לס., ט. מילר ויעקב אהרנוביץ.

ו. הועד החקלאי

על ההכרח בהקמת מוסד ציבורי מיוחד לחקלאים כבר עמדו בשעה שהפרידו בועד המושבה בין הקופה הכללית ובין קופת „המעשר" ו„ורקו" הקרקעית. וההכרח הלך וגבר בה במידה שהאוכלוסיה הבלתי־חקלאית במושבות הלכה וגדלה משנה לשנה, והחקלאים היו למיעוט המצטמצם והולך, ועניניהם שוב לא יכלו להיות מוגנים די צרכם על ידי המועצות המקומיות במושבות. בפתח־תקוה הגיעה כבר אז האוכלוסיה החקלאית ל־15 אחוזים מכל התושבים, בראשון־לציון — ל־40 אחוזים, וברחבות — ל־50 אחוזים. ריבוי האוכלוסיה במושבות היה רצוי לכל, אבל הדבר חייב את החקלאים לעמוד על שמירת עניניהם המקצועיים.

בשנת תרפ"ג, 1923, נקראה לשם כך אסיפה כללית של כל החקלאים במושבה והוחלט להקים ועד חקלאי מיוחד לעניני החקלאים. מאז נמסרו היקבים לרשות הכורמים, משנת תרס"ז, היה קיים במושבה „ועד כורמים", אבל הועד הזה טיפל רק בעניני הכורמים במידה שהם נוגעים ל„אגודת הכורמים".

לועד החקלאי הראשון נבחרו סמילנסקי, אליעזר יעקבזון, מ. נחמני ושנים מבני האכרים, בחורים צעירים, עמינדב פיינשטיין וזאב הוכמן.

באסיפה הכללית של החקלאים הוחלט:

1) כל אכר ובן אכר, מבן 20 שנה ומעלה, העוסק בחקלאות ומשלם את המס ל„התאחדות המושבות", יש לו דעה באסיפה כללית של החקלאים.

2) הועד החקלאי יעסוק בכל עניני החקלאים בכל היקפם.

3) עבודת הועד תהי מותאמת לעבודתה של „התאחדות המושבות".

את העניינים הכספיים של הועד מסרו ל„קופת מלוה וחסכון". מזכירו של הועד היה קלונימוס שמוליאן.

כגובה שימש ג. רוז'נסקי, הגובה של ועד המושבה.

הפיקוח על שמירת הנטיעות נמסר לע. פיינשטיין.

באי־כח הועד נהלו מו"מ עם מר פראנק, מנהלה של פיק"א (השם שניתן לפקידות יק"א שעסקה בעניני פלשתינא), לבנות בריכות להחזקת היין בגת ברחבות ולסייע לצעירי המושבות לרכוש קרקע בסביבת המושבה. מר פראנק הבטיח להתעניין בשני הדברים. הבריכות אמנם ניבנו, אבל ענין הקרקע, שהיה מכוון לאדמת ה„סידרה", לא זז מהנקודה המתה.

ליד „התאחדות המושבות" היה קיים מוסד בשם „אוסם", לשם סיפוק צרכיהם של ציבור האכרים, וגם ברחבות נתבקש ט. פדואה לפתוח סניף למוסד.

כמו כן החליט הועד להפיץ במרץ את שקלי ההסתדרות הציונית, למען יוכלו האכרים להשתתף בבחירת ציר לקונגרס מתוך רשימה שלהם.

הממשלה התחילה בסידור עניני הקרקעות ומינתה לשם כך ועדה מיוחדת שנקראה „לנד־סיטלמנט", והועד החקלאי התחיל לעסוק במרץ ולסייע ברישום הקרקעות ומדידתם מחדש ע"י הועדה הממשלתית הנ"ל.

בשנת תרפ"ד הוחלט שוב להקים שמירה כללית בנטיעות, שהיתה מתנהלת בשנים האחרונות באופן פרטי תחת פיקוחו של שומר־רוכב כללי, הוא נתן פיש.

שלושה רבעים מהוצאות השמירה הוטלו על ההכנסה ורבע אחד על הדונמים. תקציב השמירה נקבע 450 לי"מ לשנה. נבחר „ועד שמירה" מיוחד שמ. ענטין היה בו המוציא לפועל. החברים היו עובד אייזנברג, בנו של אהרון, ויונתן מקוב.

קבעו שכר קבוע לעבודה ערבית, ויחד עם ועד־הפועלים טיכסו עצה בענין שכר העבודה העברית. העבודה הערבית נקבעה מששה עד שבעה גרוש ליום, והעבודה העברית, בכרמים — 17 גרוש וחצי ליום, ובפרדסים — 20 גרוש.

הארגון „התאחדות המושבות", שהיה קיים כמעט חצי יובל שנים, בוטל, והוקם ארגון חדש במקומו, אשר התבסס על הנבחרים מתוך ה„ועדים החקלאיים" במושבות, ונקרא „התאחדות האכרים". השם הישן שוב לא הלם את המציאות במושבות. העומדים בראש, עסקני ראל"צ הותיקים, הזדקנו. המוסד „אוסם" נכשל. וכל זה גרם לחילוף המשמרות. מרכז הארגון החדש נמצא בשנים הראשונות ברחבות, עסקניו העיקריים היו מ. סמילנסקי, ט. מילר וא. יעקבזון. ומזכירו הראשון היה מר י. קיסילוב, אדם משכיל וחרוץ, שהצליח לאשר את הארגון, באופן רשמי, בממשלה.

היחסים בין אכרי רחבות ופועליהם היו פחות או יותר יציבים בעבודה

החקלאית ונשמר במידת־מה גם היחס הידידותי הישן, בעל האופי הרחבותי המיוחד. אבל סכסוכים קשים פרצו על רקע הבנין במושבה. על פי הסכם בלתי־רשמי הלכה והשתלטה למעשה בעבודת הבנין במושבה עבודה עברית במאה אחוזים, והדבר נעשה מתוך רצון הדדי טוב ולא מתוך הכרח. אחד מבני המושבה עבר על המנהג הזה שנעשה קבע והזמין לעבודת בנין שהתחיל בה בנאים ערבים, ממכיריו הישנים שברמלה. הדבר לא היה לרצון לרוב בני המושבה ולועד החקלאי והיו מוכנים לנקוט באמצעים הראויים, לפי רוחה ומנהגה של המושבה נגד פורץ גדר, אבל הפועלים שהוסתו על ידי אחרים ממנהיגיהם קצרי־הרוח, לא שלטו ברוחם, התאספו קהל גדול, ובכוח הזרוע הורידו את הבנאים מעבודתם, והוציאום בכוח מן המושבה. הדבר הטיל רעש גדול במושבה והקים את הפועלים ואת האכרים כשני מחנות אויבים כמעט זה נגד זה. הדבר הגיע עד להנהלה הציונית, וקולונל קיש, מנהל המחלקה המדינית הודה בכך שאמצעי־אלמות עלולים להזיק לעניני כלל הישוב ולא רק לאכרים. ועד שלטונות הארץ ועד „אסיפת הנבחרים" הגיע הדבר. הלבבות היו נסערים מאוד. האכרים הפסיקו כל משא־ומתן עם הפועלים עד שיתחייבו שלא להשתמש להבא בשום מקרה במעשי־אלמות. והענינים היו יגעים זמן רב. אבל בלי להתחייב על כך שוב לא השתמשו פועלי רחבות זמן רב במעשי־אלמות, ובעבודת הבנין השתלטה מאז העבודה העברית במאה אחוזים. הלבבות שקטו לאט לאט, אם־כי יחסי־הידידות המסורתיים בין האכרים והפועלים לא חזרו זמן רב לקדמותם. מימיה הראשונים חונכה המושבה להתיחס בשלילה מוחלטת לכל תופעה של מעשה־אלמות, כי באופן טבעי הרגישה שהדבר בנפשה הוא, נפש ההנהלה העצמית שנעשתה לה כה יקרה. ובכל זמן העמידו סייגים כלפי כל נטיה להשתמש באגרוף. ועם כל צדקת עמדתם של הפועלים לגבי עצם הדרישה של עבודה עברית, לא יכלו הרחבותיים למחול להם על שנתנו מקום לתופעה של מעשה אלמות.

בשנת תרפ"ו מת מיתה טראגית מזכירה של הועד החקלאי, קלונימוס שמוליאן, בעודנו בחור צעיר לימים. אביו, מנהל קופת מלוה וחסכון, אהרון שמוליאן, נפטר עוד בשנת תרע"ח. כאב כן גם הבן עסק בעניני ציבור מתוך נטיה נפשית, ותקוות רבות תלו בו, והמות לקחו בשחרית ימי פעולתו. במקומו נבחר למזכיר מתתיהו גורדון, אחד מציבור הפועלים שנשא לאשה בת המושבה, פנינה, בתו של צ. קלינר; המזכיר החדש נתן את מיטב כוחו לועד החקלאי והוא משמש בו כל השנים עד היום הזה.

בארץ התחיל לפעול ה„באנק המרכזי", מוסד לאשראי חקלאי, מטעם בעלי הון באמריקה ואנגליה. למועצת הבאנק הזה נבחרו נציגים מן המושבות ומן ההתישבות החקלאית העובדת. מטעם המושבות נבחרו א. יעקבזון ומ. סמילנסקי. והם התחילו להשתדל להשיג הלוואה גם לבני רחבות לשיפור כרמי השקדים

ולנטיעת פרדסים. כמו כן התחיל לפעול לשם אותה המטרה ה„באנק למשכנתאות" מטעם בעלי הון באנגליה, וגם אליו פנו אכרי רחבות בבקשה להלוות להם כסף לנטיעת פרדסים.

בנטיעות השקדים שהיו בשנים האחרונות פארן של המושבות ופארה של רחבות, נתגלתה מחלה ממארת — חרקים שכירסמו את שרשי העצים והביאו עליהם כליה. „קאפנודיס" שם המזיק ותרופה בדוקה כנגדו אין, פרט לאיסוף החרקים ולהשמדת החיפושיות, אמהות החרקים. עבודה סיזיפית. הכורמים ניגשו במרץ להלחם באויב זה באמצעים הפרימיטיביים, אבל על אף כל עמלם לא עשו ידיהם תושיה.

ז. ההסתדרות

בימי העליה השניה, כשציבור הפועלים בישוב היה רק בן כמה מאות אנשים, היו אלה נפרדים ומפולגים לזרמיהם האידיאולוגיים, ולא היה ביניהם אפילו כל קשר מקצועי. פה ושם נתהוו בין הפועלים ארגוניים כלכליים, כדי להיטיב תנאי חייו של הפועל או להכינו לקראת עתידו ההתישבותי, אבל כל הארגונים האלה היו בעלי אופי מקומי מוגבל ועל פי רוב היו יצירות קיקיוניות. ואולם עוד בערב המלחמה העולמית הראשונה התחילו נובטים גרעיניו הראשונים של ארגון כללי בתוך ציבור הפועלים. נוצרו ועדים מרכזיים, או יותר נכון אזוריים, שניסו לארגן את הפועלים בכל אחד משלושת האזורים בישוב — בשומרון, ביהודה ובגליל. ועל ידי כך הונח היסוד הראשון ל„קופת חולים" של הפועלים וגם היסוד להסתדרות הפועלים החקלאיים אשר איחדה את כל ציבור הפועלים ללא הבדל זרמים אידיאולוגיים. בשנות המלחמה נתגבשה ההסתדרות של הפועלים החקלאיים ביתר גיבוש והקימה סניפים בכל מושבה, קראה לאסיפות כלליות ודאגה לכל ציבור הפועלים החקלאים במושבות. חלק ניכר מכל זרמי הפועלים השונים, פועלי ציון, „הפועל הצעיר" והבלתי־מפלגתיים, התנדבו לגדוד העברי, ובמחנה נולד רעיון האיחוד הכללי, במובן האידיאולוגי והכלכלי גם יחד. ולאחר שחרור הגדוד ניסו להגשים בחיים את הרעיון שהגו במחנה. האיחוד האידיאולוגי לא הצליח. פעם הצליחו להתאחד ואחר התפלגו שנית. ועל הזרמים הישנים נוספו חדשים, „גורדוניה", „הנוער הציוני", „השומר הצעיר", „הפועל המזרחי", „פועלי ציון שמאל" וקומוניסטים. אבל הנסיון לאיחוד כלכלי הצליח מאוד. בשנת תרפ"א הונח היסוד להסתדרות הכללית של הפועלים, שנקראה אח"כ לשם קיצור ההסתדרות. ההסתדרות איחדה בתוכה, לשם מטרות כלכליות בלבד, את כל ציבור העובדים בארץ, פועלים חקלאיים ועירוניים, אכרים בני המושבים וחברי הקבוצות ובעלי אמנויות חפשיות. והיה בזה דבר מה בלתי־מצוי: בארגון כלכלי אחד היו יצרנים וצרכנים. ההסתדרות

יצרה לאט לאט, מתוך התפתחות הדרגתית, עקבית ומתמידה, מוסדות כלכליים חשובים: „בנק הפועלים", „המשביר", „תנובה", „הסנה", „ניר", „סולל בונה". מניות־היסוד של כל המוסדות האלו היו בידי „חברת העובדים" המתנהלת על ידי הועד הפועל של ההסתדרות, ובאופן כזה היו כולם תחת פיקוחה.

גדולה וחזקה היתה בתוך ההסתדרות הכללית — ההסתדרות החקלאית, ומוסדה „המרכז החקלאי". המרכז הזה נעשה ליוזם העיקרי בהתפתחות ההתישבות החקלאית. בתוך ההסתדרות החקלאית היה מדור מיוחד לפועלים החקלאים במושבות, ותא מיוחד להם במרכז החקלאי.

בכל מושבה הוקמה על ידי ההסתדרות מועצה של הפועלים המקומיים וכדוגמת ההסתדרות איחדה בתוכה המועצה את כל חוגי העובדים, כפועלי בנין וכבעלי מלאכה, כפועלים חקלאים וכבעלי אומנויות חפשיות. מועצה כזאת נוסדה, כמובן, גם ברחבות והיא היתה מייצגת את כל חוגי חבריה במושבה ומגינה על כל עניניהם אצל נותני העבודה ובמוסדות המושבה והקימה את המוסדות שלה למען חבריה.

באופן כזה התהוו במושבה שלוש רשויות במקום הועד האחד בימים הראשונים. המועצה המקומית, הועד החקלאי ומועצת פועלי רחבות. מזכיר מועצת הפועלים הראשונה היה דוב פרלמוטר מקבוצת „בוסל". באה „קבוצת בוהסלב", שממנה התאזרח במושבה בן־ציון הורביץ, מראשי מ. פ. ר., חבר המועצה, וכעת מ"מ ראש המועצה.

יחד עם גידולה של המושבה בכללה גדל בה גם ציבור הפועלים. באה החבורה הגדולה שנקראה „חבורת הדרום", לה היו סניפים בגדרה ובנס־ציונה והחבורה המרכזית ברחבות. ועד המושבה קבע לה מקום במגרש הציבורי ליד הבאר הישנה. שם נטו את אהליהם ושם הקימו צריף־עץ למטבח. מחבורה זו יצאו הרבה פועלי בנין, פועלים חקלאיים, מתיישבים בנקודות החקלאיות מסביב למושבה, וגם עסקנים ציבוריים בישוב. אחד מהם הוא אליהו אפשטיין, מי שהיה הציר הראשון למדינת ישראל בוושינגטון וכעת — בלונדון. ראשיתו החלוצית היתה ברחבות. גם אליעזר מילרוד, עסקן בציבור הפועלים ואחד ממייסדי כפר ביל"ו יצא מהחבורה הזאת.

לאחר מאורעות תרפ"א הוחלפו עגלונים רבים מעגלוני־המושבה הערבים בעגלונים יהודים, כפועלים חדשיים קבועים. והדבר הוסיף גוון חדש לעבודה העברית במושבה. בשנת תרפ"ה נתכנסה „חבורת הדרום" לכינוסה השנתי ונראה היה מהדו"ח שלה כי מצב העבודה העברית במושבה לא היה רע. מספר הפועלים האשכנזים עלה לשמונים איש, מלבד ציבור הפועלים משכונת התימנים. ועם התחלת הנטיעה של הפרדסים החדשים במושבה נסתמנו סיכויים מובטחים להרחבת

העבודה העברית. הפועלים התחילו לקבל בפרדסים גם עבודות בקבלנות והמטבח חזר ונפתח אחרי סגירה זמנית, ו„המשביר" פתח סניף במושבה.

שנות תרפ"ה־תרפ"ו היו שנות נסיון משקי קשה כמעט בכל המושבות וגם רחבות לא יצאה מכלל זה. בולמוס הטאבאק אחז את המושבות, באי־אלה מקומות בישוב שתלו טאבאק, השתילים הצליחו, ובארץ נפתחו כמה בתי־חרושת לתוצרת סיגריות ושותלי הטאבאק מכרו את יבולם ברווח הגון. שתילת הטאבאק התפשטה בכל המושבות, שתלו אכרים על אדמתם, ופועלים חכרו חלקות־אדמה ושתלו גם הם. חשק העבודה התעורר אצל רבים. ומשפחות שלמות, זקנים ונערים, גברים ונשים, התמסרו לעבודה: שתילה, דילול, תלישה, יבוש וחישול העלים. כמעט שלא היה בית ולא היה מגרש שלא עסקו בהם בטאבאק. היבולים גדלו, ההצעה עלתה על הדרישה פי כמה והמחירים ירדו פלאים. בגלל ריבוי הטאבאק הורע הטיפול בו, ובמקומות רבים לא היתה האדמה ראויה כל עיקר לגידול זה. נתרבו ההפסדים ולא מעטים נהרסו על ידי כך. המושבה גדרה, שמצבה היה איתן לפני כן — שתילת הטאבאק החריבתה כמעט והכניסתה בחובות מרובים. ברחבות לא גדלה ביותר התלהבות הטאבאק, ואף־על־פי־כן ניזוקו לא מעטים גם מהרחבותיים.

אבל מקללת הטאבאק יצאה למשך זמן־מה ברכה לעבודה העברית. במגרש הציבורי ליד חבורת הדרום העמידה את אהליה גם חבורת „השחר", שממנה נשארו במושבה מאכס הורקין ויצחק חסקין, ממייסדי כפר ביל"ו אף הם.

ובשנת תרפ"ז, עם התרחבות הפרדסנות, גדל מספר הפועלים העברים ועלה עד 450 איש. רגלי הפועל העברי דרכו בשטחים שהיו עד אז נעולים בפניו. ובין הפועלים ונותני העבודה והמושבה בכללה שררו יחסים טובים. על במת החיים בישוב הופיע „הנוער העובד" וברחבות, בשנת תרפ"ז, חגג את השנה הראשונה לקיום תנועתו. במגרש מואר ומקושט התאספו נערים ונערות לחוג את חג העבודה שלהם, חג המשמרת החקלאית הצעירה. ומתל־אביב — דוקא! — קיבלה הקבוצה למתנה את ה פ ר ה הראשונה שלה. ידעה והרגישה העיר מניין יבוא חלבה בעתיד...

בתרפ"ט נוסד ארגון של 45 חברים לשם התיישבות אינטנסיבית ונתן עינו בשטח אדמה בסביבת המושבה. הרמה התרבותית בין פועלי רחבות היתה ניכרת, הספריה גדלה והעתון היה נדרש. הידיעות על רדיפות הציונים ברוסיה הסובייטית הרעישו את לב פועלי המקום וכדי לתת ביטוי להתרגשותם הוצגה על ידי חברים מן „האוהל" הצגה בשם „במחנק".

בתרפ"ו הגיעה למושבה חבורת פועלים שדגלו לא רק בעבודה אלא גם בדגל של תורה, והם היו מהסתדרות „הפועל המזרחי". החבורה נקראה על שמו של הרב יהודה ליב קובלסקי ז"ל. הועד קבע להם מקום במקומו של השוק כיום, ברחוב ביל"ו. הם הקימו לעצמם רפת ולול בהיקף מצומצם וגם טיפלו בירקות בשטח קטן

שנתן להם הועד, ועבדו בכל העבודות במושבה. חבורה זו הניחה את היסוד לתנועת הפועל הדתי במושבה, דתי לפי „תכנית", כי סתם דתיים היו רוב פועלי רחבות הראשונים.

אח"כ באה למושבה קבוצה שניה, שח"ל, על שם מנהיג תנועת הפועל המזרחי, שמואל חיים לנדוי ז"ל. היא שמה את משכנה ברחוב ארלוזורוב. מן הקבוצה הזאת יצאו לבסוף רבים ממייסדי טירת־צבי וכפר־עציון. ורבים מהם התאזרחו במושבה והשתרשו בחייה.

ח. הרחבה נוספת

מלבד הקרקעות שהוסיף סמילנסקי לרכוש מאדמת עגר, נעשה עוד מאמץ נוסף להרחיב את גבולות המושבה. איש אחד מעולי אמריקה, ש. בלום, שיסד בתל־אביב את התעשיה לשיניים תותבות, הלוה למילר ולסמילנסקי סכום של שלושת אלפים לי"מ, כדי לקנות קרקעות מסביב למושבה ולמכרם בלי רווחים למתיישבים חדשים. הם באו בדברים עם אחד מבעלי הקרקעות הגדולים בסביבה, עבדו רחמן בק איל תגי, איש עשיר והגון מאוד, וקנו את קרקעותיו בסביבת המושבה, מקרקעות הכפר זרנוגה, ויחד עם זה התחילו לקנות קרקעות ישר מפלחי זרנוגה, לאחר שמפעל ה„איפרז", נסתיים בה. את הקרקעות קנו אנשים מבריטניה, ה"ה סטלבוב, לושק וגרדן, והתחילו לנטוע עליהם פרדסים, וכן מבני המושבה, שקיבלו לשם כך הלוואה מ„הבנק למשכנתאות" לפרעה במשך חמש־עשרה שנים בתוספת של שבעה אחוזים למאה לשנה. עוד שני אכרים מרחבות, ברוך וינר ומאיר גורודיסקי, ועמהם עוד מספר צעירים, קנו קרקעות מן הכפר, וכולם נטעו עליהם פרדסים. ועל אדמת עגר, נטעו בני המושבה ועולים מתיישבים חדשים פרדסים ומעט כרמים. על החלק שנקנה למען קהק"ל, נוסד כפר־ביל"ו; ועל חלק מהאדמה הזאת ועל חלקת־אדמה שנקנתה מן הכפר זרנוגה נוסדה הקבוצה גבעת־ברנר. על חלק אחר של אדמת זרנוגה נוסדו קבוצת שילר, כפר מרמורק וכפר גבתון. וכך התרחבה רחבות וגם בנים ובנות קמו לה. ליד קבוצת שילר על אדמת זרנוגה נוסד משק גדול של פרדסים ועצי־פרי שונים של האחים לוינסון, עולים מרוסיה.

ולא רק בקרקעות חדשים ובנטיעות חדשות נתעשרה רחבות כי־אם גם בבתים חדשים. חלק מאדמת הירושה של א. י. דונדיקוב, הפונה לרחוב, חולקה למגרשים ונבנו עליהם בתים חדשים והוקם רחוב הרצל. גם הכרמים של לוין־אפשטיין וא. בוחרסקי, הגובלים עם המושבה, חולקו למגרשים וניבנו עליהם בתים, שהיוו אחר־כך את הרחובות וייצמן ואיזנברג. רחבות הלכה וגדלה והתרחבה. וקשר קבוע הוקם בינה לבין יפו־תל־אביב וכל הישוב לא רק ע"י מסילת־הברזל, כי־אם גם על ידי אוטובוסים, הלוך וחזור לתל־אביב, שהקימה האגודה הקואופרטיבית

„דרום יהודה" אשר גדלה והתרחבה במשך השנים לאחת מחברות־ההובלה הגדולות בארץ.

על בוני הבתים החדשים שניבנו במושבה הוטל חוק, להקים בתוך הבתים בתי־כסא משוכללים עם שטיפת מים... וגם רבים מבעלי־הבתים הישנים קנאו בבעלי־הבתים החדשים ועשו כמותם. ולאט לאט נסתם הגולל על אותם „בתי הכסא" המפורסמים שמאחורי האורוות והרפתות. התקדמות סניטרית.

ותנועת הנשים הולכת וגוברת ומתארגנת. לאחר שהשיגה את מבוקשה מכבר הימים, להשיג זכות דעה כגברים בחיים הציבוריים של המושבה, ואשה אחת, הגברת כהן, נבחרה למועצה המקומית, דרשו גם מקום לבאת־כוחן בהנהלת „בית העם", וגם מבוקשן זה ניתן להן. הן גם מחו נגד המנהג של גיפור השקדים למען יפוי צורתם, מחשש שיש בזה משום היזק לבריאות... קול האשה התחיל להשמע במושבה ברמה.

וחברי הועד, וביחוד ה"ה א. זקס וי. גורודיסקי, התחילו לשקוד בהתמדה על שיפורה של המושבה. הורד במקצת ההר ברחוב יעקב; מטעם הממשלה סללו ברחוב הרצל כביש, המשמש כביש כל־ארצי, והועד ניגש לסלילת כביש ברחוב יעקב תחילה וברחוב בנימין אחר כך, וכן ברחוב־הביניים הצר בין רחוב יעקב ורחוב וייצמן, הוא רחוב אחד־העם, שהוקם ע"י חלוקת שני מגרשים גדולים של בית מקוב, למגרשים קטנים.

ברחבות קמו, מלבד שני רחובותיה הראשונים, רחוב יעקב ורחוב בנימין והרחוב המרוחק הקטן עזרא, רחוב מנוחה ונחלה, שב„ז'רגון" המושבה קראו לו „רחוב המיליונרים" לכבוד אנשים אמידים אחדים שבנו בו בתים, והרחובות הקטנים, — רחוב אחד העם, ורחוב נורדאו, שאיחד את רחוב יעקב ורחוב בנימין, ושני הרחובות החדשים הנזכרים — רחוב הרצל, רחוב וייצמן ורחוב אייזנברג, וכך קמו ברחבות תשעה רחובות.

ועוד דבר גדול נעשה במושבה. על כביש רחוב הרצל — הוקם גשר על פני הואדי, שהיה עובר ברחוב הרצל, הדרך עקרונה לפנים. ואדי זה היה מחלק את המושבה בימי החורף לשני עולמות; רחוב עזרא ושכונת שעריים היו נקרעים מעל המושבה. פעמים מספר הקימו „גשרי"־עץ ארעיים, אבל זרמי המים היו הורסים אותם על נקלה.

ושכונת שעריים הלכה וגדלה והתרחבה, וגם שכונות־בנות נוספו לה.

וגם משטרה משלה היתה למושבה, שהפכה ברבות השנים למשטרה מרכזית. השוטרים היו ברובם יהודים.

הלך לעולמו אחד מחברי מו"נ בעבר ואחד ממנהיגי המושבה לאח"כ, יהושע

גולדפרב, והשאיר את ביתו במושבה, ברחוב יעקב, מול ביה"ס, להקים בו בית־חולים. בית־החולים לא הוקם והבית צורף במרוצת הזמן לבניני בית־הספר העממי.

הלואת ה„בנק למשכנתאות" לנטיעת פרדסים ניתנה בש' תרפ"ז ובנטיעת פרדסו של יעקב אהרונוביץ נטעו עץ כל אחד — מנהלי הבנק מלונדון, סיר רוברט ולי כהן, הליידי כהן, ולטר ולי כהן, ומנהל הבנק בארץ מר גולדבטר.

בשנת תרפ"ז התעורר בתנועה הציונית ויכוח גדול על דבר צירוף חוגים לא־ציוניים למפעל הציוני בארץ, כי יד ההסתדרות הציונית לבדה קצרה להגשים בכוחותיה היא את תפקידי ההתיישבות המרובים, והמבוכה הכלכלית בארץ גדלה לרגל העליה הרביעית. וייצמן ורבים מחבריו הסכימו לצירוף הזה וחוגים אחרים התנגדו לו. הבחירות לקונגרס של תרפ"ז התנהלו במידה רבה על ציר הויכוח הזה. בישוב רבו התומכים ברעיון הצירוף. בין אלה היה גם ציבור האכרים שהשתתפו בשנה ההיא בבחירות לקונגרס, ובתמיכת המצביעים מתוך ציבור התימנים נבחר מ. סמילנסקי כציר לקונגרס, אבל באחת הנסיעות, בהכנות שלפני הקונגרס, נהפכה עליו מכוניתו, נפצע קשה ואיבד את עינו הימנית. במקומו הלך לקונגרס מר מ. חפץ מפתח־תקוה.

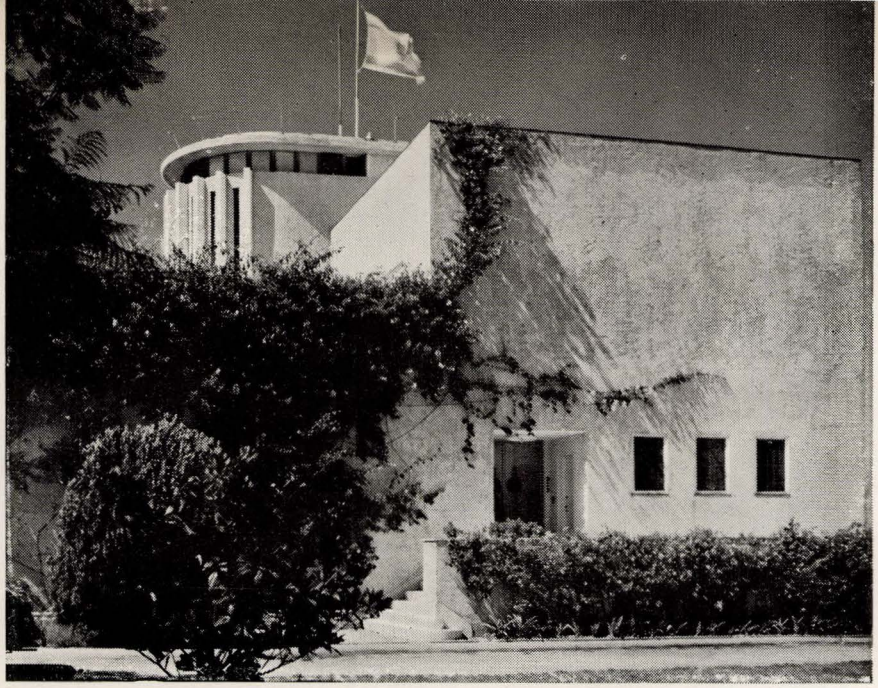
בהיות ס. בפריז לשם ניתוח באו שמה ידידיו מלונדון לבקרו, והחליטו לייסד חברת מניות בעלת הון של מאת אלפים לירות אנגליות, כדי לנטוע פרדסים ברחבות, וקראו לחברה „אנגלו פלשתינא ציטרוס קומפני". וכששב ס. ארצה התחיל בקניית קרקעות מערבים לשם המטרה הנ"ל. הוא קנה אלף וחמשים דונמים לנטוע עליהם 42 חלקות פרדס, 25 דונם כל חלקה, כדי שיוכלו לחלקן על נקלה בין בעליהן, כשתגענה לעשיית פרי בעוד שש שנים. וכן קנה בשביל אחד החברים, לו לבדו, זאב בילמיס, 120 דונם במושבה ו־200 דונם אדמת ערבים בנענה, וניגש לנטיעת פרדסי החברה. העבודה העסיקה בקביעות מאה פועלים עברים במשך כל השנים, פרט לששה ערבים. גם ה„פרדסנים", כלומר הפועלים שגרו בקביעות בפרדסים, היו עברים. נחפרו חמש בארות והועמדו חמשה מוטורים. העבודה הזאת הכניסה הרבה חיים במושבה. שני אוטובוסים, שקנתה החברה, היו מביאים בכל יום את הפועלים לעבודתם ומעבודתם. וכן שילמה החברה מס מקביל לקופת־חולים של הפועלים. בין הפועלים היו גם עשר פועלות. שכר־העבודה של הפועלות היה שלושה שילינג ליום, ושכר הפועלים משלושה שילינג וחצי למתחילים, ועד חמשה שילינג ליום — למנוסים, ומ־6 עד 15 לי"מ לחודש לפועלים החדשיים. החברה קנתה גם את היקב הקטן שבמושבה, שבנתה בשעתה אגודת־הכורמים הקטנה, והקימה במקומו בית־אריזה מיכני. יחד עם האדמה לאגודה קנה ס. אלף דונם גם למען הקרן־הקיימת־לישראל, לשם הרחבת תחומי הקבוצה „גבעת־ברנר", ומן הבארות שחפרה האגודה ניתנו לה מים, דבר שעזר להתבססותה הראשונה. כעשרה מחברי הקבוצה

היקב ברחבות בשנת תר"ע (1910)

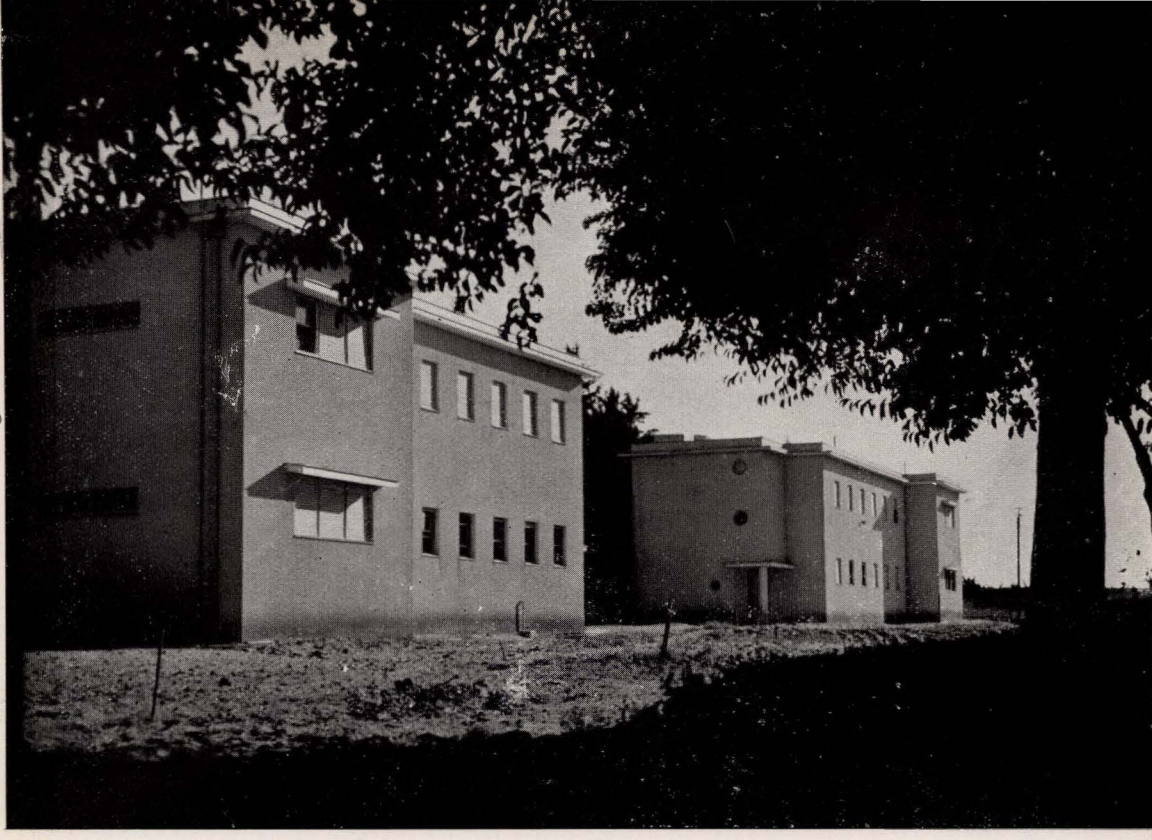
„חבורת הדרום" בשנת תרפ"ה — 1925. בתמונה בין השאר: יוסף ברץ, חיים בבלי, יוסף ברש. הילד הקטן הוא עמי רוז'נסקי, שנפל בשנת תש"ח בתחנת הראדר.

בית נשיא המדינה ד"ר חיים וייצמן

מכון־וייצמן למדע

בניני תחנת־הנסיון החקלאית

הפקולטה החקלאית של האוניברסיטה העברית

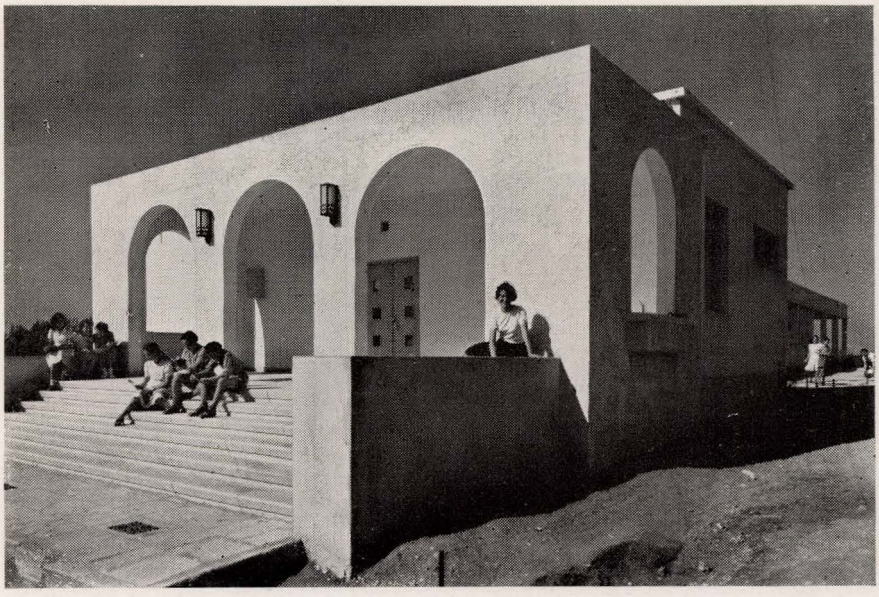
בית־הספר העממי

בית־חנוך לילדי עובדים

בית־ספר למלאכה לבנות (מיסודה של מיה רוזנברג), בשערים

בית־ספר „תחכמוני"

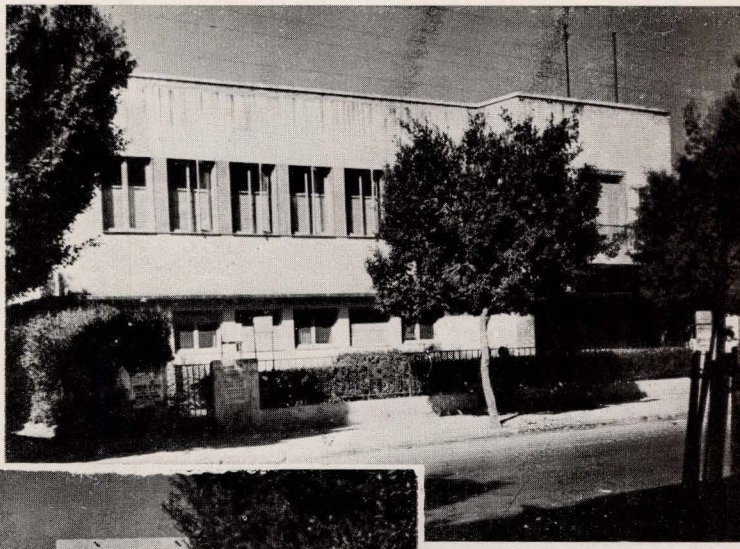
תלמוד־תורה ברחבות, תרע"ח (1918)

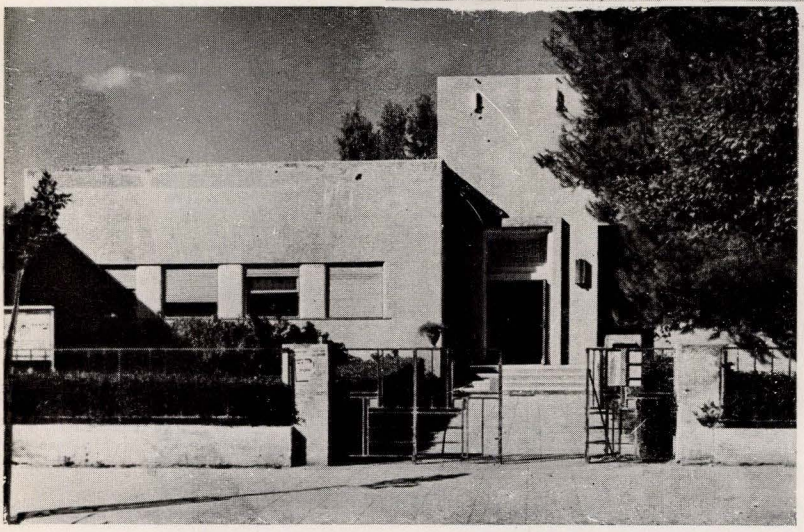
בית ספר לבנים מזרחי בשערים

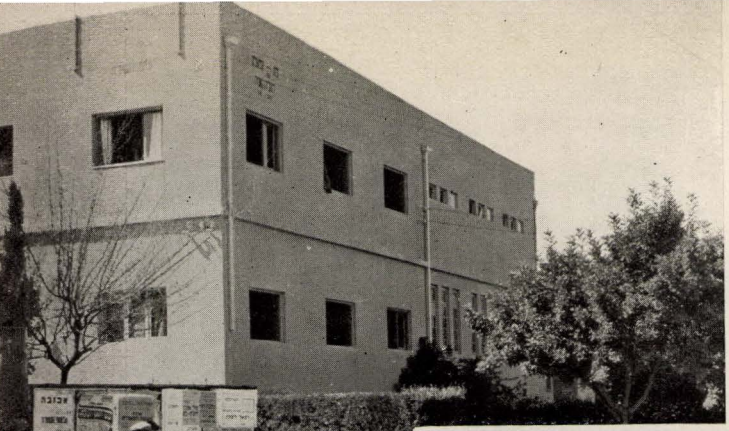
בית הכנסת הגדול

קופת מלוה וחסכון

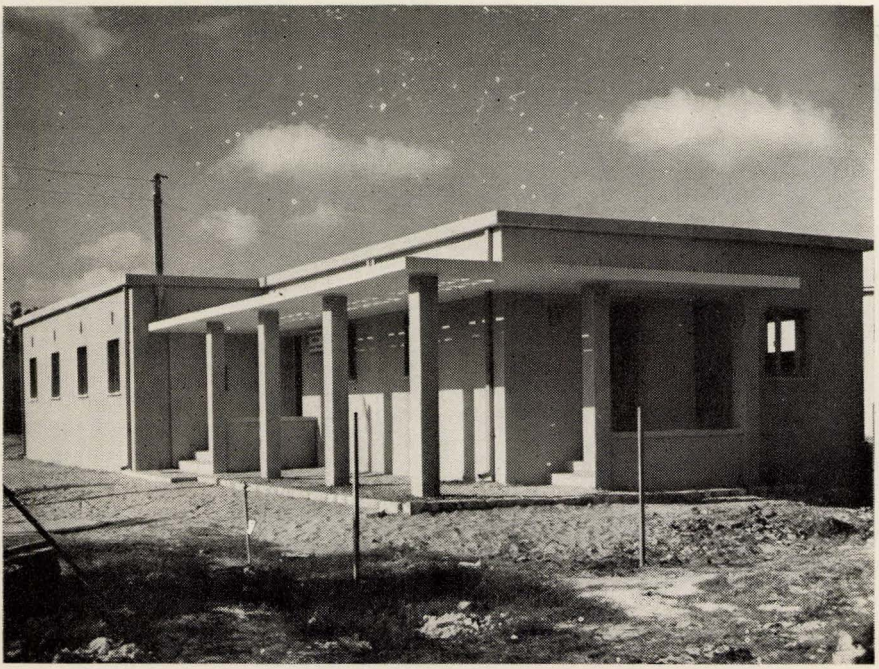
האכר

הצרכניה וקופת מלוה של ההסתדרות

בית הס

בית לשכת העבודה הכללית

עבדו בקביעות בפרדסי האגודה. גם על אדמתו של בילמיס במושבה ניטע פרדס גדול, ואת קרקעותיו באדמת נענה קנו עולים חדשים ונטעו פרדסים גם הם.

בסיועו של ט. ז. מילר קנתה חבורת יהודים מחו"ל, רובם מאמריקה, שטח נרחב של אדמה מן הכפר נענה ונטעוהו פרדסים. ליד הפרדסים הללו קנתה קהק"ל חלקת אדמה ועליה נוסדה קבוצת „נען". רחבות הוקפה פרדסים וישובים חדשים.

אחדים מפרדסני רחבות הצטרפו כחברים לאגודה הקואופרטיבית הגדולה „פרדס", הקואופרטיב הראשון שנוסד בארץ, עוד בשנת תר"ס. החברים של אגודת „פרדס" ברחבות הלכו ורבו משנה לשנה ובמושבה נפתח סניף לאגודה, ואחדים מחבריה התאחדו והקימו להם ליד תחנת־הרכבת בית אריזה מיכני. הם עוד הקדימו את „אנגלו פלשתינא ציטרוס קומפני".

מטעם „הסוכנות היהודית" — בשם זה נקראה ההנהלה הציונית מאז שנצטרפו אליה גם „בלתי ציונים" — והבאנקים „באנק למשכנתאות" ו„הבאנק המרכזי" התחילו במפעל התישבותי חדש: „התישבות האלף". גם גבעת ברנר, קבוצת שילר, כפר בילו וקבוצת נען קיבלו הלוואות מהסוכנות ושותפיה ונטעו פרדסים קטנים. וכשהחלו פרדסיהם לתת פרי נכנסו כחברים לאגודת „תנובה אקספורט", הקואופרטיב הגדול ביותר בארץ למכירת התוצרת החקלאית, ואף היא הקימה לה סניף ברחבות. ועוד חברה גדולה לנטיעת פרדסים ולשיווק פרים נוסדה בארץ בשם „יכין", וגם לה היו ברחבות חברים בעלי פרדסים קטנים, ואף היא הקימה סניף לחבריה. גם סוחרים פרטיים הרבו לקנות פרי במושבה. ואחד מהם, קסטילנסקי, הקים בית־אריזה גדול ליד תחנת־הרכבת, אבל באמצע עבודתו מת ולא סיים את מפעלו, אבל הבנין שהקים נשאר קיים. ועוד קואופרטיב נוסד, שכל חבריו היו אנשים אמידים, ונקרא בשם „אדיר", וגם לו חברים ברחבות ובסביבה, וגם הוא הקים בנין גדול ליד תחנת־הרכבת לאיכסון התיבות הנשלחות במסילת־הברזל. וחברת „פרדס" הכללית העמידה מחסן גדול לאיכסון עצים, ומחסן גדול עוד יותר לאיכסון התיבות המיועדות למשלוח וסככה גדולה הקימה וגם קו מיוחד של מסילת ברזל איחדם עם התחנה המרכזית. ותחנת הרכבת של רחבות נעשתה למרכז הגדול ביותר של משלוח פירות־הדר לנמלי הארץ, וביחוד לנמל העמוק שבנתה ממשלת־המנדט בחיפה. גם הרבה פרדסנים ערבים שלחו את פירותיהם דרך תחנת רחבות, והנהלת הרכבות הקימה לשם כך סככה גדולה ליד פסי הרכבת כדי לאכסן בצלה את התיבות לפני השלחן שתהיינה מוגנות מגשם, ובצל הסככה נעשו גם עבודות הבקורת של הפרי ע"י מומחי הממשלה.

רחבות נעשתה למרכז של פרדסנות ושטחי פרדסיה הגיעו לבסוף ל־13,515 דונמים.

הבנק המרכזי הלוה לשקדנים שתי לי"מ לדונם לשם שיפור הנטיעות, אבל

גם ההלוואה הקטנה וגם מאמצי השקדנים לא יכלו לעצור את התפתחות „הקפנודיס", וכרמי השקדים שפיארו כל כך את המושבה, וביחוד בימי פריחתם בחודש שבט כשכל הכרמים היו מכוסים שלג, ואשר חיזקו את מעמדה הכלכלי של המושבה, הלכו וכלו למגינת לבם ולצערם של בעליהם.

בתעשיית היין השתרר משבר מן הימים הראשונים שלאחר המלחמה, כי נותקו מן הארץ בתי המסחר של „כרמל" ברוסיה ונצטמצם „הכרמל" האמריקני מחמת גזירת ה„יובש". וגם כרמי־הענבים עצמם החלו להזדקן ולהתנוון וכרמים חדשים לא ניטעו, ובמקום כרמי הגפן וכרמי השקדים ניטעו פרדסים.

ניטעו גם מעט כרמים לענבי־מאכל ונעשה נסיון לשלוח מהיבול לשוק־אירופה, אבל אוירונים לשימוש מסחרי עוד לא היו אז בעולם, והנסיון לא הצליח.

לפני שהתחילו לנטוע פרדסים במידה נרחבה, בשנות תרפ"ז ותרפ"ח, היה מצב הפועלים במושבה עגום. היו בה כמאתים מחוסרי עבודה. וגם בישוב כולו עמדו אז השנים הקשות, שבאו אחרי כשלונה של „העליה הרביעית", וחרפת ה„סיוע" אכלה את נפש הישוב בכללו ואת ציבור הפועלים בפרט. הועד החקלאי טיכס עצות כמה וכמה פעמים עם ועד הפועלים הכללי ועם ועד פועלי התימנים, והאכרים, לפי מידת יכלתם שהיתה אז מעטה מאוד, השתדלו להקל על המצב. אבל ההקלה באה רק עם הרחבת הנטיעות של הפרדסים ועם יצירת משקי־עזר בעזרת „התישבות האלף" בישובי הפועלים העצמיים שהפכו לאט לאט ממשקי־עזר למשקים חקלאיים ממש.

עם הרחבת הפרדסים בכל המושבות, גדלה וחזקה גם „התאחדות האכרים", שהיתה מורכבה ברובה מפרדסנים. לאכרי הפלחה בגליל היתה התאחדות מיוחדת משלה, והקשרים בין שתי ההתאחדויות היו חלשים. עם התחזקות מצבה של „התאחדות האכרים" התחילו להוציא עתון ספרותי־חברתי־מקצועי שלהם, „בוסתנאי". שנים מעורכיו, מ. סמילנסקי וט. ז. מילר, היו רחבותיים, ומערכת העתון היתה ברחבות; ההוצאה היתה בתל־אביב, כי מרכז ההתאחדות עבר לשם. גברו ב„התאחדות האכרים" הנטיות לעסקנות כלל־ישובית, ומקומה כמובן בעיר ולא במושבה. רבים מחבריה התיחסו לשינוי זה בצער, וביחוד היתה למורת רוחם התגברות הכיוונים העירוניים, אבל יד הזמן והסביבה חזקה מידם של אנשים יחידים.

ולא רק „בוסתנאי" נולד ברחבות. למושבה היה מזל מה של „קרית־ספר". בה נולד „הפועל הצעיר". בה היתה המזכירות של „העומר" וממנה קבל השנתון הזה לא מעט מן החומר הספרותי שלו. בה בחר בתקופה אחת המשורר יעקב פיכמן להיות לו מרכז־מה, בה ישב על גבעה נישאה, בדירה נאה, ישב ויצר. בה ערך את „המעברות" וכתב חלק מן המסות הנפלאות שלו. ובאחת הפינות שברחוב אחד־העם ישב דויד שמעונוביץ המשורר, ובה כתב את „יובל העגלונים" שלו

ועוד אחדות מן האידיליות המקסימות שלו; בה במושבה גדל בימי עלומיו המשורר יעקב קופליביץ והתחיל לשיר את שיריו; וכמסופר לעיל, בחר לו המשורר יהואש את רחבות למקום מושבו בארץ. רחבות היתה מושבתו של המספר ברוך העט והכשרון מאיר סמילנסקי (סיקו), ומושבתו של זאב סמילנסקי (ז"ס) היתה; ובה גדל גם בנו, פאר המשמרת הצעירה של מספרי הארץ, ס. יזהר; בה כתבו את „ס פ ר י ה ם" ר' יענק'לה ור' אפרים זקס; בה נתן את מנחתו לספר העברי ט. ז. מילר ועמו ספרייתו המפורסמת בארץ. מיטב שנותיו עשה במושבה הסופר רב־הכשרון שלמה צמח; ובה יושב המשורר ש. שלום וגם בונה לו בה את ביתו. וד"ר חיים הררי ויהודית ממשפחת רחבות הם. בה יושב וכותב המורה — המספר ל. חזן. ואחרונים אחרונים: סופרי המדע של מכוני המדע, הסופר איש המדע והפובליציסטן המזהיר, פרופיסור יצחק אלעזרי־וולקני, ד"ר י. רייכרט, והנשיא־המחבר איש „המסה והמעש".

האין כאן „קרית־ספר" במידת־מה? למושבה היתה משיכה לשירה, ואנשי שירה נמשכו לרחבות.

ט. בימי העליה הרביעית

העליות השניה והשלישית נתנו לישוב את הנפש, ואת הכסף לביסוסם של העולים היו תובעים מאלה שנשארו לשבת על כליהם בגולה. בעליה הרביעית הביאו עמהם העולים את נפשם ואת מעט כספם ביחד. עליה זו באה ברובה המכריע מפולין. פולין שהיתה עבד לאדונים במשך שנים רבות וגורל המיעוט נפל בחלקה, היתה לפתע לשליטה והתחילה לרדוף את המיעוטים שלה. עבד כי ימלוך. ואחד הקרבנות הראשונים היו גם כאן, כבכל מקום, היהודים. אמנם לא פרעו בהם פרעות אבל הציקו להם במובן הכלכלי ושמו לאט לאט מחנק לצוארם כי שללו מהם את מקורות פרנסתם. וביחוד גדלה המצוקה בימי השר הפולני גראבסקי. וכשצר לישראל הם נזכרים בארץ־ישראל.

העולים היו ברובם המכריע אנשי עיר, אנשי התיווך והמסחר הקמעוני. ולכן בבואם ארצה פנו ביחוד אל העיר ואל פרנסותיה הקלות. רבו החנויות. רבו הסרסורים ופרחה הספסרות וגם התחילו בבנינים, וברוב המקרים בלי אמצעים מספיקים. רק חלק קטן מהעולים הלכו לתעשייה בלי אמצעים ובלי הכנה מקצועית. וחלק קטן מזה הלכו לחקלאות, ואלה הביאו עמהם ברכה לישוב. בעמק זבולון צמחו הישובים של החסידים שעמדו כאנשי־העמק על הכלל של עבודה עצמית, וחלק הקימו ישובים אחדים בשרון על בסיס של עבודה שכירה, אבל העמידוה על עבודה עברית בלבד, וגם ביקשו לגוון את משקיהם ולא העמידום על פרדסנות בלבד.

המרץ העיקרי של העליה הרביעית הושקע בערים וצמחו חנויות־מכולת קטנות וקיוסקים של גזוז ונבנו בתים בכספים שהולוו ברובם בריבית גדולה. וכל

הבונים האלה הסתבכו עד מהרה בעניניהם והבנייה הגיעה עד משבר קשה. סבלו מן המשבר בוני הבתים גופם והפועלים שרוכזו תחילה מסביב לבנייה ונשארו מחוסרי עבודה. באה תקופה חמורה מאוד של חוסר־עבודה שהביאה לידי ההכרח של סיוע.

גם ברחבות התיישבו ונשארו בה אחדים מעולי פולין, פועלים ופרדסנים, ומהם מרדכי קירשנברג ויצחק רוזנבוים, האחרון נתמנה למנהל „קופת מלוה וחסכון".

חוסר העבודה בערים התפשט והגיע גם אל המושבות. וגם רחבות היתה, כמובן, אחות לצרה.

בתרפ"ו התחילו במושבה בעבודות ציבוריות כדי להעסיק את מחוסרי העבודה שבאו למושבה מן העיר ונוספו על מחוסרי העבודה במושבה גופה. לרשות הפועלים שבאו מבחוץ העמידו את בית־העם. מ. פ. ר. חכרה אותו לשנה בשכר סמלי. פרט לעבודות הציבוריות הועסקו הפועלים בבציר ובקטיף. גם בפרדסים נכנסו מספר פועלים לעבודה קבועה, אבל בית הקיבול לעבודה עברית בפרדסים גדל רק אחר כך. והמצוקה בין הפועלים היתה גדולה מאוד.

מ. פ. ר. תבעה מאת הועד מגרש להקים בית־פועלים, ולפי שעה ניתן להם באופן זמני מקום במגרש הציבורי. אחר כך רכשה לה מ. פ. ר. מגרש והקימה עליו את בנינה. המועצה השתתפה בקניית המגרש וגם אנשים פרטיים במושבה השתתפו במידת־מה בהוצאות הבנין.

על פועלי ההסתדרות נוספו במושבה עוד קבוצות, אחת של „הפועל המזרחי" ואחת מפועלי הרביזיוניסטים. ובמקום „חבורת הדרום" באה קבוצת „בוסל", והיא הקימה את אהליה במגרש הציבורי של המושבה, במקום שעמדו לפני כן אהלי החבורה.

בין הפועלים ובין נותני העבודה, וביחוד הפרדסנים, היו היחסים פחות או יותר כתיקונם, אבל בין חברי המועצה שמתוך האכרים ובין חברי המועצה שמתוך הפועלים היו היחסים מתוחים. היתה ביניהם מחלוקת בענין חוקת המועצה שניתנה אמנם, ע"י הרשות אבל באי־כוח הפועלים דרשו לתבוע מאת הרשות להכניס בה תיקונים ולעשותה דימוקרטית יותר, ובאי־כוח האכרים לא ראו תמיד צורך בדבר. באי־כוח הפועלים במועצה היו במיעוט וראו את עצמם כמקופחים; הם לא שותפו בועד־הפועל המצומצם של המועצה, ולאות מחאה והפגנה לא השתתפו בבחירת יושב־ראש המועצה גם כשהיה מקובל עליהם. גם בעבודת הבנין נפלו שוב סכסוכים, והפעם לא בשם העבודה העברית המלאה, שהיתה כבר קיימת, כי־אם בשם העבודה המאורגנת. מ. פ. ר. התנגדה, ולעתים באמצעים חריפים, למסירת עבודת־בנין לפועלים עברים שלא היו מאורגנים בהסתדרות, וביחוד החרימו את הפועלים מארגון הרביזיוניסטים.

בראשית שנת תרפ"ט נעשה חוזה בנין ראשון במושבה שבו התחייבו נותני העבודה לכל התנאים הסוציאליים שדרשו הפועלים.

באותה השנה הוחכר שוב בית־העם לשיכון פועלים, ובתנאי שלא ישירו בו את הימנון האינטרנציונל.

י. תרפ"ט

בעוד המושבה נאבקת מבפנים על ענינים שברוח ומתקדמת בצעדים בטוחים בחומר, נפתחה הרעה על כל הישוב מבחוץ — מאורעות תרפ"ט.

כמסופר לעיל היו מלכתחילה בממשלת המנדט שני זרמים. האחד התיחס להכרזת בלפור ולהקמת בית־לאומי יהודי בארץ בחיוב והאמין באפשרות התגשמותו. והשני התיחס אליו בשלילה ולא האמין בקיומו. הנציב העליון הראשון היה, כמובן, ידידו של הבית הלאומי, אף כי מתוך ליברליות יתירה ומתוך חששות־שוא, הגזים לא פעם בשמירת הענינים הערביים, כפי שחייב המנדט. רבים מעוזריו, בין היהודים שבהם ובין האנגלים, תמכו בקו החיובי של הנציב. הנציב השני, לורד פלומר, יחסו לבית הלאומי היה חיובי עוד יותר. ובאפיו החזק, כחיל עז־רוח, ידע להדביר בזמנו כל התנגדות מצד הערבים לישוב. בזמנם של שני הנציבים היו שערי־הארץ פתוחים לרווחה ורכישת קרקעות היתה קלה ואפשרית בכל חלקי הארץ, אבל העם היהודי לא ידע לנצל את שעות־הכושר המרובות.

והנה נהפך הגלגל. הנציב השלישי, שבא ארצה, צ'נסלור, השתייך לזרם השני, העוין את הבית הלאומי. הוא היה פקיד קולוניאלי אופייני, קצר־ראייה וקצר־השגה. בימיו התגברה שוב התעמולה הערבית, שלורד פלומר ידע לרסנה. ותעמולה זו הרעילה את לב ההמונים, ואמתלה לכך, נתנו להם הרביזיוניסטים. לפי ההסכם שהוסכם בענין הכותל המערבי אסור היה לתקוע על ידו בשופר בתשעה באב. בתשעה באב תרפ"ט בא אל הכותל המערבי קהל גדול שאורגן ע"י הרביזיוניסטים, בהפגנה להפיר את ההסכם שחשבוהו לבלתי־הוגן. כמחאה על כך יצאה לעומתה הפגנה ערבית ששימשה אות לראשית הפרעות. וקשות היו התוצאות של הפרעות בשנת תרפ"ט מכל הקודמות. בערים הגדולות המאוכלסות ישוב עברי גדול ובמושבות הגדולות חזקה יד ההגנה והפורעים לא הצליחו לגרום להן רעה ניכרת. לא כן היה הגורל במקומות אחרים, בערים שהאוכלוסיה העברית היתה בהן קטנה ובמושבות הקטנות. הקהילה העברית בחברון הושמדה ברובה ונחרבה לבלי קום עוד והקהילה העברית בצפת ניזוקה קשה. וכן היו קרבנות־אדם ביפו. והמושבות הקטנות, כפר־אוריה, חולדה ובאר־טוביה, ביהודה, נמחקו כמעט, וגם ישובים קטנים בעמק זבולון ובגליל סבלו קשות.

רחבות עמדה שוב על המשמר. בראש ההגנה במקום עמדו עדיין סמילנסקי

וחבריו משנת תרפ"א, ועליהם נוספו החיילים המשוחררים מן הגדודים וחלק גדול מהפועלים שהתנסו גם בחו"ל וגם בארץ בטכסיסי הגנה. שוב הוקמו כל אותן המשמרות בכל אותם המקומות כבשנת תרפ"א ונוספה עוד עמדה בבית הגדול שהקים מתיישב חדש, גרפינקל, בפינת רחובות הרצל־אייזנברג. והחפירות על „גבעת האהבה" חודשו והוגדלו. וגם העמדה בשכונת שעריים חוזקה יותר, ועמדה נקבעה על ההר הגבוה מאחורי השכונה. וכן הוקמו משמרות נודדים בדרכים, ובראשי הרחובות הוקמו מית־רסים. כשלושה שבועות עמדה המושבה על משמרתה ביום ובלילה. חברי ההגנה התרבו וגם הנשק היה רב יותר. היו במושבה מאה רובים, חמשים ניתנו ע"י המשטרה בארגז סגור, שנשמר בביתו של סמילנסקי, והיתה גם מכונת־יריה, אשר החייל המשוחרר פ. מוקוסיי היה מרגיל ומאמן את צעירי ההגנה להשתמש בה. והיו גם מספר רימוני־יד. על סגניו הראשונים של ס. נוסף הפעם ישכר סיטקוב, אחד מאנשי „השומר" בעבר, שהתיישב במושבה; וי. יעקבזון גדל והשכיל לקשור קשרים עם ערבים ולדעת מראש את המזימות המתרקמות נגדנו. על המושבה גופה לא ניסו הפורעים להתנפל הפעם, אבל אנשי רחבות היו עדים למוראות שבסביבה. על כוחות ההגנה נוסף חוג חדש, מאותתים, נערים ונערות שעמדו בימים ובלילות על ראש הגג של בית סלוצקי, בית רם הבנוי על גבעה רמה, ואותתו לכל הסביבה, ועד קרית־ענבים הגיעו אותותיהם. המושבה ידעה בכל עת ובכל שעה מכל המתרחש בארץ. עמד לעזרה גם הטלפון, שבשנת תרפ"א עדיין לא היה חזון נפרץ בארץ.

המושבה אספה לתוכה את הנשים והילדים של הקבוצות שילר וגבעת־ברנר, שעדיין לא היו די חזקות להגן על הנפש. על רכושם המעט שמרו חלק מן הגברים שנשארו במקום וחלקם התאחדו עם מגיני רחבות. המושבה אספה אל תוכה גם את פליטי כפר־אוריה, באר־טוביה. ולעיניה נשרפה, באחד הלילות, חולדה. היו לילות־זוועה גם במושבה, כשהגיעו שמועות על התנפלות מצד החולות של הים, אשר שם התארגנו כנופיות של בריוני יפו. אבל כל רעה לא נגרמה למושבה. מרכז ההגנה במושבה שימש מרכז לכל המושבות מדרומה של יפו, וקשרים בלתי־פוסקים היו קיימים בין כל המושבות, ולפעמים ע"י שליחים ערבים, ובעזרת מפקד המשטרה ברמלה, חלים בסטה, אשר אנשי ההגנה ברחבות התיידדו עמו.

ההכרה הראשונה בין מפקד המשטרה ברמלה ובין אנשי ההגנה ברחבות היתה במקרה דראמטי. לילה אחד הגיעה להגנה ידיעה כי חבורה גדולה מערביי יפו התארגנה בחולות יבנה והיא מזויינה כהלכה וכלי רכב לה ואומרת להתנפל על המושבה בלילה. סמילנסקי וראשי עוזריו התבצרו היטב על „גבעת האהבה", שממנה גלויה הדרך ליבנה. את גדר הפרדס, המבדיל בין הגבעה והדרך, חישמלו; על פני החול בדרך, העוברת מיבנה ליד הפרדס, זרעו מסמרים במידה גדושה, וחיכו. באמצע הלילה נשמע היטב קול שאון רכב רב הבא בדרך מיבנה לעבר המושבה. המגינים

הוציאו את ראשיהם מן החפירות וכיונו את רוביהם לעבר הפרדס, המקום שהרכב מחויב לעבור בו. וכשהתקרב הרכב כדי טווח יריה בטוחה עמדה כבר להינתן פקודה „אש", אבל ברגע הזה בא מעבר לפרדס, מעל הדרך, מטר של קללות צבאיות באנגלית... זה היה רכב של צבא אנגלי שבא מצד יבנה. בנס ניצלו אנשי ההגנה הרחבותיים מעסק ביש...

וכעבור רגעים מספר קרה עסק ביש אחר. מפקד המשטרה מרמלה ופלוגת שוטרים, ששבו בדרכם מגדרה, נתקלו במבוא הדרומי של רחבות בשני תימנים מזוינים ברובים צבאיים, ששמרו על מעבר הדרך ולא הספיקו להסתלק בעוד מועד בבוא המשטרה, והם נאסרו ורוביהם נלקחו מהם. הידיעה הגיעה לס. כאשר עמד בחפירת ההגנה על גבעת האהבה. הוא מיהר לבית המועצה, שבה היו יושבים תורנים מאנשי הועד כל הלילות, ומצא שם את השוטרים ואת התימנים האסירים. הוא הזמין את המפקד, חלים בסטה, אל אחד החדרים, ובדברים קצרים ביאר לו את מצבה של המושבה בתוך ים פרעות, והדברים נגעו עד לבו של איש־מצרים זה, ובלי לקבל כל שכר ציוה לשחרר את התימנים ואת רוביהם מסר לס. לשמירה... ומאז נעשו לידידים אמתיים, עד שנהרג בידי מרצחים בפרעות של תרצ"ח.

אחת התוצאות של הפרעות בשנת תרפ"ט היתה ריבוי הפועלים העברים במושבה. ציבור הפועלים תבע עבודה עברית במאה אחוזים, דבר שהאכרים לא יכלו להסכים לו, כמו שלא הסכימו לדרישה כזאת אחרי הפרעות בשנת תרפ"א. הם חשבו שאין להגיב בחרם על מעשי חירום.

יא. תחנת הנסיונות

רחבות נתעשרה במוסד חשוב מאוד שפתח תקופה חדשה ורבת־ערך בהתפתחותה. תחנת־הנסיונות לחקר חקלאי, שהתחילה את פעולותיה בבן־שמן, עברה לתל־אביב, ויצאה ממנה לבסס את עמדתה ברחבות.

אותו „הר החול" המפורסם, שעליו חיכו רוכבי רחבות לבואו של הרצל, עדיין חציו המערבי היה בידי הכפר זרנוגה, והיה שייך לעבדו רחמן בק איל תגי; וחציו המזרחי נגאל ע"י המושבה בזמן קניית אדמת „גאולה" וניטעו בו כרמי שקדים.

מנהל התחנה לחקר חקלאי, האגרונום יצחק וולקני, בחר במושבה רחבות וביקש מאת סמילנסקי להשתדל ולקנות למטרה זו את „הר החול". הקנייה היתה כרוכה בקשיים רבים. על החלק של עבדו רחמן בק היה דין ודברים עם העו"ד דוד מויאל. ואת החלק השייך לכורמי רחבות אי־אפשר היה לקנות ע"י הקה"ל שאמרה לרכוש את האדמה למען התחנה, כי לפי חוקתה אסור לה לקנות אדמה מידי יהודים. ס. הצליח לרכוש את כל האדמה מידי הבק, ולתובע בשם מויאל ניתן מגרש של

חמשה דונם. אבל נחלת הבק היתה גדולה מכפי שביקשה קהק"ל והיא החליפה חלקים ממנה בכרמי הכורמים העברים, דבר שהיה מותר לה לפי חוקתה. בעלי הכרמים חפצו דוקא בכסף ולא בקרקע, ולכן נמכרה אדמתם לאנשים שונים, אחיו של ט. ז. מילר, אוסקר פישר, שקנה בינתיים את פרדס טולקובסקי, השופט ג. פרומקין, וייסמן, ברנשטיין, פירטינסקי. האדמה של מילר הפכה למקום מושב, ונקראה „שכונת מילר", וכל יתר הקרקעות ניטעו פרדסים.

התחנה התבססה איפוא משני עברי הדרך העולה מן המושבה לתחנת־הרכבת ולתל־אביב, וכבשה את כל „הר החול".

בין תחנת הנסיונות ובין המושבה נתרקמו יחסי קירבה והשפעה. בסיוע התחנה נוסדו בשנת תרפ"ז בביה"ס העממי קבוצות צופים חקלאים. אמנם לדבר זה לא היה המשך. ובשנת תרפ"ח החליט הועד החקלאי ברחבות להשתתף בתקציב התחנה במלחמתה נגד „זבוב ים התיכון", שהתחיל לגרום היזקות ניכרים בפרדסים. וע"י הסניף של „פרדס" ברחבות נעשתה אגודת „פרדס" שותפה לתחנה במלחמה נגד הטפילים הגורמים רקבון לפרי־הדר, ובאמצעים משותפים נמצא ניר „הדיפניל" שיצר מגן בפני הרקבון. וע"י מרכזה של „התאחדות האכרים" ובהשתתפות תחנת הנסיונות הוזמנו להתיעצויות בעניני הפרדסנות הפרופסורים המומחים מקליפורניה, פוסט והוג'סון.

כל פרשת תחנת הנסיונות, שסללה אחר־כך דרך גם ליסודם של „מכון זיו" ו„מכון וייצמן", והיות רחבות מרכז המחקר המדעי לכל הארץ ולמעונו של נשיא ההסתדרות הציונית תחילה ונשיאה הראשון של מדינת ישראל לבסוף, תסופר להלן לחוד.

יב. תר"ץ—תרצ"ב

למאורעות של שנת תרפ"ט היו המשכים: ועדת שאו, שנשלחה ארצה לחקור את סיבות ההתפרצות. בין העדים הרבים שנתנו את עדותם לפני הועדה היה גם רחבותי, סמילנסקי. וכאחת ההוכחות לטוב הרב שהישוב העברי גרם לארץ ולערבים בכלל זה, סיפר על תולדות רחבות אשר הפכה מתל־חרב, שפירנס בקושי אילו עשרות בידואים, לישוב פורח המפרנס אלפי עולים חדשים ומאות רבות של ערבים.

אחר כך באו גזירות פאספילד, הפתיחה ל„ספר הלבן", שהשחיר בסופו את חיי הישוב ואת מפעל המנדט. תודות למרצו הבלתי־רגיל של נשיא ההסתדרות הציונית ניתן המכתב של מאקדונלד האב, שביטל את גזירות פאספילד. ואחרי הנציב העליון השלישי, בא הנציב הרביעי, סיר ארטור ווקופ, שפתח פרשה גדולה ומפוארה בתולדות הארץ בכלל ובתולדות הישוב העברי בפרט, ופעל עד הזמן שהרוח ה„מינכני" התחיל לנשב בעולם הנפחד והפך את קערתו על פיה.

בתוקף לחצם של הרביזיוניסטים שגבר במחנה ואשר אליו הצטרף גם „המזרחי", הורידה ההסתדרות הציונית את נשיאה של ההסתדרות הציונית ממשמרתו, כ„תודה" על מאמציו בשנת תר"ץ. אבל הנשיא לא עזב את תפקידו האחראי יחד עם עזיבת מקומו ליד ההגה, ושקד על הגברת כוחותיה של ההסתדרות. ובראש הפעולה המדינית של הסוכנות היהודית בארץ הועמד תלמידו הנאמן של הנשיא שנידח, ד"ר חיים אורלוזורוב, שידע לנצל בברכה את מאמצי וייצמן ואת יחסו החיובי של הנציב העליון הרביעי למפעלנו. עד שנרצח בידי מבקשי נפשו, הספיק ליצור עובדות קיימות וחשובות מאוד בישוב.

ורחבות המשיכה לארוג את ארג התפתחותה.

אחד ההישגים החשובים מאוד של „ההסתדרות" היה „קופת חולים". והסניף ברחבות, שנוסד בשנת תרע"ח, הקים מרפאה בשנת תר"ץ. הפועלים תבעו לשם כך חלק במגרש גולדפרב, אבל המועצה החליטה לעזור להם ברכישת מגרש מיוחד ברחוב חדש שנפתח במושבה, מדרום למגרש הציבורי.

מחלוקת הזרמים בישוב נתנה אותותיה גם בספורט. פרט ל„מכבי", ארגון הספורט הכללי בישוב, שלא היה לו מלכתחילה שוב אופי מפלגתי, קם ארגון חדש לספורט מטעם ההסתדרות בשם „הפועל", וסניף הוקם לו גם ברחבות. „מכבי יהודה" היה קיים ברחבות עוד שנים מספר לפני המלחמה. האגודה הספורטיבית הזאת התפתחה יפה ברבות השנים, ועד המושבה הקצה לה מקום מיוחד במגרש הציבורי, שם הותקן שדה־התעמלות נרחב, ששימש אח"כ זירה גם להתחרויות ארציות גליליות; ובכותחות עצמה בנתה האגודה בנין יפה ואח"כ גם ברכת־שחייה גדולה, וקמה גם משמרת צעירה בשם „מכבי צעיר".

בשנים הראשונות לאחר שהוקם הארגון הספורטיבי המיוחד „הפועל", היו שתי הקבוצות מתעמלות על המגרש המשותף. אבל לבסוף פרצו ביניהם סכסוכים קשים ו„הפועל" התקין לו מגרש־התעמלות מיוחד.

עוד בשנת תר"ץ, כשנתפרסמה בפעם הראשונה המזימה של פאספילד לקצץ בעליה, נערכה השביתה הכללית הפוליטית הראשונה בישוב, ורחבות השתתפה בה שכם אחד עם כל הישוב. הגזירה בוטלה והרוחות שקטו. אבל בשנת תרצ"א פרצה שביתה כל־ארצית על בסיס כלכלי, ובה השתתפו נהגים עברים וערבים ביחד. השביתה עוררה דאגה בלב רבים, אבל הנציב מצא עצה לצאת בשלום מן הנסיון הזה.

המושבה הלכה והתפתחה וגדלה מבפנים, שטחים נרחבים מסביב למושבה, ממערב, מדרום ומצפון הוקצו לבנין, נפתחו רחובות חדשים וניבנו בתים רבים. כמה רחובות חדשים נקראו על שמותיהם של המייסדים הראשונים ועל שמות אנשי־שם בישוב ומוסדות. ואלה היו הרחובות החדשים: לוין־אפשטין, טלר, א. ד. גורדון,

בתיה מקוב, רחל הרשנזון, „השומרים", „היקב", ש. בן־ציון, „בית־הפועלים", סמילנסקי, מוסקוביץ, פינס, וילקומיץ, גלוסקין.

בראש המועצה התייצב העסקן הצעיר יהודה גורודיסקי. קודמו, ר' אפרים זקס, נקרא בפי בני המושבה „שר המים" וי. גורודיסקי נקרא „שר הכבישים". בימיו זכתה המושבה לכבישים ומדרכות. הוא הקדיש תשומת־לב מרובה לשיפורה של המושבה. במועצה נבחרה ועדת כבישים ויחד עם ראש המועצה שקדה מאוד על תפקידה וקיימה אותו במרץ רב ובמסירות.

בשנת תרצ"ב התאחדו כל הזרמים במועצה להלחם בעד חוקה מתוקנת יותר שתקפיד על שמירת עצמאותה של המושבה.

בשנת תרצ"ב קיבלו על עצמם המועצה והועד החקלאי לתרום תרומה קבועה לצרכי ההגנה. הועד החקלאי, שלא היה מוסד מוכר באופן רשמי, יכול היה לעשות זאת בגלוי; והמועצה השכילה להסוות את תרומתה בתקציב שלה שהיה נתון לביקורת רשמית.

בהשתדלותה של מיכל אייזנברג, בתה של „הסופרזיסטית" הידועה, הוטלה חובה על האכרים לרשום את הנחלות במושבה בערכאות על שם הבעל והאשה גם יחד. התקדמות נוספת להגנת זכויות האשה. ההתחלה נעשתה במקרים רבים עוד לפני זה משנת תר"פ, על פי יזמה פרטית. „התאחדות האכרים" יסדה באמצעים מצומצים באנק־אפרים, ואכרי רחבות השתתפו בקניית 250 מניות במחיר חמש לירות המניה.

גם התימנים ביקשו להקים לעצמם קשר עם תל־אביב ע"י אוטובוסים משלהם. כי ראו את עצמם מקופחים ע"י „דרום יהודה". האכרים תמכו בהם, אבל המועצה היתה אדישה כלפי דרישתם, ונהגי „דרום יהודה" אלצום לבטל את מחשבתם בכוח הזרוע. האגרוף נעשה לאט לאט „מותר"...

ועוד צעד חשוב בהתפתחות החיים הציבוריים: אנשי רחבות היו נזקקים כל השנים לבית־המשפט ברמלה, דבר שגרם הרבה טרדות מיותרות למושבה. לאחר השתדלות רבה הוסכם כי פעם בשבוע ייערך ברחבות מושב של משפט השלום, והשופט היה יהודי.

ובמועצה הוחלט באותה השנה, תרצ"ב, לתת מנחה לבוגרי ביה"ס העממי ספר תנ"ך בכריכה נאה. ומאז היה ראש־המועצה מחלק עם כל סיום של מחזור את ספר התנ"ך לכל בוגר, במסיבה חגיגית שבה השתתפו כל התלמידים, המורים, חברי המועצה ואורחים קרואים.

משנת תרע"ט, מאחרי המלחמה, באה התפתחות ניכרת בבית־הספר העממי. ליד ההנהלה הציונית הוקמה מחלקת החינוך, אשר הכניסה תחת פיקוחה את כל מוסדות־החינוך העממיים בישוב, בתי־ספר וגני־ילדים. בית־הספר הרחבותי היה

נטול פיקוח עליון מאז שהסתלק מהפיקוח של „עזרה". עתה נכנס תחת הפיקוח של מחלקת החינוך הנזכרת. ובאותה שנה זכה ביה"ס לביקורו של המפקח הראשי, הפדגוג המחונן יצחק אפשטין, והוא נתן בביה"ס שיעור לדוגמא בטבע, הנדסה וגיאוגרפיה. השיעורים נערכו תחת כיפת השמים ועשו רושם כביר על המורים ועל התלמידים גם יחד. „החדר" שהיה קיים במושבה בוטל. לאחר שנים בא שוב פירוד בביה"ס וחלק מתלמידיו עברו ל„תלמוד־תורה" שהוקמה מחדש. בראשית תרפ"א התמזגו ביה"ס והת"ת שנית, ומספר התלמידים עלה למאה וארבעים. האיחוד היה קיים שנים מספר ושוב נתגלו פרצות בזו אחר זו.

בביה"ס העממי באו חילופי משמרות. תחילה התפטר בלובשטין ואחר כך יצא מביה"ס גם מנהלו יפה ובמקומו עלה להנהלה בכור לוי, שנשאר עומד על משמרתו זו כל השנים עד היום הזה, ובימיו הגיע ביה"ס לרמה גבוהה ונחשב לאחד מבתי־הספר העממיים הטובים בישוב. ב. לוי הוא הראשון שהנהיג בביה"ס את השיטה של מורה אחד לכל כיתה לכל הלימודים, ולא חלוקת הלימודים בכל הכיתות בין מורים שונים, לפי המקצועות. שיטתו נתנה תוצאות טובות. המורה התקשר לכיתתו והכיתה למורה שלה. אחד המורים שהורה בביה"ס זמן לא רב, פולאק, התחיל לקרב את התלמידים לחקלאות. בחצר ביה"ס הוקמו לול קטן ושובך־יונים, ותחת פיקוחו של המומחה לגידול תולעי־משי, בן המושבה מר סבי, התחילו התלמידים לגדל תולעים ופקועות להכנת החומר הגלמי של משי. תרגילי הספורט, שנפסקו עם מותו של המורה הצעיר יהודה טלר, חודשו שוב תחת פיקוחו של המורה עוזיאל, שאף הוא לא עשה במושבה זמן רב. העיר התחילה לקסום למורים. גם המורה יעקב קליבנסקי, שהתפרסם אחר כך בעבודתו הפדגוגית־ציבורית, שימש זמן מסוים מורה במושבה, ובנו, הטייס „מודי" שנודע בעלילות־הגבורה שלו במלחמת־השחרור, שבה נפל, היה חניך גן־הילדים של המושבה.

בכור לוי הקדיש תשומת־לב מרובה לדרישה שנשמעה אז בציבור, לקרב ככל האפשר את ביה"ס העממי אל האוירה החקלאית. הוא אשר התקין בעמל רב את הגינה ליד ביה"ס הרחבותי שנודעה אחר־כך לתהילה. השטח שהוקצה למטרה זו ליד ביה"ס היה מצומצם יותר מדי. הרחבותי החדש י. אלקס נענה לתביעותיו של בכור לוי וקנה למען הגינה של ביה"ס שני דונמים נוספים ליד מגרשו הקודם. וזאב גלוסקין, ידידם הישן של ילדי רחבות, קנה דונם נוסף. האדמה היתה אמנם קלה מדי בשביל ירקות, אבל תודות לעמל הרב שהשקיעו המורים והתלמידים בהכשרת הקרקע, בסיקולה, בדירוגה ובזיבולה, הוכשרה למטרתה. התלמידים התמכרו מאוד לגינתם ודאגו לה. ועוד תיקון נוסף נעשה: נתקבלה מורה לתפירה, רבקה גובר, „אם" שהתפרסמה אח"כ מאוד בימי מלחמת השחרור כששיכלה את שני בניה בגיל של נוער. רוח עבודה התחילה לרחף בין שורות התלמידים. ועוד דבר נעשה בביה"ס

כדי לקרב את לב התלמידים לחקלאות; הותקנו והתנהלו במסירות ובקביעות מדידות מיטיאורולוגיות. וברבות הימים התפתחה התחנה הקטנה הזאת ועוררה ענין רב בקרב התלמידים.

משנת תרפ"ז הוקדשה שוב תשומת־לב מרובה לספורט בביה"ס. נתקבל מורה מיוחד להתעמלות, יצחק נשר. מנהל ביה"ס והמורה להתעמלות שקדו על הקמת התנועה של „הצופים" בין התלמידים, הם קיוו כי על ידי כך יוחלש התהליך של הזרמים השונים בתנועות הנוער, זרמים שהיה להם גם גון מפלגתי וגרמו לפירוד בין הנוער. א ו ת ו לפחות קיוו המורים לחנך לאיחוד. יחד עם מורים ומומחים של התחנה לחקר החקלאות, האגרונומים כרמון וש. צמח, ניסו מורי ביה"ס העממי להקים תנועה של צופים חקלאים. הם קיוו, לפי הגדרתו של כרמון, „להפנות את לב הנוער העברי בארץ לחקלאות, לפתח בו קשר אמיץ לעבודת־אדמה, ללמדו את העבודה הזאת ולחנכו להיות חקלאי טוב ובן מסור לעניני מושבתו וארצו. וכשיצליח הנסיון הזה יעזור בפתרון השאלות העומדות בפני הנוער בארץ". אבל הנסיון המעניין לא הצליח. הזרמים המפלגתיים והפוליטיים קסמם היה רב יותר מזרם בלתי־מפלגתי ובלתי־פוליטי.

בתקופה הזאת היה המפקח על בתי־הספר העממיים מטעם מחלקת החינוך של הסוכנות היהודית יוסף עזריהו, מי שהתחיל את מפעלו בחינוך ובהוראה ברחבות. הוא היה מבקר את המושבה פעמיים בשנה, נותן שיעורים לדוגמא, מדריך ומכוון את המורים בעבודתם הפדגוגית, וביה"ס העממי ברחבות היה מכיר לו טובה. המורים זכרו זמן רב את הוראותיו ואת עצותיו. הוא היה תובע מהמורים ריכוז בדרכי לימודם, לכל שיעור תבע בעיה מרכזית שלה. הוא תבע לחפש תמיד את הליקויים ולתקנם ולא לקפוא על השכלולים שכבר הושגו. „מי שיש לו מאה מן ההכרח שיתבע מאתיים, אחרת לא תהי התקדמות". הוא תבע מן המורים לשים לב במיוחד גם לחיצוניות של התלמידים ולא להסתפק רק בחינוך המחשבה והרגש אף שזה הוא העיקר. „הזלזול בנימוסים חיצוניים יכול ועלול להנקם גם במחשבה וברגש". וכן תבע שלא לסמוך על אהבת הלימוד הטבועה בדם היהודי, אלא להוסיף תמיד לעוררה ולחזקה. ביקוריו בביה"ס היו תמיד כמאורע למורים, כדוגמת ביקורו הראשון של יצחק אפשטין שזכרוהו תמיד.

גם גן־הילדים הלך והתפתח. הדחיפה הגדולה להתפתחות הגן נתנו הגננות אסתר דונדיקוב, אסתר חפץ, חסידה סופר ואסתר זילברשטיין, כולן בנות המושבה. הראשונה עשתה כמה שנים בברלין וקנתה לה שם ידיעות ונסיון, ונטייה נפשית היתה לה למקצועה, ויחד עמה גדלו גם חברותיה וגדל הגן. אח"כ נתנה הרבה להתפתחות גן־הילדים הגננת שושנה חזן, שבאה מחו"ל עם בעלה, המורה הסופר המחונן ל. חזן, מורה הגימנסיה. ועוד גני־ילדים נוספו במושבה ובשכונת התימנים.

גני־הילדים בארץ עשו הרבה למען תחית השפה והקנית חינוך הדרגתי לנוער שגדל בארץ. ראשון־לציון ורחבות היו התחנות הראשונות ליצירה החינוכית היסודית והחשובה הזאת.

ולא רק בדרך החיים הלכה המושבה והתפתחה. היא שילמה מס כבד גם למות. ושנת תרצ"ב היתה שנה חמורה למושבה במובן זה. ביום־הכיפורים הלך לעולמו אהרן אייזנברג, בנה הדגול של המושבה והבונה הגדול שלה. ביום ראש־השנה עמד במקומו במזרח בבית־הכנסת, המקום שעמד בו עשרות שנים, ועלה לתורה ל„מפטיר", כדרכו בכל השנים, וקרא בקולו הרם והנלבב את ההפטרה, בה הובטח: „עוד תטעו כרמים בהרי שומרון..." וביום־הכיפורים, אחרי הפסקת שחרית עמד ושוחח עם חברו, בן מושבתו, והתאונן על השיתוק, שחל בהתיישבות החקלאית, על בולמוס העיר שתקף את הישוב, וככלות תפילת „נעילה" תקף השיתוק את לבו, צנח ונפל על פניו ולא הוסיף קום. הוא נקבר באדמתו אשר גאל ובתוך הכרמים אשר נטע. כל הישוב בא לחלק לו את הכבוד האחרון.

וביו"ב תמוז תרצ"ב, הובא רחבותה להקבר באדמה שהוא נתן לבית־הקברות אליהו זאב לוין־אפשטיין, מייסדה ואביה הרוחני הראשון של רחבות. באותה השנה עוד בא לבקר במושבה והביא לה את תרומת השתדלותו האחרונה — אמצעים לבנות את „שכונת מרמרוק". הלך למרחצאות החמים באירופה ויזם תכנית להקים שוב את ביתו הרחבותי, ושם ליד מעינות־המרפא הוציא את נשמתו בטהרה ורק את גופו הביאו למושבתו.

עם פטירתם של השניים הלכו לעולמם כל חמשת החברים הראשונים של ועד־המושבה הראשון. וגם אחד משני סגניו, ר' שמואל גורודיסקי, היה כבר בין שוכני עפר, ונשאר בחיים בנכר רק האחרון, צבי קליינר, שהלך לעולמו רק בשנת תש"ט.

יג. העליה החמישית

משנת תרצ"ג ואילך נתכסו שמי אירופה המרכזית ענני כבדים, שהתפשטו משם לכל העולם. על כסא השלטון בגרמניה עלה אותו רשע, ראש הכת, אשר כוח־הזרוע היה להם לאלוהים, ולו השתחוו ובו האמינו. קרבנם הראשון היו, כמובן, היהודים, העם אשר עם הופעתו הראשונה בתולדות האנושות הביא עמו לעולם אהבה במקום שנאה, רחמים במקום אכזריות וצדק במקום רשע, העם שכל הויתו ותורתו שימשו סתירה לכוח ולאלמות והביא לאנושות את הצו הקדוש: „לא תרצח!", והנאצים הרימו על נס תורתם: „רצחת וגם ירשת". וכיצד איפוא לא יהיו היהודים כצנינים בעיני הרשעים ולא יבקשו להשמידם מעל פני הארץ?

אז בא המיפנה הגדול בהלך־רוחם של יהודי גרמניה, אשר עד אז ראו את

עצמם כגרמנים בכל. ההסתדרות הציונית בגרמניה היתה זה מכבר ערה ופעילה במסגרת התנועה הציונית העולמית ונתנה לה בגולה ובארץ מנהיגים ועובדים נבונים ונאמנים, חרוצים ומוכשרים. ומאז קפץ רוגזם של הנאצים על יהודי גרמניה היתה להם הציונות לעוגן־הצלה. חלק ניכר מיהודי גרמניה התכוננו לעליה ארצה וגם עלו.

ד"ר חיים אורלוזורוב, חניך גרמניה אף הוא, הלך מן הארץ אל אחיו בגולה הנתונים בצרה לארגן את עלייתם ארצה. ועמדו לו הסיוע של „מי שהיה" נשיאה של ההסתדרות הציונית וקשריו עם שלטונות הארץ והניח את היסודות לעליה החמישית. תאוות הנאצים היו עוד מוגבלות בזמן הראשון, הם רק גזלו ושדדו את רכוש היהודים אבל עוד לא רצחו וירשו בגלוי, והרשו לקרבנותיהם לברוח על נפשם ולהציל מעט מרכושם. הם לא הרשו להם לקחת אתם כסף במזומן אלא שוה כסף. ובזה ביקשו הנאצים להקים תריס בפני החרם שהכריזה עליהם יהדות העולם. לשם כך ארגנו מפעל שקראו לו בשם „העברה", לאמור, קנו בגרמניה תוצרת בכסף היהודים המהגרים, ומכרו את התוצרת הזאת בחוץ לארץ, וביחוד בארץ־ישראל, שבה הגיעו אז מפעלי הבנין והפרדסנות לשיא וגם התעשיה התחילה במפעליה הנרחבים, וכל אלה היו זקוקים לחמרי בנין — ברזל, צינורות, מכונות וכיוצא בזה. את הכספים תמורת התוצרת הגרמנית המכורה החזירו בנכוי ניכר, לבעלי הכסף, לעולי גרמניה.

העליה החמישית קלטה בתוכה אח"כ גם עולים מאוסטריה וצ'כוסלובקיה, לאחר שהרשע פער את פיו לבלוע גם אותן. העליה החמישית עזרה הרבה להתפתחותו הכלכלית, החברתית והתרבותית של הישוב. בין העולים היו אנשי־מדע ובעלי־מקצוע מנוסים, רופאים, מהנדסים, חימאים וחרשתנים. תודות לעלייתם של רופאים ומנתחים מומחים מגרמניה הגיעה העזרה הרפואית בישוב לרמה שלא שיערוה מראש.

גם לחקלאות הביאה העליה החמישית ברכה. חלק ניכר מן הנוער הלך לחקלאות, וגם חלק לא־מבוטל של אנשים בגיל מבוגר ובעלי השכלה גבוהה. העליה הרביעית נתנה רבנים לחקלאות, והעליה החמישית נתנה לה פרופיסורים.

גם רחבות נהנתה במידה לא מעטה מן העליה החמישית. מהעולים מגרמניה לרחבות היו רבים מחניכי ארגון הסטודנטים ק.י.פ., אשר כיונה את לבם לציון והכשירה אותם לעליה. רחבות זכתה לאנשי־מדע ידועי־שם אשר כוננו את עבודת המכונים המדעיים של „קרית המדע" המסונפת למושבה, כד"ר ברגמן וד"ר בלוך, ד"ר שפירא ואחרים. כן זכתה גם לשורה ארוכה של רופאים מומחים כד"ר נאכט המנוח, אחד מטובי רופאי העיניים בארץ ואיש בעל מידות תרומיות, ד"ר א. יואל, שנעשה רופא ביתו של הנשיא, ורבים אחרים. וכן אדריכלים כד"ר הברשים, אשר

יסד את הגימנסיה במושבה ובנה מחדש את בית־העם, ואחרים; ועסקני ציבור מסורים, שהוסיפו על דמותה הרוחנית והתרבותית של המושבה. ייזכר לטובה ז. איזנר, שבעמלו נוסדה אגודת חובבי המוסיקה במושבה שהוסיפה הרבה חן לצורת החיים החברתיים. דוקא בשנת תרצ"ח נוסדה האגודה. אלה רוצחים ואלה מגישים לאוזן וללב של שומעיהם את מיטב היצירות המוסיקליות שיצרה הרוח הנאצלת האנושית.

יד. תרצ"ג — תרצ"ח

והעולם הקטן של רחבות בדרכו הולך, הלוך והתפתח. הלכו ונוספו מקומות־בנין חדשים. כל אדמת האלמנה דונדיקוב, פרט לקצוותיה שניטעו פרדסים, כרמי יוסיסוב, קושיליביץ, גבריאלוב, ליפקוביץ, שבקרבת המושבה, חולקו למגרשים. הונחו מדרכות ברחוב הרצל. הוקם מוסד ציבורי חדש: הוקם „מכבי אש". הוקם שוק חדש במקום קבוע, וברחוב בילי"ו דוקא. על פי הצעתה ובסיועה של האשה הנפלאה מאמריקה, שהופיעה בשמי הישוב ונתנה לנו כל כך הרבה טוב ואנושי, הגברת הנריאטה סולד, סודרה ברחבות עזרה סוציאלית באופן קבוע ומתמיד, וארגון נשי רחבות, שנספחו לתנועה היהודית העולמית של נשים עבריות ויצ"ו, כללו את העזרה הסוציאלית במושבה בתחום פעולותיהן, ואחדות מנשי המושבה התמסרו לה ברוב כשרון ומסירות, ובראשן מיכל אייזנברג ומרים סמילנסקי, אשתו של זאב.

בשנת תרצ"ג יזם גואל־הקרקעות הותיק יהושע חנקין מפעל גדול חדש — קניית הקונצסיה של החולה ותנופה חדשה בגאולת הנגב. הוא קרא לו לעזרה שנים מבני רחבות, סמילנסקי ומילר, והם נענו לו. „חברת הכשרת הישוב" קנתה את הקונצסיה ואחדים מבעלי הון פרטי השתתפו בה על פי מאמציהם של שני הרחבותיים הנ"ל ויעבץ, בן תל־אביב. סמילנסקי ביקר בלונדון ובעזרת החברים של „אנגלו פלשתינא ציטרוס קומפני" נוסדה חברה חדשה בשם „יהודה" במטרה לסייע לגאולת הנגב ולהשתתפות בקניית הקונצסיה בחולה. מרכז הפעולה למען הנגב התרכז ברחבות. ואחדים מבני רחבות הלכו לנהל את העבודה במקום, עמינדב אלטשולר, וייסל, אדלר, בפרמן ועמהם מספר נהגי טראקטורים, הטראקטורים הראשונים בנגב. סמילנסקי ונהגו, א. גרוס, היו מבקרים בנגב שבוע שבוע. ורחבות היתה כאילו השער לנגב.

רחבות נכנסה תחת הפיקוח של בנין ערים, דבר שהועיל לשפר את עניני הבנין במושבה. כבשאר מקומות הישוב, היתה קיימת ברחבות, מאז הקמת המועצה, קהילה לחוד. על פי הצעת הועד הלאומי התמזגו המועצה והקהילה ביחד בשנת תרצ"ג.

ועוד הישוב עמל כנמלה על הקמת קנו בצעדים אטיים ומאמצים מתמידים,

קמה עליו רעה גדולה מבפנים, בליל־זעם אחד נרצח ליד תל־אביב על שפת הים המנהיג שנתחבב על הישוב ונעשה מקובל על רובו, ד"ר חיים אורלוזורוב, זמן מועט אחרי שובו מביקורו רב־הערך בגרמניה. כל הישוב היה כמרקחה. בישוב כבר השתלטה המגפה של שנאת־המפלגות שהתגלגלה כמעט למלחמת־אחים. מפלגה אחת בישוב נאשמה ברצח הנתעב. ראיות ברורות לא היו לכך והמשפט לא הרשיע את הנאשמים. והישוב התפלג לימין ולשמאל, השמאל האמין בצדקת האשמה והימין לא האמין; מקצתם לא חפצו להאמין מטעמים מפלגתיים וקצתם לא יכלו להאמין, כי עדיין לא נתקבל על הדעת שיהודי מסוגל לשפיכת דמים. אמנם כבר היה מקרה של רצח יהודי על ידי יהודים בירושלים, אבל אז היה הרצח על רקע של חשד במלשינות, והפעם נרצח מנהיג גדול על רקע של חילוקי־דעות מדיניים או רקע מפלגתי. עקבות הרצח לא נתגלו ואת הלבבות בישוב הרעיל.

והרעלה זו נתנה את סימניה גם במקרה עגום מאוד ברחבות. אחד מחברי צה"ר, צעירי הרביזיוניסטים, הורקין, איש עובד ישר, התחיל לבנות לו בית ע"י פועלים של מפלגתו, שלא על דעת מ. פ. ר., וגם הובאו פועלים בעלי־מקצוע מבחוץ, מחברי המפלגה. שליחי הלשכה עמדו במשמרת מסביב לבנין שלא לתת להמשיכו, וגם הרסו את החלק הבנוי. הדבר הטיל סערה ממש במושבה, ולולא התערבות מבחוץ עלול היה הדבר להגיע למלחמת־אחים ממש. רבים מבני המושבה הצדיקו את עצם התביעה לעבודה מאורגנת בבנינים, אבל לא יכלו להסכים בשום פנים למעשה האלמות המגונה. חטא היה בעיניהם כל מעשה־אלמות, וחטא נוסף להרוס מה שנבנה בעמל רב. והמועצה, שרוב חבריה היו מבני הותיקים במושבה, תמכה בהורקין וגם חייבה לשלם לו תמורת ההיזק שנגרם לו.

הסכסוך הזה, שחל בשנת תרצ"ד, הביא לידי כך שהמועצה החליטה לחלק את הזכות בעבודות־הבנין לפי מפתח. 60% מכל עבודת־בנין נקבעו לחברי ההסתדרות; 13% לציונים כלליים, 10% לתימנים, 9% למזרחי, 4% לצה"ר, 4% לרשות המועצה לחלקם לפי ראות עיניה.

הועד החקלאי מינה פקיד מיוחד לשם המצאת עבודה למחוסרי־עבודה, שאינם נכללים במסגרת הלשכה המקומית. וכן התנהל מו"מ קשה בין הועד החקלאי ובין מ. פ. ר. על זכות העבודה בבנין.

ובין צעירי המושבה, שהיו מומחים לאריזת פירות־הדר, קם ארגון של אורזים בשם „האורן", ו„התאחדות האכרים" תמכה בארגון זה. „התאחדות האכרים" עשתה צעד חשוב על רקע הגברת העבודה העברית. הסירטיפקטים של הממשלה לעולים חדשים נטולי אמצעים (אנשים בעלי הון מאלף לירות ומעלה לא היו זקוקים בעת ההיא לסירטיפיקטים), היו מתחלקים לפי המפתח המפלגתי ולפי הבחירה במקומות בגולה. האכרים חפצו להעלות ארצה אנשים עובדים מ„עמך", שרגילים

היו בעבודה קשה ויודעים להסתפק במועט, לפי יכלתו של המשק החקלאי בארץ. בציבור היו שוררים אז מושגים מופרזים על כוחה הכספי של הפרדסנות, אבל מי כפרדסנים ידעו שכוחם מוגבל מאוד? האכרים לא היוו מפלגה ועל פי מפתח לא יכלו להשיג אף סירטיפיקט אחד. על פי השתדלות מיוחדת אצל הנציב העליון ניתנו ל„התאחדות האכרים" 400 סירטיפיקטים משפחתיים, מחוץ למכסת הסירטיפיקטים הכללית שניתנה לסוכנות. האכרים שלחו לפולין שליח מיוחד, ישכר סיטקוב, מאנשי „השומר" בעבר, והוא בחר מבין אנשי הכפרים בקרפטו־רוסיה 400 משפחות ובהן למעלה מאלפיים נפש, ועל חשבונם של האכרים הביאום ארצה. את המשפחות חילקו בין המושבות הגדולות ובחלקה של רחבות עלו כמאה משפחות. אכרי המושבה ונשיהם התארגנו לדאוג לעולים למען שיכונם, ובזמן הראשון גם למען הלבשתם. רבים מהם התיישבו בפרדסים גופם. להם ולבני ביתם, המסוגלים לעבוד, היתה עבודה קבועה במשך כל השנה, ובפרדסים היתה להם גם האפשרות לקמץ בהוצאותיהם. מים היה להם בשפע חינם, ועשב לבהמתם, ועצים להסקה. חלק מהם רכשו להם לאט לאט עזים וגם פרות, ועסקו בגידול ירקות לצרכיהם, והתפרנסו בכבוד וגם הוכיחו כושר עבודה רב. על פי השתדלותה של „התאחדות האכרים" העמידה הממשלה לרשותם 800 דונם מהאדמה הממשלתית על גבול המושבה מאדמת הכפר מרד, ואת המקום הזה קבעו האכרים למגרשי־בנין בשביל הפועלים שהביאו ולפועלים אחרים. וחבר יהודים מבין חברי החברה „יהודה" יסדו ביזמתו של אחד מהם, ס. הילה, קרן של אילו אלפים לירות לחפירת באר בסביבה הזאת ולהלוואות לבנין־בתים. אבל האנשים הללו עשו ברבות השנים חיל רב במידה כזאת, שיכלו להקים להם בכוחות עצמם בתים בלב המושבה.

בהשתדלות „התאחדות האכרים" הוזילה חברת החשמל את המחיר של הכוח החשמלי לפרדסים ב־15%, ולאט לאט שינו כמעט כל הפרדסנים את המוטורים שלהם, שהוסקו בנפט, למוטורים חשמליים.

ההתאחדות יסדה גם „קופת־חולים עממית" למען כל אלה שאינם כלולים ב„קופת חולים" של ההסתדרות, כי היא לא קיבלה בזמן ההוא לקופת־חולים בני־אדם שאינם חברים להסתדרות. וסניף לחברה הוקם גם ברחבות. יוסף אלקס, הראשון להרחבת גבולותיה של רחבות לאחר המלחמה, תמך בה ביד רחבה. ציבור האכרים מכר מגרשים שהיו להם בקרבת היקב של אגודת הכורמים, ובכסף הזה, ובתוספת שניתנה ע"י חבריהם, הקימו בנין במושבה לצרכיהם הציבוריים וקראו לו „בית האכר". גם „קופת מלוה וחסכון" הקימה לה ליד הבנין הזה את הבנין שלה.

נוסדה גם אגודת נאמנים שקיבלה לרשותה את „בית־העם" בהסכמת זאב גלוסקין, שהקים את בית־העם. אל הבנין הישן נוסף בנין חדש גדול פי כמה, שיצלח להצגות תיאטרון, וביחוד למען „הבימה" שהתחבבה מאוד על המושבה.

את הבנין, שעלה בחמשת אלפים לירות, החכירו לשותפות שהקימה בית קולנוע. וגם בית־הפועלים הורחב מאוד, וגם בו הוקם קולנוע. המושבה גדלה וצרכיה החברתיים גדלו. ליד בית־העם נוסדה גם ספריה.

ועוד סימן לגידולה של המושבה: בשנת תרצ"ה הרחיבו את תחומי בית־הקברות, ע"י רכישת ארבעה דונמים מנחלה שכנה.

ובית הקברות הורחב לא רק בשטחו. החלק של רחבות העתיקה הלך וגדל בעולמה העליון יותר מאשר נשאר בעולמה התחתון.

טו. הפילוג בחינוך החילוני

מועצת פועלי רחבות הלכה וגדלה והתחזקה. תקציבה השנתי שהיה בראשית יסודה בן 50 לא"י, עלה בשנת תרצ"ב ל־514 לא"י. התקציב הוטל על ציבור־הפועלים במקום, וחוץ מן התשלום הקבוע שכל פועל שילם למועצתו, הוטלו עליהם מזמן לזמן תשלומים מיוחדים למטרות מיוחדות; למען בנין בית־הפועלים נתן כל פועל שיש לו עבודה קבועה שתי לא"י תרומה חד־פעמית. המועצה גדלה, הגיעה ל־13 חברים ומשנת תרצ"א נתמנה למזכיר המועצה יונה קוסוי, אחד מחבורת פועלים חדשה שעבדו באופן קבוע בפרדס סמילנסקי, הצטרף לקבוצת שילר, והיה ברבות השנים למזכירה של ההסתדרות. הלכו ונוצרו ארגונים של בעלי־מקצוע מיוחדים, תחילה הטייחים ואח"כ הנגרים.

היו במועצה ועדות מיוחדות לענינים שונים של עבודה ציבורית, לתרבות, לטיפול בתימנים, בפועלות, בחגיגות לראשון־למאי, שהיה לחג שנתי קבוע לציבור הפועלים בארץ, הג שנעשה משותף לפועלי כל העולם. בעניני חג קל יותר להתאחד מאשר בענינים בעלי אופי כלכלי ופוליטי.

ועדת התרבות פעלה במרץ. הספריה של הפועלים הלכה וגדלה והרצאות פומביות על נושאים שונים נעשו מנהג קבוע. במשך ששת חדשי החורף בשנת תרצ"ב נערכו 40 הרצאות על נושאים ספרותיים, מוסיקליים, ידיעת הארץ וחקלאות. מספר השומעים עלה במשך הזמן הזה ל־3620 איש.

מן המיפקד שערכה המועצה בשנה ההיא נוכחו לדעת כי האחוזים של עבודה עברית במושבה עלו מאוד ומספר ניכר של פועלים היו קבועים בעבודתם. לא היה כמעט פרדס שלא היו בו כמה פועלים עברים קבועים או לפחות פועל קבוע אחד. המושבה יצאה, על אף הכל, לדרך־המלך של עבודה עברית.

ובשנת תרצ"ד יזמה מ. פ. ר. פעולה חינוכית עצמאית. מחוץ לחינוך הדתי היה החינוך העממי הכללי במושבה מאוחד, עד שהחליט זרם העובדים להקים להם בית־ספר עממי לחוד. סיבות אחדות, מהן אנוכיות מפלגתיות ומהן אוביקטיביות,

גרמו לכך. לפי חוקת החינוך המקובל בישוב בימים ההם, יכול היה להיות במושבה רק בית־ספר עממי אחד, אבל העובדים יסדו את ביה"ס שלהם לא במושבה גופה כי־אם בקבוצת שילר, והמקום הוא שגרם בעיקר גם לעצם הקמת ביה"ס בראשיתו. עסקני התרבות של זרם העובדים חשבו, ובצדק, כי בסביבה חקלאית ממש יוכלו ילדיהם להתחנך לעבודה ולמושגים ממשיים בחקלאות יותר מאשר בסביבה המושבתית שהלכה ולבשה צורת־חיים של עיירה.

היוזם של „בית־החינוך", ככה נקרא ביה"ס העממי החדש, היה צבי צמחוני, מי שהיה שנים אחדות מורה בביה"ס העממי במושבה. ההורים שנתנו את ידיהם למפעל היו הפועלים במושבה והמתיישבים החקלאיים הצעירים מסביב, גבעת ברנר, קבוצת שילר, כפר בילו וגבתון. וגם זה היה מכוונת המייסדים של „בית החינוך": לאחד תחת כנפי החינוך ילדים של פועלים ומתיישבים.

ההתחלה היתה כרוכה בקשיים רבים אבל ככל המאמינים המתחילים להגשים את עיקרי אמונתם עמדו היוזמים בנסיון. המרחק בין בתי התלמידים ובית־החינוך היה גדול, העבירו אותם באוטובוס, ובימי החורף היה האוטובוס שוקע בבוץ, ועוברי־דרך היו עדים למראה, כיצד המורים, ההורים וגם התלמידים היו אוזרים כוח להוציא את האוטובוס ואת ילדיו מן הבוץ. וכשארך זמן הנסיעה היו המורים מעסיקים בינתיים את התלמידים בסיפור בהמשכים...

בששים וחמשה תלמידים התחיל המוסד בפעולתו. הבנינים לא היו מספיקים והמורים הקימו בעצמם ובעזרת התלמידים צריפים נוספים.

נוספו מקצועות־לימוד צדדיים, נגרות, מטבח, שרות עצמי, אמנויות, ריט־מיקה, מוסיקה.

נטל ההוצאות שהועמס על האבות היה כבד (ומוסדות הסתדרות העובדים עוד טרם היו עשירים) ונאנחו תחת נטל הסבל. החזקת ילד אחד עם הסעודה בצהריים עלתה לירה לחודש לכל ילד, ויש פועל אשר לו שני ילדים. וכתוספת לכך התחילו הפרעות של שנת תרצ"ו. הדרך שבה עברו התלמידים וגם מקום ביה"ס לא היו בטוחים, ואז החליטו להעביר את „בית החינוך" למושבה. בוטל איפוא הטעם העיקרי לגדל את הילדים באוירה של חקלאות ולא של עיירה, אבל הדבר לא שינה את המעשה שכבר התחילו בו. האיכסון במושבה היה קשה, תחילה באופן ארעי בבית־הפועלים ואחר כך בבתים שכורים קטנים, עד שלבסוף הונח לילדים כשחכרו את הבית הגדול והמרווח של יורשי מרדכי יעקבזון.

במקומו של צמחוני העמד בראש בית־החינוך יעקב שניידר, הוא שריד, איש בעל יכולת פדגוגית ובעל מרץ רב, והוא הרים מאד את קרן בית־החינוך. במועצת המושבה נחלקו הדעות בעד ונגד העמדת בית־החינוך תחת חסות המושבה כבית־הספר העממי; ובמשך שנים רבות היתה יד המתנגדים על העליונה, אבל

הסתדרות העובדים גדלה ועשתה חיל והיא שעמדה גם לציבור הפועלים ברחבות לבסס את בית־החינוך. המטרה היתה להקים בנין קבוע משלהם.

קנאת מורים מרבה תורה. וביה"ס העממי במושבה הוסיף ללכת מחיל לחיל.

המושבה הלכה וגדלה, גם חלק מפליטי בארי־טוביה התישבו בה ישיבת קבע. צר היה המקום בבנין ביה"ס להכיל את כל התלמידים ושכרו בית פרטי מול ביה"ס לשתי כיתות. ובשנת תר"ץ נוספו על בנין ביה"ס שלושה חדרים גדולים לתלמידים וחדר קטן למורים והונח היסוד לבנין הגדול החדש שהוקם אח"כ לאט לאט. לסדר הלימודים נוספה גם השפה האנגלית ולשם כך הובאה מורה לאנגלית. והצייר א. פלדמן, הגר במושבה, התחיל לתת בביה"ס שיעורי ציור. רק משנת תרצ"ב ואילך היו כל שמונה הכיתות של ביה"ס פתוחות בבת אחת. עד אז היו הכיתות פתוחות רק לסירוגין, ובכל כיתה למדו שתי שנים, מחוסר תלמידים חדשים שנה שנה בזמנם. משנה זו ואילך הוציא גן־הילדים כל שנה מחזור והוא שנתקבל בביה"ס. ומנהג יפה נקבע: הגננת היתה מעבירה בסך את תלמידיה ומוסרת אותם לרשות המורה. את המנהג הזה קבעה הגננת אסתר דונדי־קוב.

ועוד דבר חדש הופיע בשנה ההיא בחייהם של הילדים. בפעם הראשונה הוחגה חגיגת־הביכורים בהשתתפות תלמידי ביה"ס וגן־הילדים. ומאז היה המנהג החגיגי הזה לקבוע במושבה ואיחד את התלמידים מכל הזרמים. החגיגה מצאה את מקומה במגרש הציבורי ושימחה את לב הילדים והוריהם גם יחד.

מתרצ"ג ואילך, עם ריבוי התלמידים, התחילו להוסיף כיתות מקבילות, אף כי בשנת תרצ"ד פרשו רבים מילדי הפועלים מביה"ס.

מטעם ויצ"ו התחילה לבקר בביה"ס בקביעות מדריכה לעבודה בגנים, דבר ששיפר בהרבה את המקצוע. המורה שרה וזלינסקי השקיעה עמל רב בפיתוח החוש המוסיקלי אצל הילדים והיא הרימה את ערך המקהלה של ביה"ס.

בשנת תרצ"ה זכתה תלמידת ביה"ס בפרס ראשון בהתחרות ארצית בחיבור על הנושא „השבת בספרותנו החדשה". בשנת תרצ"ו, לרגל העליה החמישית ולרגל עלית העולים מטעם התאחדות האכרים, עלה מספר התלמידים בביה"ס העממי עד 430. ומספר המורים וביחוד המורות הלך וגדל.

בשנת תרצ"ז זכה ביה"ס בגביע של ווקופ, הנציב העליון הרביעי, בעד הגינה הטובה ביותר. ובשנת תרצ"ח קיבל ביה"ס את הפרס על שמו של אבינועם ילין, הפדגוג המחונן שנרצח בירושלים בידי מרצחים ערביים.

בתרצ"ט עובדה תכנית של עבודת ביה"ס למען הקרן־הקיימת־לישראל. באותה שנה הונהג לתת לתלמידים הרוצים בכך ארוחה חמה בצהריים, והתלמידות, מכיתה ה' ואילך, התחילו להשתתף בעבודת־המטבח לפי תור. עיבוד הגינה בביה"ס

התפתח והוא זכה שוב בפרס ילין, וכן עודדו בעזרת ויצ"ו את הטיפול בגינות פרטיות על ידי התלמידים. ויצ"ו קבעה פרס לגינה הפרטית הטובה ביותר.

למפקח על בתי־הספר העממיים נתמנה בלובשטיין (דפנא), אחד ממורי ביה"ס הראשונים, והוא שמח בהישגי ביה"ס הגדולים, וביחוד למראה נימוסיהם של התלמידים כלפי אורחים. „לצערנו אין זה שכיח בארץ עדיין", רשם בפנקס ביה"ס.

האגרונום ישראל כהן נתמנה ע"י מחלקת החינוך למדריך חקלאי בבתי־הספר העממיים, וזה גרם להתקדמות העבודה החקלאית גם בביה"ס העממי ברחבות. בסיוען של מחלקת החינוך והמועצה המקומית נוסד בביה"ס מועדון חקלאי, המשך־מה מהצופיות החקלאית. חברי המועדון נעזרו בטיפול פרטי שלהם בבתיהם בענפי חקלאות שונים, גידול עופות, ירקות, עצי פרי, יונים ועזים. מספר חברי המועדון היה 40.

בעזרת ויצ"ו המקומית נפתח חדר־תפירה לתלמידות והריהוט והציוד ניתן על ידה.

גם „בית־החינוך" הלך מחיל אל חיל. מ.פ.ר. רכשה לה בעזרת המוסדות המרכזיים של ההסתדרות פרדס בן שלושים דונם בתחום המושבה, חלקו למגרש הספורט של „הפועל" ושבעה דונמים לבית־החינוך. על שטח זה נוספו עוד שני דונמים ממתנת הגברת שמוליאן לקהק"ל. מעכשיו עמד מגרש רחב־ידים לבניני בית־החינוך ולגינות הירקות והעצים שלו. אמנם רק בשנת תש"ה נבנו הבנינים היפים של בית־החינוך. בינתיים גדל ביה"ס מאוד, הוקמו בו כיתות מקבילות, ועל־כן היה הכרח לשכור דירות ארעיות למחלקות־העבודה השונות.

ולמרות הפירוד נעשה גם בתחום החינוך העממי מעשה שיתופי. נפתחו במושבה כיתות מרכזיות למלאכה לבנים, נגרות ומתכת לכיתות ז־ח, ובהן השתתפו תלמידי כל מוסדות החינוך העממי במושבה, ביה"ס העממי, בית־החינוך, „תחכמוני" של המזרחי ות"ת שעריים.

בית־הספר העממי הגיע לממדים רחבים. מספר הכיתות הגיע ל־19. מספר התלמידים ל־353 בנים ו־388 בנות ובס"ה 741. מספר המורים 28 ומהם 17 מורות. מספר הבוגרים עלה מ־61 בשנת תש"א עד 83 בשנת תש"י.

ובית־החינוך הגיע ל־681 תלמידים, 341 בנים, 340 בנות, 27 מורים ומורות. 19 כיתות, ומספר הבוגרים הגיע מ־6 בשנת תרצ"ו עד 68 בשנת תש"ט. תלמידי בית החינוך באו: מהמושבה 359; משעריים וכפר מרמרוק, ילדי תימנים — 192; מכפר ביל"ו — 45; מחבצלת, שכונת הפועלים — 53; מכפר גבתון — 25; מקבוצת שילר — 7.

הפילוג בחינוך העממי לא גרם לפירוד ניכר בין חניכי המושבה. את פירוד הלבבות בין הילדים הכניסו הזרמים השונים, בעלי אופי חברתי־מפלגתי. ילדים

של שני זרמים התחילו להתיחס בבוז אלה לאלה. גם ארגוני הספורט לבשו אופי מפלגתי בולט. מעולם לא נשמע במושבה כי ילד מביה"ס העממי יקרא „בוז" לילדים מבית־החינוך, וכן להיפך. אבל נשמע ונשמע מפי ילדים, ואפילו בגיל רך מאוד: „בוז למכבי", או „בוז לפועל". וכן לא קימצו בכינויי בוז אלה הנוטים לזרם אחד של נוער כלפי הנוטים לזרם אחר. בתי־הספר השונים לא הפרידו, אך הפרידו מאוד, עד לידי שנאת־אחים כמעט, תנועות הנוער וזרמיו השונים. המורים לא הפרידו, „המדריכים" של הזרמים הפרידו, והקימו דור מפולג ומפורד. ונגד השפעת המדריכים בתנועות הנוער השונות לא יכלו לעמוד לא המורים ולא ההורים.

טז. תרצ"ו — תרצ"ט

שלוש תקופות־אימים היו בארץ במשך ימי השלטון המאנדטורי הבריטי. המאורעות בתרפ"א, תרפ"ט ותרצ"ו — תרצ"ט. שנת תרפ"א היתה תקופת המבוכה, תוצאות האנדרלמוסיה בפקידות הצבאית. שנת תרפ"ט היתה פרי הזנחתו או זדונו של הנציב השלישי. ושנות תרצ"ו—תרצ"ט, שכבדו מכל אשר היה לפניהן, הן באריכות הזמן והן במוראותיהן והן בתוצאותיהן, היו דוקא בימי הטוב שבנציבים, האדם שביקש בכל לבו ונפשו את טובת הארץ ואת הצלחת הבית הלאומי. הזמן גרם, הרוח הפייסנית כלפי רשעים, רוח „מינכן" שבאה לעולם הרבה זמן לפני „מינכן", וכוונותיהם הרעות של לא מעטים מעוזרי הנציב שהערימו עליו.

בכ"ז ניסן תרצ"ו התנפלו מרצחים ערבים על שני יהודים, שעברו ברגל בתול־כרם ורצחום נפש. והמון ערבי מוסת התנפל על יהודים עוברי דרך ביפו ורצחו ששה־עשר מהם. ובזה התחילה הרעה הגדולה שמצאה את הישוב. בראש ה„מרד" — כך כינו הערבים את הפרעות ביהודים — עמד המופתי של ירושלים וחבריו שקראו לעצמם הועד הערבי העליון. עם פרוץ הפרעות הכריזו הערבים שביתה בנמל יפו ומנעו כל משלוחים לישוב העברי. הם קוו להרעיב את הישוב. הועד הערבי העליון דרש להפסיק את העליה כבימי תרפ"א, אבל הנציב העליון המשיך במתן סרטיפיקטים לפי הנהוג. הנציב נתן גם רשיון לפתוח מזח בימה של תל־אביב וסכנת ההרעבה של הישוב עברה. לבעלי התעשיה בת"א אמר הנציב: „אני מעריץ את הרוח המפעמת אתכם להמשיך את עבודתכם, למרות פעולתם של כוחות ההרס". וכדברים האלה אמר לא אחת ושתים לנציגי החקלאים. אבל לעצור את הכוח המהרס לא ידע. וגם מנכבדי הערבים יש אשר גינו את מעשי המהרסים. אחד מנכבדי עזה אמר בפגישה רשמית, „בימינו אלה כל המרבה לרצוח הרי זה משובח; בעיני הנוער שלנו אין נכבד ובעל השפעה יותר ממי שהתמחה במעשים

פליליים, ונקלה בעיניהם מי שלא שפך דמים". וגם הנכבדים הערבים מן הזקנים לא ידעו לעצור בנוער המשתולל שלהם שמילא את כל הארץ דמים.

בחוגים השונים של הישוב החליטו בראשיתם של המאורעות לנקוט בשני דרכים: ל ה ג ן על הנפש ועל הרכוש בפני המתנפלים, לשמור על כל העמדות שלנו בישוב, ואפילו על הנקודות החקלאיות הזעירות שעל גבול הארץ, וגם להרחיבן ולהגדילן; ויחד עם זה לשמור על טוהר נפשו של הישוב, לא ללמוד מדרכי המדבר ולא לטמא את ידינו בשפיכת דם נקיים. והישוב קיים את החלטותיו אלו כל שנות הפרעות בגבורה נפלאה. „ההגנה" עמדה על הגובה של גבורה ועל טוהר־הנפש גם יחד. לא ויתרו למתנפלים אף על שעל־אדמה אחד, ולא ויתרו גם בימי־הנסיון החמורים על הצו היהודי־האנושי הנשגב: „לא תרצח". שום ערבי לא נרצח ע"י אנשי ההגנה מאחורי הגב. לעמדת־הגבורה הנאצלה הזאת של הישוב קראו „הבלגה" ושמרו עליה כעל אישון העין. ובעצם ימי הדמים ניגשו להקים ישובים חקלאים חדשים, „חומה ומגדל" קראו למפעל הישובי הכביר הזה. כי ביום הראשון לעליה על האדמה היו מקימים חומה מסביב לצריפים להגן עליהם ומקימים מגדל שעליו עמדו הצופים. בכל חלקי הישוב הוקמו הישובים הללו בגבורה שהיא למעלה מכוח אנוש; הרוח עמדה לכוח. בהרי אפרים, בגוב האריות של הפורעים, בהרי הגליל העליון, על הספר, בעמק הירדן, בעמק יזרעאל, בגליל התחתון, בדרום הארץ, בשומרון, בעמק זבולון, בשרון, בהרי יהודה, בעבר הירדן מזרחה ובעמק עכו. על פני כל הארץ נמשך הבנין לעיני המהרסים, וכך נמשכו בהתמדה ובעקביות גם מאמצי העליה, בגלוי ובסתר.

עוד בראשית הפרעות בשנת תרצ"ז באה לארץ משלחת מטעם ממשלת המנדט לחקור את סיבות הפרעות ולהציע הצעותיה בדבר הנהלת הארץ בעתיד. משלחת זו נקראה בשם „הועדה המלכותית". לפני ועדה זו נשא נשיאה של ההסתדרות הציונית, ד"ר חיים ויצמן, שנעשה תושבה של רחבות ואזרח הכבוד שלה, את משאו ההיסטורי. הנשיא סיפר בדברים נמרצים על האסון שהגיע לעמו בשל העובדה האיומה שאין לו ב י ת משלו. הוא תיאר בצבעים קורעי לב את אפשרויות ההשמדה הצפויות לעמנו בגולת אירופה. הוא הוכיח כי בעיה זו אינה יהודית בלבד כי־אם אנושית כללית.

„מן הדין הוא שיהיה מקום אחד בעולם, בעולמו הגדול של הקב"ה, שנוכל לחיות בו את חיינו ולהביע בו את מהותנו בהתאם לטבענו, ולתת את חלקנו לתרבות האנושית על פי דרכנו אנו ודרך הצינורות משלנו". הוא תיאר את תולדות געגועיו של העם העברי על ארצו מאז הוגלה ממנה. „מעולם לא ויתרנו על ארץ ישראל; אין אף מאת־שנים אחת בין תשע־עשרה המאות שעברו מיום חורבן ארצנו, שהיהודים לא ניסו לשוב אליה". הוא הסביר את רוחה של הצהרת בלפור. „ת ק ו מ ת י ה ו ד ה,

ארץ יהודה ליהודים. בית לאומי, היינו שהיהודים יוכלו לחיות בה כאומה בארצם". הוא הסביר את אופיה של העליה. „יש לעליה מטרה אחת, לא רק לבסס את עצמה אלא גם ליצור אפשרויות לעליתם של אחרים".

„הועדה המלכותית" הציעה את מסקנתה, לחלק את הארץ בין שני העמים, היהודי והערבי, שיהיה כל אחד מהם חפשי בבית שלו. הציבור העברי קיבל את המסקנה מתוך היסוסים, הרוב היה בעדה והמיעוט נגדה. והערבים התקוממו נגדה בעוז, והפרעות הלכו וגדלו והתאכזרו.

האבדות של הישוב היו כבדות מאוד. 545 הרוגים, 691 פצועים, נשרפו בתים, הושמדו נטיעות, נשדדו עדרי בקר וצאן, נשרפו גרנות, חוללו בתי־כנסת, הושמדו מכוני־מים. ההפסדים שנגרמו ליהודים באופן ישר נאמדו ב־400 אלף לא"י, חוץ מהפסדי המסחר והתעשיה בעקיפין. והפסד גדול נגרם לרכישת קרקעות. הרבה קניות נפסקו באמצע, ועמדנו להפסיד וגם הפסדנו כספים מרובים ושטחי־קרקע נרחבים שעמדו לעבור לרשותנו. גדולים מאוד היו גם נזקי הערבים ומספר חלליהם היה גדול ממספר חללינו, אבל לא היתה בזה אף חצי נחמה. באנו לארצנו לבנות, להיבנות ולהחיות ולא להמית.

חברי „ועד הבטחון", שניהל וכלכל בתקופה הזאת את פעולות ההגנה ברחבות, היו: ישכר סיטקוב, יוסף יעקבזון, גדליה בק, יעקב אהרונוביץ, יצחק חסקין, וג. רוז'נסקי. הועד הוקם עוד זמן רב לפני ראשית המאורעות ומטרתו היתה: הגדלת כמות הנשק והתחמושת, אימון המגינים, ביצור המושבה ותיכנון תכנית הגנה לפי התנאים החדשים.

כדי להגיע לכך היו זקוקים לכסף. המועצה לא יכלה להטיל מסים למטרה זו ועל־כן התנדבו זוגות לעבור במושבה מבית לבית ולאסוף תרומות כפי שהוטל על כל אחד מהם על־פי הערכתו של „ועד הבטחון". רוב בני המושבה נענו ברצון, פרט ל„חכמים" בודדים המצויים תמיד במקרים כאלה. את הנשק רכשו על פי רוב על־ידי ערבים מן השכנים, וביחוד על־ידי אותם בני סטריה, היריבים הישנים. כדי להיזהר מרמאות נקבעו מקומות בפרדסים אשר לשם היו הערבים מביאים את הנשק ושם היו בוחנים אותו ומשלמים את מחירו. באופן כזה נרכשו מאות רובים צבאיים ורובם במצב טוב, ורק מיעוטם שהיו טעונים תיקון. קשה מבדיקת הנשק היתה בדיקת התחמושת. לשם כך היה הכרח לירות לשם נסיון, דבר שלא היה תמיד בגדר האפשרות מחשש המשטרה. הערבים הקימו ברמלה ובלוד כעין חרושת לחידוש הכדורים הישנים ואלה היו לפעמים למכשול לאנשי ההגנה. במשך הזמן התגבר המרכז הכללי של „ההגנה" ומצא אפשרויות לרכוש נשק ותחמושת מחוץ־לארץ ואחד הקונים החשובים היה „ועד הבטחון" ברחבות. את הכסף השיגו מאנשים פרטיים וממוסדות המושבה. הוטלה חובה על כל בית לרכוש לו רובה לעצמו, ורבים

רכשו להם רובים באופן פרטי. על־ידי כך נוצרה בעיה חמורה: איכסון הנשק. האנשים הפרטיים התחכמו למצוא עצה להחביא את נשקם בבתיהם; עפ"י רוב היו מכניסים צינור בעמקי הרצפה במאונך, ובצינור היו מכניסים את הרובה המשומן, שלא יעלה חלודה. קשה מזה היה להסתיר את הנשק הציבורי של ההגנה ולשם כך הוקמו מחסנים חבויים ועליהם הופקדו מחסנאים. אחד המחסנים הבטוחים היה בית־הקברות ואחד מישישי המושבה, א. חרל"פ, שחצב ובנה לעצמו קבר בחייו, הקדיש את קברו שישמש מחסן לנשק. ובתוך המושבה גופה היה מחסן בחצר ביתו של ד"ר חזקלברג, במרכז המושבה, מול המקום שבו היה קבוע פעם פעמון המושבה, גם הוא מכשיר של הגנה בזמנו...

המחסנאים העיקריים שעשו את עבודתם בחשכת הלילות היו: אריה חרל"פ, ישי סחרוב, יששכר אקשטין מה„קירצאים", יורם גורודיסקי, בנו של ראש המועצה. מלבד הרובים רכשה ההגנה גם מספר מסוים של פצצות, מכונת־יריה משוכללת ושני תת־מקלעים.

עם פרוץ הפרעות בשנת תרצ"ו היו להגנה המקומית ברחבות 180 רובים, מלבד פרטיים, 2 מכונות־יריה משוכללות, 10 תת־מקלעים, מצליף אחד, 2 מרגמות, 30 אקדחים טובים ו־600 אלף כדורים. את יתר הרובים שקנו העבירו לרשות ההגנה המרכזית.

לא קל מרכישת נשק היה אימון האנשים. במושבה קם דור חדש ורבים מהם מבני העליות האחרונות שלא הריחו אבק שריפה, והשומרים הותיקים וחברי הגדוד העברי הלכו והזדקנו. על חוסר מאמנים נוסף חוסר מקומות היפים לאימונים, כי היה מן ההכרח לערוך את האימונים במחתרת. מאמנים אחדים נשלחו ממרכז ההגנה ול„שדות אימונים" בחרו את בתי־האריזה בפרדסים המרוחקים קצת מן המושבה. כל האימונים הללו התנהלו בתוך אוירה של סיכון.

ענין האימונים הוקל בהרבה מאז נתמנו ע"י הרשות נוטרים עברים רשמיים שבאו לעזרת המשטרה במאבקם עם הפורעים. והיו גם נוטרים „מושבעים", כמילואים לשעת הצורך, וכל אלה התאמנו באופן רשמי ע"י מאמנים מן המשטרה. לתוך שורות הנוטרים הסתננו גם בחורי ההגנה, ורובם של הנוטרים היו חברי ההגנה.

תכנית־ההגנה בשנים הקודמות היתה, להקים עמדות־הגנה בתוך המושבה. כעת היה הכרח להקים עמדות־הגנה בכרמים, בפרדסים ובשדות, כי הפורעים התכוננו לחבל בכל אלה. מזמן לזמן היו מקימים עמדות־הגנה במארב כדי להפתיע את הפורעים בדרכם ל„תפקידיהם". כמו כן סודרו עמדות נודדות — חבורות מגינים ששוטטו בלילות בדרכים ובשבילים. לשם כך נרכשו מכוניות משורינות. עם התרחבותם של מעשי הטירור, שהיו מכוונים להפריע את התנועה העברית בדרכים, נשלחו אנשי ההגנה באוטומובילים משורינים לשמור על הכבישים והדרכים הצדדיים.

במאבק הזה של הבטחת התנועה בדרכים מילאו תפקיד מלא גבורה נהגי „דרום יהודה", שהיו מסכנים תמיד את חייהם.

המגינים שהזדקנו, משמרותיהם היו בפנים המושבה, והמשמרת הצעירה השלישית, נכדי המושבה, היו יוצאים אל מחוץ למושבה, אל הדרכים ואל המטעים. מספרם לא היה מספיק כדי למלא את תפקידם הקשה הזה בקביעות, ועל־כן סודרו במקומות אחדים במושבה קבוצות חזקות ונשק טוב בידם ותחמושת מספיקה, והם היו נזעקים בכל פעם למקום־תורפה זה או אחר. וכדי לסייע להם קמה המשמרת הרביעית, נערים ונערות, שהתמחו באיתות. והם היו מרוכזים על הר גבוה ועל גבעה נישאה והיו מאותתים בכל מקרה כשהיה צורך בעזרה מהירה. טלפון־שדה טרם היה למגיני רחבות והשתמשו בימים בדגלים ובלילות בפנסים.

עול כבד הוטל על שכמם של הצעירים, בני המשמרות הצעירות במושבה, אבל הם עמדו בנסיון בעוז וכבוד. ה„צבר" כבר הוכיח את כוחו ונתן סימני גבורתו המפוארת בעתיד. באחד המארבים שארבו לפורעים הצטיין בנימין חיסין. בלילות היו ישנים במקומות מרכזיים, בלי מזרנים ובלי שמיכות ולעתים גם בלי אוכל, וחכו לתורם, להיות מוכנים ללכת למקום שבו נפתחה הרעה ולסתום בגופם את הפרצות, ולתת את נפשם על שלום מושבתם.

בשנת תרצ"ד נרצחו בפרדס מנחם לוריה, בגבול המושבה, שני פועלים תימנים, דוד מליחי וזכריה אבדר, ובשנת תרצ"ח נרצחו 5 מנוטרי המושבה, אשר שמרו על עובדי חברת החשמל: דוב אנצר, אריה הכט, דוב קלמן, נפתלי רייך, צבי דימאנד. ובש' תרצ"ט נרצח בדרך אחד מנהגי „דרום יהודה", נסים דורני.

מטעם מרכז ההגנה נתמנה יחזקאל אובריוגר למפקד ההגנה ברחבות וסביבתה.

יז. תוספת בנין

למרות כל הנסיונות הקשים שהמושבה עמדה בהם במשך כל שנות המאורעות, לא נפסק גם חוט ההתפתחות והגידול האטי והמתמיד, כי הרי בזה היה כוחו של הישוב, לא רק שמירה על הקיים כי־אם גם תוספת של בנין; אם אין תוספת — אין בנין.

בתרצ"ו הוקמו שני מפעלים בישוב. ארגון תוצרת הארץ ואוצר מפעלי הים. המאבק בעד תוצרת הארץ התחיל עוד לפני כן, כי כבדה עלינו ההתחרות של תוצרת־חוץ זולה, מאחר שהגנת מכס לא היתה לנו. מן ההכרח היה להגן על תוצרתנו רק בכוחות מוסריים, בפה ובכתב. אנשי רחבות הטו שכם להשתתף לפי כוחם במאבק הזה. אוצר מפעלי הים נוצר יחד עם הקמתו של המזח בתל־אביב. גם במפעל הזה השתתפו חברי „פרדס" ברחבות ביד רחבה, למעלה מכוחם.

יחד עם כל המושבות הרימה רחבות את קולה לתבוע מאת הממשלה להקים בתל־אביב מוסדות ממשלתיים כדי שלא יצטרכו אנשי הישוב לרדת ליפו ולסכן את חייהם. ונציגי האכרים ברחבות התייצבו לשם כך במיוחד לפני הנציב העליון. וגם בעניני הגברת הכוח ההגנתי של המושבות התייצבו נציגי האכרים מרחבות פעמים מספר לפני הנציב וגם הצליחו לשכנע אותו.

בשנת תרצ"ו כיבדה המושבה את תושבה הדגול החדש, את ד"ר חיים וייצמן, בתואר אזרח כבוד שלה, ובמועצת המושבה נערכה לכבוד זה מסיבה חגיגית שבה השתתפו גם באי־כוח הועד החקלאי ומועצת הפועלים, והכל הביעו את רגשות הערצתם לנשיאה של ההסתדרות הציונית העולמית ואת שמחתם לראות בתוכם את אזרחם החדש.

בשנה ההיא נערך במושבה מיפקד מטעם הסוכנות היהודית ונמצא כי 70 אחוזים מן הפועלים החקלאים הקבועים הם יהודים ו־30 אחוזים ערבים. באותה השנה הגבירו את השמירה הרגילה במושבה והטילו על כל גבר את החובה לשמור בעצמו משנים ועד שלושה ימים בשבוע ורק החולים היו רשאים לשכור שומרים בשכר על חשבונם.

הועד החקלאי השתדל שהממשלה תכיר בו רשמית כמועצה חקלאית, כדוגמת פתח־תקוה, אבל לא הצליח.

בתרצ"ה נוסדה ליד המושבה שכונה בשם רמת־אהרן, לזכרו ולכבודו של אהרן אייזנברג, המפעל בוצע ע"י „בני ברית". מ.פ.ר. סייעה לבחירת המועמדים לשכונה.

בט"ו בשבט של אותה שנה נערכו בטכס מיוחד נטיעות בגן ציבורי של המושבה בהשתתפות כל הילדים. אם עוקרים עצים מתוך רשעות, יש ויש לנטוע עצים חדשים, לנטוע בלי הרף.

ועוד מוסד חשוב נוסף ברחבות: „מגן דוד אדום", שברבות השנים גדל והתרחב והיה למוסד רב־ערך לא רק לגבי המושבה אלא לגבי הסביבה כולה. היוזם והמייסד של המוסד היה ד"ר אהרן מרשוב, שנתמנה לרופא המושבה בש' 1924, והוא טיפל במוסד במשך שנים רבות. לימינו עמדה אשתו, אולגה מרשוב, אחות רחמניה מחוננת. ובמידה שד"ר מרשוב היה מסור למקצועו כן היה מסור גם לחיים הציבוריים במושבה.

מתוך יזמה פרטית, בהשתדלותו של אחד מאנשי העליה החמישית, המהנדס הברשים, נפתחה ברחבות גם גימנסיה. עד אז היו בוגרי בתי־הספר העממיים במושבה, שחפצו להמשיך בלימודיהם, מוכרחים ללכת ללמוד תורה באחת הערים או בראשון־לציון; מעכשיו ניתנה להם האפשרות להשתלם בלימודים במושבה

גופה. גם ב„בית־החינוך" נוספו מחלקות גבוהות להשתלמות התלמידים שגמרו את חוק הלימוד העממי והשתוקקו להמשיך בלימודיהם.

מצוקת חוסר עבודה גברה במושבה. הפרדסנים נתבעו להגדיל את מספר הפועלים, ועל יסוד זה נפלו שוב סכסוכים בין הפרדסנים לבין הפועלים, ועד „משמרות" בפרדסים הגיעו הדברים. ובאחד הסכסוכים, שהיה חריף ביותר, בא יוסף רבינוביץ, מי שהיה פעם פועל במושבה וטיפל עכשיו בעניני העבודה בסוכנות, לפשר בין היריבים.

המועצה הטילה על כל נותני עבודה חובה לתת מספר ימי עבודה למחוסרי עבודה, מחוץ לעבודתם העברית הקבועה. בשכונת מילר התחילו לסלול כבישים, כדי לספק עבודה למחוסריה. בעצב ומתוך יסורים גדל הישוב. תמיד היה הכרח להגדיל את העליה, וע"י כך גדל ממילא מספר העובדים על הדרישה.

המועצות במושבות השונות ובערים הקטנות החליטו להקים „חבר־מועצות". בשנים האחרונות לחייו נבחר יהודה גורודיסקי, ראש מועצת רחובות, לעמוד בראש חבר־המועצות.

ההכרח להגדיל את כוחות ההגנה גדל משבוע לשבוע ועם זה רבו הוצאות ההגנה. בישוב הוחלט לייסד קרן של „כופר הישוב", וכל מי שהוא גופו אינו יכול, מחמת זקנה או חולשה גופנית, להשתתף בהגנה, יכול היה לקיים את חובתו לישוב בתרומה לכופר הישוב. כמו כן הוטלו מסים קטנים על כרטיסי הנסיעה באוטובוסים, על הכרטיסים לבתי־השעשועים ועל התשלומים בבתי־האוכל והקפה, הכל לטובת כופר הישוב. כל הישוב מילא את חובתו הקדושה ברצון, ומובן מאליו כי רחבות תמכה במפעל הישובי בכל נפשה ומאודה.

בשנת תרצ"ח, כשגברו הפרעות לאות מחאה נגד הצעת „החלוקה", התנדבו צעירי רחבות להצטרף להגנה במושבות הקטנות בשומרון ובגליל, כל אחד לחודש ימים, ועזבו איש את ביתו ואת עבודתו והלכו לעמוד בחזית ההגנה. באותם הימים התחוללה הגנת־הגבורה המפוארת של גבעת־עדה.

המושבה רחבות כולה, בנעריה וזקניה, אכריה ופועליה, נתנו שוב פעם כבוד לבנם הדגול, לנשיאה של ההסתדרות הציונית, וערכו לו מסיבת־כבוד גדולה ב„בית האכר". היה בכך צורך נפשי להביע לאיש את רגשות האהבה והכבוד של המושבה על כל חוגיה ולהביע בזה גם את ההסכמה ל„קו הוייצמני" הידוע, שהרוב של התנועה הציונית עוד היה תמים דעה עמו, והוא:

„גידול אורגני — הדרך הארוכה, היא הקצרה ביותר. כיבוש קרקעי בעמל, תחית הלשון, האדרת הערכים הנצחיים של היהדות — הם הם הלווי של הפעולה המדינית".

לתת ל„קיסר" — אשר ל„קיסר", ולאדם — אשר לאדם.

המושבה טיפלה גם בעניניה היום־יומיים שלה. במועצה נתגלעו חילוקי דעות חריפים בין הימין ובין השמאל בענין חבר־המועצות ובענין התמיכה ל„בית־החינוך". באותה שנה החליטו האכרים להקים תחנה קטנה לגידול חרקים המשמידים את המזיקים בנטיעות — מזיקים כנגד מזיקים. האכרים פעלו בהדרכת תחנת הנסיונות במושבה.

במושבה נוסדו בשנת תרצ"ט שני בתי־חרושת לייצור מיצים מרוכזים מפירות־הדר, האחד ע"י יהודי אנגלי מגלאזגו, גולדברג, ושם ניתן לבית־החרושת „פרי־פרי". והשני נוסד עוד לפני זה בממדים מוגבלים מאוד על ידי הפרדסנים עצמם, ועבר עתה לידי יוזמים מחוץ לציבור הפרדסנים, בראשותו של מר מזור מעולי פולין. ואלה הרחיבו את ממדיו. שם המוסד היה „פי־אורה". שני המוסדים חידשו דבר חשוב בתעשיית ההדרים וגם נתנו אפשרות להרבות ולהגדיל את ציבור הפועלים העברים במושבה. אמנם ה„מחותנים" העיקריים, הפרדסנים, נמצאו מקופחים, להם שילמו 60... גרוש לטון פירות מוכן להובלה בפרדס... ולא לחנם נענשו הפרדסנים. היה בזה משום עונש על חוסר יזמה עצמית ומעוף.

ולבית־הספר העממי במושבה נוספו שני חדרים. וגלוסקין נבחר להיות אזרח כבוד במושבה. והתקציב של המושבה לשנת תרצ"ט הגיע ל־21.698 לירות א"י.

ומ. פ. ר. המשיכה בפעילותה. בשנת תרצ"ב נוסדה ה„צרכניה" במושבה, לספק לחבריה מבין הפועלים את צרכיהם שלא יהיו נזקקים לחנוונים קמעוניים. בהשתדלותה התחילו בתי־החרושת למיצים לקבל את פועליהם ע"י הלשכה של הפועלים. בענין הלשכה היו חילוקי־דעות קשים בין נותני־העבודה במושבה בכלל ובין מ. פ. ר. הפרדסנים טענו כי שלילת החופש לקבל פועלים לפי בחירתם מזיקה לעבודה ולעובד גם יחד, כי הפועל הנעזר על־ידי הלשכה אינו משתדל לשפר את עבודתו ונמצא שאינו מתקדם במקצועו והעבודה מתקפחת. מ. פ. ר. טענה כי רק על ידי הלשכה תוכל להכניס סדר בחלוקת העבודה ולא יימצא פועל אחד מקופח והשני מרויח. לבסוף באו לידי הסכם כי הפרדסן המחזיק פועלים קבועים במשך כל השנה, רשאי לבחור מבין הפועלים שהלשכה שולחת לו את הרצויים בעיניו.

בשנת תרצ"ד החליטה מ. פ. ר. להקים משרד לעבודה־בקבלנות בפרדסים ובכרמים, דבר שקידם לבסוף לא במעט את העבודה העברית במושבה וקירב במידה לא־מעטה את הצורך אל היכולת. בראש המשרד עמד בן־ציון הורביץ. מ. פ. ר. ארגנה את האמהות העובדות וביקשו אמצעים להקל מהאֵם העובדת את הטיפול בילדיה.

בשנת תרצ"ז הגיעו הדברים לידי כך ש ח ס ר ו ידים עובדות לעבודות חקלאיות, ומ.פ.ר. החליטה להפסיק אי־אלו עבודות־בנין ועבודות ציבוריות כדי לספק עובדים לחקלאות. באותה שנה נערך מיפקד הפועלים במקום בעזרת הפרו־פיסור לזרסון. כך היה בראשית השנה ובחורף, ובקיץ בא שוב חוסר־עבודה.

מ.פ.ר. עשתה הסכם עם הציונים הכלליים לחלוקת העבודה בין דורשיה על פי קנה־מידה זו: כל נפש התלויה בעובד נחשבת לחלק רביעי של נקודה, ועל פי מספר הנקודות נעשתה חלוקת העבודה.

פועלי רחבות משתתפים בהקמת יד ליוסף אהרונוביץ, אחד מאבות העליה השניה שנפטר.

יח. בימי „הספר הלבן"

ללונדון נקראה ועידה משותפת של נציגי היהודים והערבים ובועידה זו היתה ידנו על התחתונה. המניע העיקרי בכל הדיונים בבירות אירופה בימים הטרופים ההם היה הפחד מפני אותו רשע שקם בברלין נגד האנושיות כולה, ופחדו הטיל צל גם על ועידת לונדון. אבל כלפי חוץ ניתנו למסקנות הועידה אופי של שמירת העניינים החיוניים של הערבים מפני ה„ניצול" של הציונים. לאחרי הועידה פורסם אותו מיסמך מחפיר שנקרא „הספר הלבן", שלא היה בינו ובין „חוקי נירנברג" אלא שינוי נוסח ושינוי שם בלבד. „הספר הלבן" גזר על העליה העברית והכניס אותה למיטת סדום. אחרי המיסמך הזה נתפרסמו חוקי הקרקעות, שמנעו מהיהודים בארץ את האפשרות לרכוש קרקעות ברוב חלקי הארץ, ובתוכם הנגב. אם לגבי שאר חלקי הארץ, שהיו מיושבים פחות או יותר, עוד נמצאו עלי־תאנה לכסות על הערוה, הנה לגבי הנגב לא היה כאן אלא זדון גלוי בלבד, כי הרי כל השטחים הללו ל א היו מיושבים כמעט כל עיקר.

האנשים הפרטיים שעסקו ברכישת קרקעות בארץ, רצונם הטוב כבר ניטל מהם עם התחלת הפרעות, ועתה שותק לגמרי. אבל קרן־הקיימת־לישראל אשר ידעה, כאשר ידעו גם אחרים, כי בחוקי הקרקעות האכזריים נשארו פרצות קטנות, אזרה את כל כוחותיה להציל בעוד מועד כל מה שהיה אפשר להציל. וגם אחד מאנשי המושבה, מ. סמילנסקי, שטיפל בקרקעות בנגב והפסיק פעולתו זו עם המאורעות מחוסר אמצעים, נתבקש על ידי קהק"ל ללכת לאמריקה להסביר שם את האפשרויות הקיימות עוד לגאולת קרקע נוספת, כחצי מיליון דונם. מועצת המושבה נפרדה מעל השליח בישיבה מיוחדת.

רחבות, יחד עם כל המושבות שהיו הראשונות לגאולת אדמת האבות, עמדו בשורה מלוכדת למחות נגד החוק המחוסר כל הצדקה, שעתיד היה לקפח לא רק את זכויותינו כי־אם גם את התפתחותה של הארץ בכללה. ברחבות נערכה הפגנה גדולה. על יד בית־הכנסת, המשקיף על פני כל המושבה מגבעתו המפוארת, התאספו בהמון בני המושבה, ומשם עברה התהלוכה דרך רחוב יעקב, ופזורה על ידי המשטרה. ההפגנה נערכה ע"י ההגנה המקומית. שלושה מְמנהיגי הפועלים נאסרו

באותה ההפגנה. רוח החיים בציבור הפועלים בימים ההם היה ראובן שרייבמן, סגן ראש עירית ירושלים כיום.

באותה השנה חלה שנת היובל של המושבה, ומחמת האוירה הכללית המדוכאה בישוב עבר גם חג היובל בקול דממה דקה, מתוך דכדוך־רוח.

והנה נפתחה הרעה הגדולה החדשה על האנושיות בכלל ועל העם העברי בפרט. עד פרוץ מלחמת־העולם השניה עוד נמשכו מעשי הרצח בארץ למרות הפיוס בנוסח מינכן שניתן לפורעים. וברחבות קרה מקרה רצח איום, בגבתון, שכונה בירכתי המושבה, נרצחה בלילה אחד באופן אכזרי משפחת האכר דומניץ, שלש נפשות.

בכפר ביל"ו היה בימים ההם המרכז של ה„פו"ש" להגנת הדרום.

ובפעם הראשונה העכיר את טוהר מצפונם של אנשי ההגנה במושבה מעשה רצח של הטירוריסטים העברים, נגע שנתגלה בגוף הישובי. חמשה ערבים שהלכו לתומם לעבודתם נרצחו מן המארב. מועצת המושבה וראשי ההגנה הביעו את שאט־נפשם למעשה הזה.

וכאילו לשם משקל נגדי לבגידה בתרבות, מחוץ ומבית, עשתה רחבות מעשים להגברת התרבות דוקא בימי הדמים. בעצם שנת הרציחות בארץ, תרצ"ח, נוסדה ברחבות גימנסיה. עד אז היו נאלצים בוגרי המושבה מבתי־הספר העממיים לנדוד לתל־אביב או לראשון־לציון, ומעתה ניתנה להם האפשרות להשתלם בלימודיהם במושבה גופה.

הכיתה הראשונה של הגימנסיה הכילה רק 20 תלמיד. בנין מיוחד ללימודים לא נמצא לה, והלימודים התנהלו בספריה הקטנה של המושבה. ההוגים בספר באו אצל הספר. ורק בצעדים אטיים מאוד התקדם בית־הספר התיכון במושבה. הוא מצא לו מקום בבית מרווח, אף כי לא מתאים לגמרי למטרתו, בביתו של סלוצקין. הבית ששימש במשך שנים רבות „עמדה" להגנת המושבה שימש מעתה מקום לפיתוח תרבותה. מנהל הגימנסיה — ד"ר פוזנר.

ובשנת ת"ש, בשנה שהחרב הוצאה מנרתיקה להחריב את יצירת האדם, פתח גם „בית־החינוך" בית־ספר תיכוני ובראשו הועמד „צבר", נצר מגזע העליה הראשונה, יזהר סמילנסקי, בנו של ז"ס, אשר גילה כשרונות פדגוגיים וספרותיים בלתי־רגילים.

בשנת תש"ג הוציאה הגימנסיה את המחזור הראשון שלה, מספר תלמידיה בכלל היה מצער, 45 בסך הכל.

ושני המוסדות לחינוך תיכוני הוכיחו את רמתם התרבותית על ידי מעשה בלתי־שכיח בישוב המפולג שלנו: שני המוסדות התאחדו והיו למוסד אחד תחת הנהלה משותפת ובתכנית־לימודים משותפת לשני הזרמים (הכללי והעובדים) יחד.

ושוב, כאילו לשם שיווי המשקל במובן אחר, נוסד בשעריים, שכונת התימנים, בית־ספר תיכוני במובן הישן, הישיבה „פורת יוסף"; והמוסד היה כדבר בעתו, כי הנוער בשכונה היה זקוק מאוד להשראה רוחנית בנוסח הישן.

הישיבה נוסדה בשנת תרצ"ז ע"י הרב א. מאיר קובנר, ועוררה תשומת־לב מרובה בקרב רבים מתוך המושבה ומחוצה לה וגם בחו"ל. הרב המייסד הצליח להגדיל ולהרחיב את מפעלו וגם הקים בשבילה בנין בן שמונה חדרים העולה כששת אלפים ל"י. והתלמידים עוסקים גם במלאכה.

ועוד ישיבה בעלת רמה תורנית ותרבותית גבוהה נוסדה ברחבות במאוחר יותר ע"י רבה החדש של המושבה שהתחיל לכהן בשנת תש"ז, הרב ר' צבי יהודה מלצר, שבא מפרדס־חנה לשבת על כסא הרבנות של חותנו הרב ר' שטיינמן שנפטר באותה שנה. עוד במקום כהונתו הישן יסד הרב ישיבה שבה יכלו להמשיך את לימודי היהדות במובנם הרחב והעמוק בחורים אשר לא יכלו מטעמים נפשיים להיכנס לישיבות הישנות בירושלים. את ישיבתו העביר הרב לרחבות ומחוסר דירה קבועה שיכן אותה בבנין בית־הכנסת המרכזי, כמנהג הימים הראשונים, ולישיבתו קרא „ישיבת־הדרום". לבסוף הצליח הרב לרכוש בגבול המושבה מגרש רחב־ידים בן עשרים דונם ועליו מתכוננים להקים את בניניה הקבועים של הישיבה אשר תסייע בודאי להרבות תורה בארץ־ישראל.

ועוד עליה בדרגת ההשכלה והתרבות — סניף לאוניברסיטה העברית נפתח במושבה. מטעם תחנת־הנסיונות ומטעם האוניברסיטה העברית הוקם ברחבות מכון ללימודי החקלאות במגמה לדרגת פקולטה חקלאית. תקופת הלימודים היא חמש שנים. מהן מוקדשת שנה אחת לעבודה מעשית במשקים ראציונליים, בחקלאות מעורבת, שנתיים לימודי טבע, זואולוגיה, בוטניקה, חימיה, פיסיקה וגיאולוגיה באוניברסיטה בירושלים, ושנתיים לימודי החקלאות במכון ברחבות. הבנין שנבנה לשם כך הוקם לזכרו של האגרונום אהרן אהרנסון ע"י מוקירי שמו בארצות־הברית.

יט. מלחמת־העולם השניה

הרעה הגדולה שמפניה פחדה האנושיות באה, וכל מעשי הפיוס לרשעים לא מנעוה. בספטמבר 1939 פרצה מלחמת־העולם השניה. קרבנה הראשון של המלחמה היה העם היהודי, ויצירתו הגדולה של העם, הישוב שילם מס כבד. המלחמה לא היתה לעם היהודי ולישוב מלחמה סתם, כי־אם מלחמת־השמד. כוונתו של אותו רשע היתה ברורה, להשמיד את נושאי הדגל האנושי שהשמיעו לעולם את הצו: „לא תרצח!" והנוער בישוב חשב לו לחובה להתגייס לצבא הבריטי שנלחם באותו רשע. מתחילה נעשתה ההתגייסות מתוך הסתייגות כי מכת „הספר הלבן" היתה

עדיין טריה מאוד, אבל אח"כ התגבר החוש הטבעי של קיום־האומה על ההסתייגות וההתגייסות גברה משנה לשנה, והיא גברה עוד יותר עם הרצון להוציא „מתוק מעז" וליצור את הגרעינים של הצבא העברי, והגיעה לשיאה עם הקמת הבריגדה העברית. צעירי רחבות יצאו עם המתנדבים הראשונים, עוד בראשית המלחמה, כאשר רק מעטים מאוד הבינו את הכרחה ההיסטורי. אחד מן הראשונים, שהצטיין אח"כ מאוד בצבא, היה אברהם כהנוב, בנו של הישיש הרחבותי ר' פייבל כהנוב, אחד מראשוני העולים לחונן את חורבות ירושלים. ועם ימי ההתגייסות לבריגדה התנדבו צעירי המושבה גם לפלמ"ח.

המלחמה השניה כמלחמה הראשונה גרמה בתחילתה לחוסר עבודה. אחר כך, כשהמלחמה התקרבה מאוד לגבול הארץ, רבתה בה הברכה הכלכלית על ידי הגידול הבלתי־רגיל של התעשיה ועל ידי הרווחים הרבים שהביא אתו הצבא הבריטי. עם פרוץ המלחמה ביקשה המושבה להקל על חוסר העבודה ע"י יצירת אפשרויות של עבודות ציבוריות. הרחיבו את הכבישים ברחובות יעקב ובנימין. הרחיבו את בניני השוק. הקימו מקלטים. גם הקמת בנין המשטרה הגדול ע"י הממשלה הוסיף עבודה. מטעם המועצה ובעזרתה הכספית הוקם מטבח זול לפועלים. פרצו שוב סכסוכים בעניני עבודה בפרדסים. ובאחת המשמרות נאסרו ע"י המשטרה שכטמן, חסקין ואחרים.

למרות המלחמה לא נפסקה התפתחות המושבה אף כי נעצרה בהרבה. על ראש „גבעת האהבה" הוקמה בשנת תש"ב בריכה חדשה ונחפרה באר חדשה ונקנתה הבאר של דוד הרשנזון, שפרדסו נוסף על שטח הבנין של המושבה. המושבה הוכרה כשייכת לשטח בנין ערים ולחוקת־הבנין שלו.

באותה שנת תש"א הוקמה במושבה מועצה דתית, אשר תחום שיפוטה כלל את הרבנות, השחיטה, תרומ"ע, כשרות וטהרת המשפחה. ועם גידול הגיוס הוקם ועד למען החייל, שנטל על עצמו את הדאגה למשפחות החיילים.

סכסוך גדול עמד בעולם הגדול וסכסוכים קטנים לא חדלו בישוב וגם במושבה רחבות, וביחוד במועצתה, על רקע החינוך. נציגי הפועלים תבעו להכיר בבית־החינוך כבמוסד מושבתי הרשאי ליהנות מתמיכתה החמרית של המועצה, ונציגי האכרים ועמהם נציגם של התושבים, טוביה פדואה, שהיה גם גזבר בית־הספר במשך שנים רבות, התנגדו לכך. הם התנגדו לפירוד בחינוך, והפירוד במועצה גדל למרות הצורך ההכרחי באיחוד הכוחות בימי־הנסיון הקשים.

חמשת הנציגים של האכרים במועצה ונציגם האחד של התושבים היוו גוש אחד, וארבעת נציגי הפועלים ונציגה אחת, דורה קיפניס, מצד ה„פרוגרסיביים" במושבה, היוו גוש שני. הגוש הראשון הכריע את הכף רק ברוב של דעה אחת. והמאבק היה קשה וגזל הרבה זמן ומרץ.

בשנת תש"ב בא להשתכן במושבה צבא פולני. במובן הכלכלי הוסיף לא מעט למושבה, אבל האוירה הציבורית נעכרה לא מעט. הפולנים הביאו עמהם מנה יפה של שנאת ישראל, אף כי על אדמתו ביקשו להם מפלט מחמת אויביהם. אירעו התנגשויות בין אנשי המושבה ואורחיה, ולבסוף הגיע הדבר למתיחות רבה, כשנרצחה אשה אחת במושבה ולמחרת עוד צעיר אחד ע"י קצין פולני. התרעומת גדלה מאוד והמיפקדה הראשית ראתה צורך להוציא את הצבא הפולני מן המושבה.

עוד לפני צאת הצבא הפולני מן המושבה הפיצה ההגנה כרוז בין החיילים הפולנים ובו הזהירו אותם לדעת כי לא כ„גליבקי" רחבות ועל כל מכה יענו להם בשתי מכות. ובערב האחרון לפני צאת הפולנים מהמושבה הקיפו את המחנה בחורי המושבה והצליחו להוציא מתוכו עשרים ושלש בחורות יהודיות שבאו כחיילות ועבדו במחנה.

בשנת תש"ב, כשהגיעו הידיעות הראשונות, שכל אחת היתה איומה מחברתה, על השמדת אחינו בארצות שטומאת הגרמנים נגעה בהן, ערכו ברחבות אזכרה רבת־עם לקרבנות הרשע. גדולים היו הצער והכאב, הכעס והבושה גם יחד. בושה — על שאיתני העולם לא ידעו למנוע את שחיטתם של מיליוני אדם שנבראו בצלם אלהים, וכעס של חוסר־אונים לעמוד בפרץ.

יחד עם הצבא הפולני ניצלו מרוסיה גם חלק מפליטי היהדות הפולנית שברחו לרוסיה, ועמהם חלק ניכר של ילדים, יתומים ועזובים, והתחילה פרשת „ילדי טהרן". לבסוף הובאו הילדים בדרך הים, דרך תעלת סואץ, כי הדרך אל עירק היתה סגורה בפניהם. תחנת־הרכבת ברחובות היתה התחנה הראשונה בארץ האבות שקיבלה את יתומי הגולה. המושבה יצאה בנעריה ובזקניה לפגוש את הילדים והביאו להם ברכות אחים ומגדנות.

בשנת תש"ג הקימה „קופת־חולים" של הסתדרות העובדים בית־יולדות ברחבות, בבנין יפה אשר שימש פעם בי"ח פרטי ליולדות וגם בי"ח לשעת־חירום.

בשנת תש"ג שילמה המושבה מס כבד לבית־העלמין שלה. נפטרו ר' אפרים זקס, מהשוקדים הראשונים של שגשוג המושבה; אליעזר יעקבזון, שהלך בדמי ימיו ונפסק חוט עבודתו הגדולה למען החקלאות לא במושבתו בלבד; ונסתלק זאב סמילנסקי, מאנשי הרוח של המושבה. גם הוא הלך לפני זמנו, כי האסון שקרה לבנו בכורו, ישראל, שנהרג בתאונת־דרכים בדרום בעשותו למען הקהק"ל, קיצר את ימיו.

מלבד שני בתי־החרושת למיצים לא התפתחה התעשייה במושבה, ורק בשנת תש"ג נוסד בית־חרושת לעשיית כלי־זכוכית דקים בשם „לשם".

בשנת תש"ד מלאו לוייצמן שבעים שנה. המושבה חגגה את יובלו של המנהיג הגדול והדגול שהיה גם אזרחה. המועצה נטעה על שמו אלף עצים ביערות הקרן־הקיימת־לישראל.

מלאו ששים שנה לראש המועצה, יהודה גורודיסקי, „צבר" כמעט, שהתחבב על בני מושבתו ועל חבריו במועצה, למרות הפילוג המפלגתי, כי הכל הודו במסירותו ונאמנותו הנמרצת לעניני הכלל.

השכונה שעריים שהיתה כל הזמן פרושה מהמושבה וחיה לה את חייה הציבוריים לחוד ומיאנה להתמזג עם המושבה, להלכה אם־כי היתה ממוזגה עמה למעשה, הצטרפה בשנה זו אל תחום שיפוטה של מועצת המושבה.

התקציב של המושבה כבר עלה ל־56 אלפים לא"י.

ההרכב במועצה המקומית נשתנה עם השינוי שחל בהרכב המושבה. נציגי האכרים היו שלשה, נציגי הסתדרות העובדים ארבעה, אחד מהחוגים הפרוגרסיביים, אחד מחוג הסוחרים, אחד מאנשי „אגודת ישראל" ואחד מן הפועל המזרחי. יו"ר המועצה נשאר י. גורודיסקי וסגנו בן־ציון הורביץ, וסגן שני ד"ר יעקב רבינוביץ.

בשנת תש"ה נגמרה סוף סוף מלחמת העולם השניה בכניעתם המוחלטת של הרשעים, שזממו להשיב את גלגל התרבות אלפי שנים אחורנית. אבל שמחת הנצחון של הטוב על הרע הועמה אצל העם היהודי. צלליהם של מיליוני היהודים שנרצחו, נשרפו ונאנסו, האפילו על השמחה וכיסו את שמי העם לתקופה ארוכה מאוד. מספר הנרצחים הגיע לששה מיליון, כארבעים אחוזים של כל העם. אסון כזה לא קרה לישראל מאז חורבן הבית. וגם שמי הישוב היו מכוסים עננים, ולא רק בגלל האסון הלאומי הכללי כי־אם גם בגלל הספר הלבן שעוד טרם פקע כוחו.

כמו בעם כולו ובישוב כולו היו גם במושבה הרגשות מעורבים, וגבר היגון על השמחה. ואף־על־פי־כן הוסיפה המושבה להתפתח.

פרדסו של סמואל לוין נוסף אף הוא על שטח המושבה, וחברת „ראסקו" הצליחה בתיכון שכונה חדשה בו, והבאר שנרכשה על ידי המועצה נתנה שלוש מאות מטרים מעוקבים מים — אחד מנצחונות המים בישוב.

הרחיבו והגדילו ושיפרו את בית המועצה. נטעו חורשה בגן הציבורי לכבודם ולזכרם של המייסדים, וקראו לה „גן המייסדים".

ומלבד הבנינים הגדולים ל„בית־החינוך", ששוכן שנים רבות בדירות שכורות במושבה, הורחבו גם בניני ביה"ס העממי והוקם בנין לביה"ס של המזרחי.

החינוך וההוראה הדתית במושבה עברו דרך ארוכה מראשית ימי המושבה. הוקם חדר ונסגר, הוקמה תלמוד תורה וחוסלה, התמזגה עם ביה"ס ושוב נפרדה. גלגולים על גלגולים.

אחרי המלחמה העולמית הראשונה נבנה בנין קבוע להת"ת ברחוב בנימין, במעלה ההר. הבנין נבנה, אבל הת"ת נסגרה כעבור זמן קצר. עם התמנותו של הרב שטיינמן חודשה הת"ת שוב אבל מצבה לא היה מבוסס. בשנת תש"א עברה הת"ת לחסותה של מפלגת „המזרחי". אבל עד מהרה פרצה מחלוקת בגלל הת"ת בין

אנשי המזרחי ואנשי אגודת ישראל. הטעם למחלוקת היה כי בת"ת למדו גם נערות. אגודת ישראל השתלטה על בנין הת"ת והמזרחי הורחק ממנו והם פתחו ת"ת משלהם במקום ארעי, בבנין של „הפועל המזרחי". בהתאמצותם של ראשי המזרחי בארץ הוקם בנין יפה למען הת"ת על ראש הגבעה בשכנות עם הגימנסיה. המוסד החדש נקרא „בית־ספר תחכמוני", המוסד התפתח יפה, מספר מוריו עלה ל־14 ומספר תלמידיו ל־250, ויש בו גם לימוד חקלאי ולימוד מלאכה.

אגודת־ישראל התחזקה בבנין הישן של ת"ת והקימה לידו גם מוסד מיוחד ללימוד בנות. המזרחי הקים גם שני בתי־ספר בשכונת התימנים, אחד לבנים ואחד לבנות. מספר התלמידות עלה ל־120 ומספר התלמידים ל־250. משהצטרפה שעריים לרחובות הרחיבה המועצה את בניני ביה"ס לבנים אשר בשכונה.

שכונות התימנים, שעריים וכפר מרמרוק, שהוקם ע"י התימנים שיצאו מכנרת בש' תרצ"א, זכו למוסדות חינוכיים נוספים ומשוכללים ביזמתה של האשה הנפלאה מאיה רוזנברג, שעשתה גדולות בשדה החינוך בישוב.

בשכונת שעריים יסדה מ. רוזנברג גן־ילדים, שבו מצאו הילדים ב י ת באמת בכל שעות היום, כשאמותיהם יצאו לעבודתן. ובשכונת מרמרוק יסדה בית־מלאכה לבנות. מקטנות התחילה היוזמת הגדולה ולגדולות הגיעה. בית־ספר למלאכה לבנות, גן ומעון יום, פנימיה לילדי חוץ. במוסדות האלה מתחנכים באופן קבוע 400 ילד. תכנית הלימודים היא כבכל בתי־הספר העממיים, ומקצועות העבודה הם: סריגה, רקמה, תפירה, טויה, עבודות חקלאיות והליכות־בית. הבוגרות של בית־הספר־למלאכה יוצאות אל החיים מסוגלות להחיות את נפשן מעבודתן ללא סבל. החינוך של הקטנים והטיפול בילדים בפנימיה הם בעלי רמה חינוכית רבה. עשר שנים טיפלה מאיה רוזנברג בעצמה ביסוד ובטיפוח מוסדותיה; סייע לה הרבה שמואל לוין, אחד מטובי הפרדסנים הצעירים במושבה. לאחר שחלתה והוכרחה לפרוש מעבודתה עברו על מוסדותיה שנות־משבר קשות מאוד עד שויצ"ו פרשה את חסותה עליהם וקיומם הובטח. מתוך 400 התלמידים הלומדים במוסדות הללו, מקבלים 215 תמיכה למחייתם מהמועצה המקומית, 110 ממוסדות שונים שמחוץ למושבה. המנגנון של המוסדות כולל 53 עובדים ותקציבם מגיע ל־50 אלף לירות לשנה.

מלחמת העולם נסתיימה וגם ה„מלחמה" במועצה המקומית בגלל הפילוג בחינוך נסתיימה בשנת תש"ו. זרם הפועלים ניצח ובית־החינוך נכלל ברשת החינוך של המועצה.

מלחמת העולם השניה לא עברה גם על המושבה בלי קרבנות אדם. ניספו במלחמה: צבי גוטליב, יהודה דודין, אליהו אליאב, שלושתם ילידי המושבה, ויעקב בן־ישראל מאנשי העליה השלישית, איש כפר גבתון.

ובאמצע ימי המלחמה הובא לקבר־אבות ארונו של בן רחבות הראשון שנולד במושבה ושנקרא על שמה, רחביה, בנו של א. ז. לוין־אפשטיין. הוא הלך בשליחות חשובה מטעם ארצות־הברית לארץ־ישראל, בתקופה השחורה ביותר של המלחמה ומת משבץ־הלב במצרים.

כ. סבל וגידול

ראשיתה של שנת תש"ו היתה בסימן אֵבל למושבה. בכ"ט תשרי הלך לעולמו ראש המועצה יהודה גורודיסקי, בהיותו בן 61 שנה בלבד. המושבה בכתה מר על מתה הצעיר והאהוב.

יהודה נולד במיר שבליטא לאביו יצחק גורודיסקי ולסבא שלו שמואל, מראשוני המייסדים של המושבה, אחד מחברי הועד הראשון. בן שתים־עשרה שנה היה יהודה בבואו למושבה ונכנס לכיתה ד' בביה"ס, הכיתה הגדולה אז, והיה אחד מבוגרי בית־הספר הראשונים. עם גמר ביה"ס נכנס בעול העבודה החקלאית במשק משפחתו ואצל אחרים. הסבא שלו היה חקלאי בחסד אף שתלמיד־חכם היה, והוא אבי האפונה בישוב. אביו היה בעיקרו עסקן ציבורי. יהודה ירש מסבא שלו את החוש החקלאי ומאביו את החוש הציבורי.

עוד בהיותו נער כמעט התחיל לתת את נפשו לעניני הציבור. היה ידידם של מורי ביה"ס, ישי אדלר ויוסף עזריהו, ומנהל הספריה הקטנה. בשנת תרי"ד, בהיותו בן 29, נבחר בפעם הראשונה לועד המושבה מטעם צעירי המושבה, ועל משמרתו זו עמד עד סוף חייו. בשנת תרצ"א נבחר לראש המועצה ונתן לה את כל כוחו, מרצו ויזמתו.

הוא לא הסתפק רק בפעולה הציבורית המקומית כי־אם היה עסקן ציבורי כלל־ישובי ועמד בשנות חייו האחרונות בראש „חבר המועצות המקומיות". הוא היה מסור מאוד לביה"ס המקומי שהוא עצמו היה תלמידו. מלחמתו העזה במועצה נגד הפילוג בחינוך הילדים היתה לא רק מתוך הכרתו העמוקה בנזק של הפילוג בחינוך, אלא גם מתוך קנאתו הטהורה לבית־הספר „שלו". הוא אשר הנהיג לתת לבוגרים עם גמר הבחינות את ספר התנ"ך במתנה בשם המועצה, והיה מחלק בכל סוף עונת הלימודים את התשורות לבוגרים, ואת תפקידו הנעים הזה היה מקיים בדחילו ורחימו.

במועצה התנהל זמן רב ויכוח בשאלה: מי יהיה יורשו של המנוח. לאכרים בצירוף עוד חברים שהיוו את ה„גוש האזרחי" במועצה היה רוב ויכלו לבחור שוב באכר במקום האכר שהלך, אבל מחמת חילוקי דעות ביניהם לבין עצמם ביחס למועמד לא יכלו לנצל את עמדתם והגיעו לידי פשרה לא לבחור ביו"ר חדש אלא רק בממלא מקום, ולכך נבחר מי שהיה סגנו של המנוח, ב"צ הורביץ, מסיעת הפועלים, והבחירה עלתה יפה.

המועצה המשיכה את מסורת הכבישים. הכביש ברחוב יעקב הורחב והורחק עד בית הקברות, ומעתה הוקל המעבר בין רחבות התחתונה לבין רחבות העליונה.

באותה השנה סללו את הכבישים ברחובות ארלוזורוב, וייצמן, לוין־אפשטין, הרחיקו את רחוב בנימין עד בית־התפילה והרחיבוהו, וסללו כביש רחב ברחוב מנוחה ונחלה, והוחלט לקרוא את חציו של הרחוב הזה על שם א. זקס וחציו על שם י. גורודיסקי; שני ראשי המועצה הוסיפו להיות חברים ושותפים גם לאחר מותם. בשכונת התימנים בנו בריכה גדולה והרחיבו את השוק, ו„תנובה" הקימה בנין גדול בשוק לשיווק התוצרת החקלאית. מטעם המועצה נטעו ופתחו את גן־העיר הראשון שנקרא „גן המייסדים". הגברת רוזה שמוליאן, אשתו של אהרון, נתנה מתנה יפה בחייה לקרן־הקימת־לישראל, מגרש גדול בן עשרים־וחמשה דונמים כדי להקים עליו בתים לפועלים ותיקים ולחיילים משוחררים; ואמנם הקימו על המגרשים האלה 36 בתי־דירות.

התקציב של המושבה הגיע ל־85 אלף לא"י.

שכנתה ובתה של רחבות גבעת־ברנר, סבלה אבדה קשה מאוד. אחד מבחירי בניה, אנצ'ו סירני, נפל בידי מרצחים על אדמת איטליה, שהוטס לשם קשרים עם הפליטים היהודים, והוצא להורג. גבעת־ברנר, רחבות וכל הישוב התאבלו על הקרבן היקר. יליד איטליה היה ובימי העליה השלישית בא ארצה, רחבותה, עבד כפועל בפרדסיה ונתן את ידו לקבוצה גבעת־ברנר והקים עמהם את הישוב החקלאי המופתי על הגבעה. עמוד־התווך של החיים התרבותיים היה בקבוצתו, כל חייו היו רצופים פעולות חלוציות, וכחלוץ נפל. בגבעת־ברנר הקימו בית־תרבות על שמו.

תחת לחץ העובדות מבחוץ ומבית נמצא הישוב במצב מלחמה עם ממשלת המנדט. הביטוי הראשון למאבק, ראשון בזמן וראשון במעלה, היתה העליה החשאית, שנקראה „עליה ב'". וגם רחבות מלאה את חובתה. אחד החופים שאליו היו מגיעות האניות של המעפילים היה חוף אשדוד. הפעולה היתה מכוונת מרחבות, וצעירי המושבה והאוטובוסים של „דרום יהודה" מילאו תפקיד חשוב בהורדת העולים, בהגנתם מפני המשטרה ובהובלתם לרחבות. יש אשר צעירי המושבה היו מתלבשים כעולים ומתערבים ביניהם, ואם נתקלו במשטרה היתה להם שפתם הערבית וידיעת הארץ ותעודותיהם כאזרחים למגן וכך בלבלו את דעתם של שומרי הסדר. התחנה הראשונה של עולי אשדוד היתה המושבה, ויש מהם אשר נשארו בה. וכשנשלחו חלק מהעולים לקפריסין, כשנתפסה האניה „שבתי לוז'ינסקי", נשלחו עמהם גם צעירי רחבות ועם גילוי זהותם החזירום. ועל „דרום יהודה" הוטל קנס מטעם המשטרה והפסיקו את תנועתם לשבוע ימים. המועצה הטילה על המושבה גם מס עליה כדי להקל על הוצאות העזרה למעפילים.

והמושבה אינה פוסקת לארוג את ארג התפתחותה. מבחוץ משכלת החרב

ונמטרות גזירות רעות, ורחבות ממשיכה לבנות. ושוב כבישים ברחובות: רחל הרשנזון, מוסקוביץ, שדרות גלוסקין, פינס. וכן בונה המועצה 32 דירות לעולים חדשים.

כדי להתאים את ההוצאות של ימי חירום לצרכיהם, הטילה המועצה מסים על לחם, נפט, בשר, גז, מלט ומס על כרטיסי הקולנוע, והכסף היה מיועד לרכישת נשק. התקציב הכללי של המועצה עלה ל־141 אלף לא"י לשנה.

המועצה החליטה החלטה תרבותית מרחיקה לכת: לשחרר לאט לאט את ההורים משכר לימוד ולהטיל על כל המושבה מס חינוך.

נפטר רבה של המושבה ר' צבי שטיינמן זצ"ל, שהיה רצוי ומקובל על דעת הציבור. את כסא הרבנות שלו ירש חתנו, הרב ר' צבי יהודה מלצר, איש תורה והשכלה גם יחד. הוא הרים את קרן הרבנות במושבה ויסד בית־דין דתי ומשרד־רבנות רשמי. רחבות נעשתה מרכז לישובים רבים שהיו נזקקים לרבנות ולמועצה הדתית ברחבות, והוגדל המנגנון של המועצה הדתית שעמד על ארבעה רבנים ושלושה שו"בים.

בשנת תרס"ד, בשנה ה־14 לקיום המושבה, הוקם בית־הכנסת הגדול המרכזי שלה על אחת הגבעות היפות ביותר במושבה. שנים אחר־כך נוסד בית־כנסת שני, ברחוב הרצל, וביחוד ע"י „עמך". ובשנים האחרונות התרבו במושבה בתי־כנסת קטנים ו„מניינים" לרוב, וביחוד בשכונת שעריים, ובהם מתפללים בכל הנוסחאות, אשכנז, ספרד, נוסח האר"י, תימן, רמב"ם. ליד ביה"ס תחכמוני ות"ת המזרחי בשעריים קיימים בתי־כנסת מיוחדים לנוער. ברוב בתי הכנסת והמניינים מתקיימים שיעורים בכל לימודי היהדות. בחלק מהם יש ספריות תורניות.

בשנת תש"ז נוסד ברחבות, ביזמתו של הרב מלצר, בית־דין רבני, ובשנת תש"י הוכר ע"י ממשלת ישראל כבית־דין רשמי. הרכבו הוא: רב המושבה, שלושה דיינים. שיפוטו הוא בעיקר בעניני אישות. הציבור מתיחס לבית־הדין באהדה. לפי היקף פעולותיו של בית־הדין הדתי הרי רחבות הוא כיום אחד המרכזים העיקריים בישוב.

כמו במלחמה הראשונה כן גם במלחמה השניה באו שנות שובע לחקלאות המוציאה לחם ואבזריו מן האדמה, ושנות רעב לפרדסנות העומדת כולה על יצוא, והימים נסגרו שוב בפני היצוא מן הארץ. המעלה הגדולה של הפרדסנות, שהיא מאזנת בשנות שלום את המאזן המסחרי של הארץ, נהפכת לרועץ לה בשנות מלחמה. והרעה שמצאה את הפרדסנות במלחמה השניה היתה גדולה מהרעה במלחמה הראשונה, כי אז היו בארץ רק 30 אלף דונם פרדסים, והפעם — 300 אלף דונם. עוד לפני המלחמה הגיעו ימים לא טובים לפרדסנות כי הצעת הפרי גדלה על הביקוש בשווקים וחוסר האיחוד בין שולחי הפרי והארגון הלקוי של האריזה והמשלוח

הוסיפו על הרעה. הממשלה המנדטורית עזרה אמנם לפרדסנות גם ע"י הלואות כסף וע"י חיזוק הארגון, אבל העזרה לא הספיקה וחלק ניכר של הפרדסים הוזנחו.

רחבות לא היתה, כמובן, יוצאת מהכלל. זו הפעם השלישית שהמושבה עמדה לפני משבר קשה בנטיעותיה. משנת תרס"ה ועד תרע"ד היה מצבם של כרמי הגפן ברום המעלה, ומן המלחמה הראשונה נהפך עליהם הגלגל. לאחר כרמי הגפן בא תור כרמי השקדים שבמשך שנים רבות היו לסעד רב למושבה, ואחרי כן הפך הקפנודיס את קערתם. מאחרי המלחמה הראשונה ועד שנת תרצ"ח נמצאה הפרדסנות במצב של שגשוג תמידי והמושבה נבנתה ממנה; ומשנת תרצ"ח נהפך עליה הגלגל. לאט לאט חוסלו המוסדות החשובים שהוקמו במושבה לפיתוח הפרדסנות, חוסלו שני בתי־האריזה המרכזיים, ועל אגודת „פרדס" כלתה הרעה מתוך קוצר השגותיהם של מוסדותינו הכספיים המרכזיים, וחוסל חלק ניכר ממוסדותיה. אמנם נוסד איחוד של משלחים, אבל במאוחר מדי ובממדים לא מספיקים.

הועד החקלאי ברחבות ביקש לעודד את הפרדסנים, לגוון את משקיהם, להקים משק־חצר ולטפל בגידול ירקות, וגם הושגו מהממשלה הלואות־כסף מעטות למטרה זו, אבל גם גיוון המשק בא במאוחר מאוד ובמידה מצומצמת מאוד, כל המאחר מפסיד תמיד. רבים מן הפרדסנים במושבה ביקשו להם מקורות צדדיים להחיות את נפשם והמקצוע החקלאי העיקרי, הפרדסנות, הלך הלוך וירוד.

הועד החקלאי פתח למען חבריו מחסן להספקת מספוא והספקה כללית כדי להחליש את הניצול של הסוחרים הפרטיים, וקראו למוסדם זה „עמית". כמו כן אירגן הועד את המלחמה נגד הכנימה השחורה והפסידוקוקוס, מזיקים בפירות ההדר, והוא נעזר ע"י תחנת־הנסיונות. הועד עמד על המשמר לבל ירבו בתי־החרושת למיצים בניצול הפרדסנים.

לא רב היה כוחו של הועד החקלאי לעמוד בפרץ, אבל את המעט שיכול לעשות לפי כוחו — עשה.

בראש הועד החקלאי עמד במשך שנים רבות אליעזר יעקבזון, אדם בעל יזמה ציבורית ובעל כושר הפעולה. הוא שעמד גם בראש קופת מלוה וחסכון והוא היה גם ראש הסניף המקומי של „פרדס". פעולותיו הציבורית חרגו מתחומי המושבה. חבר נאמן ופעיל היה בהנהלה המרכזית של אגודת „פרדס" ובהנהלת „התאחדות האכרים" וחבר לבאנק האפותיקאי הממשלתי ו„הבאנק המרכזי", ובכל מקום עשה במיטב כוחו למען שולחיו. בשנת תש"ג שבק חיים לכל חי בעודנו מלא כוח פעולה ומרץ. במאמציו ומאמצי ט. ז. מילר הוקם בית־הספר החקלאי המשובח מטעם „התאחדות האכרים" בפרדס־חנה.

עוד בחייו של יעקבזון התחיל את פעולתו הציבורית במושבה בכלל ובציבור האכרים בפרט עובד אייזנברג, בנו של אהרן אייזנברג; ומאביו ירש אהבה לציבוריות

בכלל ולציבוריות של קהל האכרים בפרט. הוא התייצב אחרי פטירתו של א. יעקבזון בראש כל הפעולות שהמנוח טיפל בהן וקיים את תפקידיו הרבים בכשרון ומסירות.

מטעם נשי המושבה, הבנות והנכדות, היה הדבר להקים יד לאם המושבה. לשם כך הקימו במגרש הציבורי, בשכנות עם בית המכבי והבית למגן דוד אדום, את ביתן, מועדון שבו נשמר „ספר האם" במושבה, ומזמן לזמן מתאספות בו הבנות והנכדות לזכור את האם ואת פעולתה. רעיה יעקבזון היתה היוזמת של המוסד היפה.

בשנת תר"צ הקים ציבור הפועלים המאורגן במושבה, שכלל 300 פועל, מוסד אשראי מיוחד לו. באי־כוח „באנק הפועלים", מי שהיה פועל ברחבות, יוסף אהרונוביץ וא. זברסקי, השתתפו בהקמת המוסד וסייעו לו במימון. הם הזהירו את המייסדים על שני דברים עיקריים: יחס אחראי וזהיר של ההנהלה ללקוחותיהם ויחס אחראי ורציני של החברים למוסדם. ומנהלי המוסד וחבריו זכרו את ההוראות הללו ולכן הצליחו. ביחוד הגדיל את כבוד המוסד מנהלו במשך שנים רבות, מנחם וורפל, שנפטר בשנת תש"י. ובשנת תש"ט הגיע המוסד לשלושת אלפים חבר ולמחזור כספי של 12 מיליון ל"י. סכום ההלואות שניתן באותה שנה לחברים הגיע לרבע מיליון ל"י. הלווים הם: משקים חקלאיים שבסביבה, מוסדות קואופרטיביים, פועלים, חיילים משוחררים ועולים חדשים. בסיועו של המוסד נבנו 170 דירות בשכונות „חבצלת" ו„נוה־יהודה" ו־30 בשכונות מילר ושמוליאן.

המוסד התחיל בהון עצמי של 127 לא"י והגיע להון עצמי של 34 אלף ל"י. המוסד נמצא בבית־המשרדים היפה שהקים לו ציבור הפועלים במושבה.

וקופת מלוה וחסכון של המושבה, המוסד הקואופרטיבי הראשון בה, הלך והתפתח מיומו הראשון התפתחות יעילה וזהירה והגיע לשיאו בימי מנהלו משה גרינהוט. בשנת 1922 ציין המאזן השנתי של המוסד כי ההון היסודי שלו הגיע ל־1246 לא"י, במקום 120 לא"י (3,000 פראנק) ביסודו; והמחזור השנתי באותה שנה הגיע ל־139,038 לא"י. במאזן של שנת 1949 צוין כי ההון היסודי הוא 23,620 ל"י והמחזור השנתי — 7¼ מיליון ל"י. מספר החברים עלה ל־802. חוג הלקוחות של קמו"ח הם: חקלאות, מלאכה, סוחרים, מקצועות חפשיים, הובלה, בנין, כבישים, מוסדות המדינה, מוסדות במושבה ושונים. בשנת תש"ט הלותה הקופה 162 אלפים ל"י, ומהן לחקלאות 37,500 ל"י, למלאכה 12,350 ל"י, ולמסחר 16,900 ל"י.

פרט לשני המוסדות הנ"ל לאשראי ולסניף באנק אנגלו־פלשתינה, שהתחבב מאד על הקהל בשירותו המדייק, ישנם במושבה עוד שני מוסדות קטנים; האחד בשעריים, של ציבור התימנים; ואחד במושבה, קופה עממית של סוחרים זעירים, ושניהם ממדיהם מצומצמים.

ומ. פ. ר. המשיכה ביד רמה וחרוצה את פעולתה. ממוסדות התרבות שהקימה הצטיין ביחוד „בית־ברל", יד ושם לזכר מנהיגו של ציבור הפועלים בישוב, מנהיג בישוב בכללו ובתנועה הציונית ואיש הספר והתרבות בה' הידיעה. וכן הקימה מרכזי־תרבות בשכונות.

הצרכניה של העובדים הגיעה להתפתחות מרובה, ובשנת תש"ט עמדה על 15 סניפים שונים ופדיונם עלה לרבע מיליון לא"י. מ. פ. ר. התחילה לטפל גם בהקמת משקי־עזר בשכונות של העולים החדשים. פעילות מבורכת.

כא. חבלי גאולה

הבשורה מלייק־סקסס על הכרת העצמאות הישראלית בארץ־ישראל זרעה רגשי שמחה ונצחון בלבבות, אבל לבם של רבים היה מלא פחד יחד עם תקוה. ופחדם לא היה לשוא. רחבות שמחה וחגגה ויחד עם זה התחילו מגיניה להתכונן ליום־דין. הישוב לא היה מזוין במידה מספיקה לקראת הבאות. רחבות היתה אחת המושבות שמצב זיונה היה טוב מזה שבהרבה מקומות אחרים.

ההגנה ברחבות חלשה על כמה מקומות בסביבתה. מפקדים נשלחו מטעם המפקדה המרכזית של ההגנה הארצית. ברחבות התרכזו שתי מפקדות, זו של ההגנה המחוזית וזו של חי"ש (חיל שדה), שהרבה מבחורי רחבות נמנו עליו. חי"ש המקומי היה מזוין בשותפות, ע"י מרכז ההגנה וע"י רחבות.

נפת רחבות עמדה מול חזית נרחבה מאוד: לוד, רמלה, וכפרים מכל צד. במשך הזמן טושטשו תחומי ההגנה והתמזגו התחומים המקומיים והכלל־ארציים. בחורי רחבות נלחמו בכל החזיתות, בדרכי תל־אביב וירושלים, בגליל, בדרום ובנגב. ובכל המקומות נלחמו בגבורה והקריבו נפשם על כל הר וגיא בכל רחבי הארץ־ארצם.

בשבת אחת, בעשירי לינואר 1948, צפויה היתה המושבה לסכנה חמורה שניצלה ממנה בנס. בחורי רחבות הלכו להציל את כפר־אוריה מהתנפלות שיזמו הכנופיות שהתרכזו בהרים. הם הותקפו בדרך מן המארב מצד כפר אחד, ונגרמו להם אבדות, שני הרוגים ופצועים. ההגנה שלחה חבורה חזקה יותר לעזרת כפר אוריה, ובדרכם העניש קשה את הכפר שבו נתארגנה ההתנפלות. באותו מקום נזדמנו שוטרים בריטיים, והם אסרו את אנשי ההגנה ולקחו את נשקם. את האנשים שחררו אבל את הנשק לקחו. ההגנה ברחבות החליטה לשחרר את הנשק בכוח. הדבר יכול היה לגרום לשפיכת־דמים מרובה. אבל לפני שהדבר הגיע להתנגשות נכנסה המועצה המקומית במו"מ עם מפקד המשטרה, ואחרי מאמצים רבים החליטה המשטרה להחזיר את הנשק שהוחרם על ידה.

עם פרוץ המלחמה בין ישראל והצבאות הערביים שפלשו אל הארץ, נעשתה רחבות למרכז צבאי, כי המושבה הרי עמדה באמצע הדרך שבה עלה הצבא המצרי על תל־אביב וכבר הגיע עד אשדוד, וביבנה (ששה קילומטר מרחבות) כבר היו עמדות של חלוץ הצבא הפולש. וכן היתה רחבות העורק לקשר תל־אביב עם ירושלים ועם הנגב. כל הלילות וכל הימים הרעישו את האויר התותחים של הצבא המצרי והמרגמות מרמלה. ובאויר היו התנגשויות בין האוירונים שלנו ושלהם. לעיני המושבה נפגע ע"י התותחים המצריים אוירון שלנו, וע"י מי שהיה תלמיד גן־הילדים ברחבות, מרדכי קליבנסקי שנקרא „מודי", הופל אחרי התאבקות דראמטית באויר אוירון מצרי. בחורי רחבות ובחורותיה שהיו עומדים על המצפות, להזהיר על בוא האוירונים של האויב, עשו את עבודתם במסירות וחריצות נפלאה.

המועצה גייסה גיוס מלא כל גבר ברחבות, מי לצבא ומי לעבודות הביצורים. לצבא ההגנה גויסו למעלה משש מאות בחור ובחורה. גם אנשים חלשים וחולים למחצה הלכו לעבודת הביצורים כשהתקרבה מאד החזית למושבה, ועבדו גם בדרכים ללטרון, לירושלים ולנגב. המושבה נתנה לצבא את כל הנשק שלה, שצברה במשך עשרות שנים, ואת המושבה שמרו ברובי צייד. ב־20 למאי 1948 בא למושבה מפקד הצבא בדרום, שמעון גבעתי, שבלם את ההתקפה המצרית, כינס את ותיקי ההגנה ודרש למסור לו את כל הנשק שבידי המושבה. בלב כבד נפרדה המושבה מנשקה ומסרו למצביא כל מה שהיה בידם. מסרו לו: 300 רובים, 4 מרגמות, 79 סטיגים ותת־מקלעים ו־200 אלף כדורים, 500 רימוני יד, 200 רימוני רובים, 250 פגזים. ועוד לפני זה זיינה המושבה חלק מהגדוד המפורסם 52, שהיה מורכב בחלקו הניכר מבחורי רחבות; וגם בגדוד 55 נלחמו רבים מבני המושבה. שני הגדודים האלה קנו לעצמם פרסום רב ודם רב שילמה המושבה בעד הפרסום הזה.

ועד־הבטחון במושבה היה מורכב באותם ימי־ההכרעה מה"ה יהושע ורבין מבני באר־יעקב, שעמד בראש, והחברים משה לוין, אריה חרלפ, מרדכי פורר, אליהו מרגלית, אברהם ים־שחור וישראל כצנלסון.

כמו כן אורגנה כהלכה עזרת ה. ג. א. שבראשה עמדו ה"ה ד"ר ב. מ. בלוך והמהנדס ברוך רוז'נסקי.

רחבות שירתה שירות רב את ההגנה בארץ בכללה.

ההגנה עמדה בפני קשיים ביצירת פצצות. חומר הנפץ לא היה משובח וגרם להרבה תקלות קשות. מאת רחבות באה היזמה לייצר חומר־נפץ משובח. אחדים מאנשי ההגנה ואנשי מדע מ„מכון זיו" עמלו על כך והצליחו. רחבות הקימה תעשייה ל„בראת" הכדורים ושימשה את כל הארץ כמעט. רחבות היתה מקום החניה של המפקד הראשי והמפקדה הראשית של חטיבת הדרום. גם המצרים הכירו, כנראה,

בערכה של רחבות והקדישו לה „תשומת לב" מיוחדת ואוירוניהם נעשו אורחים תדירים במושבה.

כשיצאה קבוצת הרחבותיים הראשונה — 35 חיילים — לחזית, בשני לפברואר 1948, נתנה להם המועצה „צידה" לדרך, ספר תנ"ך לכל אחד; אותו הספר שעליו נלחמנו ונהרגנו דור אחר דור ליוה את לוחמינו בדרכם לחזית.

יום אחד חוללה בראשי הרחובות ברחבות קדושתו של אותו הספר. בריונים, „יהודים" כביכול, ירו בגבם של שוטרים בריטיים שהלכו לקולנוע. הללו נפגעו מול ביה"ס העממי, שניים מהם נהרגו ואחד נפצע קשה. בלילה השתוללו השוטרים וירו ברחובות המושבה ואשה אחת נפצעה.

בעשירי באותו חודש נפגעה מכונית של „דרום־יהודה" במוקש ליד החולות של ראשון־לציון, שנים מן הנוסעים, מרים שימנסקי ובנימין דויטש, נהרגו וששה נפצעו.

ובעשרים לאותו חודש נורו ונהרגו בדרך מגדרה משה רכטמן, בנו של בעל ה„דיליז'נס" הראשון במושבה, ועמו זוג, חתן וכלה, שנסעו לטיול. היו חששות שמעשה הרצח בוצע ע"י שוטרים בריטיים מתוך נקמה.

ב־28 לחודש ההוא עזבה המשטרה הבריטית את המושבה לחלוטין ועל בנין המשטרה הונף דגל עברי.

ב־28 לחודש מרץ עלתה מכונית משורינת על מוקש בדרך תל־נוף ונהרגו כל נוסעיה, ביניהם שלושה מבני רחבות: א. אורז'ק, ז. דויטשלנד, י. פלץ.

באותו החודש התחילו בהקמת ביצורים מסביב למושבה ומיתרסים בתוך המושבה גופה מחשש הפלישה של הצבא המצרי.

בשני לחודש מאי נמסר הדואר במושבה לרשות המועצה והונף על בנינו דגל עברי. וב־20 למאי הותקפה המושבה בפעם הראשונה על ידי אוירוני האויב. נפצע קשה מפקד ההגנה במקום, אליעזר זיו־אב, ועוד שניים. ב־26 במאי הופצצה המושבה בפעם השניה ונפגעו בתים מספר. וב־30 לחודש הופצצה המושבה שוב והפעם באופן קשה. נזרקו 12 פצצות, כולן נפלו ברחוב הרצל. הפגיעה בבתים לא היתה קשה אבל חמור היה ההרג באנשים. נהרגו שני האחים ליפקין נחום ורפאל, בניו של אחד הנפחים הראשונים במושבה, והם שניהם חרשי־ברזל; ורפאל בעל כשרונות מצוינים לציור, יותר ממאה ציורים צייר בכשרון רב ממראות הסביבה ומצמחיה. ויתר ההרוגים: דוד צייכנר, נפתלי באום, דוד מזרחי, אליעזר ברקוביץ, מזקני המושבה, אברהם סופר ונחמה כהן. פצצה נפלה גם בחצר המועצה, אך לא גרמה כמעט כל נזק. אך באותו יום בשעה שבע בערב הופצצה המושבה שנית, והפעם נפגע בנין המועצה המקומית ונהרס כולו, ורק בדרך נס לא נהרגו כל חברי הנהלת

המועצה, שהיו מסובים בישיבה רגעים מעטים לפני ההפצצה. למחרת הופצצה המושבה פעמיים ונפגעו בתים אבל קרבנות־אדם לא היו.

בתשיעי לחודש יוני הופצצה המושבה עוד פעם. הפצצות נפלו בסביבת בתי־החרושת למיצים אבל לא גרמו נזקים. בראשית חודש יולי יצאו כל הגברים במושבה לעבודת ביצורים, ובחדשי ספטמבר־אוקטובר יצאו שוב פעם כל הגברים במושבה אל החזית בדרום להחליף את החיילים העייפים. ב־13 ליולי הפציצו האוירונים שוב את המושבה, ובגבתון נהרגה יהודית אבזון. ב־22 לאוקטובר הופצצה המושבה במרכזה, הפגיעות גרמו נזקים ניכרים אבל איש לא נפגע.

עוד בימי המלחמה העולמית השניה הוקם ברחבות מועדון לחיילים ונשי המושבה טיפלו בו בקבלת פני החיילים מכל האומות שנלחמו בחזית הארץ. בימי מלחמתנו הוקדשו מאמצי המועדון להארחתם ולקבלת פניהם של החיילים העברים. ודאגה חמורה מזו חלה על נשי המושבה. המלחמה בדרום ובנגב כבדה מאוד; מרוב הישובים החקלאיים הקטנים הוצאו הילדים, לחלק מהם שימשה רחבות תחנה ראשונה. האמהות הצעירות של רחבות שמרו בנאמנות את המסורת של האמהות הרחבותיות הראשונות ועבדו בלי ליאות ימים ולילות כדי להמציא את המנוחה האפשרית לגולים הקטנים היקרים. הותקנו למענם מעונות ארעיים בבתי־הספר שנסגרו מאימת ההפצצות. הילדים האורחים, שהורגלו במקומותיהם ל„מוסיקה" של הפצצות והפגזים, המשיכו להקשיב לה יחד עם הילדים המקומיים ועם כל המושבה החרדה, שהיא עצמה עמדה על סף האבדון וניצלה בזכות בניה־חניכיה שנתנו את נפשם בעדה. ויחד עם ה„מוסיקה" המצרית הקשיבו בני המושבה מתוך לב חרד ומתוך תקוה ופחד אל המוסיקה של הטלפונים אשר סיפרו במלים כה פשוטות וכה מחרידות ומרגינות כאחד על גבורתה של נגבה, היא „סטאלינגרד" של הישוב ועל גבורתן של נירים ושל כפר־דרום ויד־מרדכי ועוד כמה וכמה „ידים", שהבנים נפחו בהן את רוח הגבורה המכבית.

המושבה עמדה איתן בימי הנסיון הקשים וגם הוסיפה להתפתח. שכונת מילר סופחה לשיפוט המושבה; הוקם ועד לשעת־חירום מנציגי המועצה ונציגים מחוגי המושבה השונים. תפקידיו היו: גיוס כספים, ביצור המושבה לכל צרה שלא תבוא, והקמת מיתרסים ברחובות הראשיים ובמבואות המושבה, הבטחת התחבורה בכל הדרכים, לבל תנותק המושבה מכל מרכזי הישוב, הכנת מלאי של מכולת ומצרכים חיוניים אחרים, פיקוח על המחירים שלא יופקעו השערים.

ראשיתה של שנת תש"ח היתה עקובה דם, כסופה של שנת תש"ז, והאנשים טבלו בים של יסורים. הכביש הראשי לתל־אביב נסגר בפני התנועה היהודית ומתוך

מאמצים גדולים נסלל כביש ארצי בין ראשון־לציון ותל־אביב, דרך החולות, עד מקוה־ישראל, ותנועת האוטומובילים לוותה ע"י פלוגות מזוינות, שנסמכו על עמדות קבועות בתוך הפרדסים משני עברי הדרך. ולמרות כל הזהירות היו מקרי־אסון לא מעטים.

צרכי הציבור היו מרובים, המועצה הכריזה על הלוואה פנימית בסך 10 אלפים לא"י לצרכי הבטחון.

כב. הנכדים

קם במושבה הדור השלישי שלה, הנכדים. הסבים הניחו את אבן היסוד במדבר, בארץ לא־זרועה. מחוגים שונים הורכבו המייסדים. מהם היו אנשי „עמך", אשר את תולדות עמם ואת עברו הגדול לא ידעו, ואף את הסכנה המרחפת בגלות על עם ללא מולדת לא הבחינו. אבל רגש טמיר ונעלם דחף אותם למעשה אשר עשו ובלי חשבונות רבים נתנו לו את נפשם. מהם היו יהודים למדנים ואף גדולים בתורה, אלה אשר אדני־תורתם וראשית־מחשבתם נחצבו מן הנביאים בילדותם ומן התלמוד והמדרש בנערותם ובגרותם, וכולם ספוגים היו געגועים עזים לארץ העברים ולעברם הגדול. ומהם היו גם משכילים אשר לא רק לבם כי־אם גם מחשבתם והגיונם הביאום אל הציונות, למען הקמת ב י ת לעם ללא בית וללא מולדת. ובכוחם זה הלכו, מדעת ושלא מדעת, על אף כל המכשולים שעמדו על דרכם, וגם יכלו להם.

הבנים, מהם אשר כנערים באו בעקבות הוריהם, ומהם שבראשית ימי יסודה של המושבה ראו אור חיים והם המשיכו את מעשה הבראשית של המייסדים. והם הם אשר הקימו, יחד עם בני העליות שבאו אח"כ, את הטפחות לבנין אשר הוריהם הניחו את מסדו.

והנה קם למושבה דור שלישי. ועל הדור השלישי הזה, נכדי המייסדים, נוספו בני הדור השני, יוצאי חלציהם של בני העליה השניה והשלישית, העליות שבאו להמשיך את מפעלה של העליה הראשונה ולהוסיף כוח ואומץ לידיהם אשר רפו במאבקם עם המדבר. כל אלה, כל ילידי המושבה, מילדותם נתקמרה על ראשיהם כיפת התכלת של השמים השקופים בארץ מולדתם, מ ו ל ד ת ממש למעשה ולא רק באופן מופשט כאשר היתה לשני הדורות הראשונים. ורגליהם דרכו, מן הרגע הראשון שידעו לדרוך, על א ד מ ת ם ואהבו את השמים שלהם ואת האדמה שלהם אהבה טבעית בלתי אמצעית; לא מתוך תורת אנשים מלומדה אהבום כי־אם מתוך רגשות טבעיים עמוקים. אהבה ל ש מ ה בלי פירושים וניתוקים, אותה האהבה המשברת סלעים, מפרקת הרים, והעושה כל עקוב למישור, מתוך דחיפה נפשית פנימית. מילדותם היו חפשים לנפשם והחופש היה להם לצורך חיים ראשוני, כאויר לנשימה, כלחם לאכול וכמים לשתיה. מהם ינקו את ראשית ידיעת שפתם, שפת

עמם וארצם, שפת תורתם ותרבותם, עם יניקת החלב משדי אמותיהם; ומהם גדלו לשפת עמם עם ראשית דריכתם על סף גני־הילדים, בשחרית ילדותם המוקדמת; ושפתם היתה להם חלק מגופם ומנשמתם, כשמים הכחולים וכאדמה המצמיחה דשא ופרחים. ובצאתם מבתי־הספר העממיים יצאו רבים מהם לעבודה בכרמים, בפרדסים, בירקות, בגידול עופות, בטיפול בכוורות דבש; ומהם המשיכו את לימודיהם בבתי־ספר תיכוניים ואף לאוניברסיטאות הגיעו. וכולם יחד שמרו בלבם את המגע עם האדמה ואת האהבה אל החי ואל הצמח. וכיצד לא יאהבו את החי, ומראשית ילדותם היו קשורים אל העגלה שנולדה לעיניהם ואל העיר שהביאה להם האתון מתנה, ואת הסוס ידעו להדביר, לדרבן ולרכוב עליו עוד בטרם הגיעו רגליהם אפילו לחצי הצלעים שלו. וכיצד לא יאהבו את הצמח והם גדלו עמו יחד מראשית גידולם ואת ריחו ספגה ריאתם עם הנשימה הראשונה, ואת מראהו ספגו עיניהם מראשית ידען להבחין בין שחור ללבן. יחד עם החי ועם הצמח גדלו הנכדים, וכולם יחד היו גידולי האדמה, השמים והשמש.

מילדותם גדלו עם הטבע ומילדותם גם למדו להיאבק עם איתני הטבע. מפני הגשם לא חששו, ידעו להרטב ולא להצטנן, ומול הרוח והסערה, תחת סילוני מי הגשמים ותחת הברד ידעו ללכת; ואת הסביבה שלהם למדו לדעת; כל עמק וכל גיא וכל הר וכל ואדי וכל חריץ; וככל שגדלו כן ידעו את מרחבי הארץ, כי הרי מילדותם היו משוטטים בכל רחבי ארצם. ועיניהם, עיני ילדי הטבע, ידעו להביט ולראות, ואת המקום החדש שראו זכרו ולא שכחו. וגם את הרובה ידעו מילדותם כאשר ידעו את המעדר ואת המחרשה ואת המזמרה, ולא מתוך מזימות רעות למדו לדעתו, כי־אם רק מתוך הרגשה טבעית של הגנה עצמית.

ואת הנכדים הללו מצאה התקופה הגדולה מאוד והחמורה מאוד ורבת האחריות מאוד, בני 16 ועד 20 שנה היו אז, והם נמצאו מוכנים ומזומנים לכל.

וכרבים מן הסבים כן הלכו רבים מן הנכדים לקראת המבחן הגדול והקשה מאוד בעינים עצומות כמעט, בלי חשבונות רבים, ורק מתוך דחיפה נפשית עמוקה, שהיא הכל־יכולה ועל הכל מתגברת. ומתוך גבורה נפלאה ומסירות נפש, שמעטות מאוד כדוגמתן בהיסטוריה, קיימו את תפקידם ההיסטורי. גיבורים היו בלי לדעת כי גיבורים הם. מניין שאפו את גבורתם, מה היה מקורה, מקור־לא־אכזב? — שאלו לא מעטים. מן ההעפלה של הסבים והסבתות שאפוה; מן ההקרבה העצמית של ההורים לקחוה, ומשמי ארצם ומאדמת אבותיהם ומן החי ומן הצומח שאהבו — מכל המקורות האלה שאבו את גבורתם. או נכון יותר: מהם נבעה גבורתם מאליה.

ורבים מהם, היקרים מאוד, נפלו בכל גיא ובכל הר במרחבי ארצם במלחמת גבורתם. שבעים ושלושה היה מספרם של בני רחבות שנפלו במלחמת־השחרור. יחד נלחמו חניכי בית־הספר העממי, בית־החינוך והת"ת, ויחד נפלו בני

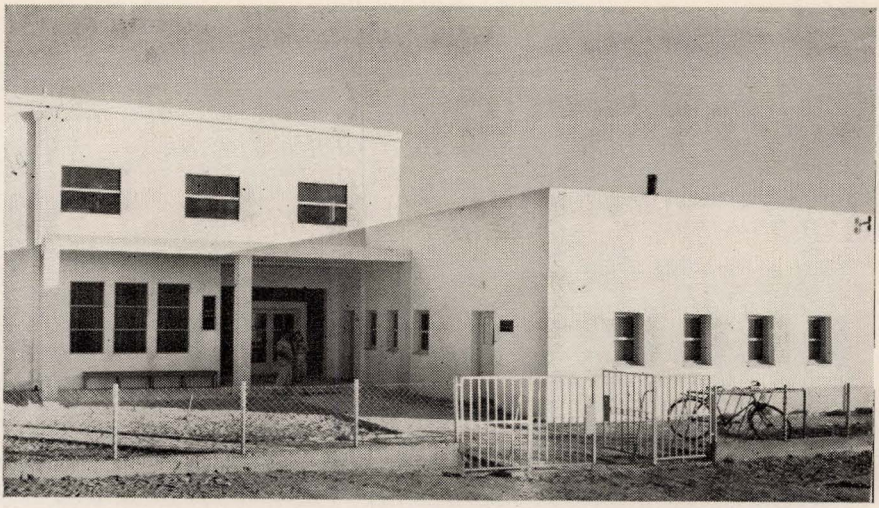
אכרים ובני פועלים, אשכנזים ותימנים, ומן הזרמים השונים ומשני ארגוני הספורט.

המות על שדות המולדת איחד את כולם. האחד נפל בן שש־עשרה, אריה גולדשטין; ארבעה נפלו בני שבע־עשרה: שמעון אושרי, חיים מורי, שלום פינקלשטין, יעקב מדהלה; שמונה נפלו בני שמונה־עשרה: יהושע בורגין, אברהם בשרי, הלל יעקב, מיכה כהן, ראובן פריגוזין, בן־ציון פוגל, אברהם שמחי, זאב וידר; חמשה־עשר נפלו בני תשע־עשרה: מיכאל בכר, יהודה דהרי, חדוי ויסגרוס, משה חרש, דוד כוכבי, בצלאל לינדה, אברהם פנקס, נתן צייכנר, דב דובי קליין, יהודה רוזי, מיה שולרר (חילת), עמוס דניאלי, אליעזר פייג, משה זכריה, מנחם רוזנבלום; עשרה נפלו בני עשרים: חיים אורבך, חנק׳ה אברך (בת גבתון), יצחק קנדלר, זרח שעובי, יצחק מדהלה, מנחם שרעבי, משה שטיין, יוסף בן־אהרן, אהרן קדסי, עמיחי קליבנר; ששה נפלו בני עשרים ואחת: צבי ארליך, משה ברזילי, גרשון דובנבוים, זכריה טרבס, בן עולה מאיטליה, אברהם פומרנץ, משה קוסובר; חמשה נפלו בני עשרים ושתיים: זאב ארצי (דויטשלנדר), יורם טרבס (אחיו נפל לפניו), דוד צבי קינד, גרשון כגנוביץ, יוסף חובשי; שניים בני עשרים־ושלוש: משה מזרחי, שלום מלמד; ארבעה בני עשרים וארבע: מרדכי ליפקין, דוד מזרחי, שלמה קיבוביץ, ישראל פלץ; שבעה בני עשרים וחמש: יהודה בן דוד, יהושע לוסטיג, יצחק מוגזה, נח איתן (קרומר), עמיאל רוז׳נסקי (המכונה „עמי"), בנו יחידו של מזכיר המושבה, נתן רוזנפלד, אליעזר אורז׳ק; אחד בן עשרים־ושש: דוד מטל; שלושה בני עשרים ושמונה שנה: יוסף חובשי, נח בקמן, אישטואן קרטס; ומבני עשרים־ותשע עד שלשים־ושמונה נפלו ששה: יגאל יחיא, יואל יקל, יוסף גרמנסקי, מוסה חיים יחיא, דוד שטרן, בצלאל גלוזר.

יורם וזכריה טרבס שני אחים היו, האחד בן 21 שנה והשני בן 22 שנה שנפלו שניהם זה אחר זה. וגם שני „האחים" הידועים, בניהם של מרדכי ורבקה גובר, שנפלו, אפרים בן עשרים שנה ואחת, וצבי בן שבע עשרה, ילידי רחבות היו, בגן הילדים שלה חונכו ובבית־החינוך למדו. ורק לפני המלחמה העולמית יצאו עם הוריהם לכפר וורבורג.

כל ה„חבובים" היקרים, הנעימים והאהובים האלה נפלו בשטחי הארץ השונים: בבארי, חוליקת, תל־עריש במבואות יפו, סדום, איבדיס, נגבה, ירושלים, לטרון, משמר־הירדן, פלוג׳ה, רחבות, באר־שבע, תל־נוף, עכו, צפת, חולדה, עירק־איל־מנשיה, רמת־הכובש, בית־חנן, בשיט, קואקבה, כפר־אוריה, לוד, רפיח, בית־נבלה, ביר־עסלוג׳, דימרה, קרית־ענבים ובהתקפה על הראדר.

עצמותיהם פזורות כמעט על פני כל הארץ ואדמתה רותה מדמם הצעיר התוסס.

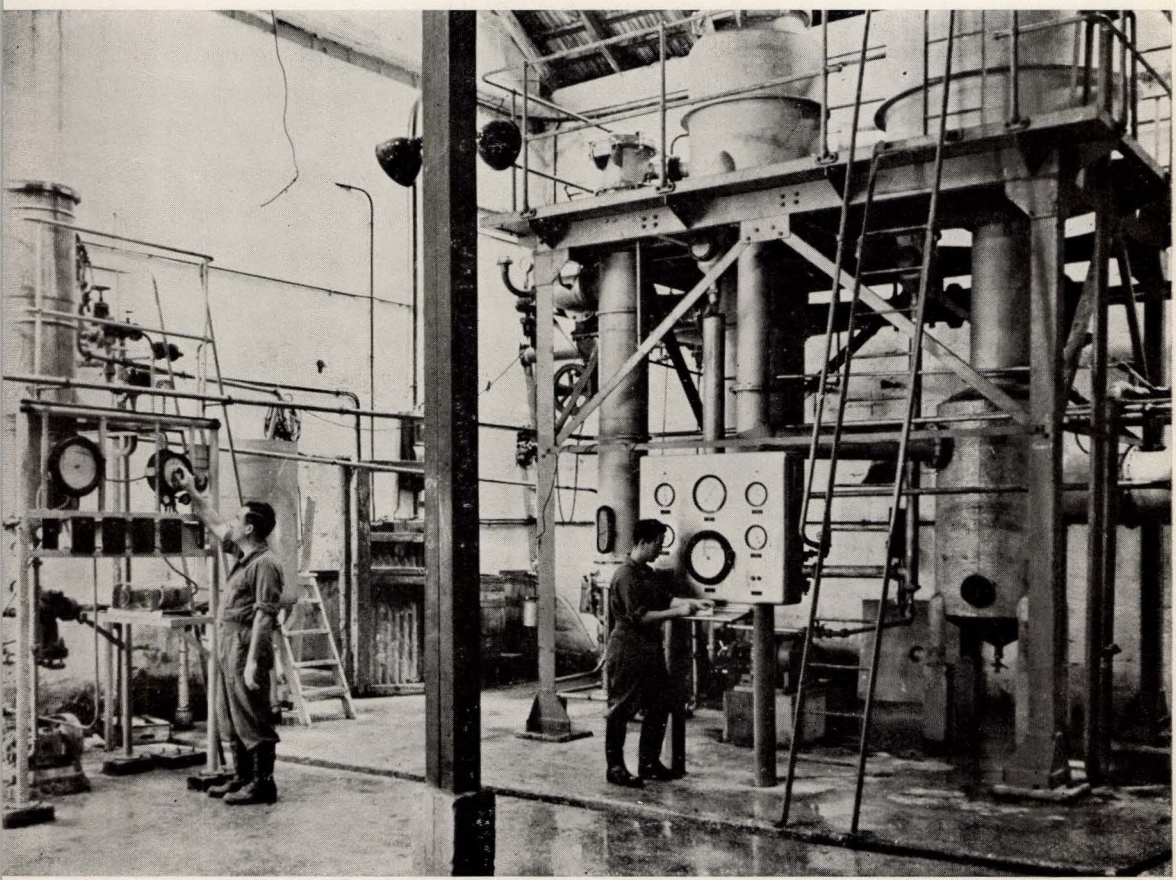
מרפאת קופת חולים

מגרש הספורט של „מכבי"

בית־חרושת לתרכיזי הדר „פרי־תנובה"

בית־חרושת לתרכיזי הדר „יפ־אורה"

Լեռնային Ղարաբաղի տեսարան

בית אריזה מרכזי

ענף כלכלי חשוב ברחבות—פרי הדר

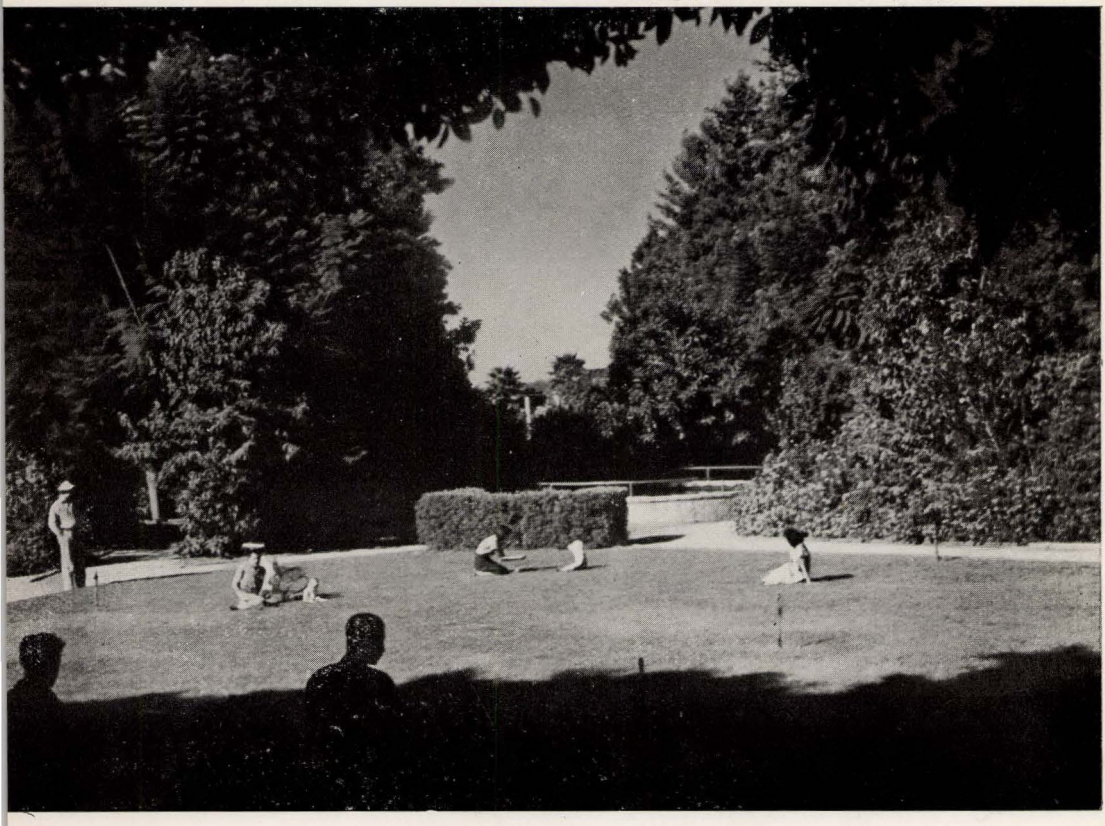

שכונת „שעריים", תש"י

LUIS CRUZ' 64 DE HENRY CRUZ LIGHT

פתיחת שדרות ז. גלוסקין בשנת תרצ"ו. בתמונה (עומדים מימין לשמאל): ג. רוזנסקי, ע. אייזנברג, ט. פדובה, ז. גלוסקין, מ. סמילנסקי, י. גורודיסקי.

„גן המייסדים", גן צבורי על שם מייסדי המושבה

זקני המושבה (צולם בשנת ת״ש — 1940 ; יובל ה־50). מימין לשמאל — שורה א׳ : א׳ חרל״פ ז״ל, א. גרינברג ז״ל, ש. גרינברג ז״ל, מ. נחמני ז״ל, י. וינר ז״ל, א״י ליפקוביץ, א. גלזר, נ. קנטורוביץ ז״ל (יושב) ; שורה ב׳ : י. בריסקין ז״ל, י. חביבי, ל. אייזנברג ז״ל, י. חרל״פ, ב״ש פילורנקו ז״ל, מ. ולדבלום ; שורה ג׳ : ב. פליישמן, א. חביבי, מ. קיפניס, ש. שוסיוב, מ. כהן, ז. הרשנזון ז״ל, מ. גולדפרב ז״ל, ה. גבריאלוב ז״ל ; שורה ד׳ : צ. פליישמן, י. כהן.

אנדרטה לזכר חללי רחבות

...ושבו בנים לגבולם... חג יום העצמאות ברחבות, תש"ט

כג. עצמאות

המועצה ברחבות חגגה את ההכרזה שהכריזו במוזיאון בתל־אביב על העצמאות של ישראל בארצו לא בביתה המסורתי, שעליו היתה מרחפת שכינת היצירה בת 58 שנה, כי אם בבית שכור, אצל מאיר אנטין.

החרב משכלת מבחוץ, ולאור התקוה הגדולה שהלכה וצמחה מבפנים המשיכה המושבה את דרך התפתחותה הלאה. המועצה עברה מבית שכור אחד לשני, לבית היורשים של מרדכי יעקבזון, אחד משבעת הבתים הידועים שבנינם נמשך שנתיים.

חוסלה המועצה לשעת־חירום, בוטלו המסים בעקיפין, חוסל מחסן המלאי וסולקה ההלואה הפנימית שנעשתה במושבה בשעת חירום. התבטלה ועדת־הבטחון ושארית הנשק נמסרה למשטרה והמושבה ומועצתה חזרו למסלול החיים הרגילים.

המועצה הטילה מס אישי מודרג בשיעור חצי ל"י עד ששים ל"י.

בה' באייר, 14 לחודש מאי, הוכרז על כינון מדינת ישראל. בז' אייר, 18 לחודש מאי, נבחר חיים וייצמן יוזם הכרזת בלפור, לנשיא המדינה.

ושנת תש"ט הגיעה. בראש השנה הלך נשיאה של מדינת ישראל להתפלל בבית־הכנסת הגדול שבמושבה, וכשנקרא לעמוד לתורה „ר' חיים בן עוזר, נשיא מדינת ישראל", בכו לא מעטים מהנאספים מתוך התרגשות. זכה ר' עוזר, זכתה העיירה מוטילה, זכתה המושבה רחבות, זכתה התנועה הציונית, זכתה ארץ־ישראל, זכה העם העברי.

בב' חנוכה נערכה ע"י המושבה ב„בית האכר" קבלת־פנים רשמית וחגיגית לנשיאה הראשון של מדינת ישראל, ד"ר חיים וייצמן, אזרח־הכבוד של רחבות.

וכבימי יגון כן גם בימי שמחה הוסיפה המושבה להתפתח. הוקמו עוד 50 יחידות־דיור לעולים חדשים ונקרא להם „נוה יהודה" (ע"ש יהודה בן דוד שנפל בנגב). כמו כן השתתפה המועצה עם גופים ישוביים־ציבוריים אחרים בהקמת 70 יחידות־דיור לעולים.

ובפרדס אליעזר יעקבזון, שנספח לשטח הבנין, נקבע מקום לגן־עיר נוסף ונועד מקום להקמת יד לחללי המלחמה מבני המושבה.

ועבודות ציבוריות רבות נעשו: שכלול נוסף של מפעל המים, הארת רחובות המושבה בלילות, הרחבת בנין בית־הספר העממי של המושבה. המועצה קיבלה הלואה מאוצר המדינה בסך 20 אלף ל"י.

ביום ה' אייר תש"ט חגגה המושבה את יום העצמאות של ישראל וביום הזה הונח היסוד להקמת יד לגיבורי המושבה שנתנו את נפשם בעד הקמת המדינה.

התחילה העליה הגדולה וחלקיה הגיעו למושבה. המועצה הקציבה עזרה לחכירת מעונות לעולים והרחיבה את תחומי ביה"ס העממי ובית־החינוך למען יהיו

מסוגלים לקלוט את ילדי העולים. המועצה שביטלה צעד אחרי צעד את שכר־הלימוד, כלכלה מעכשיו את כל בתי האולפנה של ארבעת הזרמים ואת כל גני־הילדים הציבוריים.

המדינה הצעירה הכריזה על צבא שלה שבא למלא את מקום ההגנה ושהורכב ביחוד משורות ההגנה. המועצה שחררה את כל מגויסי המושבה מכל מסים. וכן גויסו 500 איש לעבודת הביצורים מאחורי החזית. המועצה לוותה 16 אלף ל"י לכיסוי הגרעון שנתגלה במאזן.

וההתפתחות נמשכת:

נסללו כבישים ברחובות: ביל"ו, סמילנסקי, הרחוב הראשי בשעריים, רחוב אייזנברג, הרחבת רחוב וייצמן, והקמת ככר העצמאות ברחוב לוין־אפשטין, וכן מרחיבים את הכביש בדרך יבנה. המועצה מעלה את המס האישי המודרג עד 80 ל"י; התקציב השנתי של המושבה עולה ל־300 אלף ל"י. המועצה קיבלה הלוואה נוספת מן האוצר בסך 30 אלף ל"י.

לתחום שיפוטה של רחבות נספחו השכונות: חבצלת, שנבנתה מול כפר ביל"ו; שכונת־אפרים, שהוקמה מאחורי פרדס סמילנסקי ושתושביה היו תימנים ומעולי טרנסילבניה ע"י "התאחדות האכרים". "בנותיה" הגדולות של רחבות — גבעת־ברנר, נען, כפר־ביל"ו, גבתון — מהן היו ל"גדולות" ברשות עצמן, ומהן נשארו כפרים עצמאיים ואל ה"אם" לא הצטרפו.

ושמות חדשים נקבעו לרחובות במושבה: גדוד 52, פלמ"ח, נגבה, חי"ש, גוש־עציון. שמות שמלחמת־השחרור הרתה וילדה אותם.

נוספו עוד מפעלי חרושת לרחבות, שלא במזל חרושת נולדה: "שרפון", לייצור דברי פלסטיקה, ומוקם והולך ביח"ר גדול לקוואקיר.

ומוסדות התרבות והמדע של רחבות התקדמו אף הם. מביה"ס הקטן המקצועי של "אורט" ועד המכון בעל השם העולמי "מכון וייצמן". לחנוכת־הבית של המכון נתקבצו גדולי מדע מבני ישראל ומבני אומות העולם ואדירי־הון מתומכי המכון, בעיקר מארצות־הברית. את חנוכת הבית חגגו במשך שלושה ימים ליד הבנין המפואר, בבית־העם של המושבה ובגן־הציבורי הראשון של המושבה, בקרבת חורשת המייסדים, למען ידעו כי לא לחנם עמלו ויסדו. ולנשיאה של מדינת ישראל מלאו 75 שנה. כל המדינה הצעירה חגגה את חגו והמושבה הותיקה חגגה אותו במיוחד. זכותה, זכות ששים שנה, עמדה לה. וביום־השנה השני לעצמאות גילו את המצבה לחללי־המלחמה הרחבותיים ברוב עם. נרכש מקום קבוע למועצה, ביתו ומגרשו של סטלבוב בשדרות גלוסקין.

בשנת תש"ה נבחרה המועצה המקומית על בסיס בחירות יחסיות בין־מפלגתיות, והיא קיימת עד היום. מטעם ההסתדרות נבחרו: בן־ציון הורביץ, הוא מ"מ

ראש המועצה, מיכאל דימונד, ישראל כצנלסון ועזריאל נקריץ. מטעם האכרים נבחרו: יעקב אהרונוביץ, אבינועם נחמני ומשה שוארץ; וכן נבחרו יעקב רבינוביץ מטעם הסיעה הפרוגרסיבית, מרדכי ברק מטעם הסוחרים, טוביה לנדאו מטעם איחוד הדתיים ויעקב מירנץ מטעם „הפועל המזרחי". כולם ביחד אחד־עשר איש. ליד המועצה פועלות ועדות שונות מחברי המועצה בצירוף נציגים שונים של הציבור. והועדות הן: לחינוך, לתרבות, למפעל המים, לעזרה סוציאלית, להזנה בבתי־הספר, לרשיונות, לשיפור המושבה, לשמות הרחובות, לשיכון עולים, לפיתוח התעשיה, לבריאות, לכלכלה, לסכסוכי דירות, משפט השלום העברי (שהתחסל עם הקמת המדינה), ועדה לבנין ערים.

מספר הבוחרים למועצה האחרונה היו 2785 מבין 3068 בעלי זכות בחירה.

שיטת המסים של המועצה מבוססת על מס כללי, 10% מערך הדירה הכללי; מס רכוש 9% מערך שכר הדירה הכללי, מס מגרשים פנויים 3%—1 מערך המגרש, דמי־שוק, דמי־אישור תעודות; הוצאות המים נגבים לפי התצרוכת, באמצעות שעוני־מים. וכן מוטל מזמן לזמן על בני המושבה להשתתף בהרחבת המדרכות, סלילת כבישים ותיקונם, לפי אורך החזית לצד הרחוב של המגרשים.

מלבד הועדות הנזכרות קיימות במועצה מחלקות שונות לחלוקת העבודה. והן: מחלקה סניטרית, מחלקה טכנית, מחלקת המים, לשכת הסעד.

גדלה רחבות התחתונה וגם רחבות העליונה התרחבה. הלך לעולמו אחד משרידי המייסדים הראשונים, הישיש ר' אפרים חרל"פ, ראש לפועלים הצעירים בשנת תר"ן, וזקן זקני ביהכ"נ בשנת תש"ט. ולפניו חטף המות את ד"ר אלברט נאכט, פארה של העליה החמישית.

בא' שבט תש"י הלך לעולמו אחד המייסדים, מעובדיה־חסידיה של המושבה, ר' מרדכי נחמני. באותו יום הובאו לקבר־אבות מן הנכר עצמותיו של גיבור המושבה, קולוניל אליעזר מרגולין. עלם צעיר בא למושבה בראשית יסודה, ויעבוד בה ויגן עליה עשר שנים, ועם המשבר שבא בתעשית היין, כשנגלתה חרפת התמיכה, עזב את הארץ על מנת לשוב. בערב האחרון לפני לכתו נשבע לחברו על קבר הוריו כי ישוב ארצה כמלח בצי הבריטי שיבוא לשחררה משיעבוד תורקי. ואמנם, הוא בא כקולוניל בגדודים העברים. הוא ברא ויצר את הגרעין הראשון של הצבא העברי, השתתף במלחמת השחרור של הארץ, ובפרוץ הפרעות בתל־אביב הצילה מהתמוטטות, מבלי לקחת לכך רשות מן המפקדה הצבאית הראשית, ויקפח בזה את עתידו הצבאי. הוא הלך שוב לנכר, שם גופו, ולבו בארצו. בשנת תש"ד הוציא את נשמתו, ויצו להביא את עצמותיו לקבר ברחבות. אשתו מלאה את צוואתו בבוא השעה הרצויה, כשקמה המדינה העברית. ראש ממשלת ישראל וראשי הצבא השתתפו

בלויה. ואת חרבו בה נלחם בארץ ואת כל אותות הצטיינותו במלחמה נגד הגרמנים שמו למזכרת בירושלים במועדון „מנורה".

כד. סיכום

עברו ששים שנה מאז עמדה המושבה על תלה, מהן עמדה 28 שנה ברשות השלטון הטורקי; 30 שנה ברשות הממשלה המנדטורית; וזה שנתיים ברשות מדינת ישראל העצמאית.

בששה־עשר בתי־אב מייסדים ראשונים התחילה, והגיעה לאוכלוסיה של 16,000 נפש במושבה־האם בלבד, וקרוב ל־5000 נפשות בבנותיה: גבעת־ברנר, כפר ביל"ו, נען, קבוצת שילר, גבתון. השכונות חבצלת, שעריים, כפר מרמורק, שכונת אפרים, רמת־אהרן ורמה — אוכלוסיהם נכללים באוכלוסיה של המושבה.

מה„שאלש" התחילה המושבה את בניניה הציבוריים ומבאֵר ישנה אחת, והגיעה ל־30 בנינים ציבוריים, 5 בארות, 3 מגדלי־מים. ברשות המועצה 22 בנינים צבוריים.

לא בהתאמה לגידול הזה גדלה החקלאות במושבה. כי בינתיים הפסידה את צביונה החקלאי, שלמען כך נוצרה, והפכה להיות ככל המושבות הגדולות לעיירה, ורוב האוכלוסיה שלה עירונית. שטח האדמה גדל רק במידה מעטה. מ־10600 דונם ל־18 אלפים דונם, מלבד אדמת בנותיה. ושטח המטעים פעם התרחב ופעם הצטמצם ויציבות לא היתה בו. אלפי הדונאמים של כרמי גפן ושקדים ירדו ל־620 דונם; ושטח הפרדסים שהגיע בשנת תרצ"ח ל־13,531 דונם ירד ל־10,132 דונם, ומזה ליושבי פנים במושבה רק 4095 דונם. וכל ציבור האכרים היושבים במושבה מונה רק 120 בתי־אב. המשק המעורב היה דל בה כל השנים ולא התפתח הרבה עד היום. אבל אלפי הדונמים של בנות המושבה הפכו לאסמי ירקות, עצי־פרי, שדות־בר ומספוא.

הבנינים לשיכון רבו מאוד, מ־17 בתי דירה בשנת תרנ"א עלו בשנת תש"י ליותר מ־4 אלפים.

ובילדים היתה הברכה. משנת התלמידים הראשונים עלה מספרם בבתי־הספר ובגני־הילדים ל־3,586. כן ירבו.

הפרנסות אשר עליהן חיה המושבה הן כמעט כולן עירוניות:

פקידים, סוכנים, סוחרים, חנוונים, בעלי־מלאכה, פועלים מקצועיים ופועלים־סתם, בתי־אוכל, מאפיות, אטליזים, הובלה, הוראה, מהנדסים, טכנאים, רופאים, רוקחים, אחיות רחמניות, עוזרות־בית, שוטרים, עובדים מדעיים וכו' וכו'.

ואם גזירה נגזרה על מושבתנו עוד קודם בריאתה כי עליה להיות עיירה, נקבל עלינו באין ברירה את הדין. ויהי רצון כי תהי מושבתנו־עיירתנו לברכה לארצנו ולעמנו השב אליה. ולד' הישועות!

חלק ג׳

א. התחנה לחקר החקלאות * ב. מכון זוריויצמן *
ג. בנות המושבה: 1. כפר בילו; 2. גבעת ברנר;
3. קבוצת שילר; 4. נען; 5. גבתון; 6. כפר
מרמורק.

א.

התחנה לחקר החקלאות

המבקרים הרבים הבאים מקרוב ומרחוק אל התחנה לחקר החקלאות ברחובות (תחנת הנסיון החקלאית), מתרשמים מיפי שדרת עצי־נוי המוליכה משער המכון אל בניניו־מעבדותיו, כרי־הדשא, החורשות וגני האקלום של עצי־פרי ויער העוטרים אותה מכל צד. ולרוב אין הם מעלים על דעתם כי עוד לפני שנים לא רבות היתה זו גבעת חול נודד, שממה זרועה קוצים ושיחים מזה, וכרמי שקדים מתנוונים ומעט עצי איקליפטוס מזה. עובדי התחנה הפכוה במשך שנים מספר, ביד חרוצה ומנוסה ובשיטות זיבול ועיבוד מתוקנות, לפינת־תרבות נאה שגם עמים המושרשים בקרקע מני דורות היו יכולים להתהדר בה.

התחנה נוסדה ע"י ההסתדרות הציונית בתרפ"א. קדמו ליסודה החקירות הראשונות בחות בן־שמן (מיסודו של המשרד הא"י בתרס"ט), בהנהלתו של יצחק אלעזרי־וולקני ונסיעותיו לארצות אירופה ולארה"ב סמוך לגמר מלחמת־העולם הראשונה, בהן חקר את שיטות־העבודה הנהוגות במוסדות חקר חקלאי מתוקנים. התחנה הוקמה בדמות קולג' חקלאי אמריקאי המורכב משלוש רשויות: חקר, הדרכה והוראה, ולחקירותיה יעוד כפול: (א) לשמש מכשיר להתישבות חקלאית ע"י חקר אפשרויותיה באזורי הארץ השונים, (ב) לקדם את המשק החקלאי בכל ענפיו ע"י חקירות ונסיונות שיטתיים בשדה ובמעבדה.

ה ת ח נ ה ה מ ר כ ז י ת עברה מדירת־ארעי חכורה בתל־אביב לדירת־קבע ברחבות בשנת תרצ"ב. היא הביאה עמה כבר אז מטען כבד ונכבד של הישגים בחקר ענפי החקלאות השונים, הן במעבדותיה והן בתחנות־סניף הראשונות שלה: בן־שמן (תרפ"א—תרפ"ז), דגניה (תרפ"א—תרפ"ו), מרחביה (תרפ"ב—תרפ"ד), גבת (החל מתרפ"ז). דברי ימיה של התחנה בתקופת־הבראשית ההיא רצופים עמל ומאבק קשה על קיומה, מיחוסר אדמת־שלחין, בניינים וציוד ואמצעים כספיים הכרחיים. באהלים וצריפים שבתחנות־סניף ובמעבדות התחנה המרכזית המנותקות משדות־הנסיון עבד קומץ חוקרים צעירים, חלוצי המדע החקלאי בארץ, בהתלהבות ובמסירות־נפש, בחיפוש דרכים לתקנת המשק החקלאי הקיים והעלאת רמת חייו של העובד החקלאי בארץ, כששכרם הזעום משולם להם לפרקים בשטרות ובאיחור

רב. מן הראוי לציין, שמשנת תרפ"א עד תרצ"ד הגיעו הקצבותיה של קרן־היסוד לתחנה מ־7000 עד 12000 לא"י לשנה, — במקום 30.000 שהציעו בשעתם חוקרים בעלי־שם כפרופ. ליפמן. הסכום הכולל של 120 אלף לא"י אשר קהי"ס השקיעה בתחנה במשך התקופה הנ"ל — כמחצית שנות קיומה — אינו מהווה אלא חלק מהסכומים שענף חקלאי אחד — הפרדסנות בלבד — חוסך עתה מדי שנה בשנה תודות לאמצעים היעילים שנקבעו ע"י המחלקה לפתולוגיה של צמחים בחקר הדברת מחלות ההדרים בתקופת משלוחם לחו"ל.

גם אחרי העברת התחנה לרחובות עברו עליה הרבה ימי שפל. אך כאן, במרכזה החדש, יצאה לאט לאט לדרך פעולה תקינה יותר, בהווצר הקשר הישיר בין המעבדה והשדה עם הקמת בניניה ועם הידוק קשריה עם מחלקת החקלאות של ממשלת המנדט.

רחבות נבחרה במיוחד כמקום־מושבה של התחנה משום שהיא שוכנת במרכז איזור המטעים המצטיין באקלימו הממוזג, באפשרויות חיבור נוח ובגוון טיפוסי הקרקע. ברחבות גופה הועמד ע"י הקהק"ל לרשות התחנה שטח מצומצם (כ־300 ד'). חלק משטח זה וכן חורשת הארנים, שהיותה חלק מגן־האקלום של התחנה, הוקצו למכון זיו בהווסדו בשנת תרצ"ד. והרעיון היה: שיתוף פעולה, באופן שהתחנה תייצר חמרי־גלם מובחרים, והמכון יקבע שיטות לניצולם התעשייתי. אך במרחק של כ־5 ק"מ הוקצה לה ליד „עיינות" שטח נוסף של כ־1200 ד', בו מיוצגים רוב טיפוסי קרקע האופיניים לארץ, והמשמש חוה נסיונית מרכזית של התחנה, — היא „חות־מרדכי", ע"ש מרדכי אלעזרי־וולקני המנוח.

מששת בנייני התחנה ברחבות הוקמו שלשה בעזרת תרומות פרטיות: 1) הבנין לפיזיאולוגיה וגנטיקה של הדרים, בו משוכנות עתה המעבדה לשימורים וספרית התחנה, — מתרומת ד"ר קסטיליאנסקי ז"ל; 2) הבנין להגנת הצומח — מתרומת יורשי המנוח בן־סאודה; 3) האגף החדש למעבדות המחלקה לקרקע — מתרומת הנציב העליון, סיר גרינפל־ווקופ, — ושלשה בכספי הסוכנות היהודית מהלוואה בסך 8000 לא"י מחברת אחריות. מהם שנים מהווים את מכון הצומח: האחד בשביל המחלקות לפלחה וגידול זרעים, הדרים, השבחת צמחי מטע וגן, ויעור; והשני בשביל המחלקה למטעים כלליים והמעבדות לחקר רקבונות פרי־הדר; השלישי משמש ביתן ההנהלה והמחלקה לכלכלת המשק. הבנין השביעי, המכון ללימודי החקלאות ע"ש אהרון אהרונסון, הוקם ע"י האוניברסיטה העברית. מחמת צפיפות יתירה בבנינים הקיימים היה צורך בשנים האחרונות להקים צריפי־ארעי להדרכה ולהפוך חלק מבניני המחלקה, שהוקמו בתרפ"ז בעזרת מועצת השיווק של האימפריה הבריטית, למעבדות בשביל חקר החלב ובדיקת מזונות.

שיתוף הפעולה עם ממשלת המנדט הודק בתקופת שלטונו של

הנציב העליון ווקוף שהיה מבקר תכופות בתחנה ומרבה להתעניין בפרטי הנסיונות. התחנה היתה מיוצגת במועצה החקלאית של הממשלה במשך שנים רבות ועבדה מתוך מגע קרוב עם מחלקת החקלאות. הקצבות הממשלה לחקירות התחנה ע"פ תכניות מיוחדות שהוגשו מדי שנה בשנה החלו בסכום זעום של 340 לא"י בשנת תרצ"ב, ועלו בהדרגה עד למעלה מ־8000 לא"י בתרצ"ח (כ־$\frac{1}{3}$ מתקציבה הכללי של התחנה). מאז החלו הקיצוצים בהקצבות הממשלה, שהלכו והחמירו עם הופעת הצעת החלוקה ופסקו כליל עם התפוררות שלטון המנדט.

חקירות התחנה, שהתרכזו בעשר שנות קיומה הראשונות, בעיקר באדמת־בעל הכבדה בעמקים, בענפי המשק המעורב העיקריים: פלחה, חלב, עופות ומטעים, עברו בעשורה השני לחיפוש אפשרויות גיוון המשק בענפים חדשים ואינטנסיפיקציה שלו ע"י הכנסת גידולי־שלחין חדשים. חקירות אלה התנהלו בפרדסי הנסיון ברחבות, בחות־מרדכי, ובשיתוף עם פרדסנים במקומות שונים בארץ; בעצי־פרי, ביחוד נשירים, בעיקר במטע־האֵם הנסיוני בקרית־ענבים; בגני־אקלום של עצי־פרי סובטרופיים ועצי־יער; במשק־שלחין אינטנסיבי לדוגמה ברחבות ובמשק־שלחין בגבע; בגידולי־שדה חדשים, ביחוד בצמחי־מספוא, זבל ירוק, תעשיה ורפואה, ובשיטות גידול והזנת בקר וצאן בחות התחנה; בחקר קרקעות הארץ ומימיה; בהדברת מזיקים ומחלות, ביחוד רקבונות פרי־הדר. בתקופת מלחמת־העולם השניה, בה נכנסה התחנה לעשורה השלישי, רוכזה עבודתה בעיקר בחקר אפשרויות להרחבת הייצור החקלאי בארץ כסיוע להגברת המאמץ המלחמתי, ע"י גידול צמחי־שמן כבטנים וסויה, שערך רב להם בימי־חירום, וכיוצא באלה. מאז הודגש בחקירותיה חיפוש דרכים לדחיקת תוצרת־חוץ חקלאית ע"י הגברת הייצור בכל ענפי המשק לשם הספקת תצרוכת הישוב, קידום או איחור הבשלת פירותיהם והפיכת עודפיהם למוצרי שימורים ותעשיה.

במשך כל שנות קיומה נהגה התחנה מנהג של בריחה מפרסומת. הישגיה הודגמו לראשונה בתערוכה שנערכה בין כתליה לפני כחצי שנה לקראת יובלו השבעים של מייסד התחנה ומנהלה, פרופ. י. א. וולקני. התערוכה נמשכה רק ימים מספר, אך השאירה רושם עמוק על אלפי מבקריה, ובראשם נשיא המדינה. יבולי התחנה בכל מקצועות עבודתה השתקפו במיוחד במדור בו הוצג חלק הגון מפרסומיה, המשמשים עדות נאמנה ביותר לעמל הרב שהשקיעו חוקריה ומדריכיה בעבודתם לטובת החקלאות העברית בארץ*).

קרקע — בסיקורי קרקעות הארץ באזורים חשונים הקיפה המחלקה

---

* קטלוג מלא של כל פרסומי עובדי התחנה מראשית היוסדה הושלם עתה ומוכן לדפוס. הוא כולל כ־1700 עבודות. מהן כשליש מחקרים: ספרים רבי־היקף, קונטרסים ומאמרים בכתבי־עת מדעיים ומקצועיים בארץ ובחו"ל, והשאר חוברות, עלונים ומאמרי הדרכה והסברה.

לקרקע, בראשותו של פרופ. ש׳ רביקוביץ, עד עתה שטח של כששה מיליון דונמים, שמוינו לטיפוסיהם ונחקרו באופן שיטתי על ערכם החקלאי מבחינת הרכבם הכימי ותכונותיהם הפיזיקליות; עבודה נוספת וחשובה בכיוון זה נעשתה על ידי האגרונומים ש. צמח ועמרם חזנוב. נסיונותיה בטיוב קרקעות מלחים (בבית־הערבה ובעמק־זבולון) הוכתרו בהצלחה וזכו גם להוקרתם של מומחי המקצוע בחו״ל. כ״כ הושגו תוצאות טובות בנסיונותיה הראשונים בייצוב, הכשרת וטיוב חולות נודדים בשטחים שנחקרו (במכמורת) והניבו יבולי מספוא, ירקות ומרעה זרוע המניחים את הדעת. בנסיונות מקבילים, שהתנהלו בבית־הצמיחה ברחבות ובשדות־נסיון במסילות, בעמק בית־שאן ובנגב, נמצאו שיטות ניצול מים מלוחים להשקאה ע״י ערבובם במים מתוקים, ע״י חמרי טיוב הקרקע וצירופי זבלים מתאימים. בחקירות זבלים כימיים ואורגניים נקבע ערכם השימושי בתנאים ובגידולים שונים; כמו כן נמצאו דרכי ניצול הכבול שבשטחי ביצות החולה והפיכתו לחומר מטייב את הקרקע.

הגנת הצומח — שני המקצועות: פתולוגיה ואנטומולוגיה לא נחקרו בדרך כלל בארץ עד שבאו חוקרי התחנה והחלו להלחם באופן שיטתי במחלות ובמזיקים של גידולי שדה וגן, עצי פרי ויער; ערכו מיפקדים ואספים, בהם הוגדרו הפגעים השונים בצמחי־תרבות כיסוד לחקר, הדרכה והוראה.

המחלקה לפתולוגיה בראשותו של הפרופ. י. רייכרט, עיבדה שיטה לחיטוא זרעים; קבעה זנים שהובאו מחו״ל המחוסנים נגד מחלות והנהיגה טיפולים המונעים או מגבילים את התפשטותן; מצאה דרכים להדברת מחלות קשות ככשותית וקמחון במלפפונים, קמחונית ועובש בעלי עגבניות, כמשון וארס בתפו״א, והנהיגה חמרי איבוק וריסוס (בהמטרה); קבעה שיטות אחסנה קרה של תפוחי־עץ, פירות אחרים וירקות לשם הארכת תקופת שיווקם, ובמיוחד בתפו״א, ע״י החשת התעוררות הפקעות, פתחה אפקים לזריעתם ושיווקם בעונות הרצויות מבחינה משקית. הישגה החשוב ביותר הוא בהדברת רקבונות פרי־הדר במשלוחי־חוץ, החוסכת סכומים עצומים לפרדסנות הארץ מדי שנה בשנה, מאחר שעלה בידה להפחית את אחוז הפירות הנגועים מ־40%—30 כדי 5%—2 ע״י טבילת נייר אריזתם בדיפיניל ואיודם בשיטת „דקו״.

המחלקה לאנטומולוגיה בראשותם של פרופ׳ פ. ש. בודנהיימר והחוקרים ד״ר צבי אבידוב (קליין) וד״ר י. ריבנאי. לאחר חקירות ממושכות של אורח חיי המזיקים לחקלאות הארץ ונסיונות שיטתיים בהדברת החשובים ביותר מבחינה כלכלית, כעכברים, ארבה, צרעה, כנימות ועשי פירות וירקות, תריפסים, קפנודיס ועוד, מצאה והנהיגה אמצעי מלחמה בהם, יעילים לחלוטין או בחלקם. אמצעים אלה הם: ביולוגיים, ע״י הכנסת חרקים מועילים, אויבי המזיקים, מארצות־חוץ קרובות כמצרים וצרפת ורחוקות כיפן, וגידולם במעבדה ובתחנות־ריבוי שהוקמו

על ידה במקומות שונים בארץ לשם הפצתם במשקים, — או מיכניים כריסוסים וטיפולים אחרים בחמרי־רעל (אינסקטיסידים) חדישים ופעילים.

פ ל ח ה ו ג י ד ו ל ז ר ע י ם — לאחר סיום הנסיונות הממושכים, בעיקר בגידולי־בעל, בהנהלת מרדכי אלעזרי־וולקני המנוח, הוכנסו על ידו ואוקלמו אח"כ בחוות־מרדכי ובמשקים רבים בארץ זנים חדשים של תבואות־גרעינים כחיטה, שעורה, ש"ש, שיפון ודורה; מספר רב של גידולי־מספוא כאפונת־בקר, טופח, פול ירוק, פנסילריה, סתויון, פספולוס, עשב רודוס ועוד, המאפשרים למשקים הספקת מספוא ירוק בכל חדשי השנה, ונקבעו להם שיטות־עיבוד תקינות ומחזור זרעים שש־שנתי, במקום דו־שנתי; צמחי־תעשיה כאגוזי־אדמה (בטנים) שהגיעו לשיאים ביבוליהם, הגדולים פי שנים־שלשה מאלה שבארצות־חוץ, וסויה אשר כ־70 מזניה נוסו; צמחי־סיבים (ראמי, יוטה, קנבוס, אגבות); צמחי־רפואה, שמן ואינסקטי־סידים, אשר למעלה מ־50 סוגים ומינים מהם הועברו למשקים, והחשובים שבהם: מנטה, פירטרוס, דיגיטליס, דטורה, ואלרינה איטלקית, היאוסציאמוס מוטיקוס; צמחי זבל ירוק שלא היו נפוצים בארץ, כחילבה, פול ועוד, הונהגו בשטחי בעל ושלחין. ב־5 משקים הוכנס השימוש בכבול, ב־6 גידולים ובסוגי־קרקע שונים. נבחנו חמרים כימיים שונים על יעילותם בהשמדת עשבי־בר.

רב ידה של המחלקה בראשותו של פרופ. מ. פלאוט, גם בגידול וריבוי זרעים משובחים, ולה הסמכות הרשמית לבחינת זרעים על נקיונם, כוח־נביטתם, חיוניותם, כושרם לאפיית לחם וכושר שימורם, כ"כ הכניסה שכלולים בשיטות עישון ואידוי זרעים במחסני תבואות.

ה ד ר י ם — מחלקה זו, בראשותו של פרופ. הלל (היגץ) אופנהיימר, הכניסה זני־הדר חדשים ושיטות הכלאה מתוקנות לשם השגת זנים בכירים („כנרתי", „ביזרי" ו„„פיג'ילטה") והארכת עונת משלוח הפרי; הנהיגה שיטות־עיבוד חדישות ע"י מיכון (המטרה מתחת לגוף העץ), דילול העצים בפרדס והשמדת עשבי־בר ע"י ריסוסים לשם חסכון בעבודה והגברת היבול, נקבעו שיטות גיזום וזיבול לשם החיאת פרדסים שהוזנחו בתקופת המלחמה; כ"כ שיטות לאיזון תצרוכת המים עפ"י אינדיקטורים פיזיולוגיים ולאיזון תצרוכת הזבלים. נמצאו דרכים לייצור לימוני־קיץ ולהגברת פוריותה של הקלמנטינה.

מ ט ע י ם כ ל ל י י ם. — לאחר שהובאו לסיום הנסיונות הראשונים שהחלו בגבת, בהנהלתו של מר ע. חזנוב, בעצי הגפן, התאנה, החרוב והרימון ובעצי־פרי נשירים כתפוח, אגס, שזיף, ונמשכו ביתר הצלחה במטע־האֵם הנסיוני של התחנה בקרית־ענבים, בהנהלתו של מר יוסף ויץ (אף שם בתנאים קשים: באדמה כבדה ובחוסר מים), ערכה מחלקת המטעים ברחבות, בראשותו של ד"ר י. כרמון, מיפקד של עצי־פרי נשירים בארץ, ומאז הולך ענף זה ומתקדם, וחשיבותו במשק המעורב

הולכת וגדלה. הנסיונות שנערכו ע"י מחלקה זו בבירור והתאמת הזנים והכנות, בגיזום, בהזנה, בהשקאה ובריסוסים, ולבסוף השיטה החדישה של שימוש בהורמונים, הביאו תוצאות טובות בקליטת הצמח, חיזוקו, הארכת חייו והגברת יבולו. הונהגו מטעים צפופים של תפוחים ואגסים ומניבים פרי בשפע על שטח מצומצם, וגידולי־ביניים במטעים נרחבים, בלי להביא נזק לעצים.

השבחת צמחי מטעים. — בשני גני האקלום של התחנה: ברחבות ע"ש פרופ' וורבורג ובדגניה ע"ש ד"ר רופין, הוכנסו מינים וזנים רבים של עצי־פרי סובטרופיים וטרופיים ונבחנו אפשרויות גידולם בתנאים ובאזורים שונים. מהם 5 מינים: מנגו, אבוקדו, אפרסמון, אנונה וגויאבה נמצאו ראויים לגידול בקנה־מדה מסחרי, גם לשוקי־חוץ. בעצי־פרי נשירים נקבעה חלוקת הזנים הרצויה באזורים שונים להבטחת הפריה טובה. בנסיונות ממושכים בהכלאת זני תפוחים אירופיים בזן מקומי הוברר מבין כ־300 בני־כלאיים הגדלים בתחנה, אחדים שנמצאו מתאימים לגידול באזור סובטרופי וראויים להפצה במשקים, — ביחוד הטיפוס „רחובות מס' 1". כ"כ הוברר הזנים השונים של עגבניות ובני־כלאיהם מבחינת עונתם, יבולם והתאמתם לאיזור, לסיפוק צרכי השוק המקומי, ליצוא ולמטרות תעשיה. העבודה מתנהלת ע"י ד"ר חנן אופנהיימר.

יער. — ב„גן מנחם" ע"ש אוסישקין, המיוחד לצמחי־יער, ושהוקם בתחנה ברחבות ע"י הקהק"ל בתש"א, נבחנו על שטח של כ־55 ד' למעלה מ־1200 מינים שונים, רובם אכסוטיים, שזרעיהם הובאו מ־28 ארצות־תבל. מהם גדלים עתה בגן כ־500 מינים של עצי־יער ושיחים, רובם בעלי ערך תעשייתי, ובתוכם 120 מיני אקליפטוס. נחקרו השפעת רוחי־הנטיעה, תנאי־הקרקע וכמות הגשמים על גידול העץ, תכונותיו הפיזיקליות והאנטומיות ועל יבול היער, וערכו השימושי של העץ לצרכי בנין, מלאכה ותעשיה. הוקמו כ־10 תחנות־איקלום במקומות שונים, ונערכים נסיונות ביעור האזורים המדבריים. העבודה מתנהלת בראשותו של מר י. ויץ, ע"י ד"ר י. גינדל.

משק המקנה. — במגמת דחיקת היבוא של מזון מרוכז יקר מחו"ל והוזלת ייצור החלב ע"י הוזלת יחידת המזון, נוסו שיטות ניצולו של פרי־הדר, הטרי והמוחמץ, כמזון פחמימי טוב, שיעילותו הוכחה גם בהעלאת מתכונת השומן בחלב כמעט ב־1%, בתנאים מסוימים. בנסיונות שבוצעו בשיתוף עם המחלקות לפלחה וכלכלת המשק נמצא שאפשר להאכיל את הפרות במספוא עסיסי בלבד או בתוספת שחת מהספקה עצמית כדי 70%—80 ממנת־המזון הרגילה, מבלי לפגוע ביבול החלב או בבריאות הפרה. בגידול עגלות הושגה הוזלה ניכרת ע"י צימצום מנת חלבן מ־400 ליטר ויותר כדי 150. משק החלב הנסיוני של התחנה היה הראשון שהנהיג חליבה מיכנית בעדרו בתרצ"ד, ואחרי בחינה קפדנית של טיפוסי מכונות

החליבה וחיפוש דרכים לשכלולם, הונהגה במשקינו החל מתש"ה שיטה זו, שיש בה חסכון רב בעבודת הרפתן וערובה לנקיון ובריאות הפרה. לשם השבחת הבקר נחקרו שיטות הזרעה מלאכותית ואורגן שירות הזרעה, המונה כבר למעלה מ־2000 פרות באזורים שונים. נקבעו דרכים להוזלת בניני משק החלב: רפת פתוחה וקלה, ובצדה סככות ובנין מיוחד לחליבה. העבודה מתנהלת ע"י מר רענן וילקני.

בדיקת מזונות. — ע"י בדיקות כימיות מדויקות נבחנו במעבדה חמרי־מזון שונים על מתכונתם, ערכם התזונתי וכושר עיכולם. החקירות העלו, לדוגמא, בזבוז רב בחלבונים שבמנות המזון לבקר במשקים רבים — כדי 300% ויותר לעומת התצרוכת המקובלת בעולם, בה בשעה שהספקת המינרלים הדרושה כזרחן לקויה בחסר. בבקורת שיטתית של צירופי המזונות לעופות כצמחי־מספוא, ירקות וצמחי־בר הבאים כתחליף לתוצרי־יבוא, נקבעו במיפקד מיוחד חמרי־מזון החשובים והויטמינים הדרושים לשם מניעת מחלות ונזקים רציניים לענף משק זה. העבודה מתנהלת ע"י ד"ר א. בונדי.

חקר החלב. — נחקרו דרכי ניצולם של החלבונים והשומן בחלב בקר וצאן, בידוד וגידול תרביות־חידקים טהורות והתאמתן לצרכי המחלבות והמגבנות ולתעשיית המזון. המעבדה לחקר החלב היא המספקת את התרביות האלה ל„תנובה", וחלקה רב בפיתוח ושכלול כל סוגי תוצרת החלב בארץ, בהכניסה שיטות חסכוניות בעיבודה ובאחסנתה. הונהגה בקורת כימית ובקטריולוגית מתמדת של תעשיית גבינות משומרות, איגור השמנת והחמאה. נחקרה השפעת חמרי־מזון שונים על מתכונת הויטמין, החנקן הכללי והקאזאין שבחלב בקר וצאן. העבודה מתנהלת ע"י ד"ר י. באב"ד.

שימורים. — נחקרו על הרכבם פירות־הדר ופירות אחרים, ונקבעו שיטות ניצולם למטרות תעשיה (שמן אתרי, „קלף־הדר", ועוד). כ"כ נחקרו דרכי הכנת זיתים כבושים, גם שחורים; הכנת שמן־זית. הבחלת תמרים וייבושם, הפקת כוהל מצבר, ותעשיית שימורי פירות וירקות שונים בשיטות ובצורות שונות כייבוש מיצים, רסק וריבות. העבודה מתנהלת ע"י גב' ז. סמוש.

כלכלת המשק: בראשותו של פרופ' י. ש. וולקני. — טיפוסי המשק החקלאי השונים בארץ: המשק הגרמני המעורב, משק הפלח הערבי, המשק העברי הקבוצתי והמושבי, נחקרו על הרכבם, מבנם, כושר ייצורם, תצרוכתם, רנטביליותם ורמת חייהם, במיפקדים מיוחדים שנערכו ע"י מחלקה זו ועל יסוד בחינה שיטתית של מאזני ההוצאה וההכנסה. כ"כ נחקרו דרכי המעבר מצורות משק נושנות למתוקנות, ובמיוחד דרכי פיתוח תעשיית החלב בארץ מבחינת גורמי הייצור, הקשר בין ענף זה, העיקרי במשק המעורב, לענפיו האחרים ותנאי השווק. באופן מקביל נחקרו

אפשרויות ההתיישבות העברית ונקבעו מפתחות להתיישבות זו על צורותיה השונות באזורי הארץ השונים. בחיפוש דרכי אינטנסיפקציה של המשק העברי, התנהלו במשך 10 שנים בשיתוף עם המחלקה לפלחה נסיונות־שדה על יחידות־שטח כלכליות, ובהגמרם הקימה המחלקה ברחבות משק־שלחין לדוגמא, שהתנהל בפיקוחה במשך 6 שנות קיומו. משק זה בנוי היה על צמצום השטח (20 ד') ושל סכומי ההשקעה (600 לא"י); פשטות הצורה (בלי מיכון); גיוון ותיאום הענפים והגידולים; מחזור זרעים שש־שנתי (3 גידולים לשנה); עבודה עצמית של המתנחל ולוח־עבודה מעוין לכל חדשי השנה (10 שעות ליום); הספקה עצמית לבית ולמשק החי (רק לכל חדשי השנה); שיטות הוזלה וחסכון בהוצאות ההשקאה, העבודה, ייצור החלב, גידול עגלות, וכן בהוצאות המטע (ע"י גידולי ביניים; ירק ומספוא), — והבטיח קיום הוגן לעובד. משק אורגני זה הוא פאר יצירת המחלקה, תכניתו הוגשמה ברבים ממשקינו והונחה כיסוד לתיכון החקלאות בארץ. בשנות המלחמה ולאחריה רוכזה עבודת המחלקה בחקר דרכים להגברת הייצור החקלאי ודחיקת יבוא ע"י הכנסת גידולי שמן ותעשיה; כ"כ נמשך חקר המשקים על מצבם הכלכלי והסוציאלי, במגמה לעשותם בני־התחרות בשיווק תוצרתם.

ה ד ר כ ה. — תורת התחנה — חקר — היא לא לשמה כי אם הלכה למעשה. ומאז יסוד מחלקת ההדרכה (בתרפ"ה) שימשה היא במשך חצי יובל שנים כחוליה המקשרת את המוסד עם חקלאי הארץ, בהעבירה אליהם את תוצאות החקירות והנסיונות בשדה, במעבדה, בלול וברפת. פעולות ההדרכה התנהלו בצינורות שונים: ביקורים והרצאות במשקים, בחלקם ע"י החוקרים עצמם ובעיקר ע"י המדריכים המקצועיים, קורסים מחוזיים וארציים בשיתוף עם ועדי הגושים ועם האיגודים המקצועיים, שדות הדגמה והדרכה בענפי־משק ובחבלי־ארץ שונים; תשובות על שאלות דחופות בע"פ ובכתב שהגיעו למאות אלפים, פרסומים בצורת חוברות, עלונים וחוזרים, ומאמרי הדרכה והסברה בכתבי־עת חקלאיים. על כל אלה יש להוסיף את שרותי מעבדות התחנה למשקים, בדיקות של דוגמאות קרקע ומים, חמרי־מזון וצמחים נגועים ע"י מחלות ומזיקים, שמספרן עלה במשך השנים ליותר ממאה אלף; בדיקות זרעים על טיבם, וכן חלוקת זרעים משובחים למיניהם וזניהם וחלוקת רכב, יחורים וכיוצא.

עם הקמת המדינה עברו המדריכים חלקם לשרות במשרד החקלאות וחלקם למחלקה להתישבות. אמנם קיים אף מתהדק הקשר הישיר בין חוקרי התחנה והמשקים ונמשכים השרותים הניתנים להם ע"י מחלקותיה ומעבדותיה בקנה־מידה ההולך ומתרחב, אך בהיפסק פעולת הדרכה סדירה ומתמדת ע"י מחלקה מיוחדת בתוכה, כמסורת שנים רבות, נפגמה שלימות התחנה. אף ענף ההדרכה עצמו עלול לסבול אם יישאר לאורך ימים בלא קשר אורגני עם מוסד החקר המרכזי, שדותיו

ומעבדותיו. כי הא בהא תליא. ויש לקוות כי עם ההסדר הסופי של שאלת הבעלות על המוסד תושב ההדרכה על כנה.

הוראה. — היא הענף השלישי והצעיר ביותר של התחנה. ראשיתה עם הקמת המכון ללימודי החקלאות ברחבות ע"י האוניברסיטה העברית בתש"ב, והוא יהווה בעתיד את הפקולטה החקלאית שלה. תקופת הלימודים היא 5 שנים. מהן מוקדשת שנה אחת לעבודה מעשית במשק חקלאי מעורב, שנתיים ללימוד מדעי הטבע (זואולוגיה, בוטניקה, כימיה, פיסיקה וגיאולוגיה) בירושלים, בהוראת מורי האוניברסיטה, ושנתיים ללימוד מדעי החקלאות ברחובות, בהוראת חוקרי התחנה. בוגרי המכון מקבלים תואר „מוסמך למדע החקלאות" (M.A.S.). התפתחות המכון הואטה בתקופת המלחמה כשרוב התלמידים והמועמדים התגייסו לשירות בצבא. ב־3 המחזורים הראשונים סיימו את חוק לימודיהם 35 תלמידים, ובמחזור הרביעי והחמישי לומדים השנה כ־40 תלמידים נוספים. מהבוגרים פנו כ־10 להשתלמות בחקר ענף חקלאי זה או אחר וצורפו אח"כ כחוקרים צעירים לחבר עובדי התחנה; יתרם נתקבלו לעבודה במשרד החקלאות של הממשלה ובמחלקה להתישבות של הסוכנות היהודית, כמורים בלימודי הטבע בבתי־ספר תיכוניים, או עברו למשקים חקלאיים כמנהלי ענפים. אחדים מהתלמידים נפלו במערכות ישראל. המכון נקרא על שם האגרונום אהרן אהרונסון.

קשרי־חוץ. — התחנה מקיימת קשר הדוק עם המחלקה להתישבות של הסוכנות היהודית, עם משרד החקלאות של הממשלה, וכן עם מוסדות־מדע, הסתדרויות, ארגונים ואיגודים חקלאיים וכלכליים בארץ. באמצעות ספריתה, המונה עתה כ־45.000 יחידות, מקיימת התחנה קשרי חילוף סדיר של פרסומים עם למעלה מ־400 מוסדות חקר והוראה חקלאית בחו"ל. כ"כ הולכים ומתחזקים קשריה עם מוסדות ואנשי מדע בחו"ל ע"י חילוף מכתבים לשם השגת ומתן אינפורמציה וחוות־דעה בבעיות חקר שונות. חילוף זרעים, חמרים ותכשירים לבחינה ולנסיון. ואחרון אחרון: המגע האישי בין חוקרי התחנה לבין חוקרי חוץ ע"י ביקורים הדדיים ברכה רבה צפונה בו. כמה מחוקרי התחנה הוזמנו ע"י מדינות־חוץ ליעץ להן בבעיותיהן החקלאיות הדחופות, או להשתתף ולהרצות בקונגרסים בין־לאומיים במקצועות המדע החקלאי השונים. הם היו מביאים אתם מבשורת הארץ לגדולי המדע בעולם ומעוררים אצלם הוקרה ואהדה למפעלנו ההתישבותי בכלל ולתחנה כמוסד פעיל בחקר החקלאות בפרט. — וחוזרים לעבודתם מצוידים בידיעות נוספות על הישגי המדע בעולם הרחב.

חבר עובדי התחנה מונה עתה כ־110 איש, מהם למעלה מ־60 חוקרים, והשאר עוזרים טכניים, פועלים מקצועיים ועובדים אחדים באדמיניסטרציה ובמשרד התחנה.

מן הראוי להעלות את זכרם היקר של חברי התחנה הנעדרים. רובם נלקחו מאתנו בלא עת. ביניהם אישים דגולים וחוקרים מעולים, אשר מותו של כל אחד מהם היא אבדה קשה למדע החקלאי הצעיר בארץ ולישוב כולו: פרופ׳ אוטו וורבורג, בוטנאי בעל שם עולמי, שעמד בשעתו בראש ההסתדרות הציונית העולמית, ואח״כ בארץ בראש המכון למדעי הטבע, שהתחנה היוותה את חלקו האינטגרלי, ומיסד מחלקתה הבוטנית; ד״ר חיים ארלוזורוב, שעבד בזמנו בתחנה כחוקר רב־כשרונות במחלקה לכלכלת המשק, בטרם נקרא לעמוד ליד ההגה של הסוכנות היהודית בירושלים; ד״ר אלכסנדר אייג, מנהל המחלקה הבוטנית בתחנה, בה הניח בחקירותיו ובספריו הראשונים את היסוד ללימוד צמחית הארץ, בטרם עבר עם מחלקתו לאוניברסיטה בירושלים; עוזרו המדעי אליעזר פקטורובסקי, בוטנאי, חוקר ומורה מוכשר ורב־פעולה; אגרונום מרדכי אלעזרי־וולקני, מנהל המחלקה לפלחה, שבחקירותיו ובנסיונותיו הניח את היסוד לפיתוח ענף־משק זה; ד״ר יצחק מגזניק, מנהל המחלקה לכימיה חקלאית ב־3 מדורי חקירותיה: קרקע, הזנת בעלי־חיים, חלב ותוצרתו; י. אהרוני, חוקר נודע־שם בתורת החי; אגרונום יוכבד בן־מאיר, חוקרת בפתולוגיה של צמחים, שניספתה בתאונת־דרכים בדמי־ימיה; ד״ר י. נעים, חוקר ומדריך ראשי בענף המטעים במשך כחצי יובל שנים; גב׳ רבקה גינזבורג, הספרנית החרוצה והמסורה של התחנה; ד״ר שלומית משקה, שעבדה זמן־מה בתחנה בחקר כלכלת המשק החקלאי; ד״ר דוד אריה אלזה, חוקר במחלקת ההדרים; ישראל לבני, עובד נאמן ומסור במשך כ־20 שנה במשרד התחנה, ושלשה עובדים צעירים: הכימאי אישטון קרטס והעובדים הטכניים יואל יקל ויגאל יחיה שנפלו במערכות ישראל.

ב.

מכון זיו־וייצמן

„עיני הכימאים בכל העולם נשואות אל הנסיונות המבוצעים במכון זיו למחקר" (מתוך דו"ח הועדה המלכותית לא"י).

המכון למחקר ע"ש דניאל זיו, מרכז למחקר מדעי בישראל, הוא אחת מתרומותיו המרובות של ד"ר וייצמן למדינת ישראל. בשנת 1933 יזם ד"ר וייצמן את רעיון המכון ויצא לפועל בעזרתם הנדיבה של משפחות זיו, מארפס וסכר מלונדון. מטרת המכון היתה, לחקור במקצועות הכימיה השונים וביחוד בבעיות הכרוכות בפיתוח הארץ.

הורתו של הרעיון לייסוד מכון כזה בא"י נעוצה עוד בימי ביקורו של ד"ר וייצמן בארץ ב־1918, אחרי הכרזת בלפור. העם היהודי הורשה אז לחזור למולדתו, אך מולדתו עדיין לא היתה מוכנה לקבל את פניו. מעולם לא נשכחה מלבו, אך היא הוזנחה והיתה לשממה, בשעה שבניה השתתפו בפיתוח ארצות גלותם ובבנין עריהן החדישות והקדישו את מרצם לקידומם של המדע והתעשיה בארצות נכר אלו. ברוחם של רעיונות אלה נחנכה התחנה לחקר החקלאות ב־1921, נפתחה האוניברסיטה העברית ב־1925, ולבסוף — המכון למחקר ע"ש דניאל זיו ב־1934.

תודות לנדיבות לבם של המייסדים וידידים אחרים זכה המכון החדש למחלקות כימיות מצוידות היטב; למעבדות מודרניות לעבודה מיקרוסקופית, ספקטרוסקופית וקריסטוגרפית; לבתי־מלאכה לניפוח זכוכית ומכשירים מדויקים; לספריה מצוינת (ע"ש פריץ הבר) הנותנת לעובדים המדעיים את האפשרות להרחיב את עבודת מחקרם בתחומים השונים של הכימיה והמדעים הקרובים לה.

אותה הרוח שציותה על חיים וייצמן ה מ ד י נ א י לקרוע ולחזור ולקרוע אפקים חדשים היא גם שציותה על ד"ר חיים וייצמן א י ש ה מ ד ע לחפש דרכים חדשות כדי להרחיב את היקף המחקר המדעי שהתנהל תחת פיקוחו. התפתחות זו שבה הגיע מכון זיו לעתרת הבנינים של מכון וייצמן למדע — יש לזקפה במידה לא־מעטה על חשבון המאמצים הנאמנים והמסורים של ד"ר בנימין בלוך, המנהל האדמיניסטרטיבי, וד"ר א. ד. ברגמן המנהל המדעי אשר שימשו בתפקידיהם אלה כמעט מן היום בו הוקם המכון למחקר ע"ש דניאל זיו.

אין זה מקרה שמוסדות עיון ומחקר מוקמים לעתים קרובות הרחק מן הערים הגדולות. הד החיים היום־יומיים מגיע אליהם רק כקול דממה דקה ואינו מפריע

לריכוז המחשבה ולרציפות העבודה. זאת היתה אחת הסיבות שהמכון למחקר ע"ש דניאל זיו נוסד ברחבות בשנת 1933; סיבה שניה לכך היתה מציאותה של התחנה לחקר החקלאות ברחבות. מגמתו של המכון החדש היתה ליצור את האוירה המדעית והיסוד המדעי הדרושים לפיתוח תעשיה מתוכנת, כמו שמגמת התחנה היתה לבסס את חקלאותה של ארץ־ישראל החדשה על היסודות המוצקים של מחקר ונסיון שיטתי.

עם התחלת ההגירה מארצות אירופה בתקופה זו, נתברר שחקלאות בלבד לא תוכל להיות הבסיס של חיי עם ישראל, והתעשיה היא אשר תתן אפשרות לקליטה מהירה יותר של העולים. ואולם תעשיה במובן המקובל של המלה דורשת חמרי־גלם מקומיים וארצנו דלה בחמרים אלה. אחת הבעיות שעמדו לפני חוקרי מכון זיו היתה לקבוע אם תוצרת חקלאית יכולה לשמש נקודת־מוצא לתעשיה. מעבודותיו של ד"ר וייצמן היה ידוע שתסיסה של סוכר ועמילן ע"י חידקים הוא תהליך מסוג זה: היא הופכת תוצרת חקלאית למצרכי תעשיה, כגון אצטון וכוהל בוטילי. מחקר התסיסה היוה איפוא את אחת התכניות הנרחבות של מכון זיו, ובמשך הזמן נקבע שכמעט כל המצרכים של התעשיה הכימית שעד כה נוצרו מפחם או מנפט, יכולים להווצר גם מפחמימנים טבעיים ע"י תהליכי התסיסה השונים. נחקרו גם אפשרויות אחרות: השימוש בגרעיני החרובים, הפיכת שמן קיק לחמרים כימיים חשובים, ביניהם חמרים פלסטיים מסוג הניילון, וכו'.

אמנם פני חוקרי המכון לא היו מכוונים להמצאות מידיות. הגישה לכל הבעיות שבהן טיפלו היתה גישת חוקרים, ללא התחשבות עם צרכי היום — כי רק גישה כזו מבטיחה את ההצלחה המבוקשת. כמו כן היה חשוב לחנך דור צעיר בשיטות מחקר חדישות, כדי שיוכל לעמוד במבחן הדרישות המרובות שהפיכת ארץ־ישראל למדינת ישראל העמידה לפנינו. לפיכך היתה רוב העבודה המדעית של מכון זיו מוקדשת לבעיות עיוניות, לחקירות כימו־תירפבטיות, לחקירת חמרים סינתטיים שגורמים לסרטן, ולהבהרת מנגנון פעולתם.

העבודה המדעית במכון זיו נכנסה במהרה למסלולה, והמכון התחיל לרכוש לו שם בעולם־המדע. מלחמת העולם השניה נתנה לחברי המכון הזדמנות להוכיח שמחקר אקדימי עלול להביא בשעת הצורך לידי תוצאות מעשיות: הנסיון שהצטבר במכון בא לידי שימוש רב בזמן המלחמה.

בקיץ שנת 1944, בהתקרב יום הולדתו ה־70 של ד"ר וייצמן, נפגשו באמריקה כמה מידידיו המסורים והחלו לדון בדבר כיצד לציין את המאורע ע"י הגשת מנחה של ממש לבעל היובל. למרות הדיונים הממושכים לא יכלו המסובים לגבש את תכניותיהם להצעה מסוימת. משום כך פנו אל ד"ר וייצמן והציעו לפניו את ענינם. תשובתו היתה, „אני כשלעצמי אין לי כל צורך וכל רצון בדבר", אולם אם חוג אנשים זה רוצה לעשות דבר־מה לרגל יום־הולדתי, יכולים הם להרחיב את שטח

פעולתו של המכון למחקר ע"ש דניאל זיו, כדי שמכון זה יוכל להגדיל את מסגרת עבודתו המדעית שהיא בעלת חשיבות רבה לישוב. המפעל אשר הלך מחיל לחיל עורר התלהבות בחוגים רחבים, וכך הפך מכון וייצמן למכון מחקר גדול הכולל בתוכו את המכון ע"ש דניאל זיו.

הועד האמריקאי למען מכון וייצמן למדע אשר נוסד בשנת 1944, עשה את כל ההכנות לאוסף הכספים בשעה שארצות־הברית היו נתונות בעצם העלילה של מלחמת־העולם השניה. פלישת בנות־הברית לאירופה היתה אז בחודש הרביעי. צרפת היתה נתונה במבוכה: הגרמנים הראו התנגדות חריפה, ומלחמת־התנופה על אדמת אירופה עצמה טרם התחילה. ארצות הברית היו נתונות ברובן גם במלחמת האוקינוס השקט. כאן בארץ ישראל, בסוף שנת 1944, היה האופק הפוליטי שקט, ועוד טרם נשמעו הדי התחלת המלחמה הפוליטית אשר פרצה בשנות 1946—1947. אולם ברור היה כי דבר־מה עומד להתחולל. ככל העם היהודי בתפוצותיו היה גם הישוב כולו המום מן האסון אשר ירד על יהודי אירופה. רובו של הישוב היה קשור בקשרי משפחה הדוקים עם ששת מיליוני הקרבנות. לתנאי־מלחמה אלו היתה השפעה ישרה על תכניות הועד האמריקאי לאוסף כספים לשם הגשת המנחה ליום הולדתו של ד"ר וייצמן. כמה תומכים נקטו בעמדה זהירה, באמרם כי מסוכן הדבר להתחיל בתכניות גדולות להרחבת מכון זיו בתנאי זמן כאלה. הם השתדלו להשפיע על הועד כי יחכה עד שיתבררו העניינים. מאמציהם להשפיע על ועד זה כי יימנע מפעולה התגברו עם התפרצות מעשי האלימות בארץ.

אבל צרות בלבד אינן סיבה מספקת למנוע את היד מבנין. וכשם שהמאורעות לא עיכבו את בנין הארץ והתפתחותה כך לא עיכבו את בנין המוסד המדעי.

דאגתו הרבה של ד"ר וייצמן להתפתחותו הכלכלית של הישוב היתה ניכרת בכל שעל בחייו הפוליטיים. זה היה ברור ממאורע הראוי להיזכר. בשנת 1937, כאשר לורד פיל המנוח, יו"ר הועדה המלכותית, ביקר אז אצל ד"ר וייצמן במעבדתו ברחבות, שאל אותו, מה מעשהו? תשובתו של ד"ר וייצמן היתה: „אני יוצר כוח קליטה". ד"ר וייצמן רצה לעזור להתקדמות הישוב ע"י אמצעים מדעיים. היה איפוא מן ההכרח לתת בידו את הכלים לביצוע המלאכה.

אמונתו של ד"ר ויצמן בעתיד שימשה השראה לידידיו. בקשר עם זה כדאי לציין במיוחד קטע מנאומו שנאם במסיבה שנערכה לכבודו בניו־יורק לרגל יום הולדתו ה־71. וכה אמר בנאומו: „אנו שכלנו בעולם ששה מיליון יהודים. העולם מתיימר כי הוא מסוגל לפתור את בעית השארית היהודית, וכמו כן אינו יכול למצוא פתרון למתרחש בארץ־ישראל. אלו אשר ראו את 600,000 אנשי הישוב יודעים כי ישוב זה יכול לעמוד בפני מיליונים. הוא מוכן להלחם ואף לתת את חייו... אנו יודעים כי כאן יד הגורל הנקראת „דוקא". על אף הכל נעלה ונצליח".

זאת היתה נבואה אמיתית. הישוב עמד במערכה נגד מיליונים ערבים ממדינות ערב ויכול להם בשנת 1948. לאור אמונתו העילאית של ד"ר וייצמן הוטל על ידידיו באמריקה להתמיד ולבצע את ה„דוקא" הזה.

גורם מכריע נוסף שהאיץ באנשי הועד שלא להתמהמה בתכניותיהם, היה רצונם הכביר כי ד"ר וייצמן יזכה לראות במו עיניו בהתגשמות חזיונו. בשרתו את עמו היה נוסע בקביעות בין אנגליה, אמריקה וישראל. הופעתו לפני ועדת החקירה 1946—1947, נאומיו הפומביים, השתתפותו בועדות ובפגישות רבות, כל אלו העידו על התעמקות רבה בדרכים ובאמצעים שבהם אפשר להקל מסבלם של שארית יהודי אירופה ולסייע לאיחודם עם הישוב.

ביום 2 לנובמבר 1949 חונך הבנין של מכון וייצמן. אמנם כבר לפני תאריך זה מילא המכון החדש תפקיד חשוב והצדיק את קיומו ע"י ביצוע חלק ניכר של המחקר הצבאי שהיה דרוש למדינה הצעירה במלחמת־השחרור.

הבנין החדש תוכנן לפי דרישות המחקר שנעשה במכון זיו ובהתאם לבעיות החדשות שנכנסו למסגרת תכנית העבודה. הוא מורכב מחמש מחלקות: המחלקה למתימטיקה שימושית, שמתפקידה גם לעזור למחלקות האחרות בפתרון בעיותיהן היסודיות; המחלקה לביאופיסיקה, אשר תאפשר את השימוש בשיטות פיסיקליות חדישות לצרכי המחקר הביאוכימי; המחלקה לאופטיקה, שיש לה תפקיד דומה בעבודת הכימאים; המחלקה למחקר באיזוטופים, והמחלקה למחקר חמרים גבה־מוליקולריים. המכון החדש צויד במכשירים החדישים והיעילים ביותר — אבל הערובה לעתידו המדעי של המכון הוא לא בציוד כי־אם בחבר־העובדים המורכב היום ברובו מצעירי הארץ, בוגרי האוניברסיטה העברית. מספר העובדים המדעיים מתקרב לחמישים, ומספרם הכללי של העובדים מגיע למאה וחמישים. כולם חדורי רצון לעשות את המכון הצעיר לאחד ממוסדות־המדע החשובים ולשרת את המדינה בצעדיה הראשונים. לכל מוסד מסוג מכון וייצמן למדע יש שני תפקידים: עבודת מחקר, כדי להרחיב את ידיעותיו של האדם במסתרי הטבע, ולהיות נציגה הרוחני של המדינה שלה שייך המוסד. הנוער של עם ישראל הלומד והחוקר התארח במשך כמה מאות בשנים במוסדות מחקר וחינוך גבוהים בארצות זרות. וכעת על מוסדות המחקר בארץ לייצג את המדע שלנו לפני אומות העולם, ולהיות המארחים לאורחים מדעיים ממדינות אחרות.

האיש שעל שמו נקרא המכון, וזיו המדינה הצעירה הקלו בהרבה על התחלת העבודה. על חבר עובדי המכון לקיים את התקוות שעם ישראל ועולם המדע תולים במכון וייצמן למדע.

בקרבת המכון הוקם שיכון לעובדיו הנקרא „נוה וייצמן". יש תכנית להקים בעתיד מכון לביאולוגיה נסיונית.

ג.

בנות המושבה

1. כפר ביל"ו

בשנת 1928 התאספה קבוצת פועלים חקלאים כובשי עבודה בפרדסי רחבות, בני העליה השלישית, והניחו יסוד לארגון התישבות אינטנסיבית.

האהבה למושבה והקשרים האמיצים עם אנשיה וגם עצם היותם מאורגנים ומלוכדים עם ציבור הפועלים לא נתנו להם לזוז מהמקום, והוחלט לבחור את מקום התישבותם בקרבת המושבה.

חמש שנים נמשכה פעולתם להגאל מגאולת האדמה מתושבי עקיר הערבית, ורק תודות למאמציהם המרובים ובעזרת הנהלת הקרן הקיימת לישראל ופעולתו הנאמנה של משה סמילנסקי עלה בידם לסיים את הפעולה בהצלחה.

בשנת 1933 עלו על הקרקע בגבולה המזרחי־דרומי של מושבת רחבות; עלייתם חלה יחד עם יובל ביל"ו וקשרו את נקודתם בשם העליה החלוצית הראשונה.

המוסדות המיישבים קשרו אותם עם תכנית „התישבות האלף"; עיקרי התכנית היו הלוואה לבית קטן ורפת ונטיעת 7 דונם פרדס; את פיתוחו ושכלולו של המשק צריך היה המתיישב לעשות מחסכונות עבודתו. פירושו של דבר למעשה: 8—9 שעות עבודת־חוץ ביום, ויתר שעות הערב והלילה וימי שבתות וחגים לצרכי המשק.

עול גדל נפל על אשת החבר. יחד עם סידור הבית והשגחתה על הילדים, מתפקידה לסדר את כל המשק עד שוב החבר מהעבודה.

המתיישבים נכנסו במשך כל הזמן בחובות מרובים ובהלוואות ולא מעט נעזרו ע"י המוסדות הכספיים של ההסתדרות במושבה וגם ע"י ידידים מאנשי המושבה.

במשך כל הזמן, מאז עלייתם על הקרקע עד היום, לא נהנו משום תקציב מאיזה מוסד שהוא, וכעת אחרי 17 שנות עמל וסבל, ורק אחרי עבודת נמלים של יגיע־כפיים וזיעת־אפיים יש לסכם את מצב הכפר כדלקמן:

א) 2 בארות־מים המספקות מאתיים אלף מטרים מעוקבים מים לשנה; אותן פדו מ„חברת המים" לרשותם.

ב) שטח קרקע של 660 דונם ומהם ג) 120 דונם פרדסים, ד) 100 פרות ועגלות, ה) 30 אלף עופות, ו) 200 דונם כרמים ועצי פרי, ז) 15 בהמות עבודה, ח) 300 דונם שטח מספוא וירקות.

תוצרתם מגיעה ל־250 אלף ליטר חלב לשנה; מיליון ומאתים אלף ביצים; 30 טון בשר־עוף; 10,000 תיבות פרי־הדר.

בס"ה קיבלו אנשי הכפר תמורת תוצרתם 100 אלף לירות בערך בשנת 1949. כמו כן הקימו בכוחות עצמם בניני־ציבור שונים, כגון: מחסן הספקה, בית לנוער, בית־עם, מחלבה, בנינים לבארות וכו'.

הילדים שהגיעו לגיל הגיוס התייצבו בין שורות הלוחמים במלחמת השחרור ובשובם הביתה נרתמו רובם בעול המשק ומהוים כיום משענת לפיתוח המשקים ושכלולם. בעלותם על הקרקע כללו המייסדים 38 משפחות והגיעו בשנים הראשונות לחמישים משפחות, וכיום, בקשר עם הרחבת שטח אדמתם, עומדים הם לגדול ולהתרחב ולהוסיף עוד 40—50 משפחות של עולים חדשים.

2. גבעת ברנר

על גבעה המתנשאת בגובה 70 מטר מעל פני הים, במרחק נסיעה של רבע שעה מרחבות דרומה, שוכנת גבעת ברנר, הנושאת את שמו של הסופר ומחנך הדור יוסף חיים ברנר ז"ל, שנרצח במאורעות תרפ"א. גבעת־ברנר היא עכשיו הישוב הקיבוצי הגדול ביותר בארץ ומבחינה גיאוגרפית בת היא למושבה הגדולה רחבות, ומבחינה חברתית היא בת לקיבוץ המאוחד הכולל עכשיו 75 משקים בכל רחבי ארצנו.

גבעת־ברנר נוסדה בי"א בתמוז תרפ"ח. בוניה הראשונים היו צעירים אשר עלו הנה מרחבות כקבוצה מאורגנת. ברחבות נוצר גרעין הקבוצה, 13 חלוצים יוצאי ליטא, אשר נאחזו במושבה בשנת תרפ"ו. לאחר זמן נצטרפו אליהם כמה צעירים יוצאי אותה הגולה. כשמספר חברי הקבוצה התקרב ל־30 חכרו במושבה מגרש בן 5 דונמים למחנה, גן־ירק ולול זעיר. בראשית 1927 נצטרפה הקבוצה לקיבוץ עין־חרוד, אשר היה לאחר זמן לקיבוץ המאוחד. הצטרפות זו חיזקה את הקבוצה שנתרופפה בעטיו של המשבר ששרר בתרפ"ז. חיזוק זה התבטא בהעברת קבוצת חלוצים יוצאי ווהלין שעבדה בחדרה לקבוצה זו שברחבות.

הגידול הזה המריץ את הקבוצה לחשוב על מחנה־קבע נרחב יותר. מכיון שבקרבת מקום למושבה אי אפשר היה להשיג את השטח הדרוש לפלוגת פועלים החיה חיי שיתוף והולכת וגדלה — החלו החיפושים בריחוק־מה מן המושבה. המחלקה להתישבות של ההנהלה הציונית בימים ההם לא גילתה ענין בהקצבת שטח לקבוצה זו כדי לאפשר את קיומה, והקבוצה עשתה אז מעשה נועז בעלותה שלא על דעת המוסדות המיישבים על שטח של 200 דונם במרחק מהלך ¾ שעה מן המושבה. משנוסד ישוב זה החלה פרשת לבטים בתוך תנאי חיים ותנאי עבודה קשים.

אך קסמו הסיכויים לרכישת קרקע נוספת ולעליה מאורגנת של תנועת „החלוץ" מגרמניה לארץ ולקיבוץ. קבוצת „חירות", שעלתה מגרמניה בראשית 1929 אל הגבעה הזאת, הוציאה מוניטין לגבעת ברנר בתנועה הציונית ובתנועות הנוער היהודי אשר בגרמניה. הנקודה הזאת היתה לתלפיות לעולים מגרמניה ומליטא.

בין ראשוני המייסדים יש למנות גם את החלוץ הראשון מן היהדות האיטלקית, חיים אנצו סרני ז"ל, אשר נצטרף לקבוצה, עוד בהיותה ברחבות, עם אשתו ובתו (המשפחה הראשונה בגבעת ברנר) ואשר אישיותו הנלבבת וקשריו לצמרת יהדות איטליה סייעו לרכישת אלף דונם נוספים.

לא הספיקה הקבוצה להכות שורש במקומה החדש, והנה פרצו מאורעות תרפ"ט. הנקודה החדשה נעזבה בשל חוסר תנאים להגנתה, אך כעבור שבועיים חזרו העוזבים כשמספרם גדל בינתיים. לתקופה קצרה נשתפר גם מצב העבודה ברחבות לרגל גידול הביקוש לפועלים עברים בתקופה שלאחר המאורעות.

בשנת תר"צ חל מפנה בהתפתחות הקבוצה. הפלוגה הזאת גדלה והגיעה ל־150 נפש ומספר ילדיה גדל עד 12. הוקם בגבעה הבית הראשון, בית בעל 2 קומות, נקדחה הבאר הראשונה ונבנתה בריכה, הותקן החיבור אל רשת החשמל, נקנו מכונות חקלאיות ראשונות, הונח היסוד לרפת, הורחבה המשתלה, ניטע פרדס, נזרעו דגנים וחצירים, ניטעו כרם וחורשה, פותח גן־הירק, הוקמה הנגריה והונחו יסודות למסגריה ולסנדלריה.

ובינתיים נעשתה פעולה תרבותית וחינוכית מאומצת מתוך שאיפה למזג את הגלויות וליצור חברה אחידה המבוססת על ערכי האומה ותרבותה ועל ערכי התרבות האירופית. החששות, כי זיווג עולי אירופה המזרחית עם עולי אירופה המערבית לא יעלה יפה — נתבדו. העלייה מגרמניה הלכה וגברה וכבשה לה את המקום הראשון בהרכב אוכלוסית המקום.

המשק העצמי הולך ומתעצם, הולך ומתבצר, אך עוד העבודה במושבה ממלאה תפקיד נכבד בחיי גבעת ברנר ובכלכלתה. ענפי החקלאות והמלאכה הצעירים הולכים וסופגים את הכוחות העובדים במקום, אך הישוב שומר על קשריו אל המושבה, אל מוסדותיה ואל עובדיה.

הרוח המפעמת את הישוב הצעיר הזה, רוח חלוציות בונה ומעפילה, וחיי השיתוף הנהוגים בו משכו את לב המשוררת החולמת ישע סמפטר ז"ל, תלמידת הגב' ה. סולד ז"ל ובת נאמנה לציון עוד מנעוריה בארצות הברית, והניעוה לפרוש ממפעליה ההומניים בקרב דלת־העם במושבה רחבות, ביחוד בקרב בני תימן, ולעבור לחיי יצירה והגשמה עצמית מתוך הצטרפות מלאה אל הקיבוץ הצעיר. ממונה אשר הושקע בגבעת ברנר שימש לפי רצונה למטרה מיוחדת, להקמת בית מרגוע והבראה.

בית מרגוע זה שהיה קטן בראשיתו הושלם ב־1935 והיה ראשון לבתי המרגוע אשר הוקמו לאחר זמן בישובים כפריים אחרים בארצנו.

בראשית שנת תש"י הגיעה גבעת ברנר לאוכלוסיה של 1634 נפש: מהם 614 חבר ו־576 ילד, והשאר זמניים, נוער עולה, אנשי הכשרה ועוד. אוכלוסיה זו מתפרנסת בכבוד על מלאכתה בחרושת ובחקלאות על פני שטח אשר גדל רק בשנים האחרונות, מאז הוקמה מדינתנו, בקנה־מידה גדול והגיע ל־14610 דונם, מהם 1143 דונם בהשקאה. אוכלוסיה זו מעבדת את אדמתה באינטנסיביות ומשתמשת בחרשתה במכונות ובמכשירים מודרניים ביותר.

בשנת תש"ט עיבדה שטח של 12016 דונם לגידולי־שדה, 514 דונם למספוא, גן־ירק ותפוחי־אדמה על שטח של 432 דונם. ברשות הגבעה מטעים על פני שטח של 520 דונם: 255 דונם פרדס, 88 דונם כרם, 110 דונם עצי פרי, 42 דונם זיתים, 24 דונם משתלות.

מן המשק החי מגדל ישוב זה בקר לחלב ולפיטום. בסוף שנת תש"ט היו ברפתותיו למעלה מ־260 ראש בקר. עדר צאנו הגיע ל־328 ראש. בלולו כ־7000 עוף ובמכוורתו כ־300 כוורת.

רבים מאנשי המקום עובדים בבית־החרושת „רמון", בנגריה המודרנית, אשר מרבית תוצרתה מיועדת לשוק המקומי למזמינים — בעיקר מאת המוסדות הלאומיים, הממשלתיים וההסתדרותיים — המשבחים את טיב ייצורה; במסגריה העובדת בדרך כלל לצרכי המקום, אך גם לצרכי השוק המקומי ולעתים הגיעה במקרים מסוימים גם לייצוא; במפעל „מטר" המייצר מנועי המטרה ואביזריהם לשוק המקומי ובבית היציקה שליד מפעל זה אשר הוקם כדי להשתחרר מתלות בעיר; בבית המרגוע הגדול „בית ישע" ובמפעלים קטנים אחרים כגון: „נרד" המייצר שמנים אתריים.

מספר מצומצם יותר של אנשי המקום עוסק בעבודה מחוץ לגבעה כגון הנהגים המאורגנים בקואופרטיב „התנועה", עובדי הטרקטורים העובדים מחוץ לבית והמשתייכים לקואופרטיב „החריש", נהגים חברים בקואופרטיב „דרום יהודה", אופים חברים בקואופרטיב המאפיה ברחבות ומספר אנשים העובדים במוסדות ההסתדרות, המדינה או התנועה.

הישוב הגדול חייב פיתוח מוסדות שירות שיתופיים גדולים כגון: מטבחים לבוגרים, לבית־הילדים, לבית־הספר, לזקני הישוב (הורי חברים) אשר להם מטבח לחוד וחדר־סעודה המשמש גם מקום לתפילה, מכבסה, מחסן בגדים, מתפרה מרכזית וסנדלריה. כל המוסדות האלה מצוידים במכונות ובמכשירים מודרניים.

החינוך המשותף למגיל הינקות חייב הקמת בניינים כגון: בתי תינוקות, בתי פעוטות, גני־ילדים, בית־ספר בעל 12 כיתות, אשר בו מתחנכים כ־300 ילד ברוח

חלוציות בונה ועל ערכי האומה והתרבות האנושית, ובתי מגורים לילדי בית־הספר.

מלבד יעודו העיקרי, הפרחת השממה, קיבל על עצמו ישוב זה גם תפקידי שליחות לצרכי הציבור והמדינה. הוא גייס ומגייס אנשים בכל עת, לפי דרישות המדינה והתנועה, לתפקידים מרכזיים שונים כגון: פעולה ב„החלוץ" ובתנועות הנוער במדינות שונות, פעולה למען הקרנות, פעולה בשירות ההגנה והצבא, פעולה בארגון העלייה וההעפלה. מבין אנשי גבעת־ברנר ובניה אשר נתנו את נפשם על הגנת ארצנו למימי מאורעות תרצ"ו, ימי מלחמת־העולם השניה וימי מלחמת חירותנו עד עתה קורנת בזהרה דמותו של חברנו חיים אנצו סירני ז"ל, אשר בגיל ארבעים יצא בחירוף נפש לתפקיד המסוכן של צניחה אל מאחורי קוי האויב כדי לבקש מגע אל היהדות המעונה בארצות הנאצים ומצא את מותו, מות גבורים וקדושים, במשרפות דאכאו.

אך תפקידי חינוך ומתן הכשרה מילאו לא יחידים בלבד מן הגבעה אלא ישוב גבעת ברנר כולו. מאז תרצ"ה ועד עתה נתחנכו בגבעת ברנר תשע חברות־נוער אשר לאחר 3—2 שנות הכשרה משקית ורוחנית יצאו מכאן עמוסי מטען חלוצי מספיק להקמת ישובים חדשים, על פי רוב ישובים בחבלי־הספר אשר עמדו בגבורה במבחן האש במלחמת־חירותנו.

גבעת ברנר שימשה בשעתה בסיס להכשרה פלמ"חית במשך שנים וידעה לשמור על נשקה אשר התנכלו אליו.

גם בשנים האחרונות מאז הוקמה המדינה והעליה התחילה זורמת לישראל התאמץ ישוב גבעת ברנר לקלוט מעלייה מגוונת זו, הבאה מארצות אשר רק מעט מזעיר מתורת החלוציות הקיבוצית גונב אליה. אך מספר העולים החדשים המצטרפים אינו מספק את צרכי משק גבעת ברנר ההולך ומתרחב ואת דרישותיו לגידול.

היו מאורעות אשר בהם נסחף כל הציבור בחויה לאומית גדולה כגון: מכלאות 29 ביוני והמעצר ברפיח ובלטרון, ההשתתפות בהצלת מעפילי ספינת „שבתי לוזינסקי" והנדידה לקפריסין שלאחריה, הטיפול, בליל הבלהות של פרוץ מלחמת־השחרור, בילדי ישובי הספר אשר חנו בגבעת ברנר בעת הימלטם, פעולות ההגנה וגיוס המוני חברים בימי ההכרעה בקרבות. גם חויות חגיגיות כגון: כינוסים, מועצות ווועידות הנערכים כאן מפקידה לפקידה והופעות אמנותיות גדולות הגבירו את קשריו של הישוב הזה אל התנועה וליכדוהו לחטיבה אחת.

פעולת תרבות מתמדת ליותה את חיי הישוב הזה. הספריה העברית והלועזית במקום (למעלה מ־30 אלף ספר) גדולה מכל ספריה אחרת בישוב כפרי אחר בארצנו. ספריה זו נמצאת בבית התרבות המפואר אשר הוקם על שמו של חיים אנצו סירני ז"ל ואשר אבן פינתו נורתה על ידי הנשיא חיים ויצמן. בית זה כולל גם חדר־קריאה

וחדר־עיון, שני חדרי לימודים לבוגרים, חדר המשמש מדור לתולדות יהדות איטליה, חדר לתולדות תנועת הנוער „הבונים", חדר מוקדש ליוסף חיים ברנר ז"ל. בחדרים אלה מוצגות מפעם לפעם תערוכות של אמנים, אנשי המקום, ותערוכות אחרות.

גבעת ברנר ידועה בזיקתה לאמנות השירה והנגינה. מקהלתה ותזמרותיה בניצוחם של חברים מן המקום מופיעות לפני הציבור המקומי ולפרקים גם בישובים אחרים. החגיגות הנערכות כאן לעתים מזומנות כגון: סדר ליל־הפסח, חגיגות ביכורים, חג העליה על הקרקע בי"א בתמוז וחגיגות אחרות מושכות קהל רב מן הסביבה הקרובה והרחוקה לגבעת ברנר.

חבריה ובני נעוריה פעילים גם בשטח הספורט וריקודי העם. סופרים, אמנים ומרצים מבקרים מפעם לפעם בישוב ומוצאים קהל מאזין לדבריהם וליצירתם האמנותית.

חייה האדמיניסטרטיביים של גבעת ברנר מתנהלים באמצעות ועדות שונות שנבחרו על ידי האסיפה הכללית המתכנסת פעם לשבוע, על ידי המזכירות, המועצה והאסיפה הכללית.

מאז 1935 ועד עתה מופיע יומן גבעת ברנר (סטנסיל) המוסר יום יום אינפור־ מציה על המתהווה בישובה ומשמש לאנשי המקום במה לביטוי.

3. קבוצת שילר

בשנת תרפ"ז הגיעו ראשוני קבוצת שילר מהכשרתם בקרית־ענבים לרחבות. בהושענא־רבה תרפ"ח עלו על שטח של 355 ד' בשכנות לכפר זרנוגה 20 נפש במספר.

בעלותם שימש צריף אחד חדר־מגורים לחברים, חדר־האוכל ומוסד הילדים (גן). כיום האוכלוסיה היא בת 350 נפש. ביניהם ראשוני בני הקבוצה שהצטרפו אליה כחברים. 100 ילדים — 58 בבית־הספר המשותף בגבעת־ברנר ויתרם עד גיל בית־הספר. 88 ילדים עולים ונוער עולה. את הנוער העולה מלמדים בבית (מחצית היום) והילדים העולים לומדים יחד עם ילדי הקבוצה בבית־הספר. 25 עולים חדשים, יוצאי 8 ארצות (בעיקר ארצות המזרח). 15 הורי חברים (תלויים). 20 מחברי הקבוצה ובניה בצה"ל.

המשק: 2000 ד' פלחה על אדמות נטושות. עד מלחמת־העצמאות הגיעה שטחה של הקבוצה ל־700 ד', כולו שלחין, 150 ד' פרדס נושא פרי, 80 ד' בננות, 220 ד' מספוא (בהשקאה), 120 ד' גן ירק. 40 ד' כרם ועצי פרי סובטרופיים. לול — 5000 מטילות. רפת — 80 ראש. מכוורת של 300 כוורות. ההשקאה כולה בהמטרה. נגריה מכנית, מכונות ובניני משק וכו'.

100 יחידות דיור לחברים ולהורי חברים (רובם בנויים ומיעוטם צריפים), מלבד חדר־האוכל, בית־התרבות, בתי־הילדים וחדרי־שירות למיניהם.

מאז יסוד הקבוצה נפטרו 12 חברים והורי חברים, ביניהם הח' דוד לכטר ז"ל מראשוני הקבוצה ומיסדיה.

המקום נקרא על שמו של האיש הדגול שלמה שילר, מאבות הציונות בגליציה, מחנך לדור ציוני בגולה ומייסד הגימנסיה העברית בירושלים.

4. נען

בימים שרחבות מקדמת את פני יובל הששים שלה, נתונה אף נען בהכנות לקראת יובל ה־20 הקרב ובא.

תולדותיה של נען, בעיקר בשנותיה הראשונות, אחוזות ושלובות ברחבות המושבה. במושבה זו נטו ראשוניה, הם ראשוני הנער־העובד, את אהליהם; פה נאבקו על יום עבודה ופת לחם, וגם אחר שתקעו יתד בנען עצמה, אז נענה (ע"ש הכפר הערבי נענה), היו עשרות חברים הולכים יום יום הלוך ושוב, אל פרדסי המושבה, לעבודה בהם. חברי נען השתתפו במשמרות העבודה בימים המסוערים במושבה, ורב היה אז חלקה בחיי ציבור הפועלים.

נען עלתה על אדמה לא־לה לפני עשרים שנה, בסביבה חשופה ושוממת, לא עץ בה ולא מים; האדמה נחלת חברה ציונית־אמריקאית ו„גני־הדר". כפועלים שכירים עלו לנען חברי הקבוצה וכפועלים שכירים נתקיימו שנים ממושכות. כך הכשירו קרקע לא להם, ופרדסים נטעו מאות דונמים וגם אלפים, אח"כ עבדום, השקום, עדרום, עשו בהם כל עבודה, ואילו להם עצמם הופרשה כברת אדמה בת־230 דונם, בה הקימו אהלים וצריפים ואף בתים ראשונים וכך התלבטו, בזבזו שנות־נעורים יקרות, בלא קרקע, בלי מים, בתקציב זעום, שנים רבות עד אשר התחילו לבנות את משקם הם.

כוחות יצירה אשר ביקשו אפיק בשדה החקלאות ולא מצאוהו, פרצו להם מוצא בענפי מלאכה, בעבודה בריחוק מן הבית, בפלחה במרחקים; והפלחים של נען נדדו בדרום ובנגב, זרעו וקצרו שם, בהווית־נדודים מתמדת. ביזמה עצמית נכבשה קרקע פרטית לרגלי גזר הקדומה, ותודות לכך היתה אח"כ נחלת הקה"ל. בארות שנקדחו במאמצים גדולים, הכזיבו רובן ומצוקת המים כבלה גם היא את ההתפתחות, במשך שנים רבות. בתנאים אלה קלטו עליה, בעיקר מגרמניה ומפולין, הכשירו קבוצות־נוער וחברות־נוער מן הגולה, נבנו בתים, ילדים רבים נולדו ואף מעבודה בתנועה — בנוער העובד, בקיבוץ המאוחד, שליחות לגולה, — לא משכו ידיהם. עד שהיתה להם מעט הרווחה. לאט, ביסורים, בלבטים קם המשק העצמי, גם משק־

שלחין ליד משק הבעל, נטעו כרמים ועצי־פרי, נטעו פרדסים ואף נרכשו מן הפרדסים בסביבה הצפויים לעזובה ולהזנחה. גדל ורחב שטח הקרקע, מפוצל לארבעה גושים נבדלים ונפרדים, כשאדמה ערבית חוצה ומפרידה בין גוש לגוש. קמו בתי־מלאכה ומפעל תחבורה, וכך לאט, בעזרה מועטה של המוסדות המיישבים, עבר מרכז הכובד מהעבודה השכירה לבנין המשק העצמי, עד שכלתה רגל חברי נען מעבודות החוץ, והמשק שהתפתח הוא שזקוק לידים עובדות הרבה. המחסור מעיק, ובאין מנוס העסיקו גם פועלים שכירים מן המושבה.

רק לאחר ששככה המערכה ומדינת־ישראל קמה, מצאו להן כמה וכמה בעיות־יסוד את פתרונן, ועל כולן בעיות הקרקע והמים. שטח־הקרקע רצוף ומרוכז בן 7.500 דונם נמסר לנען לחכירת־עד; מים שתחילה היו במשורה מוזרמים כיום מבארות נטושות, נוסף לבאר היחידה שבמקום. כביש שהולך ונסול בדרך לרחבות, אף הוא יסיים פרשה כאובה בקשיי הדרכים.

מספרים מעט ימחישו את קו ההתפתחות המשקית:

ב־1935	מנה הישוב	312	נפש;	מהם	18	ילד
ב־1940	" "	556	"	"	97	"
ב־1945	" "	691	"	"	210	"
ב־1950	" "	960	"	"	348	" נוסף לאלה: 25 ילדי גולה ו־14 ילדי חוץ

ב־1935	הקיף המשק	675	דונם,	מהם —	פלחה:	400	ד.	מטעים:	70 דונם
ב־1940	" "	3969	"	"	"	3526	"	"	97 "
ב־1945	" "	4650	"	"	"	3726	"	"	272 "
ב־1950	" "	16396	"	"	"	13000	"	"	320 "

וכך גדלה הרפת מ־36 ראש ב־1935 ל־230 ראש ב־1950 ותנובת החלב מתקרבת ל־2000 ל. ליום. ומ־1260 עופות בלולים הגיעו ל־7000 עוף.

ממפעלי המלאכה יצוינו: מפעל התחבורה, כולל 10 מכוניות־משא. מסגריה, המייצרת בין השאר גם מכונות חקלאיות; מכבסת־חוץ שמעסיקה עשרות עובדים, לשעבר עבדה בשביל הצבא הבריטי ואח"כ עמדה לשרות צבא ההגנה לישראל; נגריה; בית־הבראה ע"ש ברל כצנלסון ז"ל, מיועד לנוער העובד. (בימי המלחמה שירת הבית אלפי חיילים מן הפלמ"ח וחטיבות צבא ההגנה).

נען שימשה אכסניה לעשרות קבוצות־נוער שעשו בה את הכשרתן ומתוכה יצאו להתיישבות. נזכיר את מעוז, בית־הערבה, חולתה, רביבים, קיסריה, איל, חקוק, החותרים, הגוברים ועוד. מאות חברי הפלמ"ח עשו בה את הכשרתם, בתוכם טייסי הפלמ"ח ואחרים. רבים מחבריה שרתו בצבא, מהם במשימות מכריעות בגבול הארץ. נען מילאה שליחות רבה בחיי ההגנה בארץ, בפעולת המחתרת, בתעשיה

לצרכי הצבא וכו'. עשרות מחבריה היו בשליחות ההסתדרות, ההגנה, הקיבוץ המאוחד והנוער העובד.

בית־הספר צומח וגדל עם גידול הדור השני. למעלה מ־200 ילד מונה ביה"ס על 9 כיתותיו. 3 חברות־נוער מן הגולה עושות כאן את הכשרתן וכן גרעיני עולים מדרום־אמריקה, מפולין, פרס ובבל.

נעץ נמצאת כיום בתקופת בנייה נמרצת, הרחבה משקית, מיכון ענפי המשק, שיפורים בחיי החברה, העלאת רמת החיים המשקית והחברתית, דאגה לקבע וליציבות בחיי היחיד — להיותה חוליה נאמנה בבית ההסתדרות, הקיבוץ המאוחד והקומונה בארץ.

כך מקדמת נעץ את שנת העשרים לקיומה.

5. כפר גבתון

בראשית אוגוסט 1933 עלו חברי כפר גבתון על שטח בור של 270 דונם, שהשתרע בין רחבות וזרנוגה. היו אלה ימים של אחרי מאורעות 1929, בהם עמדות ההגנה הקדמיות של המושבה לא הרחיקו מ„גבעת דונדיקוב". באוירה של הארץ עוד הדהד רצח יעקבי בנהלל, שהיה אות ראשון לנחשול הטירור הגואה בקרב הערבים. ביפו נערכו באותם הימים הפגנות סוערות והמתיחות בארץ עלתה וגאתה. עם יציאת חברי גבתון אל מחוץ לתחומה של המושבה ובמרחק רב ממנה הורחבה חגורת הבטחון של רחבות כולה.

כפר גבתון נכלל בתכנית ההתישבות ההדרגתית של התישבות האלף, לפיה צריך היה לקבל קרקע נוספת לפיתוח משק־מטעים אינטנסיבי. בגלל המאורעות והמרחקים הגדולים שחצו בין הכפר והקרקע המובטחת — לא יצאה התכנית לפועל ויחידת הקרקע לכל מתישב נשארה בגבול $4\frac{1}{2}$ דונם בלבד. הגאות בענף ההדרים באותן השנים המריצה את חברי הכפר לנטוע עצי־הדר, ובמשך שנה־שנתיים עטה השטח השומם ירק פרדסים מרהיב עין. כל משפחה רכשה פרה והקימה לול, ובמשך השנים פותחו משקי־חלב־וביצים, ששימשו סעד כלכלי חשוב לחברי הכפר אשר עיקר פרנסתם היתה על עבודת־חוץ בחקלאות ובבנין.

במאורעות 39—1936 שימשה גבתון עמדת מגן ששמרה על המושבה מצד דרום־מערב. ימים ולילות עמדו חברי גבתון ואנשי המושבה שבאו לעזרתם על משמר הגדר הגבוהה המקיפה את הכפר. בפברואר 1939, כאשר השתוללות הכנופיות הערביות הגיעה לשיאה — נרצחו בגבתון אם על שלושת בניה (משפחת דומניץ) ע"י כנופיה שהצליחה בליל סגריר אפל לחדור אל תוך הכפר. לא היתה זו חדירת הפתעה. אותו לילה ליל־הכן היה ושומרים ניצבו כמעט בכל חצר. היו חילופי יריות, אך הערבים הצליחו לבצע את זממם.

במשך שנות המאורעות והמלחמה שבאה אחריהן התחוללה תמורה גדולה במבנהו המשקי של הכפר. הפרדסים שהיו תחילה ענף־טיפוחים, ירדה קרנם (תרתי משמע) כי העמל שהושקע בהם נתן פרי אין חפץ בו. חלקם שוב התערטלו ולאט לאט עטו מרבדי תלתן וחציר וגני ירק. רעש הזרם בחובי הפרדס התחלף באושת הממטרה.

במלחמת־העולם השניה רובו של הנוער טרם הגיע לגיל הגיוס. רק אחדים מהם הספיקו להתגייס למלחמה בנאצים האויבים בנפש של העם היהודי. בין המתגייסים גם אחד החברים שניספה עם טביעת האניה בדרך לאי מלטה. לעומת זאת רב היה חלקם של בני גבתון ובנותיה במלחמת־השחרור. כחברים לפלמ"ח ליוו הבנים והבנות שיירות לירושלים, השתתפו בכיבוש לוד, בהגנה על הנגב, בעמידה במצור סדום ובפריצת מצור מנרה. בן ובת נפלו, אשה נהרגה בהפצצה.

כיום מונה גבתון 215 נפשות. רוב החברים עיקר קיומם על עבודות חוץ בבנין ובחרושת, מיעוטם מתפרנסים מהמשק בלבד. המשק החקלאי מונה 84 ראשי בקר, מהם 38 פרות חולבות ו־12 אלף עופות. תנובת היום היא 450 ליטר חלב. חברי הכפר מאורגנים באגודה יצרנית שיתופית „יניב" המשווקת את התוצרת ומספקת את ההספקה. הכפר משתייך לתנועת המושבים.

ב־1933 היה כפר גבתון מחוז נידח. מרחק גדול הפריד בינו ובין המושבה ואימה אפפה את גבולותיו. עתה, אחרי 17 שנה, כבר חובקות שלוחות המושבה את הכפר משני צדדיו וחלקות שיכון הותיקים נוגעות בחלקות הכפר. מאיזור כפרי שמחוץ למושבה הפך הכפר לזר כפרי המקיף את שוליה ממש.

6. כפר מרמורק

נקרא ע"ש ד"ר אלכסנדר מרמורק, מעוזריו של ד"ר הרצל.

נוסד ביום ז' כסלו תר"ץ.

מייסדי הכפר הם אנשי העליה השניה אשר עלו ארצה מתימן ממחוז שרעב, בשנת תרע"ב, ואלה נשאו בחובם את האהבה הגדולה לארץ. את מרצם ואונם הראשון השקיעו ביבוש הבצות באדמת כנרת. קדחת ומחלות אחרות היו מנת חלקם של המתיישבים. כתוצאה מכך שיכלו נפשות רבות, מ־17 משפחות שבאו לכנרת נותרו רק 10 משפחות. ולאחר 18 שנה של היאחזות והתנחלות באדמות כנרת נאלצו 10 המשפחות הנותרות לעבור למקום ההתיישבות החדש. הוא כפר מרמורק.

למען האמת ההיסטורית חובה לציין כי רצונם היה עז להמשיך את מפעל חייהם על אדמת כנרת, אך נאלצו לעקור משם למען הרחבתה של קב' כנרת.

במקום החדש שרר למעשה מצב בראשית. המתיישבים נאלצו להתחיל הכל מחדש. מצב הבטחון וגבולות הכפר הפרוצים דרשו מקומץ המשפחות מאמץ רב.

יחידת האדמה שניתנה היתה כ־10 דונם. מלבד הלוואה לבנין הבתים לא ניתן כל תקציב לבנין משק עצמאי.

כדי להתקיים נאלצו המתיישבים לצאת לעבודה שכירה בכרמי המושבה ובפרדסיה. ורק לאחר יום עבודה קשה ומפרך ניפנו לעבד את אדמתם ולבנות את משקם.

בדידות 10 המשפחות נמשכה כשנתיים. אחרי כן עלו להתישב 35 משפחות משכונת שעריים שע"י רחבות. המשפחות החדשות התפרנסו אף הן מעבודה שכירה בפרדסי המושבה, אגב מאמץ בבנין משקם.

עם גלי העליה מתימן קלט הכפר עשרות משפחות. המתיישבים הותיקים הפרישו לחדשים מגרשים בני דונם וחצי דונם כדי שיכון בלבד. חלק גדול מאדמות הכפר ניטעו פרדסים ונטיעתם וטיפוחם עלו בדמים תרתי משמע. כסף ואון הושקעו בגידול הפרדסים, הטיפול בהם נעשה בעיקר לאחר יום־עבודה ארוך ומפרך.

מלחמת־העולם השניה הביאה את השואה על הפרדסים, שהיו בחינת „זה חלקי מכל עמלי". הפרי היקר נשר מעל העצים כדבר אין חפץ בו. הפרדסים הוזנחו והעצים יבשו כליל חלף מרחבים אשר לבלבו בירקרקותם והרהיבו עין רואים.

גורל הפרדסים בשנים האחרונות הוא כך, שהוחזרו מרבית השטחים לקק"ל כדי להקים עליהם שיכונים.

בכפר קיימים בי"ס וגן־ילדים. ביה"ס משתייך לזרם המזרחי. גן־הילדים הוא אחד המוסדות הנאים שבכפר ופעולתו החינוכית יקרה לכל תושבי הכפר המלווים אותו באהבה ובברכה.

כמו כן מן החובה לציין כי בתחום הכפר קיים אחד המוסדות החינוכיים והיפים — בי"ס למלאכה מיסודה של מיה רוזנברג. מלבד בנות מרמורק ושעריים הלומדות בו תורה ומלאכה קיימת בו פנימיה לבנות הנקלטות מתוך גלי העליה הבאים מארצות שונות.

בעית חוסר המים אשר נעשתה קשה עם גידולו והתרחבותו של המקום נפתרה עם חפירת הבאר המפיקה כ־300 מ"מ לשעה. מלבד זאת נבנתה עוד בריכה והותקנה רשת צינורות ההולמת את צרכי הכפר.

מלחמת־השחרור מצאה את הכפר במצב הכן. המבוגרים שמרו בעמדות שבמבואות הכפר אשר שימש למעשה עמדת־מגן קדמית של המושבה רחבות.

הנוער נחלץ למלחמת מגן ותנופה במסגרת פלוגת חי"ש רחבות, אשר היתה אחת הפלוגות הנועזות בחטיבת גבעתי והצטיינה בפעולותיה במרחבי הדרום.

במלחמת השחרור שכל הכפר 7 חברים מטובי הנוער במקום.

עד לשנת 1949 עמד הכפר מבחינה מוניציפלית ברשות עצמו. ועד נבחר ניהל את עניני הכפר. אולם עם הכרזת הממשלה על צירוף השכונות והפרברים הסמוכים למושבות ולערים ולשטח שיפוטן, החליטו תושבי הכפר להצטרף לשטח שיפוטה של המושבה רחבות, מתוך ראיית התרחבותו וגידולו של הכפר מ־10 משפחות בתחילה ל־130 משפחות כיום המונות כ־1000 נפשות, ומתוך תקוה ואמונה כי ההצטרפות תביא בעקבותיה ברכה והתקדמות נוספת לכלל ולפרט גם יחד.

מילואים

א. ספר הברית — „מנוחה ונחלה": 1. בדבר חלוקת הארץ לבעליה; 2. בדבר מקום המושבה וסדר הבנין; 3. בדבר הבארות ובניני הנחלה; 4. בדבר החוצאות המשותפות; 5. בדבר התחייבות החברים * ב. „ועד־התשעה": 1. תקנות יסודיות; 2. סדר הנהלת המוסדות; 3. סדר תשלומי המסים; 4. תקנות כלליות; 5. תקנות האספה הכללית; 6. תקנות הועד; 7. ועדת הבקורת; 8. מסים צדדיים * ג. החוזה עם „השומר": תעודה — כתב ההתקשרות, שמירת המושבה, שמירת הכרמים, הנטיעות והזריעות * ד. פרטי־כל האספה הכללית הראשונה * ה. רחבות ומועצתה כיום; רשימת חברי המועצה; הועדות של המועצה; חינוך; מספרים מחכימים; רשימת שיכוני עולים; רשימת בנינים ציבוריים; רשימת חוקי־עזר של המועצה; רשימת צווים והתיקונים לחוקה היסודית * ו. הראשונים והבונים של רחבות שהלכו לעולמם.

א

ספר הברית

„מנוחה ונחלה"

ב"ה

יום..... לחדש.....

שנת אלף תת"כ לחורבן

וואַרשא

כי לא באתם עד־עתה אל המנוחה והנחלה

(דברים י"ב, ט')

וישב עמי בנוה שלום ובמשכנות ובמנוחות שאננות (ישעיהו ל"ב, י"ח)

ובנו בתים וישבו ונטעו כרמים ואכלו פרים: לא יבנו ואחר ישב ולא יטעו ואחר יאכל כי כימי העץ ימי עמי ומעשי ידיהם יבלו בחירי.

(ישעיהו ס"ה, כ"א כ"ב)

אלה דברי הברית

בין כל בעלי נחלת דוראן הנקובים בשמותיהם למספר דונמיהם, הלא המה: ר' אברהם יהושע דאנדיקאו אשר לו אלף דונמים, ר' שמואל גורודיעסקי, בעל דונמים שבע מאות (360 מהם העלו בערכאות על שמו וסך 340 מהם נשארו על שם המוכר ר' יהושע חנקין בתור משכנתא), ה' יוסיסוב בעל 108 דונמים, ראזענבלום בעל 150 דונמים, היילפרין בעל 50 דונם, קליינער בעל 200 דונם, ר' רפאל הלל בעל 70 דונם, ה' אבולאפייא בעל 200 דונם, ר' יחזקאל סוכאוולסקי בעל 50 דונם, הר"י דאווידזאהן בעל 360 דונם, הר"מ קארלינסקי, הבא מכח אביו הרמ"ו בעל 360 דונם, הר"ד קריינעס בעל 120 דונם, ר' צבי אפפעל בעל 240 דונם, האשה בתיה מאקאוו בעלת 240 דונם, ר' צבי קאהן בעל 300 דונם, ר' שלמה גאלדין בעל 120 דונם, ר' אהרן אייזענבערג בעל 90 דונם, ר' פייביל טראקענהיים בעל 240 דונם, הר"י ברוידא והרא"ז לווין־עפשטיין, הבאים מכח חברת „מנוחה ונחלה" שבעיר וואַרשא ולהם 5936 דונמים.

כל אלה הנקובים בשמותיהם קנו כל נחלת דוראן מאת ה' יהושע חאנקין (חוץ מהכרם בן שמונים דונם, אשר במקצוע הנחלה לפאת קדמה־צפונה, אשר נשאר ברשות ה' חאנקין הנ"ל) ובעלו אותה בערכאות על שמותיהם בתערובות והתנו ביניהם תנאים מפורשים ותקנות קבועות לנו כאן כמבואר להלן.

ואלה הם דברי הברית, שכרתו ביניהם כל בעלי הנחלות ברחבות:

1. בדבר חלוקת הארץ לבעליה

א) הדרכים והבארות ומגרשיהן, במדה שיסכימו עליה בני המושבה בשעה שתעשה החלוקה ע"י אדריכל, קנין הצבור המה, לא ימכרו ולא יגאלו.

ב) חבל אדמה במקום הנועד למקום המושב, בן ששים דונם, אשר נתן ה' ברוידא במתנה לצבור, יוקצה ממנו 10 דונם לשוק; והשאר יחלק למקומות מושב, בן דונם אחד למקום, יהיה לבנין בתי צרכי צבור וגם לממכר לאחדים, ומחירם יהיה קדש לבניני צרכי צבור.

ג) כל שאר הנחלה תחלק לבעליה לאיש איש אחוזתו בגבולות מסוימים, וככה יהיה משפט החלוקה:

דרך המלך, העולה מואדי־חנין לעקרון, עוברת בתוך הנחלה ומחלקתה לשתי חלקות נפרדות: החלקה האחת, לימין הדרך, מדתה 2438 דונם, והחלקה השניה, לשמאל הדרך, מדתה: 8006 דונם (מלבד כרם חנקין 80 דונם) ולפיהן יתחלקו בעלי הנחלה לשתי כתות: הכת האחת, אליה ימנו תשעה אנשים, דונדיקוב, גורודיעסקי, יוסיסוב, רוזנבלום, היילפרין, קליינר, ליבקוביץ, אבולפיה וסוכוולסקי. וסכום 2528 דונם להם. ועל דגל הכתה השניה יתחשבו כל שאר בני הנחלה, אשר סכום 8006 דונמים להם, והתנחלו בני הכת א' בחלקה אשר לימין הדרך, ולקחו להם 2408 דונם ממנה, והיה לעבודה, והתחלקו ביניהם כפי אשר כבר הסכימו, כרשום במפה, אשר הכינו להם, ואת שאר 120 דונם יקחו להם במקום הנועד לבנין, וחלקום ביניהם כסדר האמור למטה.

ולבני הכת השניה יפלו לנחלה סכום 7976 דונם בחלקה, אשר משמאל לדרך, ונתנו בה הכתה הזאת לשמאים מומחים ואדרכל מומחה לעבור בנחלתם לאורכה ולרחבה, לתור אותה ולחלקה אח"כ כמשפט. והיה בגשת האדרכל אל המלאכה, והוקצה בראשונה מקום בן שמונה מאות ושמונים דונם והיה למושב העיר, ורשם את סדר הרחובות והשוקים, כפי שדרוש למושבה. והקצה עוד אדמת הטרשים, אשר לא תצלח לזריעה, ותהוה את גבולותיה; והקצה עוד שלושים דונם מהאדמה הבינונית לחלק הר"א אייזנברג, והוציא כל המקומות האלה מחשבון האדמה, וחלק כל שאר האדמה לששים וששה חלקים שוים במדתם, ערכם וטיב אדמתם, והציב את

דף ראשון ודף אחרון מספר הברית של מנוחה ונחלה, תרנ"א (1891)

גבולותיהם ויתנו כל החלקים האלה בגורל כפי הטבע, אשר הטביעו בני הכתה הזאת, והתנחלו איש איש על אחוזתו, אשר תפול לו בגורל. ושלשים הדונמים החסרים למספר סכום האדמה, אשר קנו בני הכתה הזאת, תפול להם כגורל בחבל האדמה מימין הדרך, הסמוך לבאר, אשר נועד להיות לגינת־ירק לכל המושבה, איש איש כפי חלקו ינחל נחלה בגינה; ואדמת הטרשים לא תחולק והיתה למחצב אבנים לכל בני המושבה, וככלות האבנים ממנה, קנין הצבור היא, להכתה השניה ותעשה בה כחפצה.

ד) על בעלי הנחלה להשתדל, כי יגמר דבר החלוקה עוד בטרם יחל זמן העבודה בשנת תרנ"א, למען לא תתעכב העבודה בגלל מעשה החלוקה.

ה) אחרי גמר החלוקה ימלאו כל בני הנחלה ידי איש אחד, אשר ישים על לבו לקיים דבר החלוקה בערכאות כמשפט, וינתן לאיש איש שטרי הטאבו על חלקו המסוים, והיו הוצאות קיום החלוקה על כל בני הנחלה, איש איש כפי חלקו ישא במשאה.

2. בדבר מקום המושבה וסדר הבנין

ו) המקום אשר הקצו למושב העיר, יחולק למקומות בני עשרה דונם. והיו המקומות בני עשרה דונמים לבני הכתה השניה. ולכל חלק בן 120 דונם חלק אחד. וארבעה מהם לה' גורודיעסקי ש., אף שהוא מהכתה הראשונה. והמקומות בני חמשה דונם, והם ששה עשר במספר, היה יהיו לבני הכתה הראשונה, לפי החשבון הזה: להר"י דונדיקוב שמונה מקומות, לה' גורודיעסקי, מלבד הקבועים בני עשרה דונם, ולה' סוכבולסקי שני מקומות, לקליינר ולהלפרין שני מקומות, ולאבולפיה וללביקוביץ שני מקומות. וחלקו להם אלה השותפים את המקומות ביניהם, ולקח איש איש חלקו בהם כפי ערך חלקו בנחלתו, ארבעה דונם לכל מאה דונם, רק כי יהיה לאיש איש מהם מקום אל פני הרחוב אם קטן ואם גדול.

ז) המקומות הקצוניים אשר בקצה הרחובות מזה ומזה לא יחלקו לפרטים והיו לקנין הציבור.

ח) מקומות המושב לא יוטלו בגורל בין כל בני המושבה, כי אם אלה מבני המושבה, אשר יגלו דעתם להחל בבנין בתים תי"ומי הרשות בידם לקחת המקום הקרוב אל הבאר, רק שלא יקחו בעלי חמשה הדונמים מקומות בני עשרה דונם; והפילו גורל ביניהם ובנו כולם בתיהם רצופים זה לזה וגם זה כנגד זה. וכל הבא אחריהם יסמך אליהם ולא יתפזרו בכל פינות המושבה.

ט) אין רשות לכל אחד מחברים לתפוש מקום בבנין שטח יותר משמונה וארבעים מטר לכל מאה דונם. ולדונדיקוב הזכות רק לשש מאות דונם, כפי שהותנה בינו ובין חנקין, אא"כ נטל רשות מהחברים, ואין החברים רשאים להרשות אא"כ

קבל עליו אחריות כל הפסד אשר יוכל להולד מזה לכל המושבה ונתן ערבון על אחריותו. בנה אחד יותר מזכותו שלא כרשות, דינו כיורד לתוך שדה חברו שלא ברשות.

י) אבנים לבנין, הרשות לכל בני המושבה לקחת מהרי הטרשים, אשר בנחלה מעבר הדרך מזה ומזה בכל מקום שימצאו בו אבנים יותר טובות לבנין, בין בנכסים המיוחדים ובין בנכסים שאינם מיוחדים ואין כוח לשום אדם מבעלי הנחלה לעכב על יד חברים מקחת האבנים או לסגור לפניהם את הדרך להבאתן. אך החציבה תהיה בסדר היותר אפשרי למנוע היזק או גרם היזק מהקרקע עצמה ומהבנינים הסמוכים.

3. בדבר הבארות ובניני הנחלה

יא) שתי בארות בנחלה, אחת שיש בה מים ועשויה בגלגל וברכה בצדה, ואחרת שאין חפירתה נגמרת; ושתיהן הן קנין הצבור, רצו רוב החברים לסבב את הגלגל בכוח בעלי חיים, כופים את המיעוט לשאת בעול ההוצאה, וכן בכל דבר הנוגע לתיקון הבארות, בני הרוב כופין את המיעוט להשתתף בפרוטותיהם.

יב) מגרש ינתן לכל באר סביביו במדה שיסכימו עליה רוב החברים, והיה המגרש הזה קנין צבורי, וכל הצבור חייבים לשלם את מחירו.

יג) חבל האדמה הסמוך אל הבאר הנכנס בגבול החלקה הראשונה יוקצה לגינות במדה ארבעים דונם, ושלושים דונם ממנה יקחו בני הכתה השניה בגורל וחלקום לששים ושש גינות וזכה כל אחד בגינה אחת, שתים, שלוש, הכל לפי ערך חלקי האדמה.

יד) הבנינים אשר בתוך הנחלה, כמו: הרפת על ההר נגד המושב והמטמורה וכיוצא בהם קניני הצבור הם, ואם ירצה בעל החלק שהמה בו לקנותם לעצמו, ישלם כפי השומא לקופת הצבור.

4. בדבר ההוצאות המשותפות

טו) כל ההוצאות הדרושות להנהלת הנחלה הבאות בשיתוף: המסים והדורנות והשגת רשות לבנין, מעשה קנין החלוקה בערכאות, מעשה החלוקה והצגת הגבולים והעמדת שומרים ושאיבת המים ושכר שו"ב וכל כיוצא בזה כל בני הנחלה נושאים בעולן, ואעפ"י שאין דירתם קבועה בתוך הנחלה; כן עשית חריצים על יד גבולי הנחלה על כולם לשאת במשאם, אבל בעלי הכתה הראשונה לחוד ובעלי הכתה השניה לחוד.

5. בדבר התחייבות החברים

טז) כל בני החבורה מתחייבים עצמם, שלא ימכרו איש מהם את נחלתו ולא ישכיר אותה, מקצתה או כולה לשום אדם בעולם בלתי אם בהסכם החברים או באי

כוחם, לבד האדון ברוידא שניתן לו רשות למכור תשעה חלקים שלו למי שימצא הגונים.

יז) אין רשות ליחיד או למיעוט מבני המושבה להשתדל להשיג רשות מהממשלה לבנין עצמם כל זמן שלא התכוננה העיר על תלה לפי תכנית הקבועה ונתקבל שטר טאבו על כל הבתים הללו אא"כ בהסכם רוב החברים.

יח) כל בני החבורה מתחייבים עצמם, לקיים כל התקנות השנויות למעלה מבלי סירוב ועיכוב כלל וכלל.

ב.

„יער־התשעה"

חברי „ועד התשעה", שנבחר בפעם הראשונה בשנת תרנ"ח, ניגש לפעולה מאומצת רק בש' תרס"ב, והמשיך את פעולתו בתקופות שונות עד שנת תרפ"ג. במשך התקופות השונות היו חבריו אלה האנשים: הירש אפל, אפרים חרל"פ, אליעזר הרשנזון, מרדכי מקוב, מרדכי גורודינסקי (נחמני), ישראל סחרוב, יצחק גורודיסקי, אהרון אייזנברג, ברוך זליג מינקוב, שלמה גולדין, יעקב אהרונוביץ, שמעון גרינברג, אליהו גלעזר, מרים כהן, אהרן שמוליאן, מ. סמילנסקי, ט. ז. מילר, שבתי בירמאן, אליעזר יעקבזון, אפרים זקס, ח. א. מילצ'ן, יעקב ישראל פינשטיין, צבי סוכובולסקי, יהושע גולדפרב, יהושע פורר, הירש קאהן.

לא כל אלה השתתפו יחד בתיקון התקנות של המושבה, כי־אם תשעה תשעה או לכל היותר אחד עשר חבר בפעם אחת.

ואלה היו התקנות שתוקנו באופן סופי, כבר בראשית התקופה שלאחר המלחמה.

1. תקנות יסודיות

1) כל מוסד ומוסד ממוסדות המושבה — הנהלתו מסורה לאיש אחד, תחת פיקוחו של הועד. האיש המנהל יכול להיות מחברי הועד ומחוץ להם והוא אחראי בפני הועד והאספה הכללית.

2) כל מוסד ממוסדות המושבה נושא את עצמו. מהכנסותיו — הוצאותיו. המוסד מתקיים על תשלומי האנשים המשתמשים בו. יושבי חוץ משתתפים בהוצאות המוסדות מתוך מס שיוטל על נחלותיהם. והם משלמים באופן יחסי לתשלומיהם של יושבי פנים, בשעור של 70% מן ההוצאות.

2. סדר הנהלת המוסדות

1. הרופא.

הרופא מקבל את משכורתו באופן כזה:

א. בעד ביקוריו בבית החולה משלמים לו: האמידים בכסף מזומן. חברי „קופת חולים" בפתקאות של קופתם. והעניים בפתקאות של „חברת לינה".

ב. בעד עזרתו במרפאה משלמים לפי השיטה הנ"ל שכר קבוע מינימלי.

ג. משיחת עינים נעשית במרפאה חנם אין כסף, על חשבון הועד.

ד. שכרו של הרופא בבתיהם של החולים ובמרפאה, יקבע בין הרופא והועד.

ה. תמורת הפתקאות מקבל הרופא את כספו מאת שני המוסדות הנ"ל.

ו. הועד עוזר לשני המוסדות בלא יותר ממאה לי"מ לשנה.

2. בית המרקחת.

א. מחיר הרפואות צריך להיות זה שבבתי־המרקחת הפרטיים ביפו, ולא יותר.

ב. כל ההוצאות של בית המרקחת, שכר הרוקח, הגזבר, העוזר, הדירה, ההארה, ההסקה והנקיון, הכל על בית המרקחת, ורצוי שמן הרוחים ישלמו שליש ממשכרתו של הרופא.

ג. אסור למי שהוא, איש פרטי או מוסד צבורי, למכור רפואות במושבה מחוץ לבית המרקחת.

3. הבאר.

א. בעד מים משלמים רק בעלי הבתים; מאת השכנים גובים בעלי הבתים עצמם.

ב. כל בעל־בית משלם בעד מים רק לפי שהוא משתמש בהם.

ג. למטרה זו מחויב הועד לסדר מודד מים כללי, ליד הבאר, וכל בעל־בית מסדר מודד מים בביתו.

ד. לשם הצרכים הכלליים יהיו שני צנורות מיוחדים עם מודדי מים משלהם, ומחיר המים על הועד.

ה. אם ימצא קבלן פרטי שיסכים להגדיל את שרות המים באופן שכל אחד יוכל להשקות חצי דונם ירקות, תוחכר לו הבאר בתנאים נאותים.

4. שמירת המושבה.

א. 50% מהוצאות השמירה משלמים בעלי המקנה לפי מכסת הראשים.

ב. 30% מטילים על הבתים לפי הערכת ערכם.

ג. 20% מטילים על המשפחות שוה בשוה; בעד משפחות הדיירים משלמים בעלי־הבתים.

5. שמירת הכרמים.

א. 25% מן ההוצאות תגבינה לפי דונמי הנטיעות והזריעה.

ב. 75% יטילו על החקלאים לפי הכנסתם.

3. סדר תשלומי המסים

א. הסכומים שהועד ישלם, כתוספת בעד עזרת הרופא, בית המרקחת והבאר, יצורפו ל„הוצאות הכלליות".

ב. ההוצאות הכלליות תגבינה, 50% מהרכוש דלא ניידי; ו־50% מבעלי

הרכוש דלא ניידי וגם מבעלי הכנסות שונות במושבה, בעלי עסקים, פקידים, מורים, בעלי מלאכה וכו'.

ג. כל ההכנסות הצדדיות של המושבה, מסים ממכירות וקניות, אישורים שונים, תנוכינה לפני החלוקה מההוצאות הכלליות.

ד. בעלי נכסים דלא ניידי משלמים את חלקם לפי הערכת ערך רכושם שנה שנה.

ה. בעלי ההכנסות השונים משלמים באופן כזה:

מי שמכניס 240 לירות מצריות לשנה ישלם את חלקו כפי שמשלם איש בעל רכוש בערך של אלף ומאתים לי"מ; מי שמכניס 120 לי"מ ישלם כפי שמשלם בעל רכוש השוה שש מאות לי"מ. מי שמכניס פחות מ־120 לי"מ לשנה אינו משלם להוצאות כלליות לא כלום.

ו. מי שמרויח באופן חד פעמי 25 לי"מ ישלם לועד 10% מרוחו.

ז. תושבי חוץ משלמים ככה: לאחר שיערך תקציבו של כל מוסד יחולק התקציב לפי דונמי הרכוש דלא ניידי של המושבה, וכל אחד מתושבי חוץ משלם לפי גודל רכושו רק 70% מהוצאות המוסד.

4. תקנות כלליות

1. כל תושב במושבה, גבר או אשה, חייב בחובות המושבה ונהנה מזכויותיה.
2. כל אחד מבן עשרים שנה ומעלה נושא בהוצאות המושבה, לאחר שבתו בה חצי שנה, לכל הפחות.
3. בן או בת, מעשרים שנה ומעלה, חייבים בהוצאות המושבה, הם לבדם ולא בחשבון המשפחה.
4. מעשרים שנה ומעלה זכאי כל אחד להיות בוחר במושבה, ללא הבדל מין או מעמד, אם הוא יושב בה לא פחות משנה אחת.
5. מעשרים וחמש ומעלה זכאי כל אחד, בלי הבדל מין ומעמד, להיות נבחר במושבה, אם הוא יושב בה לא פחות משלוש שנים.
6. מי שאינו משלם הוצאות המושבה במשך חצי שנה מאבד את זכויותיו להיות בוחר או נבחר.
7. מי שאינו משלם הוצאות המושבה במשך חצי שנה, ואינו נותן גם שטר ואינו מנמק את סירובו בנימוק מספיק, מפסיד את זכויותיו במוסדות המושבה.
8. מי שבא בפני הועד ונוהג מעשה של קלות ראש, הרשות בידי הועד להענישו כפי ראות עיניו.
9. בני המושבה וכל מוסדות המושבה מחויבים למלא אחרי עיקול שמטיל

הועד על חשבונו של מי שהוא מבני המושבה שהושג ע"פ פסק דין של בוררות, בדבר חובו להוצאות המושבה.

10. לחנונים וסוחרים אסור לקנות בשוק כל מיני מצרכים עד שעה עשר בבוקר, עד שעקרות הבית סיימו את קניותיהן, והעובר על כך יענש קשה.

11. כל מי שמסרב לקבל עליו החלטה מטעם הועד בלי נימוק מספיק, יענש ע"י הועד לפי שיקול דעתו.

12. הוצאות החינוך במושבה, הספריה, בית־העם וכן תיקון הדרכים, מצטרפות להוצאות הכלליות.

13. קהילת רחבות מקבלת עליה מעתה ומעכשיו, כי האשה — זכויותיה שוות לזכויות הגבר, הן לירושה, הן לאפיטרופסות, הן לעדות, והן לכל הזכויות הציבוריות; ומודיעה על כך לבית הדין של הרבנים.

5. תקנות האספה הכללית

1. אספה כללית יכולה להקרא רק על ידי מודעות, שני ימים לפני האספה, זבמודעות יש חובה לפרסם את סדר יומה של האספה.

2. אספה כללית נחשבת לחוקית אם משתתפים בה לא פחות מחמשים בעלי זכות דעה.

3. אם תקרא אספה כללית פעמיים ומספר המתאספים לא יגיע למספר החוקי, תקרא אספה כללית בפעם השלישית והפעם יחשבו שלושים מתאספים בלבד כאספה חוקית. ועל זה יש לפרסם במודעה השלישית. ואם ימצא הכרח בדבר אפשר לפרסם את הדבר כבר במודעה הראשונה. בפעם השלישית יש רשות לשלוח הודעה אישית לכל אחד מן המוזמנים, וכל אחד חותם על ההודעה; והודעות אישיות כאלו כוחן יפה כמודעה המתפרסמת ברבים.

4. הבחירות באספות הכלליות תעשינה בחשאי, ע"י פתקאות שכל אחד הבוחרים ממלא אותה. רק מי שנבחר ברוב דעות מכריע יחשב כנבחר. אם האספה היא בת שלושים משתתפים בלבד, חוקיות הן רק הבחירות שתעשינה בשני שלישים של מספר המתאספים.

5. כל החלטות אחרות של האספה הכללית, מחוץ לבחירות, חוקיות הן אם יחליטו עליהן בגלוי, בהרמת ידים. ורק אם שלושה מן המשתתפים יתבעו הצבעה חשאית, מן ההכרח למלא את תביעתם.

6. לכל אחד מן המתאספים יכולה להיות רק דעה אחת.

7. מי שאינו משתתף בעצמו באספה רשאי למסור לאחר להצביע בשמו, ורק על ידי כוח והרשאה בכתב, ורק לאיש שיש לו זכות דעה במושבה ושזכותו לא נשללה ממנו.

8. מי שאינו יודע לחתום, יחתום אחר בשמו בפני שני עדים.

9. יש רשות לשלוח לאספה הכללית גם חות־דעת בכתב ובחתימת יד, והיה כאילו הצביע בפיו.

10. האספה הכללית בוחרת: ועד מושבה, ועד בקורת, ועד שופטים, מאשרת את התקציב שמציע הועד, מיסדת ומבטלת מוסדות ציבוריים במושבה, מטילה מסים והיא רשאית גם לבטלם.

11. אספה כללית אחת רשאית לבטל החלטה של אספה כללית קודמת, רק אם מספר המשתתפים בה אינו פחות ממספר המשתתפים באספה הקודמת, ואם החלטת הביטול נתקבלה ברוב דעות של 75% מן המשתתפים ועוד דעה אחת נוספת.

6. תקנות הועד

1. לועד נבחרים חמשה חברים ושני סגנים.

2. אספת ועד של שלושה חברים נחשבת כחוקית.

3. חברי הועד בוחרים מתוכם יושב ראש.

4. הגזבר יכול להיות גם איש שלא מחברי הועד.

5. אספות הועד יכולות להיות רק במשרד של בית הועד. כיוצא מן הכלל יכול הועד להתאסף בביתו של חבר, אם הוא חולה ואין אחר למלא את מקומו.

6. הועד מחויב להתאסף לישיבה, לכל הפחות, פעם אחת בשבוע, ביום הקבוע לכך מראש.

7. רצוי שהועד יסיים את סדר היום שלו מדי שבוע בשבוע; וחובה היא לסיים את כל סדר היום במשך חודש אחד.

8. כל ועד חדש מחויב, בסוף החודש הראשון לבחירתו, להציע את תקציבו לאספה הכללית.

9. הוצאות שלא נכללו בתקציב, יכול הועד להוציא על דעת עצמו בסכום לא יותר מעשר לי"מ.

10. סכום גדול מעשר לי"מ, אם מוציאים אותן בפעם אחת או לסירוגין, יחשב כהוצאה בלתי חוקית, אם לא קבל הועד הסכם לכך מאת אספה כללית, ואינה חלה כחוב על בני המושבה.

11. הועד מחויב לדקדק בסילוק שטרותיו בזמנם.

12. אין כל התקשרות וכל התחייבות של ועד נחשבת לחוקית, אם נעשתה לזמן ממושך יותר משנה אחת. עם גמר שנתו של הועד בטלות ומבוטלות כל ההתקשרויות וההתחייבויות שעשה. ואין לצד השני שום טו"מ ודו"ד לועד החדש או למושבה. ורק אספה כללית רשאית לאשר התקשרות שנעשתה ליותר משנה אחת.

13. אסור לועד לנהל חשבונות פתוחים. מי שאינו יכול לשלם הוצאות

המושבה במזומן, מחויב לתת שטר חוב לזמן קבוע בתוספת רבית. מי שאינו משלם את המגיע ממנו לועד ואינו מסכים גם לתת שטר, שוללים ממנו את כל זכויותיו.

14. אסור לועד לעשות שום התקשרות ולקבל עליו שום התחייבות שלא בכתב ורק ע"פ חוזה יקום כל דבר.

15. כל כתב היוצא מידי הועד צריך להיות חתום לכה"פ על ידי שני חברים.

16. שטר, חוזה, כל כתב התחייבות, שטרי מכר, משכנתאות וכל מסמכים רשמיים ומחייבים אחרים, מן ההכרח שיהיו חתומים ע"י כל חברי הועד והמזכיר הקבוע, או לכה"פ ע"י שלושה מחברי הועד בצירוף המזכיר, ובלאו הכי אינם חוקיים ולא מחייבים את המושבה.

17. כל כתב היוצא מן הועד צריך להיות מעותק בספר ההעתקות.

18. אם לאחד מבני המושבה יש תביעה לועד, מחויב הועד להענות לו, אם בפני בוררים, משפט־השלום או בית־הדין של רבנים. ואם הועד סירב להענות לתובע, במשך שלושה חדשים, הפסיד הועד את זכותו לעקל את חוב התובע בכל מקום שהוא.

19. התובע מן הועד ומזמינו לדין מחויב להשליש למפרע את הוצאות הועד בדיון, ואם הרויח התובע בתביעתו יוחזר לו פקדונו.

20. הועד רשאי ללוות כסף בגבול התקציב.

21. כל הוצאה של עשר לירות מחוץ לתקציב זקוקה להסכם של כל חברי הועד או רובם, אחרת אינה חוקית.

22. אם מתפטרים שנים מחברי הועד באמצע השנה, רשאי הועד להמשיך את קיומו עד סוף השנה. אם יתפטרו יותר משני חברים מחויב הועד לקרוא לאספה כללית, לבחור ועד זמני עד סוף השנה.

23. מזכיר הועד אינו יכול להיות לא חבר הועד ולא אחד מסגניו.

24. עם גמר שנת הבחירות, מחויב הועד להזמין אספה כללית לבחירת ועד חדש ואינו רשאי להחמיץ את הזמן יותר מחודש אחד. ואם לא קיים את חובתו זו אין קיומו חוקי.

25. כל מוסדות המושבה עומדים תחת חסותו של הועד ועליו אחריותם.

26. כל שטר־מכר שיאשר הועד על כל רכושו של אחד מבני המושבה, יש לקבל על כך הסכם מ„קופת מלוה וחסכון", מ„ועד הכורמים" ובידיעת אשתו של המוכר.

27. כל מכירה או משכנתא אצל הממשלה צריכה לאישור מהועד.

28. דרישה מאת שלושים איש, מבני המושבה, אל הועד לקרוא לאספה כללית — מחויב הועד למלאנה.

29. ועד המושבה הנהו בא כוחה הרשמי של המושבה כלפי הממשלה וכלפי המוסדות של הישוב.

30. כל מי אשר דבר לו אל הועד ירצה את דבריו בכתב ועל הועד לענות לו בכתב.

31. חברי הועד, הפועלים מחוץ למושבה בעניניה, רשאים לעשות כך רק שנים ביחד.

32. אין אחד מחברי הועד רשאי לעשות עסקי־מסחר עם הועד לטובת עצמו.

33. כל מי שתובע כסף מן הועד מחויב להגיש את חשבונו לא יותר מאוחר מחודש אחד לאחר שסיים את שרותו לועד, אחרת יפסיד את זכותו.

34. על הועד החובה להשגיח על כך כי המדות והמשקלים בבתי המסחר ובחנויות במושבה יהיו כדין. מי שמדתו ומשקלו אינם נכונים ולא שעה לדרישת הועד לתקן את המעוות במשך שלשה ימים, מחויב הועד לפרסם את שם העברין ברבים, ואם אין תקנה אחרת, למסור אותו לדין מלכות.

35. אין מזכיר המושבה רשאי לקבל כספים ולהוציאם בשם הועד.

36. יש למנות גובה מיוחד לגביית כספים, ועל הקבלות יהיו חתומים הגובה והגזבר.

37. הגזבר הוא המשלם את כל החשבונות המוגשים לועד.

38. רצוי שגזבר המושבה תהי „קופת מלוה וחסכון" שבמושבה.

39. אין הועד רשאי לתת הוספות לפקידיו מבלי ליטול רשות מאספה כללית.

40. כל ועד היוצא מחויב לגמור את כל סכסוכיו לפני גמר שנתו ולמסור לועד החדש דף חלק.

7. ועד הבקורת

1. אספה כללית בוחרת מראש כל שנה שלושה חברים לועד בקורת.

2. ועד הבקורת מחויב לבקר פעם לשלשה חדשים את כל חשבונות הועד. שנים מהם רשאים לדרוש מאת הועד בירורים בעניינים שלא יהיו נראים בעיניהם. ואם בירורי הועד לא נתנו להם סיפוק, הרשות בידם לדרוש מאת הועד לקרוא לאספה כללית לשם זה.

8. מסים צדדיים

1. הקונה מגרש במושבה לבנין, משלם בעד האישור לירה אחת ושני אחוזים ממחיר המגרש.

2. המוכר מגרש משלם אחוז אחד.

3. הקונה בנינים במושבה, קרקע או כרמים או פרדס, משלם בשביל האישור לירה אחת ואחוז אחד משווי הקניה. והמוכר משלם רבע אחוז.

4. העושה את אדמתו שמחוץ למפת המושבה מגרשים לבנין, משלם לועד חמשה אחוזים משווי המגרשים החדשים והקונה משלם שני אחוזים.

5. מגרשים חדשים יכולים להיות רק במקום שמי המושבה יגיעו לשם.

6. הועד מחויב לספק למגרשים החדשים את צרכיהם הציבוריים רק אם יבנו לכל הפחות חמשה בתים במקום אחד, או אם הבנין החדש אינו מרוחק מגבול המושבה יותר מחמשים מטר.

7. כל מי שזקוק לחתימת החותם של הועד משלם חמשה שילינגים.

8. בעד אישור שטרי מתנה או צו ירושה משלמים לירה אחת.

9. הבונה בתים לעצמו על אדמתו, מחוץ למפת המושבה, חלים גם עליו כל הדברים האמורים בסעיפים 5, 6, 7; כל מגרש חדש יכול להיות בעל שני דונם, ומחירם נערך לפי המחירים שבהם נמכרו מגרשים במושבה באותה השנה.

ג.

החוזה עם „השומר"

תעודה

כתב ההתקשרות

שנעשה בין חברי ועד מושבת רחבות ובין ועד „השומר" בדבר שמירת המושבה והנטיעות שנמצאים על שטח של 14300 דונם בערך עפ"י התנאים המבוארים הלאה:

שמירת המושבה

א) ועד „השומר" מתחייב להעמיד לשמירת המושבה וכל הנמצא בה שבעה שומרים שנתיים שישמרו בלילה.

ב) „השומר" אחראי: 1) בעד גניבות וחפצים דניידי שדרכם להשאר בחוץ אף אם לא נעול עליהם; 2) בעד בעלי חיים, חפצים וסחורות רק אם יגנבו ע"י שבירת כותל, שער או מנעול; 3) „השומר" מקבל עליו חוב מוסרי לשמור הפירות והירקות הנמצאים על מגרשי המושבה וכן לשמור על שכונת התימנים.

ג) אם תמצא אורווה פתוחה ובהמות לא נעולות אחרי שעה שמונה בערב בחורף ואחרי שעה עשר בקיץ יקנס בעל הבית בחצי מג'ידיה.

ד) הערכת הגניבות וההיזקים תעשה ע"י שני שמאים משני הצדדים ושלישי שיבחר ע"י השמאים, ובאם שעד חודש ימים יהיה עיכוב מאיזה צד בבחירת השמאים, יד המעכב על התחתונה.

ה) מסדרים ועד מעורב שיפקח על כל עניני השמירה החיצונית שיהיה מורכב משני חברים מצד ועד המושבה ושני חברים מועד „השומר", ובמקרה סכסוך שלא ישתוו ביניהם מכריע ועד המושבה במלואו.

ו) השומרים מעמידים את עצמם לצד המושבה בתור „מיליציה".

ז) אם ב"כ „השומר" עם ב"כ ועד השמירה מוצאים לנחוץ לחזק איזה דלת או מנעול, בעל החצר מוכרח לחזק אותם במשך שלושה ימים, ואם לא מלא דרישת השומרים, מסיר „השומר" את האחריות מאותו החצר, בהסכם ועד המושבה.

ח) אם במשך הזמן ימצא ועד המעורב, כי נחוץ לעשות מסילות מאחת האורוות והרפתים, כדי לחיזוק השמירה, אזי צריכים למלאות זאת.

שמירת הכרמים, הנטיעות והזריעות

ט) „השומר" מתחייב להעמיד חמשה פרשים על כל השנה לשמור את כל הנטיעות, הפירות והזריעות השייך כולם לבני המושבה אולם בזמן הפירות שמתחיל בערך מר"ח אדר מחויב „השומר" להוסיף על החמשה פרשים עוד פרש אחד ועשרה שומרים רגליים. ומחויבים השומרים להשגיח שהפועלים לא ילכו באמצע הכרמים במקומות שישנם דרכים קבועים.

י) הרשות בידי ועד המושבה להעמיד במקום העשרה שומרים הרגליים הנוספים שנזכרו בסעיף ט' שומרים עברים משלהם תחת השגחת ואחריות „השומר", באופן שזה לא יזיק לשמירה, ולכסות זה מהבודז'ט של העשרה השומרים.

יא) „השומר" אחראי: 1) בעד גניבות פירות; 2) בעד מרעה בהמות בכרמים ובזריעות, 3) בעד היזקות בבנינים על השדות והכרמים; 4) בעד זמורות שיהיו מונחים על השדות לא יותר משלושה חדשים.

יב) „השומר" אחראי בעד עקירת ושבירת אילנות מתחילת החודש השלישי מיום מסירת השמירה לידם. וההיזקות יערכו ע"י שמאים של הצדדים, ושליש שיבחר על ידי השמאים, ועפ"י השומא משלם „השומר" חצי ההיזק גם אם יתפסו המזיקים, יוצא מכלל זה המה: מקרי התנפלות בהמון ושרפות, שאז האחריות נופלת מ„השומר". השומא צריכה להעשות לא יאוחר משבעה ימים אחרי המקרה, והמעכב ידו על התחתונה.

יג) אם אחד מבעלי הנחלאות או באי־כוחם ימסור בחכירה אדמת בור לערבים והאדמה נמצאת בתחום אדמת המושבה, אזי ועד המושבה מתחייב להעמיד ע"ח המחכיר שומר עברי מיוחד תחת השגחת „השומר" ובהסכמתו.

יד) בזמן לקיטת השקדים ובצירת הענבים הרשות להכורמים להחזיק פועל עברי או ערבי על הכרמים בלילה באופן שלא יזיק לשמירה.

טו) „השומר" מקבל עליו את ההשגחה העליונה על הפרדסים הנמצאים בתחום אדמת רחבות.

טז) במקרה גניבות פירות או אילני סרק, ו„השומר" מביא את הגנב עם הגניבה או את הגניבה לבדה לבעלי הנחלה לפני זה שנודעה להם, אזי פטור „השומר" מלשלם.

יז) מהקנסות שיתאספו מיסדים פונד שימצא תחת יד ועד המושבה, ואם במשך הזמן יהיה דרוש להגדיל את השמירה, ימלא זה מהפונד הנזכר ואם לא יהיה דרוש להגדיל את השמירה אזי מחלקים הסכום מהפונד הנזכר חלק כחלק בין ועד „השומר" ובין ועד המושבה.

יח) בעבור כל ההיזקות נותן ועד „השומר" לועד המושבה רשות לנכות מכסף החדשי, ואם לא יספיק ממלאים זה מהערבון שנותן ועד „השומר" מהאפ"ק כפי האמור בסעיף י"ט.

יט) בתור ערבון מלבד הכסף החדשי מוסר ועד „השומר" לועד המושבה מכתב מהאנגלו־פלשתינא קומפ. שבו יהיה נאמר, כי האפ"ק מתחייבת לשלם לועד המושבה ברחבות הסכומים שיהיו מגיעים בעד היזקות שיצאו מהחלטות השמאים עד סכום של אלף פראנק.

כ) אם „השומר" ימצא לנחוץ להרחיק איזה ערבי מהמושבה ומאדמתה, והיה, אם נמצא בגניבתו יורחק בלי שום תירוץ, ואם לא נמצא בגניבתו צריכים הסכמתו של הועד המעורב.

כא) באם שאחד מהצדדים לא יחפוץ לחדש את ההתקשרות גם לשנה הבאה, החוב לצד ההוא להודיע לצד השני חודש ימים קודם גמר ההתקשרות, ואם לא הודיעו זה לזה לזמן הנ"ל אז ישאר שטר ההתקשרות בתקפו גם להבא.

כב) במקרה גניבות והיזקות, והגנבים יתפסו בידי „השומר" ויהיה להם העדים הדרושים להנהלת משפט, מחויב ועד המושבה לתת מהלך לאלה המשפטים ולדרוש מאת הגנבים דמי ההיזקות במשפט. ואם הועד יקבל כסף ע"י פשרה או ע"י זיכוי במשפט, מחזירים ל„השומר" הסכומים ששילמו בעד ההיזקות והמותר יקבל ועד המושבה.

כג) ועד „השומר" מקבל מועד המושבה בעד כל השמירה בהמושבה והכרמים כפי האמור בסעיפים הנזכרים מעלה, היינו: מן ט"ו מרחשון שנה זו תרע"ב עד א' תשרי תרע"ג סך ששה־עשר אלף מאתים וששים פרנק. כזה (16260 פרנק). הסך הזה מקבל ועד „השומר" מועד המושבה בתשלומים עפ"י הסדר הנרשם הלאה: מט"ו מרחשון עד א' כסלו סך חמש מאות ושמונים פרנק. בעד חדשי כסלו, טבת ושבט בכל חודש אלף מאה וששים פרנק, בעד חודש אדר אלף תשע מאות ושמונים פרנק. ובעד חדשי ניסן, אייר, סיון, תמוז ואב בכל חודש אלף שמונה מאות וארבעים פרנק. בעד חודש אלול סך אלף ועשרים פרנק. אשר כל הסכומים הנ"ל עולים בסך הכל ששה־עשר אלף מאתים וששים פרנק.

כד) ועד המושבה מתחייב לתת דירות הגונות לכל השומרים כנהוג.

כה) קנס מצד העובר — לצד המקיים — שיעבור על איזה סעיף מהנזכרים בהתקשרות הזאת סך אלף פרנק. והערבים על הקנס הנ"ל מצד המושבה הוא ועד המושבה ומצד „השומר" — ועד „השומר".

כו) לכתב ההתקשרות הנ"ל יש יפוי כוח מיום ט"ו מרחשון תרע"ב עד א' תשרי תרע"ג.

כז) נעשה הח"מ בת"כ בביטול ובפיסול כל מודעה ובמדלמ"ב דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרא וע"ז באעה"ח אור ליום ב' י"ז תשרי התרע"ב פה רחבות ת"ו.

חברי ועד המושבה:

יהושע גולדפרב
אפרים צבי חרל"פ
משה סמילנסקי
אפרים זק"ש

ועד „השומר":

ישראל שוחט
ישראל גלעדי

(חותמת ועד „השומר" ארץ־ישראל)

ד.

פרטי־כל האספה הכללית הראשונה

אלה האנשים שבאו להאספה הכללית הראשונה במושב רחבות באור ליום ב' י"ט כסלו התרנ"א: הר"ש גאלדין, הר' אלי' זאב לעווין־עפשטיין, הבאים בכח הרשאה מחברת „מנוחה־ונחלה" בווארשא. הר"ש גאראדענסקי, הר' יהושע דאנדיקאוו, הר' אהרן אייזינבערג, הבא בכח עצמו ובכח הרשאה מאת ה' סוכאוואלסקי, הר' משה בורשטיין, ר' רפאל הלל, ה' צאלאליכין, ר' צבי קלינער, ר' יהודה יוסיסאוו, ניסן קאנטאראוויץ, ר' דוב ראזענבלום, ר' ישראל קאנטער, ר' שלמה כהן, האשה בתיה מאקאוו הבאה בכח עצמה ובכח אחיה ה' הירש אפפעל. הר' יעקב קארלינסקי, ובדעות גלויות בחרו למנהל האספה הזאת את הר' א"ז לעווין־עפשטיין.

השאלות העומדות על הפרק:

א. בחירת הועד הכללי להמושב, ובו שלשה סעיפים 1) על איזה משך לבחור הועד 2) וכמה יהיו הנבחרים? 3) ובאיזה אופן תהיינה הבחירות

ו נ ח ל ט

א. נחלט בכל הדעות כי הועד יבוחר על משך שנה.

ב. נחלט לברור חמשה אנשים, ובאם יהיו חלוקי דעות בין חברי הועד בנוגע ביחוד לענינים שבין חבורה „מנוחה־ונחלה" ושאר החברים, אז עד הועד מחו"צ שביפו יבאו השאלות האלו לפותרן. (ברוב דעות שלושה עשר נגד שלשה).

ג. נחלט א) איש אשר לא ידור בהמושב ומעשהו איננו פה אין לו הזכות להיות נבחר להועד ב) נחלט בהסכם כל הנאספים כי הנבחרים יהיו לפי ערך האדמה היינו איש אחד לאלפיים דונם, לכן כאשר יש ברחבות 10620 דונם אדמה יש לפי"ז 5½ דעות וכאשר יש לחברת „מנוחה־ונחלה" בתוכה 6620 דונם יש להם 3½ דעות ולפי החלט הועד מהחבורה הנ"ל בווארשא נבחרו בהועד מבאי כחם א) הר"ש גאלדין ב) הר"אז לעווין־עפשטיין, ג) הר"א אייזינבערג, והחצי דעה מסרו אלה השלושה על משך חצי שנה להר"י דאנדיקאוו ומהשאר ארבעת אלפים דונם נבחרים שנים אנשים ובהסכם כולם נחלט כי זכות בחירה לכל איש ואיש באין הפרש אם יש לו חלק אחד או פחות מזה, או יותר מזה — ונגשו אל הבחירה ששה עשר אנשים ומהם

לאחד שתי דעות בס"ה 17 דעות. ונבחרו ה' דאנדיקאוו בחמש עשרה דעות. וה' קארלינסקי בשש דעות. — נחלט, בדעה גלויה לבחור שני קאנדידאטין לחברי הועד, ונבחרו אלה השניים העומדים בהבחירה אחרי הנבחרים היינו הר"ש גראדינסקי, והר"צ קלינער. בהסכם כל הנבחרים נחלט לבחור שני חברי ועד הבקורת, ובדעות גלויות נבחרו ר' משה בורשטיין ור' יהודה יוסיסאוו. מנהל אספות הועד יבחור הועד מקרבו בכל אספה ואספה. לסופר הועד נבחר בדעה גלויה ה' קארלינסקי.

אנחנו הנאספים להאספה הנקובים בשמותם למעלה נותנים כח והרשאה לחברי הועד הנ"ל לחק חוקים טובים וישרים להמושבה הן בהנוגע לעניני דת ואמונה והן בהנוגע לעניני ממונות, הן בהנוגע לחברינו בינם לבין עצמם הן בהנוגע בין מושבתנו ומושבות אחרות ושיעשו התקנות נבחנים באספה כללית ועד העת ההיא לע"ע מה שיעשו יעשו ואין להרהר אחריהם ומה שידרשו מאתנו כסף להוצאות צרכי צבור כפי שיעלה עפ"י חשבונם והננו מחויבים לתת להם בלי הרהור ופקפוק. ואם לא ימלא אחד מאתנו את פקודתם מלבד שהוא כמפיר ברית ואלה אבד זכותו בכל קניני המושבה ופורשים אותו מן הצבור — —

כל זה נעשה בת"כ ובקגא"ס ברצוננו הטוב עפ"י דת משה וישראל דלא כאסמכתא ודלא כטופסא דשטרא, ולראי' באנו עה"ח אור ליום ב' י"ט כסלוו התרנ"א. א תת"כב לגלותנו פה רחבות יצ"ו

ועל החתום באו

שלמה גאלדין	ניסן קאנטאראוויץ	ישראל קאנטער
שמואל גראדינסקי	א"ז לעווין עפשטיין	שלמה כהן
א"י דאנדיקאוו	יעקב קארלינסקי	דוב ראזענבלום
א. אייזנבערג	רפאל הלל ליפקאוויץ	בתי' מאקאוו
י. ל. יוסיסאוו	יהודה צאלאליכין	יח' סוכאוואלסקי
	צבי קלינער	משה בורשטיין

ואנחנו הח"מ ישבנו בכל עת האספה וראינו את כל השקלא וטריא והננו מעידים כי כל זה נעשה בסדר ומשטר באמת ובתמים, ולראי' באנו על החתום באור ליום ב' י"ט כסלו התרנ"א, א תתכ"ב לגלותנו פה רחבות יצ"ו.

על החתום באו:

נאום יעקב דוב בן משה זאב הלל"הה

נאום יהושע פאלק גאפאנאוויץ.

ה.

רחבות ומועצתה כיום

(המספרים והנתונים ליום 1.4.1950)

שנת היסוד — 1890, תר"ן.

צורת ההתיישבות — מושבה.

אופי ההתיישבות — ישוב מעורב.

מעמד מוניציפאלי — מועצה מקומית.

שטח השיפוט — 17.760 דונם.

מספר התושבים הכללי — 16.000.

מספר הבנינים — 1964.

מספר החדרים — 6414.

מספר הגנים הציבוריים ושטחם — שנים; 14 דונם.

מספר המגרשים הציבוריים ושטחם — 22 מגרשים של המועצה בשטח 33 דונם ו־8 מגרשים של מוסדות צבוריים.

אישור החוקה היסודית — עתון רשמי מס. 1632 מיום 11.12.1947, עמוד 1469.

תאריך הבחירות לאחרונה — 4.2.1945 (המועצה העשירית למנין)*.

מספר בעלי זכות בחירה — 3068.

הצביעו למעשה — 2785.

מספר הבוחרים לבחירות הבאות (ב־14.10.1950) — 8000 (בערך).

תוצאות הבחירות האחרונות:

שם הרשימה	קולות	צירים	באחוזים
הסתדרות העובדים	1039	4	37,3
החקלאים — בוני רחבות	514	2	18,4
סוחרים ומעמד בינוני	177	1	6,4
למען רחבות	203	1	7,3
איחוד דתי	106	1	4,0

* המועצה הראשונה נבחרה בי"ג אייר תרפ"ג (1923).

שם הרשימה	קולות	צירים	באחוזים
ויצ"ו	91	—	3,3
הפועל המזרחי	106	1	4,0
העובד הציוני	113	—	4,1
בעלי־מלאכה	90	—	3,3
התאחדות בעלי־בתים	48	—	1,7
מזרחי	43	—	1,7
עממית־פרוגרסיבית	122	1	4,3
עליה חדשה וגוש עממי	118	—	4,2

רשימת חברי המועצה (לפי השתייכותם המפלגתית):

בן־ציון הורביץ	—	מ"מ ראש המועצה	מפא"י
יעקב רבינוביץ	—	סגן ראש המועצה	ציונים כלליים
יעקב אהרונוביץ	—	חבר	חקלאי רחובות
מרדכי שמואל ברק	—	"	ציונים כלליים
מיכאל דימונד	—	"	מפ"מ
ישראל כצנלסון	—	"	"
טוביה לנדו	—	"	אגודת ישראל
יצחק מיירנץ	—	"	הפועל המזרחי
אבינועם נחמני	—	"	ציונים כלליים
עזריאל נקריץ	—	"	מפא"י
משה שורץ	—	"	חקלאי רחובות

מזכיר המועצה	—	גרשון רוז'נסקי
מנהל חשבונות ראשי	—	יקותיאל חרג
מנהל מפעל המים	—	מרדכי שש
מהנדס המועצה	—	יוסף דיאמנד
מנהל מחלקת המסים	—	יעקב רייפין
רופא המושבה	—	ד"ר אהרן מרשוב
הרופא הווטרינרי	—	ד"ר ברנרד דב קרומהולץ
המפקח הסניטרי	—	יעקב לויצקי
עורך־דין המועצה	—	יזהר הררי

מספר הפקידים הקבועים — 60.

מספר הפועלים הקבועים — 18.

הועדות של המועצה

הועדה לחינוך:
אבינועם נחמני — יו"ר
עזריאל נקריץ
יצחק מיירנץ
יעקב רבינוביץ

הועדה לתרבות:
זאב אייזנר — יו"ר
דבורה קוסטרינסקי
משה גרינהוט

ועדת הסעד:
הניה גולדשטיין — יו"ר
מרים סמילנסקי
מרדכי בכרך
חיים קירט
מלכה נויגרשל
רחל גרשטנפלד

ועדת התזונה בבתי־הספר:
מרים סמילנסקי — יו"ר
מרים הורביץ
רבקה דרבום
חנה מחנימי
שולמית שמרוט

ועדת הרשיונות:
מיכאל דימונד — יו"ר
יוסף וישליצקי
מרדכי גייסטמן

ועדת גנים ושיפור המושבה:
יעקב אהרנוביץ — יו"ר
יחיאל פלדי
מרדכי זיידין
פנחס מוקסיי

ועדת הבריאות:
ד"ר אהרן מרשוב — יו"ר
מ. ש. ברק
רחביה קנטרוביץ
ד"ר אריה גורביץ

ועדת העליה:
יעקב רבינוביץ — יו"ר
ישראל כצנלסון
יצחק מיירנץ
אליהו שור

ועדת ההערכה:
ב"צ הורביץ
יעקב רבינוביץ
גרשון רוזנסקי

הועדה המפשרת לסכסוכי דירות:
יעקב רבינוביץ
רחביה קנטרוביץ
מרדכי לייכטר
יעקב קוטלצ'וק
יעקב עמרני

בית־דין לשכר דירה:
יעקב רבינוביץ — יו"ר
מרדכי שמואל ברק
מרדכי בכרך
לוי כרמל

ועדת שמות לרחובות:
יעקב רבינוביץ
יצחק מיירנץ
ישראל מזרחי
יעקב שריד
גרשון רוזנסקי

ועדת בחירות:

יעקב שריד — יו"ר	נתן ברק
משה ברזילי	יעקב מקוב
אליעזר אמוראי	מתתיהו גורדון
צבי נויגרשל	בנימין קושלביץ
אליהו חניאל (אאוסקרן)	משה מרגלית
	רפאל כהן

חינוך

בתי־ספר עממיים:

הזרם	מס׳ בתיה"ס	מס׳ הכיתות	מס׳ התלמידים
הכללי	2	27	1031
העובדים	1	19	682
מזרחי	3	23	654
אגודת ישראל	2	15	169
ס"ה	8	84	2536

בית־ספר תיכון (המאוחד)

7 כיתות; 261 תלמיד.

בי"ס מקצועי (מיסודו של אורט)

2 כתות — 46 תלמיד.

גני־ילדים (כל הזרמים)

12 גנים, 16 כיתות, 560 תלמיד.

מעונות־יום:

4 מעונות ובהם 260 ילד.

ספריות:

2 של המועצה המקומית ושל מועצת הפועלים.

בריאות וסעד:

קופת־חולים של ההסתדרות

קופת־חולים עממית

מרפאה בשעריים

בית־חולים ליולדות (של קופת חולים של ההסתדרות)

מפעל התזונה בבתיה"ס (600 ילד)

מועדון־יום בשעריים (60 ילד)

מפעל המים:

4 מכונים עם תפוקה של 400 מ³ לשעה

אורך צינורות מרכזיים — 40 ק"מ

התפוקה השנתית 1½ מיליון מ³.

חשמל — מספר פנסי תאורה — 168.

אורך הכבישים — 16.849 מטרים.

אורך המדרכות — 6.830 מטרים.

אורך הנטיעות בצדי המדרכות — 15.300 מטרים.

משרדי הממשלה במקום:

משרדי קצין העיר

משרד הבריאות המחוזי

משרד קצין־וטרינרי מחוזי

משרד רישום נפתי

משרד מס־הכנסה

לשכת פרקליט המדינה

מספרים מחכימים

על התפתחות רחובות מיום הוסדה ועד היום הזה.

פרטים	1890	1914	1925	1936	1950
מספר התושבים	268	955	1411	6927	16000
בנינים	17	111	207	1006	1964
תקציב המועצה (בל"י)	?	528	1400	19.808	700.000
מסים עירוניים	?	528	1200	4.545	75.000
תלמידים	6	169	241	1250	3560
שטח פרדסים (בדונמים)	—	531	733	10231	4905

השוואת תקציב המועצה בעשר השנים האחרונות:

שנה	בל"י
1940/1	16741
1941/2	19289
1942/3	22376
1943/4	45544
1944/5	54916
1945/6	72057

שנה	בל"י
1946/7	120988
1947/8	143003
1948/9	153538
1949/50	286307
1950/1	700000

רשימת שיכוני עולים

1. שיכון חיילים משוחררים (שכונת שמוליאן) מהמלחמה העולמית.
על אדמת הקרן־הקיימת; 36 בנינים מבטון, 27 בני שני חדרים ונוחיות ו־9 בני חדר אחד ונוחיות, בס"ה 36 יחידות דיור.

2. שיכון עולים מס. 1
על אדמת הקרן־הקיימת, שהוחכרה ל„נוה עולה" (חברה לשיכון שע"י המועצה); 4 בנינים מלבנים, כל אחד בן 8 דירות, בנות חדר אחד ונוחיות.

3. שיכון עולים מס. 2
על אדמת הקרן הקיימת, שהוחכרה ל„נוה עולה" חברה לשיכון ע"י המועצה); 13 בנינים, מהם 12 בני 4 יחידות דיור, ו־1 בן 2 יחידות דיור, כל אחת חדר ונוחיות.

4. מחנה „הרמה"
מחנה עולים, שנהפך למחנה־עבודה קבוע. נמצאים בו כ־1000 נפשות. במחנה יש גן־ילדים ובית־ספר, המוחזקים כיום על ידי הסוכנות.

5. שיכון עולים מס. 3
הוקם על אדמת הקרן־הקיימת, שהוחכרה ל„נוה־עובד". השיכון הוקם ע"י נוה־עובד וקופת־מלוה של העובדים ברחבות. הבנינים נמכרים לעולים, המסלקים את המחיר במשך 15 שנה. השיכון נמצא בשטח שיפוטה של המועצה, בקרבת שכונת „נוה־יהודה" וכולל 22 בנינים מלבנים, שהם 44 יחידות דיור, כ"א חדר אחד ונוחיות.

6. שיכון עולים מס. 4
הוקם בדיוק כמו מס. 3. השיכון נמצא בשטח שיפוטה של המועצה, על יד שכונת „חבצלת" וכולל 38 בנינים מלבנים, שהם 76 יחידות דיור, כ"א חדר אחד ונוחיות.

7. שיכון עולים מס. 5
בשטח שיפוטה של המועצה, ע"י שכונת אפרים. הוקם על אדמת הקרן הקיימת על ידי הסוכנות. כולל 15 צריפים, כ"א בן 4 יחידות דיור של חדר אחד.

8. שיכון הפועל המזרחי („משכנות")

בשטח שיפוטה של המועצה, על אדמת הקרן הקיימת. ניבנו כיום 9 בנינים, כל אחד בן 4 יחידות דיור של חדר אחד ונוחיות.

רשימת בנינים ציבוריים

רכוש המועצה:

5 מכוני מים (מהם אחד לא פועל)
3 מגדלי מים
5 בתי־ספר
1 גן־ילדים
4 בתי־עולים (כ"א 8 דירות)
13 בתי־עולים (כ"א 4 דירות)
1 בית־מטבחיים
1 שוק עירוני
1 בית־מרחץ
1 תחנת־מגן־דוד אדום
1 תחנת מכבי־אש
2 בתי־כנסיות

רכוש של מוסדות:

1 בית תינוקות (של ויצ"ו, על אדמת המועצה)
1 אולם ספורט (של המכבי על אדמת המועצה)
1 בית האיכר (ועד החקלאי על אדמת המועצה)
1 בית־עם (אגודת בית־עם על אדמת המועצה)
1 בי"ס למלאכה (קרן חינוך לילדי המזרח, אדמת הקהק"ל)
2 גני־ילדים (קרן חינוך לילדי המזרח, אדמת הקהק"ל)
1 ישיבת פורת־יוסף (פרטי)
2 מגדלי מים (בכפר מרמרוק, רכוש הכפר)
1 מכון מים (בשכונת שעריים, בעלות של חברת המים בשעריים)
1 מגדל מים (כנ"ל)
1 בית כנסת (בכפר מרמרוק, רכוש הכפר)
1 בית הפועלים (רכוש „נכסי ציבור")
1 בית דב הוז — אולם להתעמלות (רכוש „נכסי ציבור")
1 בית־ברל (בית מפא"י) — (רכוש חברת בתי אורלזורוב)
1 בית צרכניה וקופת מלוה של העובדים (רכוש פרטי)

1 בית צרכניה (בשיכון גוה עובד)

1 מרפאת קופת חולים של ההסתדרות (רכוש פרטי, האדמה בחלקה של המועצה)

1 בית קופת מלוה וחסכון (רכוש פרטי, אדמת המועצה)

1 בית הלשכה הכללית (רכוש מרכז הלשכות)

1 בית „הבונה" (רכוש מועצת הפועלות, האדמה בחלקה של המועצה).

רשימת חוקי־עזר של המועצה

שם חוק העזר	מס' העתון הרשמי או קובץ התקנות	תאריך הפרסום
1. עקירת שיטה (אקציה)	278	1.3.31
2. למניעת מפגעים (הורקת אשפה)	960	2.11.39
3. הגנה על הצומח	1114	17.7.41
4. כלבים	1114	17.7.41
5. מידות ומשקלות	1114	17.7.41
6. מניעת רעש	1114	17.7.41
7. מודעות ושלטים	1122	14.8.41
8. הסדרת חנייתן של מכוניות	1122	14.8.41
9. אופניים	1122	14.8.41
10. מסי בית־המטבחיים	1134	9.10.41
11. סגירת עסקים	1159	1.1.42
12. הסדרת בית המטבחיים	1159	1.1.42
13. חוקי עזר (מס עסקים) 1944/5	1380	28.12.44
14. דמי רשיונות משירותי שעשועים	1484	28.3.46
15. דמי שוק	1547	2.1.47
16. דמי אישור תעודות	1547	2.1.47
17. בנין מדרכות ונקיון	1562	13.3.47
18. מסי בית־המטבחיים (תקון)	1579	15.5.47
19. לדמים סוציאליים	1599	31.7.47
20. לניקוי בורות־שופכין	1590	26.6.47
21. לבנין כבישים	1605	21.8.47
22. להספקת המים	1617	2.10.47
23. חוקי עזר למס עסקים לשנת 1949/50	40	23.9.49
24. לוחיות מספרים לבתים	47	4.11.49

שם חוק העזר	מס' העתון הרשמי או קובץ התקנות	תאריך הפרסום
25. רשיונות לכלבים (תיקון)	67	9.2.50
26. היטל עינוגים	74	3.3.50
27. שחיטת עופות	74	3.3.50
28. מודעות לשלטים (תיקון)	74	3.3.50
29. אופניים (תיקון)	80	9.4.50

רשימת צווים והתיקונים לחוקה היסודית

1. החוקה היסודית,	עתון רשמי	1632	11.12.1947
2. תיקון גובה מס אישי	"	20 "	8.9.1948
3. ביטול צנז כספי	"	48 "	4.2.1949
4. צירוף גוש 3648	קובץ תקנות	1	25.2.1949
5. הרחבת איזור השיפוט	"	38 "	14.9.1949
6. תיקון התקנות בדבר הצנז	"	32 "	19.8.1949
7. תיקון בדבר תאריך מינוי ועדת הבחירות	"	40 "	23.9.1949
8. ביטול ההגבלה בשיעור המסים	"	44 "	23.10.1949
9. הרחבת איזור השיפוט	"	74 "	3.3.1950

ו.

הראשונים והבונים של רחובות שהלכו לעולמם *

(רבני העליה הראשונה והשניה)

	תרנ"א	
יעקב קרלינסקי	כ"ז בניסן	חבר בועד הראשון
	תרנ"ב	
ברוך רוזנבלום	י"ט בתשרי	אחד המייסדים
אברהם יהושע דונדיקוב	ה' באייר	חבר בועד הראשון
	תרנ"ה	
אברהם משה הרשנזון	י' בתמוז	אבי משפחת הרשנזון
	תרנ"ח	
יוסף מרדכי מרגולין	ט"ו בטבת	חבר הועד השני, אביו של הקולונל מרגולין
זלטה פריידה מרגולין		האם של קולונל מרגולין
	תרנ"ט	
משה ריינשטין	ז' באייר	„בעל הקרקע" הידוע
	תרס"ב	
חיה לאה קיפנים	כ"ו בשבט	אשתו של ר' יענקלה
	תרס"ג	
נשה גורודיסקי	י"ג בשבט	אשתו של יצחק גורודיסקי
הניה ווינר	ה' באייר	אשתו הראשונה של יוסף ווינר
	תרס"ה	
יהודה ליב יוסיסוב	כ"ד בשבט	בונה הבית הראשון במושבה
	תרס"ט	
יהושע יוסיסוב	ז' בטבת	בנו של הנ"ל
יעקב דוב קיפנים	כ"א באלול	ר' יענקלה, מחבר הספר על ה„קק"

* ברשימה באו רק אלה שמצאו את מנוחתם האחרונה בבית־העלמין ברחבות.

תר"ע

אלתר אידלמן	י"ח באלול	ממייסדי באר־טוביה

תרע"א

צבי אפל	ב' באייר	חבר מנוחה־ונחלה

תרע"ב

זלמן מינקוב		נטע את הפרדס הראשון במושבה
בתיה מקוב	י' בטבת	האשה האחת באסיפה המייסדת של רחבות.
יצחק גורודיסקי	י"א בתמוז	חבר הועד
יהודה שרעבי	ט' בשבט	מראשוני התימנים

תרע"ג

פנחס אושרוב	י"א בחשון	מראשוני המתנחלים ברח' עזרא
אלטה פייגה לאה גולדין	י' בכסלו	אשת שלמה גולדין
יהודה טלר	י"ח בשבט	מורה, על שמו נקרא סניף „מכבי"
יוכבד פדובה	כ"ד בסיון	אשת מרדכי פדובה
שמואל פרידמן	כ"ה בתמוז	שומר שנהרג
דוד לויתן	ב' באב	שומר שנהרג

תרע"ה

שמואל חיים סוקולסקי	י"ז בכסלו	מן המייסדים
רישה גורודיסקי	כ"ח באדר	אשת שמואל גורודיסקי
יעקב ליבקוביץ	ט"ז בתמוז	בנו של רפאל־הלל
מיכל לוצקי	כ"ז בתמוז	הנגר הראשון במושבה

תרע"ו

ד"ר צבי מוסקוביץ	ט"ו באדר	הרופא השני במושבה, טבע בואדי
רחל ליפקין	כ"ג בניסן	אמו של מרדכי ליפקין
רחל מיכלה מינקוב	כ"ה בניסן	אשת ברוך זליג
מרדכי זוהר	? בתמוז	שומר שנהרג
שמואל גורודיסקי	ד' באב	סגן חבר בועד הראשון

תרע"ז

מרדכי ליפקין	כ"ה בתשרי	הנפח הראשון במושבה
בתיה פורר	א' בטבת	אשתו של יעקב פורר

אנשל שקולניק	י"ד בשבט	ממייסדי באר־טוביה, בעל העגלה הראשון במושבה
אלתר בוברסקי	ט"ו באייר	מחברי מנוחה ונחלה
ברוך זליג מינקוב	ו' בתמוז	חבר הועד
שמואל וועלר	כ"ט בתמוז	מזקני המושבה הראשונים

ת ר ע "ח

שלמה זלמן פודלישוק	ה' בתשרי	מזקני המושבה הראשונים
בנימין ריינשרייבר	כ"א בתשרי	מזקני המושבה הראשונים
משה ריינשרייבר	ה' בחשון	אחד ה"צעירים" מ"רוכבי הרצל"
רחל הרשנזון	ו' בחשון	האם של המשפחה, אם המושבה
שמואל דוב פריידה	ט' בטבת	אחד המתיישבים הראשונים
לאה איזנברג	כ"ט בשבט	אשתו של זלמן
אהרן פילרנקו	י"ח בסיון	ממיטב האכרים, חתן משפחת הרשנזון
אהרן שמוליאן	כ"ד בתמוז	מנהל קמו"ח רחבות, חבר ועד המושבה

ת ר ע "ט

נתן ברזנר	ט' בטבת	מחברי מנוחה ונחלה
אליעזר גוטליב	כ' בטבת	מפועלי רחבות הראשונים
פרלה דודין	כ"ה בטבת	אשת דודין
דינה חפץ	ז' בשבט	אשת ירמיה חפץ
יצחק אילניכין	י"א בניסן	מהמתיישבים הראשונים
הלל אהרונוביץ	י"ז באלול	מהאכרים הראשונים

ת ר "פ

יהושע פורר	י"א בכסלו	חבר מנוחה ונחלה, חבר ועד המושבה
יהודה ליב דניאלביץ	ז' באדר	אחד הפועלים הראשונים
שפרה גולדברג	כ"ז באלול	אשת אחד מחברי מנוחה ונחלה

ת ר פ "א

יעקב קליביצקי	י"א בתשרי	בעל מלון במושבה
אברהם זילברשטיין	י"ד באב	אחד מצעירי המושבה, טבע בנחל ראובן

משה רפאלקס	ט׳ בניסן	אחד מחברי מנוחה ונחלה
פרומה פרלמן	י״א בסיון	אשת אחד מחברי מנוחה ונחלה
	תרפ״ב	
ישראל טלר	ט״ז בכסלו	סופר־משורר, ממורי המושבה הראשונים
משה אהרונוביץ	ט׳ באדר	בן־הלל, מצעירי המושבה
	תרפ״ג	
שלמה גולדין	ט״ו בחשון	חבר הועד הראשון, וממייסדי „ועד הכורמים".
אברהם יצחק גולדברג	ז׳ באדר	מחברי מנוחה ונחלה
	תרפ״ד	
טוביה רפאלקס	כ״ד בתשרי	מחברי מנוחה ונחלה
	תרפ״ה	
משה אוסטרובסקי	ט״ו בטבת	שו״ב הראשון במושבה
מינה טלר	י״ח בשבט	אשת ישראל טלר
יהודה פורר	י״ז בניסן	בנו של זרח, מהנהגים הראשונים
סושה מושנזון	ו׳ באייר	מזקנות המושבה
מניש ליברמן	א׳ באלול	שומר שנהרג
	תרפ״ו	
יוכבד סוקולסקי	ד׳ בחשון	אשת שמואל חיים
נחמן הרשנזון	ט׳ בכסלו	מחלק ה„דואר" הראשון, בנו של אברהם משה
קלונימום שמוליאן	ד׳ בניסן	מצעירי המושבה, מבוגרי „הרצליה"
יהודה ניסנוב	כ׳ באב	אחד השומרים
	תרפ״ז	
יעקב בן צדוק בוני	ה׳ בחשון	מותיקי התימנים
אברהם ביאליק	ט״ו בחשון	בעל תעשית גזוז הראשון במושבה
יחזקאל שטטלמן	ז׳ בכסלו	חתנה של בתיה מאקוב
שמעון אטלס	י״ח בטבת	מחברי „מנוחה ונחלה"
שמואל רפפורט	כ״ח בניסן	מפועלי רחבות הראשונים

תרפ"ח

לאנה בשיסט	ה' בכסלו	אשת צבי חיים
ביילה מינדל ליבקוביץ	כ"ז בסיון	אם למשפחתה, אם במושבה
ירמיהו חפץ	כ"א בתמוז	אחד האכרים

תרפ"ט

אליעזר הרשנזון	כ"ה בתשרי	בנו של אברהם משה, מזכיר הועד הראשון
רבקה חיה בוכרסקי	ט"ו בחשון	אשת אלתר
יעקב ישראל פיינשטיין	כ"ז בכסלו	מחברי מנוחה ונחלה, וממייסדי „ועד הכורמים"
מנשה בן שלום קפרא	כ"ב בטבת	מראשוני ונכבדי התימנים
אהרן שקולניק	כ"ח באדר ב'	בנו של אנשל, נהרג בתיקון באר ביבנה
מרדכי יעקבזון	כ"ו באייר	מחברי מנוחה ונחלה, חבר הועד וגזברו

תר"ץ

טובה נוטמן	ג' בתשרי	אשת יעקב

תרצ"א

ניסן ניסנוב	כ"ה בחשון	אבי האחים ניסנוב
אייזיק דודין	כ"ו בחשון	בעל מלון במושבה
בן ציון טרייביש	כ"ט בכסלו	אכר, עסקן ציבורי, מנהל ה„דואר"
איידל קיפניס	ד' באדר	אשת משה קיפניס
יוסף רכטמן	י"ג באדר	בעל ה„דיליג'נס" הראשון במושבה
רישה קנטרוביץ	ח' בסיון	אשת אברהם
אסתר גולדה קפלן	כ"ה בסיון	

תרצ"ב

אהרן איזנברג	י"ב בתשרי	
מחלה אלטשולר	ד' בכסלו	אשת יצחק זאב
אסנה יעקבזון	ד' בטבת	אשת מרדכי, אם במושבה
אליהו זאב לוין־אפשטין	י"ד בתמוז	

תרצ"ג

מרדכי מקוב	כ"ד בכסלו	בנה של בתיה מקוב, חבר הועד

פסיה רפפורט	כ״ד בכסלו	אשת שמואל
חיה אהרונוביץ	ט״ו בטבת	אשת הלל
צילה סמילנסקי	כ״ט באייר	אשתו הראשונה של מ. סמילנסקי
שרה זבין	ח׳ בתמוז	
בתיה לוין	כ״ג באלול	אשת גרשון

תרצ״ד

מרדכי חייט	י״ח בכסלו	אחד הנהגים הראשונים של „דרום יהודה״
יהודה ליב כצמן	י״ח בכסלו	אחד מחברי מנוחה ונחלה
דוב (בוריס) כצמן	כ״ב בכסלו	בנו של יהודה ליב
מרדכי פדובה	ה׳ בשבט	חבר מנוחה ונחלה
דבורה בריסקין	ג׳ באדר	אשת יצחק דוב
פייגה ברזנר	ה׳ באייר	אשת חנן
משה בריסקין	ה׳ בתמוז	בן יצחק דוב

תרצ״ה

יצחק זאב אלטשולר	י״ד בתשרי	ממייסדי „עזרה״, ממנהלי „אגודת נטיעים״
רבקה יוסיסוב	כ״א בשבט	אשת יהושע
אסתר רוזנבלום	י״ט באדר ב׳	אם במושבה, עסקנית ציבורית

תרצ״ו

ביילה איזנברג	ח׳ בשבט	אשת אהרן איזנברג
דוד בן יוסף משולם	ט״ז בשבט	מראשוני התימנים

תרצ״ז

זלמן לוין	ה׳ בכסלו	מראשוני האכרים
צפורה רוזנבלום	י׳ באדר	
שיינדל קלר	כ״א באייר	אשת אברהם
מרים קושילביץ	י״ב בסיון	בת יהושע יוסיסוב

תרצ״ח

חסיה הרבבסקי	כ״ט בחשון	אשת הרוקח הראשון במושבה, אחת האמהות
חינקה רייזל פיינשטין	כ״ד באב	אשת יעקב ישראל
חינקה שוסיב	ב׳ בשבט	אשת שלום שוסיב

הרב יהושע מרגולין	ז׳ בתמוז	
לאה נחמני	כ״א באדר ב׳	אשת מרדכי נחמני

תרצ״ט

טובה ביאליק	ט׳ בתשרי	
יוסף פרלמן	כ״ח בטבת	מחברי מנוחה ונחלה
מנחם בק	ט״ו בכסלו	אחד הפועלים הראשונים
רוזה לוין	ב׳ בטבת	אשת זלמן
צבי חיים בשיסט	ז׳ בשבט	
קלמן גבריאלוב	כ״ו בשבט	מהמתנחלים הראשונים ברח׳ „עזרא״
גרשון לוין	א׳ באדר	הייני בראשון לציון
אהרן בן שלום שרעבי	כ״ח בסיון	מותיקי שכונת שעריים
לאה רוסטובסקי	ג׳ באדר	אשת השו״ב
אברהם בן שמעון צומין	ג׳ באייר	מותיקי שכונת שעריים
אלקה רוזנקרנץ	י״ב באב	אשת יוסף

תש״ח

דוד בן שלום נדב	כ״א בכסלו	מראשוני שעריים
נעשה פודלישוק	ו׳ בניסן	אשת זלמן

תש״א

משה קריבצ׳נקו	ט׳ בחשון	מראשוני בעלי־מלאכה
זלדה הרשנזון	כ״ד בשבט	מאמהות המושבה, אשת נחמן
דוד בן שלום קפרא	ח׳ בסיון	מראשוני התימנים

תש״ב

ד״ר יהודה ליב גולובצ׳ינר	כ״ו בתשרי	רופא שניים מפורסם
פייגה ברקוביץ	ו׳ בכסלו	
יאיר בן אברהם קפרא	כ״א בכסלו	מראשוני שכ׳ שעריים
מינע איזנברג	כ״ט בניסן	
צירל חייט	ט״ו בסיון	אשת בן־ציון
אברהם בן אהרן עפג׳ן	ו׳ באב	מותיקי שכונת שעריים
אליהו אטלם	כ״ד באב	בנו של שמעון
ישראל סמילנסקי	ל׳ בשבט	בן זאב סמילנסקי, נהרג בתאונת דרכים

ניסן קנטרוביץ	כ׳ בניסן	ממייסדי המושבה
שרה רבקה אטלס	כ״ז בכסלו	אשת שמעון
	ת ש ״ ג	
בת שבע פילרנקו	כ״ב בטבת	אשת אהרן פילרנקו, ממשפחת הרשנזון, אחת האמהות
נתנאל נוטמן	ט׳ באדר א׳	בן יעקב
מלכה גולדפרב	א׳ באדר	אשת יהושע גולדפרב
משה בן זכריה מזרחי	ו׳ בניסן	מותיקי שכונת התימנים
שמעון חפץ	כ״א בניסן	אחד האכרים
אליעזר יעקבזון	כ״ב בסיון	ראש הועד החקלאי, עסקן צבורי
עמינדב פיינשטיין	ח׳ באלול	בנו של יעקב ישראל, ממייסדי „בני־בנימין״
	ת ש ״ ד	
גיסה שקולניק	ו׳ בחשון	אשת אהרן
רחביה לוין־אפשטין		בן אליהו זאב, הילד הראשון במו־שבה, הובא לקבורה מן הנכר
זאב סמילנסקי	א׳ בשבט	הסופר־המורה ז״ס
יצחק דוד בריסקין	י״א בשבט	אחד הפועלים הראשונים
יוסף וינר	כ״ד בשבט	אחד האכרים
אפרים זק״ש	ט׳ באדר	ראש ה„מועצה״ הראשונה
	ת ש ״ ה	
סעדיה מטיב	ה׳ באדר	
שבתי מדהלה	ו׳ בניסן	מראשוני שעריים
יוסף רוזנקרנץ	י״ח בניסן	מחברי מנוחה ונחלה
יהונתן מקוב	ו׳ באייר	בנה של בתיה מקוב
חיה דבורה אושרוב	ב׳ מא״ב	אשת פנחס
אסתר רחל דניאלביץ	כ״ט בחשון	אשת יהודה ליב
רחל לוין	כ״ה בניסן	אשת מיכל
דוד שוסיב	ג׳ בתמוז	בנו של שלום
	ת ש ״ ו	
יהודה גורודיסקי	כ״ט בתשרי	ראש המועצה
ליבש איזנברג	ב׳ בטבת	בן זלמן

שמעון גרינברג	ב׳ בטבת	חתנו של שמואל גורודיסקי, תלמיד־חכם
אברהם קלר	ב׳ באדר א׳	אחד האכרים
דובה הרשנזון	ז׳ באדר א׳	אשת אליעזר
גוסי דונדיקוב	ד׳ באדר ב׳	אחת האמהות במושבה, אשת אברהם יהושע
יהודית זק״ש	כ״א במא״ב	אשת אפרים
יעקב נוטמן	כ״ד במא״ב	הסנדלר הראשון במושבה
סימה קנטרוביץ	כ״ז במא״ב	אשת ניסן
רחל סחרוב	ט׳ באלול	

ת ש ״ ז

יעקב פורר	כ״ב בתשרי	אחד „מצעירי רחבות" מ„רוכבי הרצל"
הניה גבריאלוב	כ׳ בתשרי	אשת זלמן
הרב צבי שטינמן	ד׳ שבט	רבה של המושבה
צבי גורודיסקי	י״א אדר	אחי יהודה גורודיסקי, בן יצחק

ת ש ״ ח

שייבה ליבקוביץ	ד׳ תשרי	
יהודית לוין־אפשטין	כ״א חשון	אשת א. ז. לוין־אפשטין, הובאה לקבורה מן הנכר
אליעזר יצחק הרבבסקי	ו׳ טבת	הרוקח הראשון במושבה
אלתה אסתר גרינברג	כ״ד סיון	אשת שמעון
צדוק בן זכריה קפרא	ט״ו אלול	מראשוני התימנים

ת ש ״ ט

חוה שטטלמן	י״ב חשון	בת בתיה מאקוב
רבקה בר־כהן	י״ט חשון	בת הוכמן, אשת כהנוביץ
אפרים חרל״פ	ח׳ טבת	ממייסדי המושבה, ראש ה„עשרות"
יוסף שוסויב	ה׳ אדר	בן שלום
בן ציון חייט	ב׳ אייר	אחד התושבים
חיה לאה גלזר	כ״ד אייר	אשת אליהו
סעידה קפרא	ו׳ תמוז	אשת דוד

תש"י

שרה הוכמן	י"ט תשרי	אשת ז. הוכמן
מרדכי נחמני	א' שבט	ממייסדי „עזרא", חבר הועד והועד החקלאי
הקולונל אליעזר מרגולין		הובא לקבורה בא' שבט מן הנכר
רוזה שמוליאן	כ"ב שבט	אשת אהרן
חיים פרץ רבינוביץ		הובא לקבורה מן הנכר, מראשוני הפועלים

ואלה בני רחבות

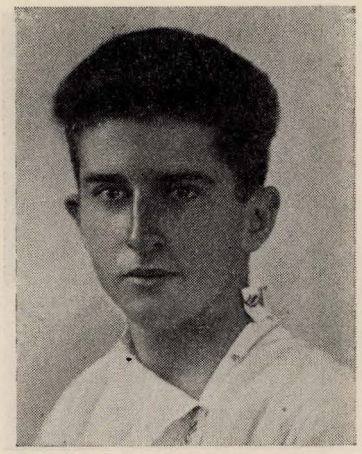
שנפלו ונספו במלחמת השחרור

רוכז על ידי ג. רוזנסקי

יִזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת נִשְׁמַת הַגִּבּוֹרִים, הַחֲלוּצִים וְהַבְּחִירִים אֲשֶׁר מָסְרוּ אֶת נַפְשָׁם עַל גְּאֻלַּת יִשְׂרָאֵל. יִמְצִיא מְנוּחָה נְכוֹנָה תַּחַת כַּנְפֵי הַשְּׁכִינָה לְתִפְאֶרֶת בַּחוּרִים וּמַחְמַד הָעֲלָמוֹת, זְקֵנִים וּנְעָרִים, אָבוֹת וְאִמָּהוֹת שֶׁנָּפְלוּ בְּמִלְחֶמֶת־הַקֹּדֶשׁ, שֶׁנֶּהֶרְגוּ, וְנִשְׁחֲטוּ, וְנִשְׂרְפוּ, וְנִטְבְּעוּ, וְנֶחְנָקוּ, וְנִפְזְרוּ צַצְמוֹתֵיהֶם וְלֹא הוּבְאוּ לְקֶבֶר־יִשְׂרָאֵל. מְנֻשָּׁרִים קַלּוּ וּמֵאֲרָיוֹת גָּבְרוּ לִפְדוֹת אַדְמָתֵנוּ וּלְהָשִׁיב שְׁבוּתֵנוּ וּלְהָרִים קֶרֶנֵנוּ בְּצִיּוֹן כְּבַתְּחִלָּה. לָכֵן בַּצֵּל הָרַחֲמִים יַסְתִּירֵם בְּסֵתֶר כְּנָפָיו לְעוֹלָמִים וְיִצְרוֹר בִּצְרוֹר הַחַיִּים נִשְׁמָתָם בְּמַצֶּלֶת קְדוֹשִׁים וּטְהוֹרִים, כְּזֹהַר הָרָקִיעַ מַזְהִירִים וּבְאוֹר מְדִינַת־יִשְׂרָאֵל מְאִירִים. אָמֵן!

ש. שלום

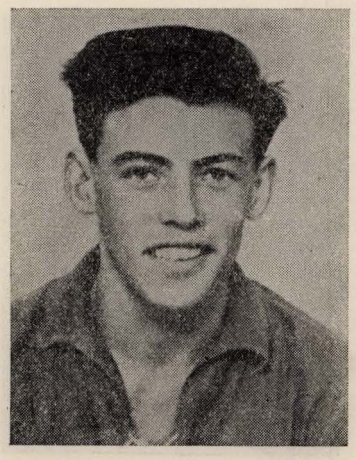
עמיחי (עמי) קליבנר

בן יוסף ושרה, נולד בבן־שמן כ"ה בתשרי תרפ"ז. חניך בית החנוך לילדי עובדים ברחבות וביה"ס כדורי. חבר פלמ"ח. התנדב לכתת החבלנים ונפל בפעולה בגשר א־זיוו, י"ז בסיון, תש"ז (1947.6.5).

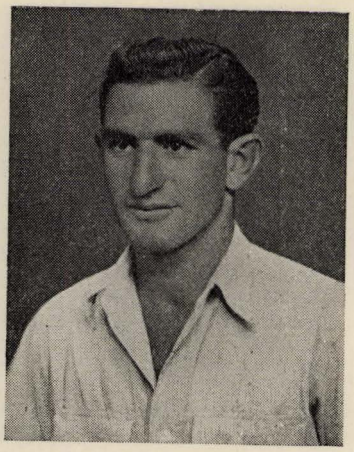
אברהם פומרנץ

בן משה וטובה, נולד בשבט, תרפ"ו. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1934. חניך ביה"ס העממי ברחבות וביה"ס התיכוני בגבעת ברנר. בשנת 1943 נכנס לשורות ההגנה. השתתף בקרבות בדרום ובלווי שיירות לירושלים. נפל כ"ח בטבת תש"ח (1.10. 1948) בקרב על כפר־אוריה. הובא לקבורה ברחבות.

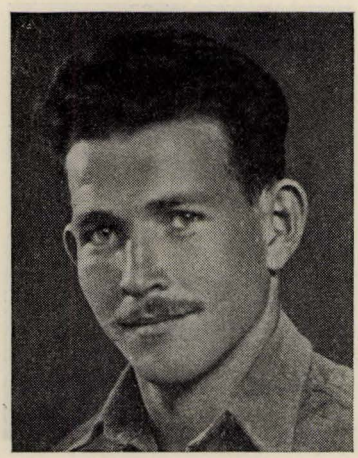
נתן צייכנר

בן דוד ופריידל, נולד א' בשבט תרפ"ט (1929.1.12). עלה ארצה עם הוריו בשנת 1935. חניך ביה"ס העממי ברחבות. חבר בהכשרה בעין־השופט. פעיל בהגנה מגיל צעיר. נפל בפעולה בכפר אוריה בכ"ח בטבת תש"ח (1948.1.10). הובא לקבורה ברחבות.

שלמה קיבוביץ

בן יצחק ורבקה, נולד בשנת תרפ"ג (1923) ברחבות. חניך בי"ס העממי ברחבות, אחר כך בשפיה. שרת כנוטר בשדה התעופה בתל־נוף. בשנת 1941 התגייס לחיל הנה־גים הבריטי, ועסק בהעברת פליטים ומע־פילים באיטליה. עם שחרורו התגייס לחי"ש והיה בין שומרי צינור המים בנגב. נפל כ"ט בטבת תש"ח (1948.1.11) בקאוק־בה, בדרכו לנגב. הובא לקבורה ברחבות.

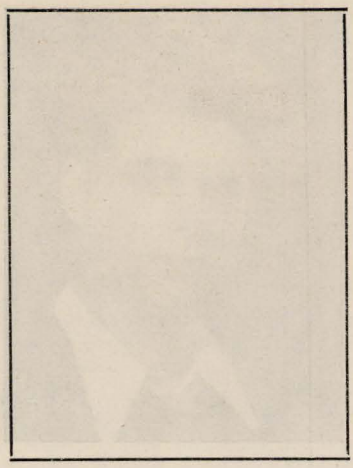
דוד צבי קינד

בן יצחק וחיה. נולד ברומניה כ"ב בשבט תרפ"ו. עלה ארצה עם הוריו בשנת תרצ"ה. חניך בי"ס העממי ברחבות. בן 17 נכנס לשרת בנוטרות. חבר חי"ש, שרת בגדוד 52 ונפל ז' באדר א' תש"ח (1948 .2.17) ע"י חולדה. הובא לקבורה ברחבות.

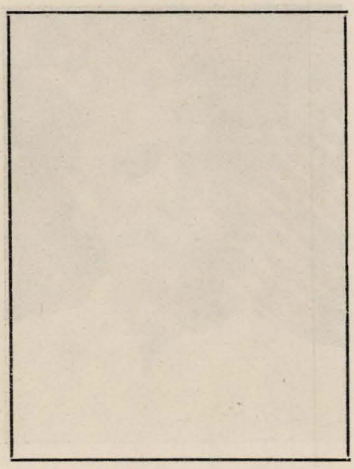
מרדכי ליפקין

בן משה וצפורה, נולד א' בחשון תרפ"ז. חניך ביה"ס ברחבות, בבן־שמן, חבר ההכ־שרה בגבת. שרת בנוטרות והיה חבוש בכלא עכו שלשה חדשים וכשהשתחרר עבר לביריה. התגייס לצבא בירושלים ונפל ז' באדר ב' תש"ח (1948.3.18) בהת־קפה על שיירת הספקה להר־טוב. השאיר אחריו אשה.

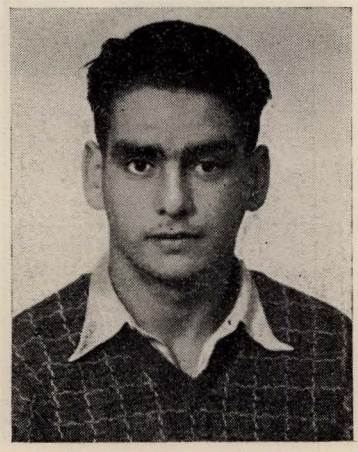
ישראל פלץ

בן בן־ציון, נולד בשנת תרפ"ד (1924). עלה ארצה בשנת 1947. נפל בדרך לתל־נוף י"ז באדר ב' תש"ח (1948.3.28). הובא לקבורה ברחבות.

אורז'ק אליעזר

בן שלמה, נולד בשנת תרפ"ג (1923). נפל י"ז באדר ב' תש"ח (1948.3.28) על יד שדה התעופה תל־נוף בעלותו על מוקש. הובא לקבורה ברחבות.

זאב ארצי (דויטשלנד)

בן אליהו וז'ניה, נולד בדנציג, בשנת תרפ"ה (1925). עלה ארצה עם הוריו בשנת 1939. עבד כמסגר ואח"כ שרת בנוטרות. התגייס בפברואר 1948 ונפל י"ח באדר ב' תש"ח (1948.3.29) בעלותו על המוקש (על יד תל־נוף). הובא לקבורה ברחבות.

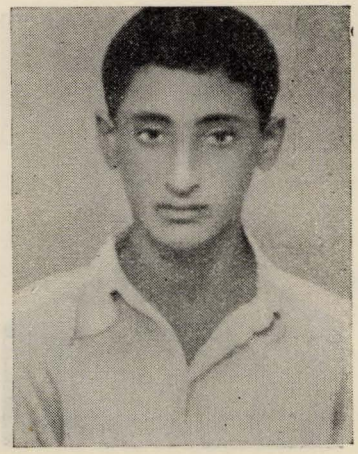
יורם טרכם

בן מרדכי ומרים, נולד באיטליה ב־12.28. 1925. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1939. חניך ביה"ס העממי ברחבות וביה"ס כדורי, סטודנט באוניברסיטה בירושלים. חבר פלמ"ח. התגייס מיד עם פרוץ המאורעות ומלא תפקיד אלחוטאי ומפקד משוריין. נפל בפעולת נחשון כ' באדר ב' תש"ח (3.31. 1948). הובא לקבורה בחולדה.

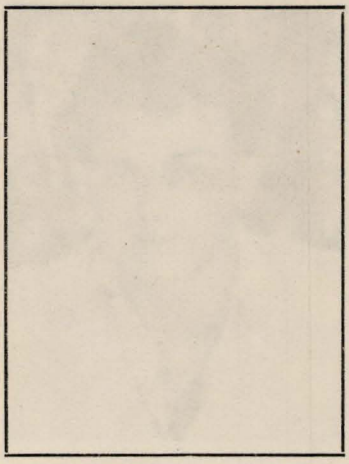
זכריה טרכם

בן מרדכי ומרים, נולד באיטליה, 7.18. 1928, עלה ארצה עם הוריו בשנת 1939. חניך ביה"ס העממי ברחבות וביה"ס המק־ צועי ע"ש מקס פיין. חבר פלמ"ח בהכשרת מעוז. עבר קורס קצינים והיה מפקד פלו־ גת חבלנים. נפל בפריצת הדרך לנגב כ"ד בתמוז תש"ח (1948.7.31). הובא לקבורה ברחבות.

יהודה דערי

בן יפת ומרים, נולד 1929.5.29 בתימן. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1931, חניך בי"ס עממי ברחבות. עבד בחקלאות. בין המת־ גייסים הראשונים. עלה על מוקש בפלוג'ה ומת מפצעיו כ"ו באדר ב' תש"ט (1949.4.6).

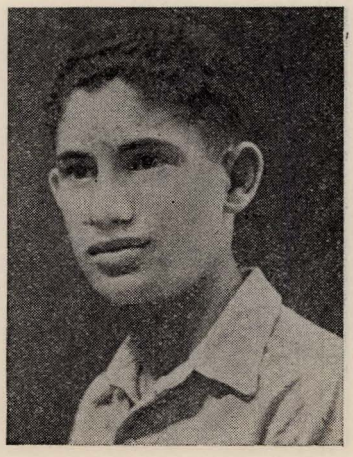
שלום מלמד

בן נתן, נולד בשנת 1925. שרת בחטיבת גבעתי ונפל כ"ז באדר ב' תש"ח (4.7.1948). השאיר אחריו אשה ושני ילדים. הובא לקבורה בחולדה.

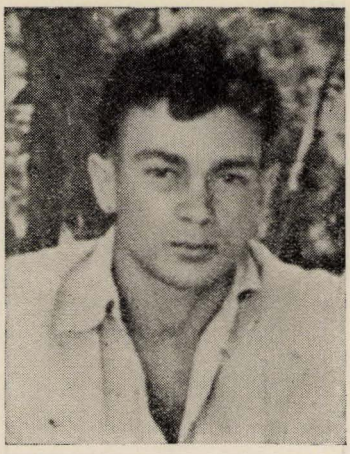
יהושע בורגין

בן בן־ציון ופרומה, נולד ברחבות י"ז בניסן תר"צ. חניך בית חנוך לילדי עובדים וביה"ס המקצועי ע"ש מקס פיין. חבר השומר הצעיר. ביום ההכרזה בליק־סאכסס (ב־1947.11.29) התגייס מיד לצבא והוא רק בן 17. נפצע בפעולה באבו־שושה ומת מפצעיו ט"ז בניסן, תש"ח (1948.4.25). הובא לקבורה ברחבות.

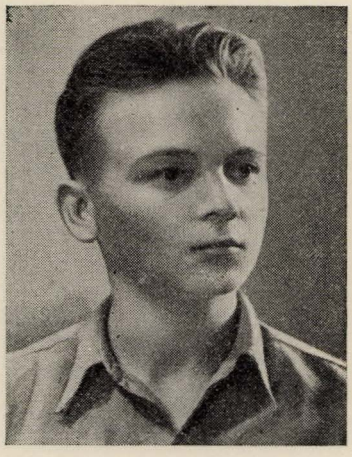
חיים אורבך

בן משה ושרה, נולד ט"ו בטבת, תרפ"ט (28 בדצמבר, 1928) ברחבות. חניך ביה"ס העממי ברחבות וביה"ס למלאכה ע"ש מקס פיין. חבר בהגנה. השתתף בקרבות בכפר־אוריה, גזר ונפל בקרב על תל־עריש י"ט בניסן תש"ח (1948.4.28). הובא לקבורה ברחבות.

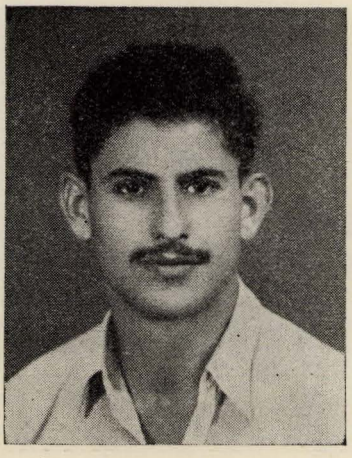
יהושע לוסטיג

בן אברהם, נולד י"ט באייר, תרפ"ג (5.5. 1923) בברלין. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1933. בוגר בית החנוך לילדי עובדים ברחבות, חבר מחנות העולים והנוער העובד. מגיל 13 — בהגנה. שרת חמש שנים בנוטרות. שרת בגדוד 52 ונעדר בקרב על תל־עריש י"ט בניסן תש"ח (1948.4.28). השאיר אשה.

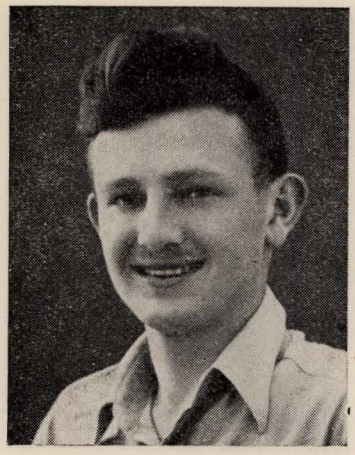
אליעזר פייג

בן שלמה, נולד ב־1930 ברומניה. עלה ארצה עם העליה הראשונה של הנוער ממחנה בוכנבלד. עבד בתחנת הנסיון ברחבות. שרת בגדוד 52 ונפל בקרב על תל־עריש י"ט בניסן, תש"ח (1948.4.28). הובא לקבורה ברחבות.

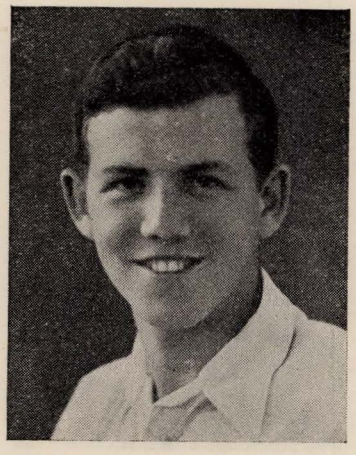
דוד כוכבי

נולד בתימן בשנת תרפ"ט. נתייתם בגיל צעיר מאביו ועלה ארצה עם משפחת דודו בשנת תרצ"ח. בגיל צעיר הוכרח לעבוד וקבל את השכלתו בשעורי ערב לנוער העובד. חבר ההכשרה בכנרת. בן שש־עשרה התגייס לפלמ"ח ונשלח לארצות ערב לארגן עליה ב'. ישב שלשה חדשים בבית־הכלא בדמשק. נפל בקרב על תל־עריש, י"ט בניסן, תש"ח (1948.4.28)

יצחק קנדלר

בן יעקב ורבקה, נולד בעקרון ד' בחשון תרפ"ז. חניך בן שמן וביה"ס המקצועי מונטפיורי. חבר ההגנה מגיל צעיר, שרת בגדוד 52 ונעדר לאחר הקרב על תל־עריש כ"א בניסן, תש"ח (1948.4.30).

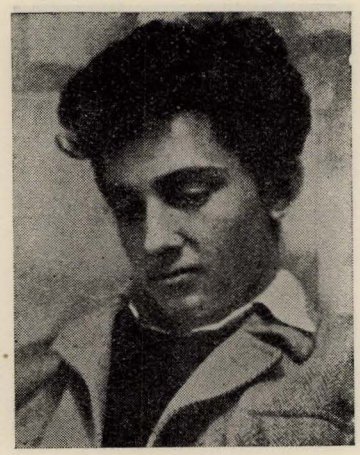

עמוס דניאלי

בן יצחק ורבקה, נולד ברחבות כ"ח באייר תרפ"ח. חניך ביה"ס העממי וביה"ס התיכוני למסחר. חבר המכבי. עבד במשקו החקלאי של אביו. חבר ההגנה מגיל צעיר. השתתף בהרבה קרבות בדרום. הצטרף לפעולה בתל־עריש, אם כי היה באותו זמן בחופשה, ונעדר לאחר הקרב הזה כ"א בניסן, תש"ח (1948.4.30).

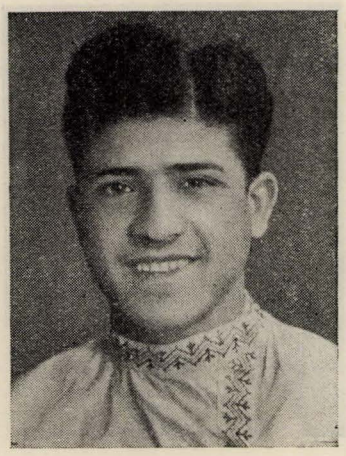
ישראל כץ

עולה חדש. מוצאו ושם הוריו — אינם ידועים לנו. נפל בקרב על עירק סואידן היא „מגאדל־יואב" בחודש אייר תש"ח (מאי, 1948).

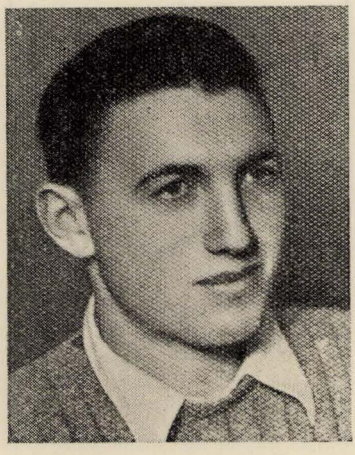
חדוי וויסגרום

בן בלה, נולד בארץ בשנת 1929. השכלה תיכונית חקלאית בפרדס־חנה. חבר פלמ"ח, חבר בהכשרת הצופים בעין־גב. בינואר 1948 התגייס לצבא, לקח חלק פעיל בקרבות בגליל העליון. נפל בפעולה על שחרור צפת א' באייר, תש"ח (1948.5.10).

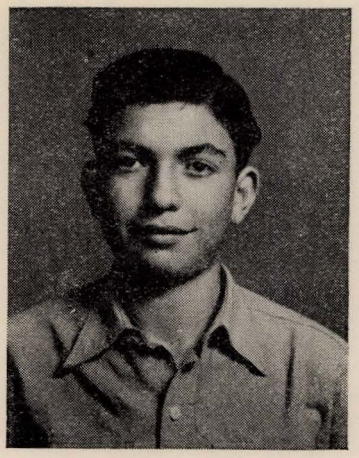
אברהם שמחי

בן יפת ויונה, נולד כ"ד באדר תרפ"ח (1928.3.16). חניך ביה"ס העממי ברחבות. חבר פעיל בהגנה (חי"ש). שרת בגדוד 52 ונפל ב' באייר, תש"ח (1948.5.11) בקרב על בשיט. הובא לקבורה ברחבות.

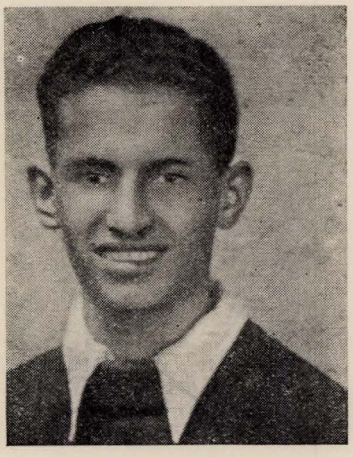
גרשון כהנוביץ

נולד בפולין בשנת 1927. עלה ארצה בשנת 1935. בוגר ביה"ס „העליה" בתל־אביב. חבר ההכשרה בשדה־נחום וגבת. עבד בחברת החשמל ברחבות. נפל בקרב על בשיט, ב' באייר, תש"ח (1948.5.11).

מיכל בכר

בן מרדכי ווילטה, נולד ביוני 1929 בטורקיה. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1934. חניך ביה"ס העממי ברחבות. עבד ברחבות כספר. חבר ההגנה. שרת בגדוד 52. נפל ד' באייר תש"ח (1948.5.13) בדרך לירושלים. הובא לקבורה ברחבות.

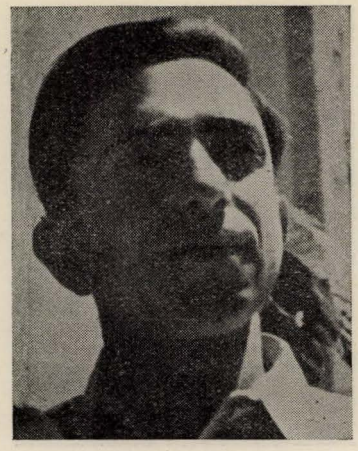
יצחק מוגזח

בן שלום ומרים, נולד בעדן בשנת 1923. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1924. חניך ביה"ס בשעריים. שרת בנוטרות. חבר פלמ"ח. משנת 1944 היה חבר בהכשרה שבכפר יהושע. נפל ד' באייר תש"ח (1948.5.13) בקרבות על לטרון. הובא לקבורה ברחבות.

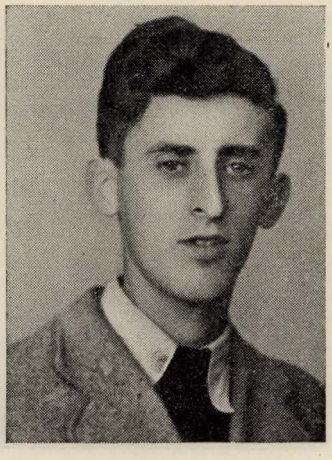
יעקב הלל

בן אברהם ומזל, נולד י' בחשון תרצ"א (1930.11.1) בטבריה. חניך ביה"ס העממי ברחבות וביה"ס המקצועי ע"ש מקס פיין. חבר מחנות העולים. חבר ההגנה מגיל 13. שרת בגדוד 22 ונפל בכיבוש עכו ח' באייר תש"ח (1948.5.17). הובא לקבורה בחיפה.

נח איתן (קרומר)

בן שלמה־יהושע וחנה, נולד ברוסיה. עלה ארצה ב־1931 עם הוריו. חניך הישיבה וביהמ"ד למורים בבית־הכרם. שרת בברי־גדה והשתתף כחבלן בקרבות באיטליה. נשאר בגרמניה לעבוד כמדריך בנוער. בשובו ארצה גמר בית המדרש למורים ועבד בהוראה. עם פרוץ מלחמת השחרור התגייס לצבא ונעדר לאחר אחד הקרבות על לטרון באייר תש"ח. השאיר אשה ובת.

נח בקמן

בן צבי וגולדה, נולד בשנת 1920 ברוסיה. עלה ארצה בשנת 1940. עד שנת 1944 חבר בקבוצת חניתה. לפי מקצועו חרט־ברזל. עם פרוץ המלחמה התגייס לצבא ונעדר לאחר פעולות קרב על לטרון מיום י"ז באייר, תש"ח (1948.5.26)

שלום פינקלשטין

בן ישראל וחיה, נולד בפולין כ"ה בתמוז תרצ"א (1931.5.25). עלה ארצה עם הוריו בשנת תש"ז, למרות גילו הצעיר נכנס לפלמ"ח, לגדוד הפורצים ונפל בהתקפה על הרדאר י"ז באייר, תש"ח (1948.5.26). הובא לקבורה בקרית־ענבים.

עמיאל (עמי) רוז'נסקי

בן גרשון ופניה, נולד ברחבות כ"ד בסיון תרפ"ג. חניך בית החינוך וגמנסיה בלפור. חבר מחנות העולים והכשרה ברמת־יוחנן. שרת בבריגדה בשנות 41—45 והשתתף בקרבות באיטליה. לקח חלק פעיל ברכישת הנשק בשביל ההגנה. עם שחרורו מהצבא נכנס לתכניון ולמד רק שנה ועם פרוץ המאורעות התנדב לצבא, כסמל בבריגדה היה מדריך בגבעת־עדה וגמר קורס לקצינים. התנדב לחזית ירושלים. היה מפקד באבו־גוש ובראדר. נפל בהתקפה על הראדר ט"ז באייר, תש"ח (5.26. 1948). הובא לקבורה בקרית־ענבים.

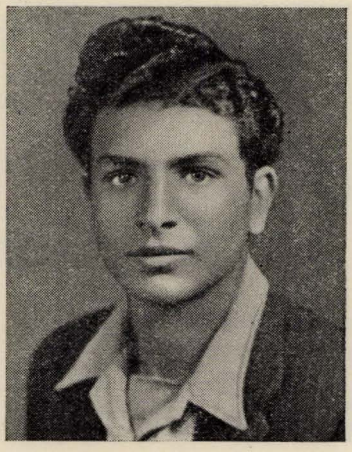
משה חרש

בן ניסן ורחל, נולד ברחבות בשנת 1929. חניך בי"ס העממי ברחבות, חבר בהכשרת הנוער בעין השופט. שרת כנוטר ברמת הכובש בשנות 46—47. חבר פלמ"ח. עבר קורס לחבלנים; היה בין שומרי צינור המים לנגב. נפל בהתקפה על תחנת הראדר כ"ב באייר, תש"ח (1948.5.31). הובא לקבורה בקרית־ענבים.

זרח שעובי

בן יששכר ולאה, נולד י"ח בכסלו תרפ"ח. חניך ביה"ס העממי ברחבות, חבר הנוער העובד והגדנ"ע. השתייך לגדוד 52 והשתתף בקרבות הר הקסטל, שער הגיא, לטרון, יפו ועוד. נהרג בתאונה בהגיעו הביתה לחופשה, כ"ח באייר, תש"ח (1948.6.6). הובא לקבורה ברחבות.

אברהם בשארי

בן זכריה ומרים, נולד כ"ב בשבט תר"צ. חניך ביה"ס העממי ברחבות, חבר הנוער העובד וחבר ההכשרה בנהלל. פעיל בהגנה והיה עצור בלטרון. שרת כחבלן בגדוד 23. נהרג בעלותו על מוקש ד' בסיון תש"ח (1948.6.11) בחולתא.

משה זכריה

בן שלום חיים ו.... נפגע על ידי פגז בקרית ענבים ג' בסיון תש"ח (1948.6.10). הובא לקבורה בקרית־ענבים.

מנחם רוזנבלום

בן משה־אהרן וטובה, נולד ב־1929 בפולין. עלה ארצה בשנת 1946. עבד ברחבות ומכאן התגייס לצבא. שרת בגדוד 52 ונפל בבאר־טוביה י' בסיון, תש"ח (1948.6.17).

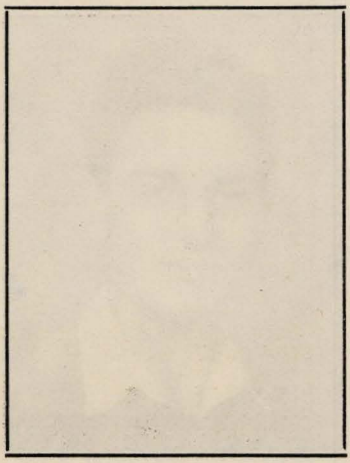
אישטון (צבי) קרטס

בן בילא וסופיה, נולד י"ב בכסלו תרפ"א (1920.11.23) בבודפשט. עלה ארצה בשנת 1938. סיים את למודיו באוניברסיטה העברית בירושלים במקצוע ביאוכימיה ועבד בתחנת הנסיונות ברחבות במעבדה לחקר החלב. עם פרוץ המלחמה התגייס ל"חמד" והעמיד את עצמו לרשות מחקר צבאי. מצא את מותו בזמן העבודה בהתפוצצות החומר שטפל בו, ביום כ"ג בסיון תש"ח (1948.6.30). השאיר אשה וילד. הובא לקבורה ברחבות.

מיכאל טנצמן

נולד בשנת תרפ"ז (1927) בפולין. עלה ארצה בשנת 1947 באנית המעפילים "לטרון", התגייס לצבא ונפל ג' בתמוז תש"ח (1948.7.10) במבצע "אן־פאר".

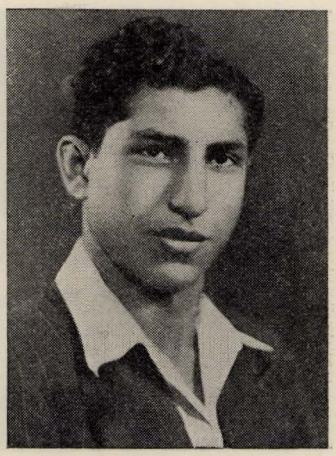
יוסף בן אהרן

בן אהרן וימיה, נולד בשנת תרפ"ח (1928). נפל ג' בסיון תש"ח (1948.7.10) בקרב על אן־פאר. הובא לקבורה בבאר־טוביה.

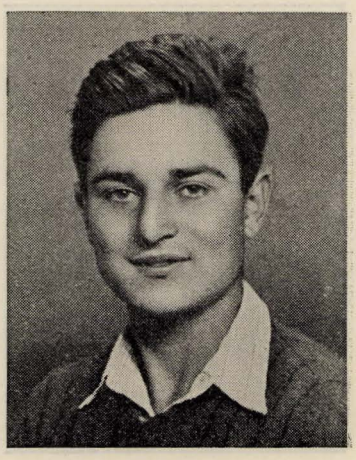
בן ציון פוגל

בן יצחק ונחמה, נולד ברחבות י"א באלול תר"צ (1930.9.4). חניך בית החינוך לילדי עובדים ברחבות וביה"ס המקצועי ע"ש מכס פיין. חבר ההגנה מגיל צעיר, שרת בגדוד 52 ונפל בקרבות על משלט איבדיס ג' בסיון תש"ח (1948.7.10). הובא לקבורה ברחבות.

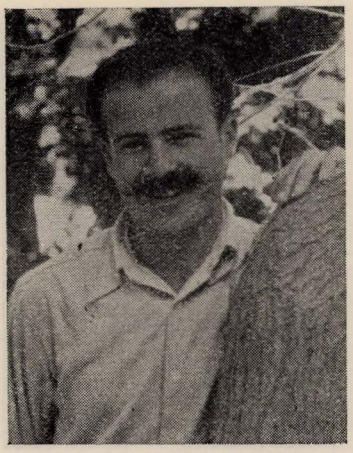
משה ברזילי

בן דוד וחנה, נולד כ"ח באדר א', תרפ"ז, בתימן. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1933. חניך ביה"ס בשעריים. חבר הנוער העובד. עבד בביח"ר „לשם". שרת בגדוד 52, השתתף בקרבות בנגב, בקסטל, לטרון ועוד. נפל ד' בתמוז, תש"ח (1948.7.11) במשלט איבדיס והובא לקבורה בבאר־טוביה. השאיר אחריו אשה.

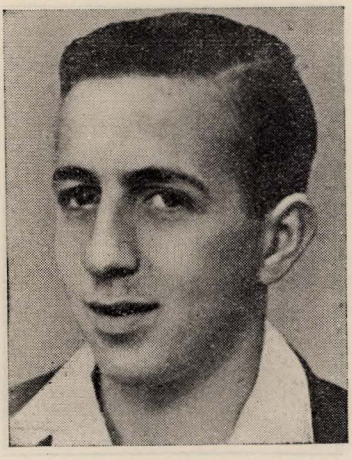
מיכאל (מיכה) כהן

בן דוד ומרים, נולד ט' חשון, תרצ"א (1930.10.31) ברחבות. חניך בית חינוך לילדי עובדים ברחבות. התגייס לצבא בד־צמבר 1947, שרת בגדוד 3, פלמ"ח. נעדר מפעולה בלוד ד' בתמוז, תש"ח (1948.7.11)

משה מזרחי

בן אליהו ולאה, נולד בארץ, א' בסיון תרפ"ד. למד בתלמוד־תורה ביפו. עבד ברחבות כעוטף בעונת האריזה. שרת בצבא הבריטי. חבר לח"י. שרת בצ.ה.ל., בקומנ־דו גדוד 89, כמפקד כתה. נהרג בקרב על בית נבאלה ו' בתמוז תש"ח (1948.7.13). הובא לקבורה בנחלת־יצחק.

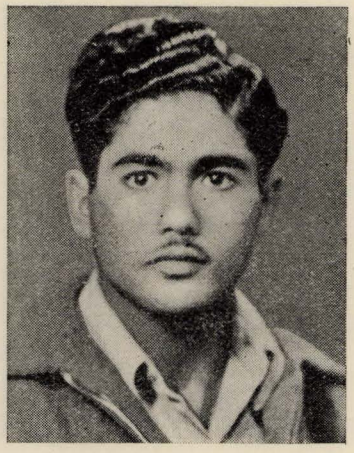

משה קוסובר

בן אברהם ואהובה, נולד ביפו ב' בחנוכה כ"ז כסלו, תרפ"ז (1927.12.21). חניך ביה"ס העממי ברחבות, חבר המכבי ומכבי־אש. חבר ההגנה מגיל צעיר. סייע בהורדת מעפילים. שרת בגדוד 52 והשתתף בקר־בות כפר־אוריה, בית־דגון ותל־עריש. נפל בדרך לנגבה ז' בתמוז, תש"ח (1948.7.14). הובא לקבורה ברחבות.

יהורם רוזי

בן משה ו.... נולד בארץ בשנת תרפ"ט (1929). נפל בקולה י' בתמוז, תש"ח (7.17. 1948) בזמן הובלת יחידה אנטי־טנקית לעמדה. הובא לקבורה בנחלת יצחק.

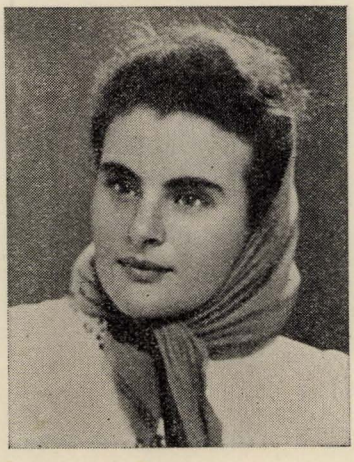

אהרן גדסי

בן יפת ומרים, נולד בתימן בשנת תרפ"ד. עלה ארצה בשנת תש"ד. עבד בבית־נבאלה, אח"כ שרת בנוטרות. חבר בלח"י, השתתף בקרבות על יהודיה, לוד, טירה ועוד. נפל בקרב על קרטיה ח' בתמוז תש"ח (1948.7.15). הובא לקבורה ברחבות.

גלוזר בצלאל

בן שלמה ו.... יליד רומניה. עלה ארצה בשנת 1947 מקפריסין. עבד ברחבות כאו־פה. חבר פעיל באגודת ישראל. נפל בקרב על לטרון י"א בתמוז תש"ח (1948.7.18).

חנה (חנקה) אברך

בת מנשה ונעמי, נולדה כ"ו אדר ב', תרפ"ט (1929.4.7) ברחבות. חניכת בית החנוך לילדי עובדים וביה"ס בעיינות. חברה בפלמ"ח בהכשרת מעוז וחברת בית־ערבה. נהרגה בתאונת מטוס בדרך מסדום לתל־אביב, י"א בתמוז תש"ח (1948.7.18). הובאה לקבורה בנחלת־יצחק.

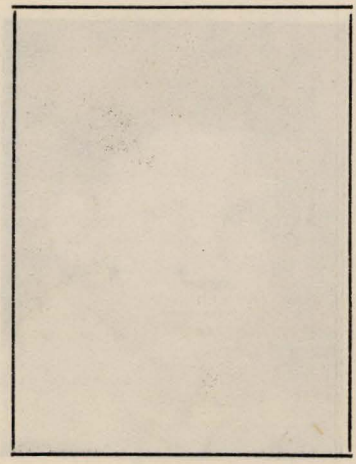
יוסף שרעבי

בן אהרן וימימה, נולד בתשרי תרפ"ט. חניך ביה"ס בשעריים. חבר הנוער העובד וההגנה. השתתף בפיצוץ הראדר, בקרבות בשער הגיא ובדרום ונפל בקרב על נגבה, בתמוז תש"ח (יולי 1948).

מיה שולרר

בת שלמה ואסתר, נולדה בגרמניה י"ח אדר ב', תרפ"ט (1929.3.30). חניכת ביה"ס העמי מי ברחבות וביי"ס למסחר „ספרא". התגייסה לצבא ונהרגה בתאונת דרכים ב' באב תש"ח (1948.8.7). הובאה לקבורה ברחבות.

דוד מזרחי

בן נחום ומרים, נולד בשנת תרפ"ג (1923). נפל י"ז באב תש"ח (1948.8.22). יותר פרטים — לא עלה לנו למצוא.

שמעון אושדי

בן צביה ואהרן, נולד ט"ז בכסלו תרצ"א בתימן. עלה ארצה עם הוריו בשנת תרצ"ה. חניך ביה"ס העממי וביה"ס התיכון ברחבות. חבר ההכשרה ביגור. חבר פלמ"ח. השתתף בקרבות על רמלה, לוד. נפל ה' באלול תש"ח (1948.9.9) בקרבות בנגב

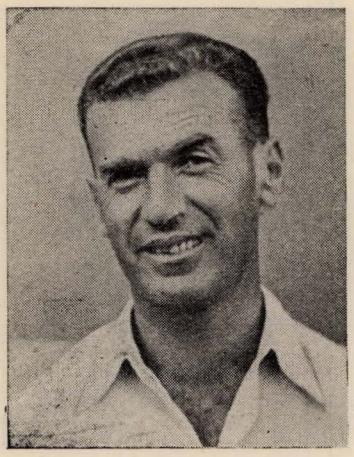
שמעון דיין

בן זכריה ושרה, נולד ב־1923 בתימן. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1932. חניך בי"ס בשעריים. היה חייל בבריגדה והשתתף בקרבות באיטליה. חבר אצ"ל. נפל ה' באלול תש"ח (1948.9.9) במשלט בארי. הניח אשה וילדה.

אריה גולדשטיין

בן מרדכי וצפורה, נולד כ' באדר שני, תרצ"ב (1932.3.28) ברחבות. חניך ביה"ס העממי וביה"ס המקצועי ע"ש מכס פיין. חבר המכבי וחבר ההגנה מגיל צעיר. עבד במכון זיו. נהרג בתאונת עבודה י"ח באלול, תש"ח (1948.9.22) למען המאמץ המלחמתי בבית המלאכה במכון זיו. הובא לקבורה ברחבות.

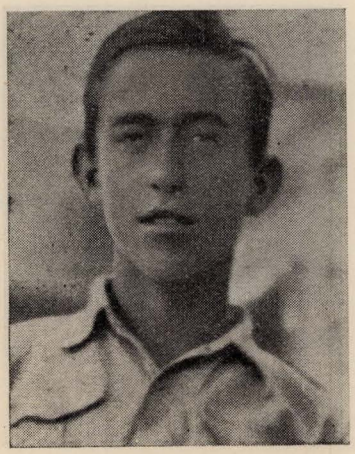
מיכה טוגנדהפט

בן צבי ו.... נולד בשנת תר"ע (1910) בפולין. עלה ארצה בשנת 1935. עבד בחקלאות בנען ולאחרונה במכון זיו. נהרג בתאונת עבודה ביום י"ח באלול, תש"ח (1948.9.22) למען המאמץ המלחמתי בבית המלאכה במכון זיו. הניח אשה וילד. הובא לקבורה ברחבות.

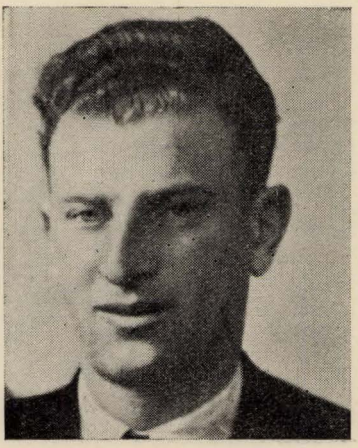
יואל יקל

בן צבי־מיכאל וחנה, נולד בגרמניה ג' באדר תרפ"ה (1925.2.27). עלה ארצה בשנת 1933. עבד כרפתן במשקים, אח"כ בתחנת הנסיון בקובבה. התגייס לצבא הבריטי בשנת 1941. לחם באיטליה. במלחמת השחרור לחם בגליל העליון, ובאיזור ירו־שלים. נפל בקרב על לטרון ז' בתשרי, תש"ט (1948.10.11). הובא לקבורה בנהריה.

זאב וידר

בן יום־טוב ואסתר, נולד בשנת תר"צ (1930) ברומניה. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1935. לאחר גמר ביה"ס „תחכמוני" ברחבות, פנה לעבודה. למד מקצוע ליטוש יהלומים ועזר להורים במשקם בשכונת אפרים. התגייס במרס 1948, שרת בגדוד 52, השתתף בקרבות בהרי ירושלים ובנ־גב. נפל בקרב על חוליקת ט"ז בתשרי תש"ט (1948.10.19). הובא לקבורה ב....

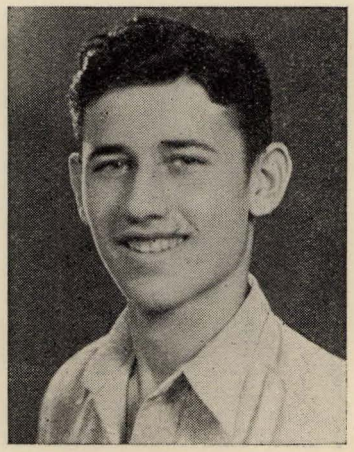
נתן רוזנפלד

בן אליעזר ו.... נולד כ"א בטבת תרפ"ג (1923.1.9) ברומניה, היה במחנה אושוינ־צ'ים ולאחר השחרור עלה ארצה בשנת 1946. נפל א' דחול המועד סוכות, ט"ז בתשרי תש"ט (1948.10.19) בחוליקת. הובא לקבורה בכפר־ורבורג.

צבי ארליך

בן דוד וטובה, נולד בניסן תרפ"ז. חניך ביה"ס העממי ברחבות. חבר חי"ש, שרת בגדוד 52 ונפל בקרב על חוליקת בחול המועד סוכות ט"ז בתשרי תש"ט (10.19. 1948). הובא לקבורה בכפר־ורבורג.

דב (דובי) קליין

בן צבי ואלישבע, נולד ל' תשרי, תר"ץ (1929.11.3) ברחבות. חניך בית חנוך לילדי עובדים ברחבות וביה"ס החקלאי בפרדס־חנה. חבר ההכשרה המגויסת בבית־השטה ועין־גב, חבר פלמ"ח. חבר קיבוץ הצופים ד' בנבי־רובין. השתתף בקרבות בהר־כנען, צפת, עמק הירדן, שער הגיא, לטרון והנגב. נפל בבית־חנון י"ח בתשרי, תש"ט (1948.10.21). הובא לקבורה בנחלת־יצחק.

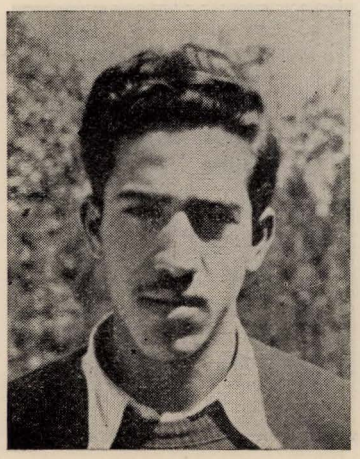
יצחק מדחלה

בן אהרן ורבקה, נולד בשנת תרפ"ח (1928). חניך בי"ס עממי ברחבות, חבר ההגנה מגיל צעיר. גמר קורס למדריכים, והיה אח"כ חבר לקיבוץ אבוקה. נפל בנגב י"ח בתשרי, תש"ט (1948.10.21). הובא לקבורה בנחלת־יצחק.

יהודה בן־דוד

בן שלום ותמה, נולד ל' בכסלו תרפ"ד (1924) ברחבות. חניך ביה"ס העממי. בן 17 התגייס לחיל התעופה בצבא הבריטי. שרת ביוון, אלבניה ומדבר לוב. לאחר שחרורו עבד ב„תנובה". עם פרוץ המאו־רעות התגייס לצבא והשתתף בשחרור הדרך ל„גת", בקרבות תל־עריש, קוביבה ועוד. שרת בגדוד 52, עבר קורס לקצינים והיה מפקד פלוגה. נפצע בקרב על משטרת נגבה ומת ל' בתשרי תש"ט (1948.11.2). הובא לקבורה ברחבות.

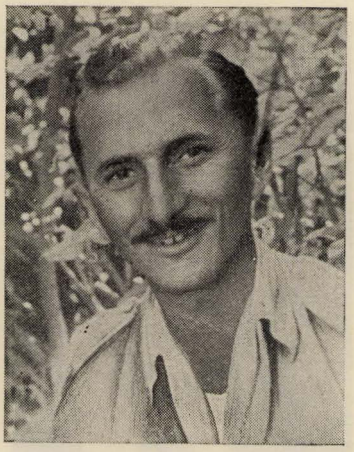
יעקב מדחלה

בן שבתי ובדרה, נולד ברחבות ג' בטבת תרצ"ב (1931.12.13). חניך ביה"ס בשער־יים. עבד כשליח בדואר. חבר הנוער העובד וחבר ההכשרה ברמת־דוד. חבר ההגנה (חי"ש), התגייס לצבא, שרת בגדוד 52. נפל בנגב בקרב על משטרת עירק סואידן (מגדל יואב) א' בחשון תש"ט (1948.11.3).

גרשון דובנבוים

בן תנחום ומלה, נולד בפולין באפריל 1927 (תרפ"ז). עלה ארצה עם הוריו בשנת 1935. חונך בביה"ס העממי. בגיל 15 התגייס לגדנ"ע. משנת 1944 גויס לפלמ"ח והשתתף בהורדת מעפילים. עבר קורס למפקדי מחלקות ולקח חלק בקרבות בנגב והיה מפקד פלוגה בכיבוש באר־שבע. נפל בקרב על פיצוץ גשר בין באר־שבע וחברון, בחורף של שנת תש"ט (דצמבר 1948). הובא לקבורה ברחבות.

דוד מטל־פלד

בן זליג וחנה, נולד בי"א סיון תרפ"ג בפולין. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1933. חניך גימנסיה „מוריה", שרת בנוטרות בשנות 42—1946. היה מדריך בהגנה בנפת אפרים. עבד בשרטוט ובטפסנות. עבר קורסים רבים בשרות בהגנה. שרת כחבלן בגדוד 52. השתתף בקרבות במשמר־הירדן ובנגב. נפל במשלט בירעסלוג' בעלותו על מוקש כ"א בכסלו, תש"ט (1948.12.23), השאיר אחריו אשה וילד. הובא לקבורה בכפר־וורבורג.

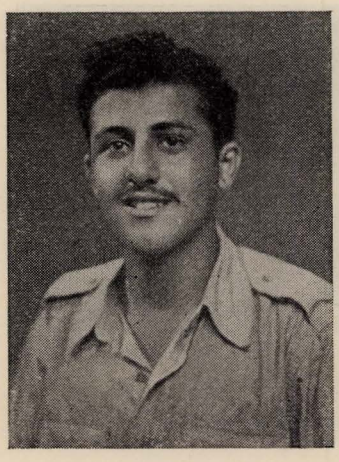
ראובן פריגוזין

בן חיים ויוכבד, נולד בשנת 1930. חניך ביה"ס העממי ברחבות. עבד כמסגר מכונאי. התגייס ב־1948.1.6. השתתף בפעולות בנגב. שרת בגדוד 9 בחטיבת הנגב ביחידת פשיטה ממונעת. נפל במבצע „חורב" כ"א בכסלו תש"ט (1948.12.23). הובא לקבורה ברחבות.

אברהם פנקס

בן משה ומלכה, נולד כ"ז בחשון תרפ"ט (1929.11.29) בפולין. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1936. חניך ביה"ס העממי ברחבות. עבד בבית דפוס. חבר „השומר־הצעיר" ומדריך פעיל בקן. מגיל צעיר בהגנה. עבר קורס של חובשים. נפל בקרב על חוליקת ב' בטבת תש"ט (1949.1.3). הובא לקבורה בכפר־וורבורג.

מנחם שרעבי

בן יהודה ואסתר, נולד ברחבות ט"ז בניסן תרפ"ח. חניך ביה"ס בשעריים. חבר הנוער העובד, עבד בחקלאות. עבר קורס למד־ריכי נשק ולמפקדי כתות. חבר ההגנה (חי"ש). שרת בגדוד 52 ונפל בקרבות ע"י רמת הכובש ב' בטבת תש"ט (1949.1.3). הובא לקבורה ברחבות.

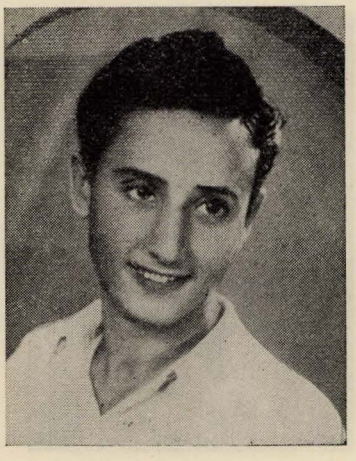
יוסף כובשי

בן חיים ומרגלית, נולד בארץ בשנת תרפ"ו (1926), חניך ביה"ס העממי ברח־בות. ספר לפי מקצועו. חבר פעיל בהגנה. נענה מיד לצו הגיוס ושרת בחטיבת גבע־תי. נפל בקרב ע"י רמת הכובש ב' בטבת תש"ט (1949.1.3). השאיר אשה וילדה. הובא לקבורה בנתניה.

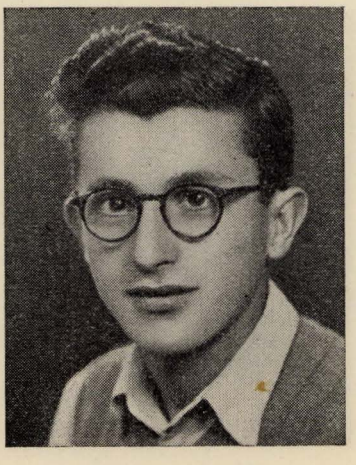
בצלאל לינדה

בן בוריס ושרה, נולד ברחבות כ"ח באייר תרפ"ט. חניך בי"ס עממי וביה"ס המקצועי ע"ש מכס פיין. חבר המכבי וחבר ההגנה מגיל צעיר. עם סיום הלמודים התגייס לנוטרות. שרת בצבא בגדוד 52. השתתף בקרבות בדרום, בלווי שיירות, בפריצת הדרך לנגב ובמשולש. נפצע פצעי מות בקרבות ע"י רמת־הכובש. מת ה' בטבת תש"ט (1949.1.6). הובא לקבורה ברחבות.

חיים מורי

בן יוסף ולאה, נולד בתימן בשנת תרפ"ט (1929). עלה ארצה עם הוריו בשנת 1936. חניך ביה"ס בשעריים וישיבת „פורת יוסף". עבד במסגרות. חבר ההגנה מצעיר־רותו. השתתף בקרבות בגליל ובנגב. נפל ברפיח ו' בטבת תש"ט (1949.1.7).

משה שטיין

בן שמואל וחיה, נולד בשנת תרפ"ט (1929). עלה ארצה עם הוריו בשנת 1936. חניך ביה"ס העממי ברחבות וביה"ס המקצועי מונטיפיורי. חבר ההגנה מגיל צעיר, חבר חי"ש, שרת בגדוד 52 כאלחוטאי. השתתף בקרבות בדרום, בדרך לירושלים, בנגב ובמשולש. נפצע פצעי מות בקרב על יד רמת הכובש ונפטר עשרה בטבת תש"ט (1949.1.11). הובא לקבורה ברחבות.

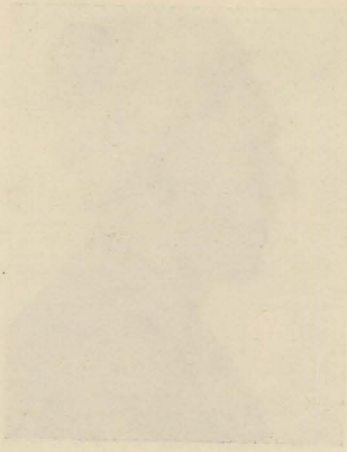
יוסף גרמנסקי

בן מרדכי ושרה, נולד בשנת תרע"ב (1912) בבסרביה. עלה ארצה בשנת 1932. ממשתכני שכונת „חבצלת". חבר ההגנה מיום בואו ארצה. עבר קורסים רבים והיה אחראי למחסן הנשק בשכ' חבצלת. התגייס לחי"מ ברחבות ונספח לגדוד 52. נהרג בתאונה קטלנית ע"י מג'דל. הניח אשה ושני ילדים. הובא לקבורה ברחבות, ט"ו בטבת, תש"ט (1949.1.16).

יגאל יחיא

בן יפת ורנה, נולד כ"ד באייר תרפ"ח בשעריים, רחבות. חניך ביה"ס בשעריים וישיבת „פורת יוסף", מגיל 14 יצא לעבו־דה. חבר הנוער העובד ומדריך בגדנ"ע. עם פרוץ המאורעות התגייס לחי"ש ואח"כ לחטיבת גבעתי. היה מפקד כתה, כ"ט בטבת תש"ט (1949.1.30). נפל בקרב ע"י רמת הכובש. הובא לקבורה בנתניה.

התכן

חלק א׳ — תר״ן—תרע״ח

דבר אל הקורא הרחבותי 7
כתיחה 9
א. ההתחלה 13
ב. ראשית הבנין והנטיעה 17
ג. החיים הציבוריים 19
ד. החיים החברתיים 24
ה. ראשית המאבק 28
ו. התנגשויות 29
ז. בית־הספר 33
ח. הצעירים 34
ט. תרנ״ד 36
י. תרנ״ה—תרנ״ו 38
יא. תרנ״ז—תרנ״ח 41
יב. תרנ״ט—תר״ס 44
יג. תרס״א—תרס״ב 49
יד. תרס״ג—תרס״ה 52
טו. העליה השניה 55
טז. תרס״ו—תרס״ח 60
יז. תרס״ט—תרע״ב 65
יח. „השומר“ 69
יט. תרע״ג—תרע״ד 71
כ. מלחמת העולם 77
כא. ראשית הגאולה 86

חלק ב׳ — תרע״ה—תש״י

פתיחה 91
א. העליה השלישית 93
ב. תרע״ח — תר״פ 95
ג. תרפ״א 98
ד. תרפ״ב—תרפ״ד 101
ה. הרחבת הגבולות 103
ו. הועד החקלאי 104

ז. ההסתדרות 107
ה. הרחבה נוספת 110
ט. בימי העליה הרביעית 115
י. תרפ"ט 117
יא. תחנת הנסיונות 119
יב. תר"ץ, תרצ"א, תרצ"ב 120
יג. העליה החמישית 125
יד. תרצ"ג—תרצ"ה 127
טו. הפילוג בחינוך החילוני 130
טז. תרצ"ו—תרצ"ט 134
יז. תוספת בנין 138
יח. בימי „הספר הלבן" 142
יט. מלחמת־העולם השניה 144
כ. סבל וגידול 149
כא. חבלי גאולה 154
כב. הנכדים 158
כג. עצמאות 161
כד. סיכום 164

חלק ג'

א. התחנה לחקר החקלאות 167
ב. מכון זיו־ויצמן 177
ג. בנות המושבה
1. כפר בילי"ו 181
2. גבעת ברנר 182
3. קבוצת שילר 186
4. נען 187
5. כפר גבתון 189
6. כפר מרמורק 190

מילואים

א. ספר הברית 195
ב. „ועד־התשעה" 201
ג. החוזה עם „השומר" 209
ד. פרטי־כל האספה הכללית הראשונה 213
ה. רחבות ומועצתה כיום 215
ו. הראשונים והבונים של רחבות שהלכו לעולמם . . 224

ואלה בני רחבות שנפלו ונספו במלחמת השחרור . . 235

רשימת התמונות

רחבות לפני 60 שנה, אז שמה „דורן".

מראה המושבה בשנת תרנ"ב (1892).

מייסדי מנוחה ונחלה בוורשא, שנת תר"ן (1890).

מייסדי רחבות ובוניה, ז"ל.

„אמהות" רחבות, ז"ל.

קבוצת אכרים ופועלים ראשונים במושבה.

הבנין הצבורי הראשון — ה„שלש" הידוע.

קבוצת אכרים צעירים בעבודה בשנת תרנ"ז (1897).

רחבות בשנת תרנ"ז (1897)

בית־הספר ברחבות בשנת תרנ"ט (1899). קבלת פני הברון.

מראה רחבות בשנת תרס"ח (1908).

פועלים מהעליה השניה בגזום גפנים, תרע"ב (1912).

קבוצת פועלים מהעליה השניה — ארוחה בשדה. תרע"ב (1912).

ראשי העליה השניה ברחבות.

שומרים ופועלים מהעליה השניה.

בית העם ברחבות תרע"ב (1912), בימי החגיגות.

חגיגות ברחבות תרע"ב (1912).

התעמלות בחגיגות רחבות תרע"ב (1912).

בית־הספר ברחבות בשנת תרע"א (1911).

הסופר משה סמילנסקי ב„חוג צעירי רחבות" ובני העליה השניה בשנת תרס"ח (1908).

ד"ר חיים וייצמן מוסר את דגל הגדוד העברי לידי משה סמילנסקי.

קבוצת מתנדבים מרחבות לגדוד העברי הראשון.

קבוצת פועלים מהעליה השלישית בשנת תרפ"א (1921). העידור הגדול בפרדס.

קבוצת פועלים מהעליה השלישית תרפ"ב (1922).

היקב ברחבות בשנת תר"ע (1910).

חבורת „הדרום" בשנת תרפ"ה (1925).

בית נשיא המדינה ד"ר חיים וייצמן.

מכון־וייצמן למדע.

בניני תחנת־הנסיון החקלאית.

הפקולטה החקלאית של האוניברסיטה העברית.

בית־הספר העממי.

בית־חנוך לילדי עובדים.

בית־ספר למלאכה לבנות (מיסודה של מיה רוזנברג) בשעריים.
בית־ספר „תחכמוני".
תלמוד־תורה ברחבות, תרע"ח (1918).
בית־ספר לבנים מזרחי בשעריים.
בית־הכנסת הגדול.
בית־האכר.
קופת מלוה וחסכון.
בית הפועלים.
הצרכניה וקופת מלוה של ההסתדרות.
בית לשכת העבודה הכללית.
מרפאת קופת חולים.
מגרש הספורט של „מכבי".
בית־חרושת לתרכיזי הדר „פרי־תנובה".
בית־חרושת לתרכיזי הדר „יפ־אורה".
רחבות בשנת תש"י.
בית אריזה מרכזי.
שכונת „שעריים", תש"י.
רחוב בנימין, על שם הברון בנימין רוטשילד.
פתיחת שדרות ז. גלוסקין בשנת תרצ"ו.
„גן המייסדים", גן צבורי על שם מייסדי המושבה.
זקני המושבה (צולם בשנת ת"ש—1940, יובל ה־50).
אנדרטה לזכר חללי רחבות.
...ושבו בנים לגבולם... חג יום העצמאות ברחבות, תש"ט.
בית המועצה ברחבות, בשנת ת"ש.
בית המועצה, לאחר ההפצצה בשנת תש"ח.
חברי המועצה המקומית הנוכחית.